УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Мр Душан А. Томановић, дипл. инж. арх.

ТРАНСФОРМАЦИЈА НАРОДНЕ АРХИТЕКТУРЕ НА ПОЛУОСТРВУ ВРМАЦ – БОКА КОТОРСКА У 20. ВЕКУ

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Рад има: 465 листова Редни број рада: _____

БЕОГРАД, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Arch. M. Sc. Dušan A. Tomanović

TRANSFORMATION OF VERNACULAR ARCHITECTURE ON THE VRMAC PENINSULA – BAY OF KOTOR DURING THE XX CENTURY

Doctoral Dissertation

BELGRADE, 2014.

Ментор:
проф. др Милорад Рибар, дипл. инж. архитектуре,
редовни професор Архитектонског факултета у Београду

Чланови комисије:

1. проф. др Владан Ђокић, дипл. инж. архитектуре,
редовни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду

2. проф. др Сретен Вујовић, дипл. социолог,
редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду

Датум одбране:

_____

Датум промоције:

_____

ДОКТОРАТ ТЕХНИЧКИХ НАУКА
Област: АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ

ПОСВЕТА

Ову књигу посвећујем мојим драгим родитељима, супрузи Тијани и кћерки Софији, без чије подршке и помоћи не би ни било рада који је пред вама.

ТРАНСФОРМАЦИЈА НАРОДНЕ АРХИТЕКТУРЕ НА ПОЛУОСТРВУ ВРМАЦ – БОКА КОТОРСКА У 20. ВЕКУ

Резиме:

Полуострво Врмац налази се у Бококоторском заливу, а својим положајем припада приморском делу Балканског полуострва.

Предмет истраживања овог рада је развој и трансформација различитих модела народне куће и кућишта на полуострву Врмац (Бока которска) у 20. веку.

Циљ овог рада био је да се сагледа утицај друштвених промена, економског развоја, демографских кретања, трансформације урбане структуре насеља, унапређење грађевинских материјала и увођење нових конструкција, као и стручних способности и идеја градитеља на просторне и обликовне карактеристике стамбене народне архитектуре овога краја.

Спроведена типолошка проучавања просторне структуре стамбених јединица показала су да су традиционални облици народног градитељства на овом простору били под великим утицајем грађанске архитектуре. Они су следили медитеранске узоре и стандарде, али прилагођене потребама и могућностима домаћих корисника.

Типолошке анализе омогућиле су и да се путем анализе облика и форме дефинишу узроци промена које су настале од момента постанка кућа, кроз различите етапе до краја 20. века, као и да се открије порекло појединих облика унутрашње организације стамбених јединица и њиховог склопа.

Анализа композиције фасада омогућила је доношење одређених закључака везаних за утицај диспозиције куће, облика парцеле и основе, као и унутрашње просторне организације на обликовање спољашњег изгледа.

Посматрано у целини, може се рећи да је, као главни резултат рада, произашао закључак да је током посматраног периода трансформација народних кућа и кућишта била спонтана и без уплива законске регулативе.

Сложеније промене испољиле су се код унутрашње просторне организације, а мање код обликовања фасада, на којима су промене углавном биле неадекватне.

Кључне речи: полуострво Врмац, трансформација народних кућа, градитељско наслеђе, стамбена архитектура.

Научна област дисертације: Архитектура и урбанизам, **УДК**: 728.6:398(497.16)“19“(043.3)

TRANSFORMATION OF VERNACULAR ARCHITECTURE ON THE VRMAC PENINSULA – BAY OF KOTOR DURING THE XX CENTURY

Resume:

Vrmac Peninsula is located in the Bay of Kotor. By its position it belongs to the costal part of the Balkans.

The subject matter of this research is the development and transformation of different models of vernacular dwellings and house remains on the Vrmac Peninsula (Bay of Kotor) during the XX century.

The goal of this study is to gain insight into the impact that social changes, economic development, demographics, transformation of the urban structure of the settlements, enhancement of building materials and introduction of new structures, as well as professional skills and building ideas have on the spatial characteristics and the shape of the traditional (vernacular) residential architecture in the region.

Typological research of the spatial structure of the residential buildings proved that the traditional types of vernacular civil engineering in this region were influenced by urban architecture. The Mediterranean models and standards were followed, but suited to the needs and possibilities of the dwellers.

Typological analysis of architectural forms and patterns resulted in the definition of the causes that led to the changes through different phases until the end of the XX century, as well as the discovery of the origins of some forms of interior arrangement in the residential units and their configuration.

Façade composition analysis led to some conclusions related to the building layout, parcel and foundation forms, as well as the spatial arrangement and their influence on the formation of the exterior style.

Regarded as a whole, the main result of the research was the conclusion that during the analyzed period the transformation of the vernacular dwellings and house remains was spontaneous without any interventions of regulatory rules.

More complex changes were manifested in the interior spatial arrangement and to a lesser degree in the façade forms where the changes were basically inadequate.

Key words: peninsula Vrmac, vernacular transformation, civil engineering legacy, residential achitecture.

ПРЕДГОВОР

Дугогодишњи рад на докторској дисертацији представља наставак истраживања развоја и трансформације народне архитектуре на полуострву Врмац, започет на последипломским студијама под руководством проф. др Петра Вуловића (уписаним 1996), и настављен током израде магистарског рада „Стамбена архитектура на полуострву Врмац 18. и 19. века“, код ментора проф. др Нађе Куртовић-Фолић (одбрањеног 2004. године). Тема докторске дисертације се наметнула као логичан наставак ових истраживања, а циљ је био да се истраживањем развоја стамбене народне архитектуре и њене трансформације заокружи проучавање архитектуре на полуострву Врмац у 20. веку. Приликом избора, уобличавања и израде теме, својим сугестијама посебно су ми помогли проф. др Милорад Рибар и проф. др Илија Лалошевић, на чему им дугујем неизмерну захвалност.

Приликом прикупљања грађе, велику помоћ су ми пружили запослени у документацијама Историјског архива Котора, Завода за заштиту споменика културе Котор и Урбанистичког завода Црне Горе Тиват, што ми је умногоме олакшало рад на дисертацији.

Приликом прикупљања, одабира и класификовања архивских пројеката, велику помоћ пружиле су ми гђа Анита Мажибрадић и мр арх. Зорица Чубровић из Архива града Котора, на чему им срдачно захваљујем.

Такође захваљујем својој супрузи Тијани Томановић, Радошу Пауновићу и Жељку Јовановићу на помоћи приликом техничке обраде рада (компјутерске обраде и припреме за штампу текста и илустрација).

На крају, захвалност дугујем и Татјани Станић, на преводу и лектури.

САДРЖАЈ

Посвета IV
Резиме V
Резиме на енглеском језику VI
Предговор VII
Садржај VIII

I
УВОД

1.1. Проблем и предмет истраживања 2
1.2. Циљеви истраживања 2
1.3. Задаци истраживања 3
1.4. Радна (полазна) хипотеза 3
1.5. Научне методе истраживања 4
1.6. Научна оправданост докторске дисертације, очекивани резултати и практична примена 5
1.7. Основни извори информација о предмету истраживања 5
1.8. Досадашња научна истраживања 6

II
ОСНОВНИ ФАКТОРИ УТИЦАЈА

1.0. Основни фактори утицаја 8
1.1. Природни географски услови 8
1.2. Топографија терена 8
1.3. Клима 10
2.0. Друштвено-економски услови 11
2.1. Историјски развој 11
2.2. Економски развој 17
2.3. Културни развој 20
- Обичаји 20
- Просвета и школство 21
2.4. Становништво 25
2.5. Саобраћај и трговина 28
3.0. Урбана морфологија 32
3.1. Постанак и урбани развој полуострва Врмац 32
3.2. Просторна организација насеља на полуострву Врмац 33
- Насеља збијеног типа 33
- Насеља разбијеног типа 34
- Приморска места 35
3.3. Просторни развој функција насеља 36
- Муо (атар, историја, насеље, демографија, црква, етнолошка цртица) 36
- Прчањ (атар, историја, насеље, демографија, црква, етнолошка цртица) 40

- Доњи Столив (атар, историја, насеље, демографија, црква, етнолошка цртица) 43
- Горњи Столив (атар, историја, насеље, демографија, црква, етнолошка цртица) 46
- Лепетане (атар, историја, насеље, демографија, црква, етнолошка цртица) 49
- Веће Брдо (атар, историја, насеље, демографија, црква, етнолошка цртица) 54
- Доња Ласта (атар, историја, насеље, демографија, црква, етнолошка цртица) 56
- Горња Ласта (атар, историја, насеље, демографија, црква, етнолошка цртица) 58
- Богдашићи (атар, историја, насеље, демографија, црква, етнолошка цртица) 61

III
ПОСТАНАК И АНАЛИЗА НАРОДНИХ КУЋА НА ПОЛУОСТРВУ ВРМАЦ У 20. ВЕКУ

1.0. Анализа фактора који су условили постанак кућа 66
1.1. Конфигурација терена 66
1.2. Клима 67
1.3. Власник 67
1.4. Градитељи 68
1.5. Утицаји 69
2.0. Анализа просторне организације народних кућа на полуострву Врмац 71
2.1. Уводне напомене и основни критеријуми типолошке анализе 71
3.0. Унутрашња просторна организација, начин груписања просторија и опрема ентеријера приземних кућа 73
4.0. Унутрашња просторна организација и начин груписања просторија спратних кућа 75
4.1. Улаз 75
- на средини главне фасаде 75
- са бочне стране основе 75
- са задње стране уличног корпуса 76
4.2. Унутрашњи комуникациони простори 76
- предсобље 76
- унутрашње степениште 77
4.3. Привредна просторија (коноба) 78
4.4. Соба 79
4.5. Дневна соба 79
4.6. Репрезентативна просторија (шала) 80
4.7. Просторија за домаћинство (кужина) 80
4.8. Санитарна просторија 82
Типови кућа Врмац – ТАБЕЛА 85
Типови групација кућа Врмац – ТАБЕЛА 86
Табеларни приказ објеката у насељима на полуострву Врмац 87
5.0. Опште одлике просторне организације 91
5.1. Приземљуша 91
5.2. Спратна кућа 93
6.0. Анализа технике градње 167
6.1. Материјали 167
6.2. Техника градње приземних кућа 168
6.3. Техника градње спратних кућа у првој половини 20. века 170
- Темељ 170

- Спољашњи зид ... 170
- Преградни зид ... 172
- Међуспратна конструкција ... 173
- Кровна конструкција ... 174
6.4. Техника градње спратних кућа у другој половини 20. века ... 176
7.0. Архитектонско обликовање и стилске карактеристике ... 179
7.1. Архитектонско обликовање, формирање фасаде народне куће ... 179
7.2. Усаглашавање објекта са околном средином ... 182
7.3. Елементи ликовно обликовних вредности ... 184
а) Степеништа ... 184
• Спољашња ... 184
• Унутрашња ... 185
б) Прозор ... 186
в) Врата ... 189
• Спољашња ... 189
• Унутрашња ... 192
• Окови за врата ... 193
г) Стреха ... 194
д) Кровни покривач ... 195
ђ) Балкони ... 197
е) Терасе ... 199
ж) Елементи пластике ... 200
• Праг ... 201
• Конзола ... 203
• Фриз ... 205
• Балустер ... 205
8.0. Утицаји стилске архитектуре ... 207
9.0. Опрема ентеријера ... 210
9.1. Опрема ентеријера приземљуше ... 210
9.2. Опрема ентеријера спратне куће ... 212
- Привредна просторија (коноба) ... 212
- Соба ... 212
- Дневна соба ... 214
- Репрезентативна просторија (шала) ... 215
- Просторија за домаћинство (кужина) ... 217
- Санитарна просторија ... 219
10.0. Дворишни комплекс ... 220
10.1. Обала ... 220
- Понте и мула ... 220
- Мандраћ ... 220
10.2. Двориште ... 221
- Двор (авлија) ... 221
- Улазна капија (порта) ... 223
- Оградни зид ... 223
10.3. Вода ... 224
10.4. Зеленило ... 224
10.5. Привредне справе и уређаји ... 225

- Млин за маслине ... 225
- Гувно ... 226
- Бистјерна ... 226

IV
НАРОДНА АРХИТЕКТУРА НА ПОЛУОСТРВУ ВРМАЦ
КОМПАРАЦИЈА СА ОКРУЖЕЊЕМ

1.0. Хрватско приморје ... 229
1.1. Анализа фактора који су условили постанак кућа ... 229
- Конфигурација терена ... 230
- Клима ... 231
- Градитељи ... 232
- Утицаји ... 232
1.2. Типологија према просторној организацији ... 233
- Унутрашња просторна организација и опрема ентеријера ... 233
• Унутрашње степениште ... 233
• Привредна просторија (коноба) ... 234
• Соба ... 235
• Дневна соба ... 236
• Просторија за домаћинство (кужина) ... 237
• Санитарна просторија ... 239
Типови кућа, Хрватско приморје – ТАБЕЛА ... 241
Типови групација кућа, Хрватско приморје – ТАБЕЛА ... 241
Табеларни приказ објеката у насељима на хрватском приморју ... 242
1.3. Опште одлике просторне организације ... 245
• Приземна кућа ... 245
• Спратна кућа ... 249
1.4. Материјали и конструкције ... 298
- Техника грађења ... 299
• Зидање без везива ... 299
• Зидање фино обрађеним каменим блоковима у малтеру ... 300
• Малтери ... 300
1.5. Обликовни елементи ... 301
а) Спољашње степенице ... 301
б) Прозор ... 301
в) Врата ... 302
г) Стреха ... 303
д) Кровни покривач ... 304
ђ) Тераса и балкон ... 305
е) Елементи пластике ... 306
• Праг ... 306
• Конзола ... 306
• Фриз ... 307
• Балустер ... 307
1.6. Закључне констатације (Хрватско приморје) ... 308

2.0. Јужни Јадран 310
2.1. Анализа фактора који су условили постанак кућа 310
- Конфигурација терена 310
- Клима 310
- Градитељи 310
- Утицаји 311
2.2. Типологија према просторној организацији 311
- Унутрашња просторна организација и опрема ентеријера 312
• Унутрашње степениште 312
• Привредна просторија (коноба) 312
• Соба 313
• Дневна соба 314
• Просторија за домаћинство (кухиња) 315
• Санитарна просторија 315
Типови кућа, јужни Јадран – ТАБЕЛА 318
Типови групација кућа, јужни Јадран – ТАБЕЛА 318
Табеларни приказ објеката у насељима на јужном Јадрану 319
2.3. Опште одлике просторне организације 321
• Спратна кућа 321
2.4. Материјали и конструкције 347
- Техника градње 347
2.5. Обликовни елементи 348
а) Спољашње степенице 348
б) Прозор 349
в) Врата 350
г) Стреха 351
д) Кровни покривач 351
ђ) Балкон и тераса 351
е) Елементи пластике 352
• Праг 352
• Конзола 353
• Фриз 353
• Балустер 353
2.6. Закључне констатације (јужни Јадран) 354

V
ПРЕДЛОГ ПЛАНСКЕ ОБНОВЕ И РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ РУРАЛНИХ НАСЕЉА НА ПОЛУОСТРВУ ВРМАЦ

- Предлог за очување народне архитектуре на полуострву Врмац 357
• Урбанистичке претпоставке 357
• Обнова и заштита – технички аспект 358
• Општи концепт пејзажног уређења 359
• Понте, мандрачи и мула 359
- Савремено обликовање народне архитектуре на полуострву Врмац 359

VI
ЗАКЉУЧНЕ КОНСТАТАЦИЈЕ

Закључак 368

ЛИТЕРАТУРА

Извори – необјављена грађа 373
Референтна литература и објављена грађа 373
Коришћена литература 375

ПОПИС И ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

Попис и порекло илустрација 381

РЕЧНИК

Речник 392

ПРИЛОЗИ

- **Прилог 1**: Пројекат санационих радова и сеизмичког ојачања породичне куће Росанде Томановић у Лепетанима 396
- **Прилог 2**: Реконструкција и ревитализација капетанске куће (палац) из 1842. године у Лепетанима – Бока Которска 406
- **Прилог 3**: Пропорције на капетанској кући из 1842. године у Лепетанима – Бока Которска 419
- **Прилог 4**: Кућа породице Томановић из 1826. године у Лепетанима – Бока Которска .. 428
- **Прилог 5**: О конструкцији куће породице Томановић из 1826. године у Лепетанима – Бока Которска 440
- **Прилог 6**: Примери неадекватно рестаурираних објеката народне архитектуре 449
- **Прилог 7**: Уговор о увођењу воде из водовода Краљевске морнарице закључен између државног ерара Краљевске морнарице као власника водовода и Веселина Вуковића из Лепетана 16. септембра 1933. 455
- **Прилог 8**: Ласерско чишћење камена 459

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Биографија аутора 462

ИЗЈАВЕ

Изјава о ауторству 463
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада 464
Изјава о коришћењу 465

I Увод

1.1 Проблем и предмет истраживања

Предмет овог истраживања је развој и трансформација различитих модела народне куће и кућишта на полуострву Врмац у 20. веку. Истраживачким радом биће обухваћена сва приморска и сва брдска села Которске и Тиватске општине.

Которска општина (села):
- При мору:
  - Муо
  - Прчањ
  - Столив.
- Залеђе:
  - Богдашићи
  - Горњи Столив.

Тиватска општина (села):
- При мору:
  - Лепетане
  - Доња Ласта.
- Залеђе:
  - Веће Брдо
  - Горња Ласта.

Крајем 18. и у 19. веку граде се објекти по селима вредни записа, архитектонске анализе и валоризације, а у 20. веку долази до њихове трансформације и пренамене.

Архитектура сеоских средина мешала се са градском, тако да су елементи традиционалне архитектуре пренети из села у град и обрнуто, управо како су текла и миграциона кретања становништва (село–град).

Значајно је истражити да ли су и у којој мери поједини елементи народне стамбене архитектуре трансформисани и сачувани у новим просторним концептима кућа, као и у обликовању појединих карактеристичних зона (коноба, улазних зона, комуникација, соба, кухиња и сл.).

Овом истраживању се прилази из угла архитектонског пројектовања, материјализације и одржавања са карактеристичним освртом на историјске, економске, социолошке, климатске, друштвене, географске и културолошке факторе који су утицали на њену велику разноликост у архитектонској форми и облику.

Проблем истраживања је традиционална народна архитектура једног раздобља које нестаје. Главни разлог овог процеса током 20. века јесте позната промена животне и привредне основе у приморском подручју.

Док је обални појас у ширини 1–2 км изразито оптерећен активностима, туристичким и привредним капацитетима, док су се у том појасу незапамћено брзо и драматично изградили и још се граде друштвени и индивидуални објекти, којима је близина мора повод и основа, дотле су насеља у следећем појасу (залеђу) 2–4 км замрла и нестала као места континуираног живота и рада, а објекти и простор су испражњени и препуштени пропадању.

Конкретне последице напуштања горњих делова полуострва Врмац јесу нарушавање еколошке равнотеже и општих вредности предела који је препуштен брзој ерозији времена и људске непажње, иако у себи садржи својства непроцењиве вредности за сваког човека данашњег времена.

Проблеми, као и могућа просторна решења у трансформацијама приликом савременог пројектовања, којим се бави предложено истраживање, представљају значајно заостајање у одржавању и заштити традиционалне народне куће на Црногорском приморју, како у руралним тако и у урбаним срединама, а такође и у осталим европским регионима.

1.2. Циљеви истраживања

Истраживање ће имати следеће циљеве:

- Испитивање генезе народне архитектуре ове регије, компарацију брда и залеђа, утицаја спољашњих и унутрашњих

фактора на трансформацију стамбене народне архитектуре до краја 20. века;
- Проучавајући просторни концепт, процес њеног настајања и развоја, природну околину у којој се места налазе, као и друштвену, историјску и културну средину у којој она настаје, открије се народна архитектура дела Бококоторског залива и видети да ли трансформација иде у правом или у погрешном смеру;
- Да се дефинишу основни типови просторне организације јер овај начин проучавања стамбене архитектуре на Врмцу није био довољно заступљен у досадашњим истраживањима;
- Ова дисертација има за циљ да обједини и продуби методолошке анализе изучавања народне куће по многим параметрима, као што су: урбанистички, типолошки, конструктивни, функционални, начин градње, распоред просторија, анализа окућница, архитектонско обликовање, стилске карактеристике и слично;
- Један од циљева био би да прикаже могуће облике деловања приликом реконструкције, санације, заштите кућа и њиховог урбанистичког окружења, као и коришћење традиционалних принципа за формирање старих целина и њихово прилагођавање новим пројектантским и урбанистичким захтевима и потребама;
- Крајњи циљ овог рада јесте усвајање препоруке за планске трансформације народних кућа и пратећих садржаја које треба да претходе реконструкцији и преобликовању сеоских амбијената.

1.3. Задаци истраживања

Задаци истраживања произилазе из задатих циљева.

Основни задатак је да се документују, систематизују и анализирају различити типови народних кућа и кућишта на полуострву Врмац током 20. века.

Други задатак је да се путем анализе облика и форме дефинишу узроци промена које се дешавају од момента настајања кућа, током различитих етапа до краја 20. века.

Трећи задатак је да се провери у којој је мери могуће спречити затирање и игнорисање изворног, аутохтоног и народног у просторном моделовању кућа а да се притом не успори или не угрози надирање прогресивног (често и деструктивног) у начину грађења и организовања простора.

Четврти задатак је да се сагледају перспективе развоја кућа и насеља на примеру изабраних модела уз покушај усвајања препоруке за планске трансформације народних кућа и пратећих садржаја.

Секундарни задаци истраживања су:

- Анализа утицаја географских, климатских и геолошких фактора на формирање насеља и кућа на Врмцу;
- Анализа друштвено-економских, демографских и привредних односа у 20. веку
- Упоредном анализом обухватити трансформацију кућа у окружењу (јужни Јадран и Далмација);
- Прикупљање што садржајније грађе са терена. Насеља која су у брдском појасу тешко су приступачна а неопходан је увид у стање насељених и напуштених објеката;
- Прикупљене и обрађене информације биће преточене у базу података доступну новим генерацијама истраживача.

1.4. Радна (полазна) хипотеза

Основна хипотеза истраживања заснива се на претпоставци да је народна архитектура на полуострву Врмац у 20. веку доживела спонтану а не планску трансформацију.

Нису сва села на Врмцу истоветна у погледу степена развоја, зато се у овом истражива-

њу прилази са потпуним увидом свих села, како оних уз море тако и оних у залеђу.

Трансформација народне архитектуре на полуострву Врмац у 20. веку у обалном појасу, последица је убрзаног развоја копненог и поморског саобраћаја, индустријализације и посебно туризма.

Претпоставка је да би се планираним истраживањем савремене архитектонске праксе усвојиле квалитетне методе за санацију и реконструкцију руралних средина, њихових делова, елемената кућа и кућишта, који би се стално развијали и усавршавали, па би и реконструкција оштећених објеката и изградња нових могла бити ефикаснија и рационалнија.

Неке од ових метода које би требало проверити могуће је успешно применити кроз принципе: при пројектовању, градњи и при могућим реконструкцијама кућишта и сеоских дворишта, имајући у виду специфичне функционалне, конструктивне и обликовне карактеристике архитектонских објеката и урбаних или руралних целина посматраних подручја.

1.5. Научне методе истраживања

У процесу истраживачког рада планирана је примена више научних метода истраживања.

Различитим методама прикупљања података формираће се база података о предмету истраживања. Методолошки поступак обухвата: прикупљање података на терену и путем литературе (домаће и стране).

Прикупљање података на терену односи се на архитектонско снимање терена, фотографисање и прикупљање усмених информација са терена (интервју, анкета и сл.).

Поставка генезе народне куће и кућишта, анализа архитектонско-конструктивног склопа куће и помоћних објеката, просторна трансформација народне куће са кућиштем биће рађена према архивираној – објављеној и необјављеној документацији, записима и прилозима у општој и посебној литератури, прикупљању подлога (географских, топографских, катастарских), електронском претраживању информација и сл.

Следи аналитичка метода која се односи на анализу фактора који су условили постанак кућа на полуострву Врмац. Биће анализирани и описани сви фактори који су условљавали постанак, развој и трансформацију народне архитектуре на овом подручју у 20. веку.

Битна метода примењена у овом раду јесте типолошко-компаративна анализа. Применом методе типолошке анализе биће класификовани и дефинисани основни типови кућа према просторној организацији, техници градње, материјалу и конструкцији, како би се формирала основна типологија кућа на полуострву Врмац у посматраном периоду.

Проучавањем историјске и архивске грађе, уочавањем, аналогијом, критичким испитивањем и непосредном компарацијом са народном архитектуром ближег окружења (јужни Јадран и Далмација) у којима има архитектуре сличног типа (упоређивање односа према основној концепцији простора и организацији функција, према традиционалним техникама градње, према употреби материјала и сл.), добио би се потпунији приказ трансформације народне архитектуре на полуострву Врмац у 20. веку.

Закључци ће бити изведени методом синтезе. Синтезом података о трансформацији народне архитектуре на Врмцу и компаративном анализом доћи ће се до претпостављених резултата истраживања, односно до потврде претпоставке да је народна архитектура на полуострву Врмац у 20. веку доживела спонтану а не планску трансформацију.

1.6. Научна оправданост докторске дисертације, очекивани резултати и практична примена

Резултат овог рада је стварање материјала о народној архитектури на полуострву Врмац у 20. веку. У поглављу о предмету истраживања већ је наведено да у досадашњим истраживачким радовима о трансформацији народне архитектуре на Врмцу она није проучавана систематично, довољно детаљно и на начин на који се предлаже овом докторском дисертацијом.

Овим радом биће дефинисани основни облици трансформације народне архитектуре на полуострву Врмац у 20. веку и биће допуњена постојећа знања и грађа о стамбеној архитектури ове регије. Дефинисаће се особености и специфичности примене традиционалних и савремених материјала, конструкција и техника градње, као и универзалне и регионалне карактеристике спољашњег обликовања кућа у односу на насеља у непосредном окружењу.

Научна оправданост рада огледа се и у очекиваним резултатима истраживања које би требало да доведу до систематизације, класификације, вредновања и просторног приказивања добијених података и да омогући лакшу и бржу доступност тих истих података у неким будућим истраживањима или пракси.

Очекивани резултати, као и смисао практичне примене једног оваквог истраживања, требало би да послуже за унапређење досадашњих метода и приступа из области архитектонског пројектовања, реконструкције у народном градитељству и наслеђу овог поднебља.

Проучавање грађевинских материјала и њихова примена у архитектури даће допринос очувању старих техника градње и заната, као и могућност примене традиционалних принципа градње и материјала приликом реконструкције старих кућа или изградње нових.

Дефинисањем карактеристика народне архитектуре, савремени пројектанти добиће нове параметре којима ће моћи да унапреде пројектовање.

Такође, резултати ове докторске дисертације биће применљиви у процесу валоризације историјске архитектуре и њене заштите. Сагледавањем и дефинисањем просторних, конструктивних и обликовних вредности народне архитектуре проучаваног подручја 20. века, омогућиће се правилније схватање њиховог значаја за очување идентитета и аутентичности ових насеља у процесу савремене урбане и архитектонске трансформације.

1.7. Основни извори информација о предмету истраживања

Основни извори који би помогли у изради овог рада наћи ће се у планским и пројектним документима разврстаним по врстама и облицима, као и у специфичној бази везаној за теоријске изворе и литературе (како основне тако и остале библиографске јединице). Друга група основних извора били би сви они релевантни подаци који су пронађени и који би се могли пронаћи (архивски документи, фотографије и архитектонско снимање на терену). Општа шема извора и података би тако изгледала:

- Основни планско-пројектни документи (подлоге, пројекти, планови) разврстани по хијерархији врста и облика архитектонских објеката. Овој групи извора припада грађа прибављена код институција надлежних за издавање катастарских подлога, географске и топографске карте, које непосредно сведоче о полуострву Врмац, његовој архитектури, геологији, географији, етиологији итд.

Велики део писане грађе прикупљен је из:

- Архива Српске академије наука и уметности, Београд; Државног архива Црне Го-

ре, Цетиње; Историјског архива Котора, Котор; Етнографског музеја у Београду, Завода за заштиту споменика културе Котор, Урбанистичког завода Црне Горе – Тиват, Урбанистичког завода Црне Горе – Котор, Поморског музеја Котор, Бискупског архива Котор.

Остале библиографске јединице (архивски документи, фотографије, записи и сл.) односе се на народно неимарство ближег окружења, јужно приморје до Бара и Хрватског приморја. Велики део ове грађе прикупљан је из: Архива Српске академије наука и уметности, Београд; Етнографског института САНУ, Београд; Историјског архива Котора; Завода за заштиту споменика културе, Котор; Државног архива Црне Горе, Цетиње; Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, Београд.

1.8. Досадашња научна истраживања

О народној архитектури на полуострву Врмац има мало детаљних студија. Нису валоризоване ни специфичне вредности ове архитектуре у односу на ближе и даље окружење у 20. веку.

Изузимајући евидентно мали број научних радника и радова (било у оквиру стручних публикација или монографија), народна архитектура на полуострву Врмац као део културе и уметности народа који на том простору живе није детаљно изучавана и мало је институционално заштићена.

Почетком 20. века спроведена су почетна истраживања овог простора и том приликом начињени су први детаљни описи насеља и архитектуре овог подручја. Ретки су аутори као што је поп Саво Накићеновић (1882–1926), који је свој радни век посветио истраживању предела Боке которске. Непроцењива је вредност „Српског етнографског зборника“ књига XX, „Бока – антропогеографска студија“ о насељима у Боки которској (издање Српске краљевске академије из 1913. године, уредник Јован Цвијић) у којем је објављена грађа попа Накићеновића.

Основна шира истраживања архитектуре у оквиру предметне теме дали су: Бранислав Којић „Изумирање села у Которском заливу и на полуострву Врмац“, С.А.Н, 1953. г, Бранислав Којић „Горња села на полуострву Врмац“, С.А.Н, 1953. г, Зоран Петровић „Село и сеоска кућа у Боки которској“, Београд, 1956. г, Милан Злоковић „Грађанска архитектура у Боки которској у доба млетачке власти“, С.А.Н, 1953. г, Ђуровић, В, „О малтерима на зградама од 16. до 19. века у Боки которској“, Београд, 1956. г, Божовић Горан „Насеља и куће Тиватског залива“, Београд, 1986. г, Вуксановић Душан „Традиционална архитектура Црне Горе – искуства, поуке, видици“, Подгорица, 2005. године.

Значајна грађа прикупљена је током израде детаљних урбанистичких планова на територији општине Тиват 1979. године. Паралелно са детаљним урбанистичким плановима, институт ЦЕП из Београда је 1980. године објавио студију „Насеља и куће Тиватског залива“, која је указала на богатство и разноврсност градитељске и урбане баштине овог краја.

II Основни фактори утицаја

1.0. Основни фактори утицаја

1.1. Природни географски услови

Масив полуострва Врмац састоји се од гребена који је на 700 метара надморске висине, чији је положај у смеру југоисток-северозапад, блажег јужног гребена према граду Тивту, средишње увале и падина према мору, стрме и кршевите североисточне падине и нешто блаже југозападне стране према селу Лепетани, које је на 400 метара надморске висине. Цело полуострво се тако састоји из пет паралелних појасева: приобални појас према Которском заливу (североисточна падина), планински гребени Врмца, приобални појас према Тиватском заливу (јужна падина), средња удолина и југозападна падина.

Окосницу путне мреже југозападног дела масива Врмца чини подужи пешачки пут који прати правац пружања главног гребена. На овом делу падине смештена су и насеља (братске групације) Горњи Богдашићи. Пут се даље пење ка превоју у близини Пасиглава и спушта се поред Горње Ластве и Орашја ка обали близу Лепетана.

Сл. 1 Масив Врмца састоји се из пет паралелних појасева

Постојале су и три важније, релативно стрме стазе које су повезивале обалу са горњим селима. Оне воде усправно на правцу пружања гребена и средњег пута. Једна прати ток Љесковачког поља и повезује Доњу са Горњом Лаством. Друга се поред Ђурђевог Брда пење ка Пасиглаву, док трећа прати ток речице Градиошнице и поред насеља Петковића прикључују се подужном путу.

Све три стазе су камене, понегде подзидане са стране, и до половине XIX века ово је била једина веза између горњих села и обале. Крајем XIX века, Аустрија почиње да гради војни пут по врху гребена Врмца. Изградњу прекида Први светски рат. Један крак овог пута пробијен је падином Љесковачког потока те се овим правцем, данас асфалтираним, може доћи до Горње Ластве. Крајем XIX века, саобраћај се полако премешта на обалу. Почетком XX века (1909. године), аустроугарске власти граде приобални пут дуж залива. Тај пут се 60-их година XX века шири и постаје магистрала која омогућава брз развој свих насеља поред пута и мора. Сва остала подручја остају по страни и убрзано пропадају.

1.2. Топографија терена

Сложен облик залива Боке которске формиран је вероватно у миоцену и плиоцену, када је овде било копно, денудацијом и флувијалном ерозијом на флишу, а интензивним процесима корозије на додиру флиша и кречњака, јер је тек после плеистоцена ниво мора порастао око 100 метара. Обале залива изграђене од кречњака су стрме, а оне изграђене од флиша, благо нагнуте.

Пејзаж Бококоторског залива је, с обзиром на репрезентативност и импресивност пејзажа у целини, издвојен као јединствен пејзажни тип. Ту се целокупни простор са непосредним залеђем одликује изразитим, јасно уочљивим структурним елементима који му дају посебан пејзажни идентитет. Специфичне и разноликe природне вредности (орографске карактеристике, карактеристике аутохтоне вегетације) и вредно градитељско наслеђе међусобно се прожимају, уз обиље детаља (аутохтона флора), чинећи јединствену складну целину.

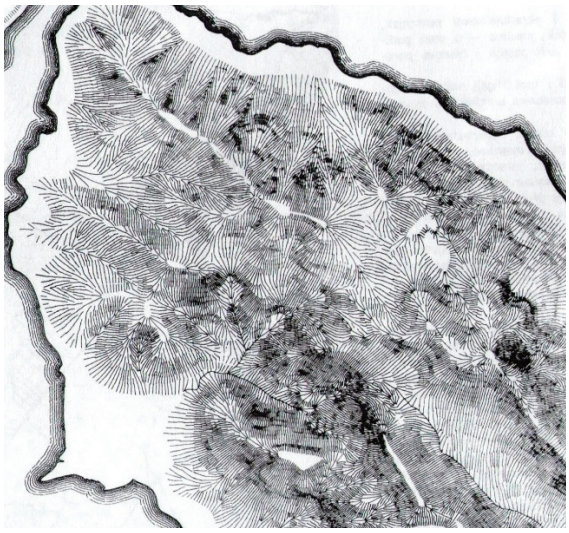

***Сл.* 2** Топографска карта Врмца

Геолошка подлога се местимично састоји од водонепропусних слојева, тако да на овом терену постоје сезонски површински токови и извори питке воде. Уз само море терен је шљунковит, јако је порозан и растресит и постепено тоне у море. На појединим местима јавља се и глиновито земљиште.

Атари бокешких села су неправилних граница, као резултат њиховог спонтаног формирања и конфигурације терена.

Плодна земља је на Врмцу смештена углавном у увалама јужне и југозападне стране масива и она се ту највише и обрађивала.

Которска североисточна страна је оштро издвојена стрмим падинама. Подлога на овој страни Врмца састављена је од глиновитих

***Сл.* 3** Стрма североисточна падина Врмца

Сл. 4 Бура – карактеристичан северни ветар

кречњака и флиша са местимичним крашем. Ова је страна неупоредиво тежа од тиватске у сваком погледу, те данас можемо приметити да места на овом делу обале и брда највише и најбрже изумиру.

Дно залива претежно је дубине 30-40 метара и нагнуто је према излазу на отворено море.

1.3. Клима

Клима у Бококоторском акваторијуму је блага медитеранска. Међутим, као последица неуједначеног загревања копна (високих херцеговачких и црногорских брда) и мора, јављају се карактеристични ветрови. То су, пре свега, бура – северни ветар који дува са копна и југо – ветар с југа који доноси кишу и плиму. Преовлађујући ветар је маестрал (северозападњак), а ређе се јавља левант (југоисточњак). Бура представља опасност у зимском периоду, али не и током лета. Летње олује долазе са раним упозорењем и ветар с планина може да добије снагу веома брзо, а налети ветра могу бити врло јаки.

Јужна и југозападна падина Врмца највише страда од југа јер је директно изложена јаким слаповима кише (Горњи Богдашићи, Доња и Горња Ластва, Лепетане). Због буре, клима је оштрија у Прчању, Мулу, Доњем и Горњем Столиву. То се види и по медитеранском воћу којег много више има на тиватској него на которској падини полуострва Врмац. Снег је редак, искључиво га има на врховима масива и веома се кратко задржава.

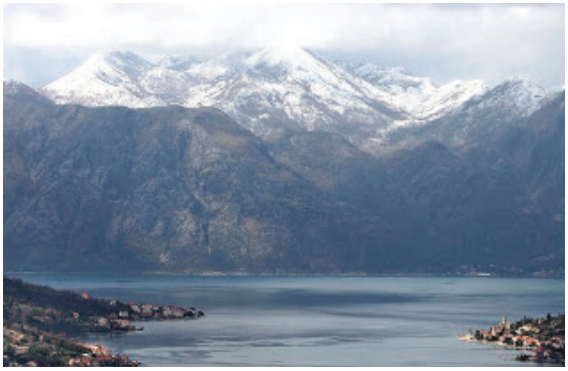

Сл. 5 Снег на брдима изнад Рисна

Температура зими ретко пада испод нуле, док су лета топла и дуга. Најхладнији месец је јануар, а најтоплији август. Температура мора је лети око 26, а зими 13 степени Целзијусових.

2.0. Друштвено-економски услови

2.1. Историјски развој

Историјат овога дела Јадранске обале је изузетно интересантан. Не могу да говорим о Врмцу а да не споменем и друга места и догађаје који су условљавали његов каснији економски и културни развитак у једном дужем временском периоду.

Пре наше ере, у Боки су постојале колоније грчких морепловаца, а верује се да су пре Грка Боку посећивали феничански бродови. Данашњи Бококоторски залив звао се на грчком језику „ризаион колпос“ или „Рисански залив“,

Сл. 6 Римски мозаици у Рисну

који је назив носио по главном граду – Рисну. Изгледа да је у Рисну постојала велика грчка колонија која је одржавала јаке трговачке везе са Драчом и Коринтом, тадашњим центрима.

Године 167. пре наше ере, Рисан заузимају Римљани и у њему успостављају своју власт. Римски цар Октавијан, који је владао од 33. године п. н. е, послао је у Боку многе колонисте из Италије.

У VI и VII веку у ове крајеве долазе Словени и постепено потискују стари живаљ, који се сели у утврђене градове, нарочито у Котор. Словени насељавају плодне области, а већ у IX и X веку формирају неколико својих области чији су кнежеви још увек под управом Византије којој плаћају данак.

После смрти цара Василија II 1025. године, у Византији се воде ратови око престола, што словенски кнежеви користе и постепено отказују послушност и престају да плаћају данак. Кнез Војислав је 1024. године дочекао и поразио грчку војску и основао прву српску државу у Зети.

У сталним борбама са Византијом, Стефан Немања проширује и ствара јаку српску државу која се простире од Мораве до Јадранског мора, а Боком је завладао 1186. године. Немањићи су владали Боком до 1371. године. Они су обновили Котор и дали му велике привилегије. У Котору су биле главне радионице оружја за Србију. Ковани су мачеви, оклопи, сабље. Из Котора је и чувени градитељ фра Вита Которанин, идејни творац Манастира Високи Дечани.

После смрти цара Душана 1355. године, српска држава почиње да слаби па Боком вла-

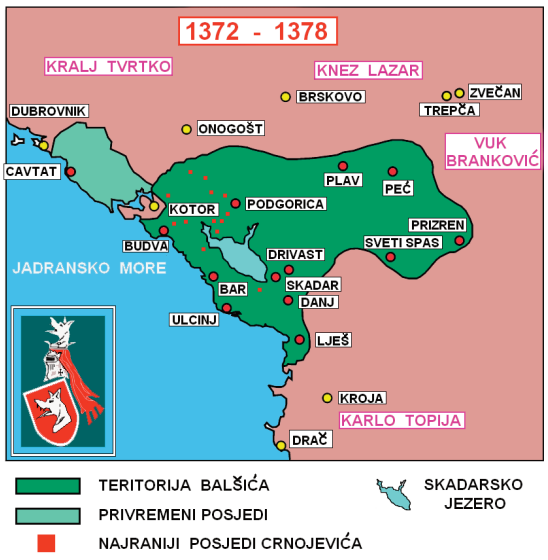

Сл. 7 Територијална подела из 14. века

дају разни владари. Турци надиру на Балкан и коначно освајају Србију 1459. године. У тешкој ситуацији налази се и Котор, те он стога тражи заштиту од Венеције. Венеција 1420. године прима под своју власт не само Котор већ и сва места на Врмачком и Луштичком полуострву. Турци су насупрот заузели Рисан, Мориње и Херцег Нови. Крстарили су Бококоторским заливом, пљачкали млетачке и бокељске бродове, а народ су злостављали.

Желећи да се ослободи турске превласти на мору, шпанска и млетачка флота, са бродовима под командом Андреа Дорија, 1538. године освајају Херцег Нови. Млетачка република је успела да ослободи Боку јер је за савезнике имала локално бокељско становништво, али није успела да спречи нападе гусара и осталих на отвореном мору, где је присуство Турака и даље било велико.

Млечани 1684. године коначно протерују Турке и из места као што су Рисан и Мориње, њихових главних упоришта. За заслуге које су имали, Бокељи су од Млетака добили велике поседе земље коју су држали Турци.

Француска револуција донела је велике промене на крају XVIII века. Наполеонове трупе су заузеле Венецију 1797. године, а Кампоформијским миром подељени су сви њени поседи. Далмација и Бока су тако припале Аустрији. Народ у Боки, а нарочито православни живаљ,

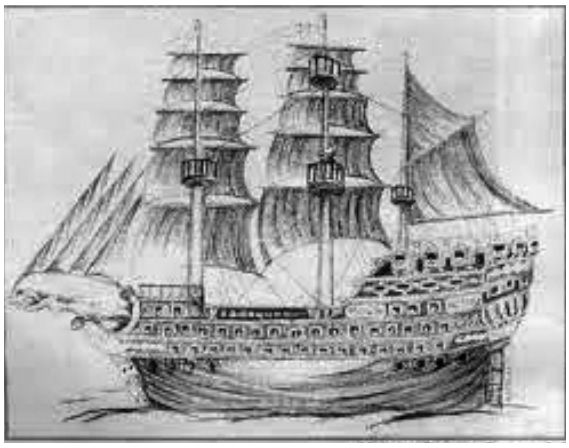

Сл. 8 Турски ратни брод Велика султанија

није био задовољан оваквим решењем, већ је тражио прикључење Црној Гори, док се други део желео прикључити Аустрији.

У XIX веку долази до честих промена господара на овом подручју. Прва владавина Аустрије у Боки трајала је осам година. После победе Француза у бици код Аустерлица, миром у Братислави 1805. године, Бока поново бива додељена Французима. Русија и Енглеска, које су биле у рату са Француском, нису признале овај споразум, па је руски адмирал Сењавин у фебруару 1806. године, на позив митрополита Петра и многих Бокеља, упловио са руском флотом у Боку которску. Већина бокељског и црногорског становништва сматрала је, а и данас сматра, велику словенску Русију братском земљом и својом заштитницом. Међутим, већ 1807. године долази до уговора у Тилзиту између Наполеона и руског цара Александра, где је одлучено да се Бока поново врати Французима.

За пет година владавине Француза, од 1807. до 1812. године, главна привреда Боке, поморство, нагло је опала. Од својих четири стотине једрењака, остало је само педесет бродова 1812. године.

До 1812. године и краја француске војске у Русији, ствара се у Боки покрет за ослобађање од Француза. Те године адмирал Фремантл јавља митрополиту Петру да је спреман да уједињени ослободе Боку од Француза. Године 1813, они то заједничким силама и чине.

Када су мислили да је њиховој окупацији дошао крај, 1814. године савезничке силе Русија, Енглеска и Аустрија одлучују да Боку, после осам месеци народне власти, врате Аустрији. У овом периоду од седамнаест година, Бока је укупно променила пет господара.

Под другом окупацијом Аустрије Бока је била од 1814. до 1918. године. Овај период је обележен бројним безуспешним бунама локалног становништва које је хтело да се при-

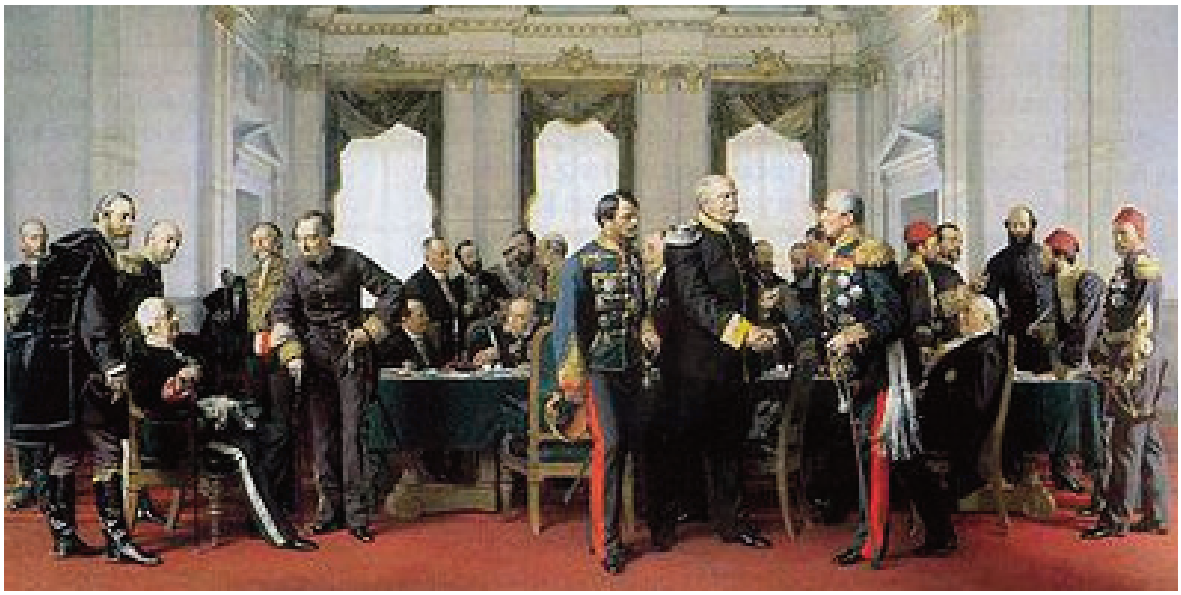

Сл. 9 Берлински конгрес

пољи Црној Гори и Србији. Знајући за то, аустријска власт одлучује да према својим граничним подручјима подигне утврде које, као неми сведок, и данас стоје и подсећају нас на бурну историју овог краја.

Берлинским конгресом 1878. године, после више војних успеха на Вучјем долу и Фундини, територија Црне Горе је удвостручена и призната јој је независност. Међутим, у границама ове нове државе није се налазила Бока которска, где је неуспех Другог бокељског устанка из 1882. године у народу оставио дубоке трагове.

Аустријска управа све више је појачавала своје гарнизоне, нарочито у Котору, Херцег Новом, и поготово у Кривошијама. Поправљала је старе тврђаве и градила нове.

Појачала је и број жандарма и полицајаца, давала им је пословне концесије, па су као пензионери овде и остајали. Наде бокешких становника биле су упрте у Србију и Црну Гору, једине искрене носиоце идеје јужнословенског уједињења на овим просторима. Први устав нове црногорске државе донет је 1905. године којим је Црна Гора дефинисана као уставна монархија, али је практично сву власт задржао кнез Никола. На 50. годишњицу своје владавине, прогласио је Црну Гору краљевином, а себе њеним првим и јединим краљем.

Сл. 10 Карта југоисточне Европе после Берлинског конгреса

Сл. 11 Тврђава Горажде

Сл. 12 Краљ Никола у Колашину посматра своју војску

Сл. 14 Црногорска војска улази у Пећ 1912. године

Сл. 13 Црногорска војска на Тарабошу изнад Скадра

Сл. 15 Аустроугарски бродови у Которском заливу

У Првом балканском рату 1912–1913. године, Црна Гора је била у савезу са Србијом, Грчком и Бугарском против Османлијског царства.

Морала је да препусти освојени Скадар новооснованој Албанији због ултиматума великих сила, али је са Србијом успоставила заједничку границу у Санџаку и Метохији.

У Првом светском рату Црна Гора је уз Србију против централних сила. Црногорска војска је штитила повлачење српске војске кроз Албанију, али је и она сама капитулирала 1916. године, а краљ Никола је избегао из земље. Избијањем рата 1914. године у Боки которској, Аустроугарска власт је нагло променила своје лице. Ћирилица је забрањена, а сви ћирилични натписи су порушени или премазани. Сви они који су се бунили послати су у затвор на острво Мамулу. У току рата, Аустроугарска је скинула звона са свих православних цркава да би их претопила и од њих правила топове.

Многи Бокељи, не желећи да служе Жуто-црној армији, одлазили су у Црну Гору и Србију или су бежали из аустроугарске војске. Првог фебруара 1918. године, око 6.000 морнара аустроугарске ратне флоте у Боки которској узело је команду у своје руке на око 40 ратних бродова. Побуна је угушена већ следећег дана, након доласка крстарица из Пуле.

Пред редовним војним судом оптужено је 386 морнара и подофицира. Иако је било ухваћено око 1.200 морнара, пред преки суд изведено је само њих 98. У затвору је умрло десетак морнара, у току побуне погинуло је двоје, остали су осуђени на дугогодишњу робију, а четворица на смрт стрељањем.

Енглеска, Француска и Русија су се сложиле да Црна Гора и Србија треба да добију излаз на море. Русија се залагала да Црна Гора и Србија добију целу Далмацију, а Енглеска и Француска да добију само део, док би већи део добила Италија, чиме би је наговорили да уђе у рат на страни сила Антанте.

Сл. 16 Побуна морнара у Боки которској 1918. године

Сл. 17 Побуна је брзо угушена

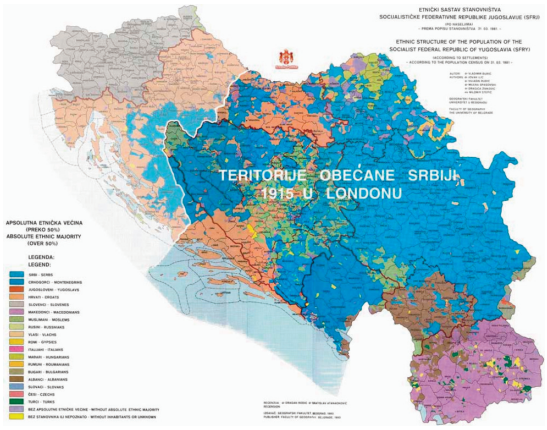

Сл. 18 Територије обећане Србији и Црној Гори 1916. године у Лондону

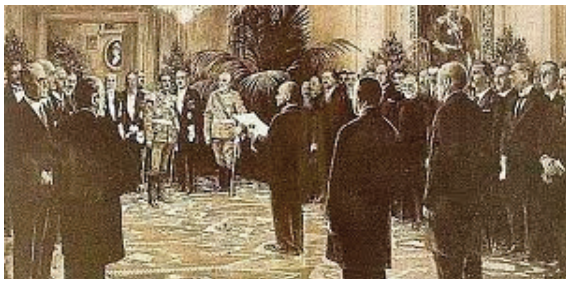

Сл. 19 Чин уједињења 1.12.1918. године

Овлашћени представници Русије, Енглеске и Француске потписали су Лондонски уговор 26. априла 1916. године. Министар иностраних послова Русије Сергеј Сазонов је у преговорима успео да обезбеди Црној Гори и Србији обалу од рта Планке до реке Дрим. Црна Гора и Србија би добиле луке Сплит, Дубровник, Котор и Сан Ђовани ди Медуа. Италији су обећани Трст, Истра, Кварнерска острва, Далмација до рта Планке изнад Сплита и Валона у Албанији.

У ноћи између 6. и 7. новембра 1918. године, аустријски подмаршал Хусек предао је команду над комплетном војском у Боки которској Народном вијећу тј. њиховим представницима. Проглашење капитулације Аустроугарске изазвало је одушевљење и веселье становника Боке которске.

Изабрани црногорски посланици су на великој народној скупштини у Подгорици 26. новембра 1918. године донели одлуку о уједињењу Црне Горе и Србије. Треба истаћи да су на овој скупштини учествовали само представници са територија унутар граница Црне Горе из 1914. године. Како Бока которска није била у саставу Црне Горе све до 1918. године, то ни њени представници нису учествовали на овој скупштини, нити је она имала икаквог утицаја на Боку которску.

Назив Држава Срба, Хрвата и Словенаца први пут се јавља у тексту мировног уговора са Немачком, који је склопљен 28. јуна 1919. године у Версају, што је истовремено било и признање саме државе. Нова држава са новим областима, међу којима је и Бока которска, захватала је простор од 247.500 км² и имала је, према попису од јануара 1921. године, око 12 милиона становника. Југословенски народи чинили су 82,9 процената.

Године 1929. држава мења име и од тада је позната као Краљевина Југославија све до почетка Другог светског рата, у априлу 1941. године, када престаје да постоји.

Сл. 20 Подела на бановине Краљевина СХС

Сл. 21 Заплењени југословенски бродови у Бококоторском заливу

Према плану Хитлера и министра иностраних послова Италије, грофа Ћана, после слома Југославије, територија Црне Горе требала је да припадне италијанској интересној сфери. Након краткотрајног Априлског рата (6–18. априла 1941) и слома Краљевине Југославије, италијанске трупе су одмах запоселе територију Црне Горе, па тако и Боке которске.

Генерал Пете армије Паоло Бадољо и начелник штаба генерал Марио Роата дошли су у Подгорицу почетком јула 1941. и припремали терен за свечано проглашење Краљевине Црне Горе под протекторатом Италије.

Свеопшти Тринаестојулски устанак почео је нападом на италијанске гарнизоне на читавој територији Црне Горе. Црна Гора је у Другом светском рату била стратешки важна територија савезника. Укупно је у рату од 1941. до 1945. године дала близу 10.000 бораца, од којих се 8.000 није вратило.

Сл. 22 Црна Гора подељена на интересне сфере 1941–1945. године

Сл. 23 Изградња путева, пруга, модерних објеката

После рата, Црна Гора улази у састав нове југословенске државе као народна република. Почиње њена изградња и развој.

Године 1992, Црна Гора и Србија заједно проглашавају Савезну Републику Југославију, која је 2003. редефинисана у лабавију заједницу под називом Државна Заједница Србије и Црне Горе.

Сл. 24 Бродови на једра у 18. и 19. веку донели су велико богатство становништву Боке

Сл. 25 Парни бродови крајем 19. века преузимају примат бродовима на једра

2.2. Економски развој

У првим деценијама XVIII века, живот људи овога краја био је доста тежак. Почињало се све изнова: градња нових или обнова старих, напуштених кућа, крчење земље, куповина стоке, али и алата. Веома важан моменат био је када се сељак полако почињао бавити поморством.

Прчањ, Пераст и Котор су тада били прави центри помораца и флоте која се тих година увећавала. То су били бродови једрењаци (крајем XVIII века, око три стотине бродова). Тако је богатство бокељског становништва већ крајем XVIII века достигло врхунац. Као последица богаћења, дешавало се да су поседи ранијих млетачких богаташа откупљивани, како би се приходи некако уложили. Самим тим, Бокељи полако постају сами своји господари.

За време млетачке владавине у XVIII веку, можемо приметити да је доста урађено да се животне прилике поправе и локална економија колико-толико развије. Гајили су се маслињаци, виногради и воћњаци; садиле су се мурве (дудови) и гајила свилена буба, која се прерађивала у прчањским предионицама свиле. Где је било могуће, сејала се пшеница, кукуруз и јечам; најважнија је била маслина која се млела у бокељским млиновима.

Егзистенција становништва у 19. веку још увек је почивала на традиционалној економији и поморској привреди. Међутим, промене господара и проналазак парне машине крајем XIX века, доводе до скоро потпуног гашења домаће поморске флоте.

У економском погледу, ситуација почетком 19. века је релативно стабилна и таква остаје до друге половине 19. века.

Када је Аустрија преузела власт у Боки которској, постојала су два слоја друштва: градско, на обали, и сеоско – око градова и у залеђу. Локално становништво је у првој половини 19. века показивало висок степен поларизације. На једном полу налазили су се сељаци који су чинили 90 процената становништва, док су се на другом полу налазили земљопоседници домаћег и страног порекла и чиновници. Велику празнину између те елите и нижих слојева попуњавала је интелигенција, обично пореклом из виших слојева, и свештенство. Осим поморством и земљорадњом, сеоско становништво Боке бавило се и сточарством и рибарством. Ове гране биле су неразвијене, тако да често нису обезбеђивале ни основну егзистенцију.

Живећи поред мора, народ овог краја је навикао да путује. Међутим, многи одлазе заувек, и мали број њих се враћа. Поп Сава Накићеновић 1913. о томе каже: „Од стотине, добро ако их се врати десет, и то десет сва је

Сл. 26 Рибарство је од давнина карактеристично за становнике овога краја

помоћ Боки, а они остали ни да путни трошак врате."[1] И истина је, мали број Бокеља успева да се обогати, и бивају срећни што се живи враћају својим кућама.

Октроисано уставно стање у Далмацији, које је Аустрија увела 1861. године, дало је општинама овлашћења ширег самоуправљања. Тако је с временом дошло до привредног и културног развоја Боке. Јачањем аустроугарске власти, продире индустрија, а основане су и многе земљорадничке, рибарске, уљарске задруге. У Тивту се крајем 19. века подиже бродоградилиште Арсенал.

Гради се и циглана у Рачици 1907, прва бокешка индустрија глине.

Осим изградње Арсенала, најзначајнији урбанистички подухват Аустрије је било пробијање приобалног пута дуж обале залива. Последице

[1] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 204

Сл. 27 У потрази за бољим животом, многи одлазе заувек

Сл. 28 Изградња Арсенала у Тивту 1889. године

Сл. 29 Прва бокешка индустрија глине – српска циглана

Сл. 30 Изградња магистрале 60-их година 20. века омогућава брзи развој доњих села

Сл. 31 Напуштене куће у Горњем Столиву

овог економског развоја крајем 19. века су стварање нових насеља уз морску обалу. Тај тренд се наставља и у првој половини 20. века, што доводи до запостављања пољопривреде. Од средине 20. века, појавом нових извора прихода, економска зависност насеља на падинама Врмца је све видљивија.

До средине 20. века, процес ерозије тла и запуштање земље је спорије, али у другој половини 20. века промене су све брже и уочавају се из године у годину. Земља више не рађа и страда од пожара скоро сваке године, стари путеви су нестали или су слабо приступачни. Због промењеног начина живота, људи немају потребе и не желе да успоставе контакт са земљом на којој су живели.

Тиватска страна залива нагло доживљава напредак у другој половини 20. века због свог повољнијег положаја. Напуштањем горњих села, у овој општини становници силазе до мора и насељавају се у уском приобалном појасу. Гради се магистрала почетком 60-их година, омогућавајући брз развој доњих села, али сва подручја осим обалног појаса остају по страни и пропадају.

Док се на Тиватској страни залива дешавају велике промене, северна страна Врмца стагнира и назадује.

Демографско, еколошко и физичко пропадање горњих села у приобалном појасу (2–5 км од морске обале), али и доњих, изазвано је понајвише:

- индустријском револуцијом
- развојем производње
- опремањем инфраструктуре
- масовним туризмом
- серијом земљотреса.

Док се у обалној траци одиграва брза и драматична изградња свакојаких индивидуалних и привредних објеката, дотле су насеља у следећем обалном појасу крајем 20. века замрла и нестала као места активног живота и рада. Објекти и простор су овде испражњени и препуштени пропадању, рушењу и нестајању. Конкретне последице напуштања горњих делова Врмца видљиве су и данас.

Сл. 32 Отац и мајка су држали породицу на окупу

Сл. 33 Иконостас у кућама православних хришћана

2.3. Културни развој

Обичаји

У Боки которској се сутичу непрекидни утицаји медитеранске и аутохтоне културе у специфичним условима економског и друштвеног развитка појединих насеља.

Народни обичаји су овде скоро свуда слични. Они су се спроводили за време Божића, крсних слава, свадби, сахрана и у другим приликама о којима је писао и Вук Караџић[2] 1825. године. Вук Караџић је са пута по Црној Гори и Боки которској описао навике, обичаје и језик људи ових крајева. Ти обичаји сигурно воде порекло из паганске религије и корене многих обичаја можемо наћи у Душановом Законику, а затим у Паштровском, Грбаљском и Будванском статуту.

У 18. и 19. веку, у породичном животу чувала се строга патријархалност. Морал је био веома строг, а о женидби и удаји деце одлучивали су родитељи. Било је случајева да обећана девојка чека по више од годину дана свог вереника који је пловио по мору. Жене су те које су држале породицу на окупу, а мушкарци су се бавили осталим пословима: поморством, трговином, сточарством. Та строга подела дуго се задржала, а можемо рећи да постоји и данас.

Везаност за цркву је такође увек важан фактор како код православног тако и католичког живља. Та толерантност, узајамно поштовање и помагање у тешким тренуцима одржали су се до данашњих дана. Један од карактеристичних примера тог прожимања римокатолика и православног живља можемо видети на цркви са два олтара: православним с једне и католичким са друге стране. Овај веома редак пример у свету довољно нам јасно говори како је народ овог краја испреплетен и дубоко свестан свога бића.

У свим местима у Боки за Божић и Нову годину, обичај ложења бадњака очувао се до данас. После Божића, славили су се још: православна Нова година 14. јануара и Богојављање 19. јануара, па су се уочи тих празника уносили бадњаци исто као на Бадње вече. Бадњаке кити домаћин на три места ловориком и маслином и обавија их бршљаном. На Бадњи дан, пре сванућа, жене су китиле ловориком врата, прозоре и целу кућу. Звекир на вратима китиле су ловориком или поморанџом. На овај дан се пости. Пре вечере, бадњаке уносе и полежу сви мушкарци из куће, са

[2] Вук Караџић: „Прекрасне ствари за српски језик накупио сам једнако ји купим. У Перасту сам написао неколико врло лијепије женски пјесама. Ако амоће не заглавим, имаћу вам с чим доћи. Да ништа више ново не нађем осим овога што сам досад нашао, опет налазим, да је било вриједно овако даљни и трудни пут предузети.“

домаћином на челу. У Столиву и Прчању, домаћинов бадњак називају „бадњак домаћин“. На Мулу се за Нову годину спремао посебан хлеб у којем гори крсна свећа.

Општи обичај свих ових векова, па и данас, јесте да се на Ускрс шарају јаја.

Крсна слава – уочи тог дана окупља се својта, кумови и пријатељи да заједно са породицом слављеника прославе славу и провеселе се два до три дана. Најугледнији гости седе на челу трпезе, а домаћин, по обичају, не седи него обилази око софре и служи госте и пријатеље. Код православних верника на овај дан се освештава цела кућа и домаћинов иконостас.

Свадба као један од најрадоснијих догађаја у патријархалној бокешкој породици прави се кад родитељи жене сина или удају кћер. У давна времена, жене нису ишле са сватовима до цркве ни у поворци. Тада се сматрало да је срамота ако се жена појави на „доњу банду“ тј. на прозорима с лица куће. Девојку је од њених родитеља просио младожењин отац или брат. Приликом веридбе, утврдио би се датум свадбе. Свадба је увек била у понедељак. Тог дана, на кући младожење и на кући младе истицали су барјак, играло се коло и пуцало. У недељу пред венчање, младожења и неко од његове родбине (девер или стари сват) долазили су по невестино рухо. Рухо би се тада изнело на сто, где би га прегледали, пребројали и проценили. Затим би га сложили у комо[3] (мањи орман). Раније је млада носила рухо у дрвеном сандуку, а комо је уведен из Италије у 18. веку. Комо се у приморским местима превозио барком, која би за ту прилику била окићена заставама, а имала је и веслаче.

Овај обичај прегледања и процене руха налазимо и код православног и код католичког становништва Боке. У Боки которској, као и у другим нашим крајевима, у народу није био обичај да девојка приликом удаје носи мираз и део очевине.

Крвна освета је такође карактеристична за ове крајева током 18, 19. и почетком 20. века. Она је на неки начин и условљавала миграцију. У становништву се тада могла чути изрека: „Ко се не освети, тај се не посвети“. Крвна освета би се, да се не би цела племена поубијала, разрешавала „крвним збором“ или „крвним колом“, а одлука збора угледних људи била би поштована.

Физичка снага и истрајност веома су се цениле. Најрадије су се слушале приче и вести о натприродним бићима: о вилама, духовима, вештицама и вампирима. Као и у свим примитивним културама, међу неуким светом ова веровања су била веома распрострањена. Са прогресом у 20. веку и развитком културе, ова веровања потпуно нестају.

Просвета и школство

Школство је представљало свакако једну од главних одлика културног развитка народа у Боки. При бенедиктинским и фрањевачким самостанима још од 10. века постојале су приватне и верске школе. Крајем 18. века спомиње се приватна гимназија двојице которских каноника, али све време током владавине Млетака у Боки није подигнута ниједна јавна школа. Касније, за време Аустрије, отворене су три такве школе, по једна у Котору, Будви и Херцег Новом. Французи су школству поклањали велику пажњу па је свака општина требала имати школе за дечаке, а округ и школу за девојчице. У основној школи наставни језик је био српски, а у гимназији италијански, француски и српски. Године 1808, Мармонт оснива комисију за школе, па је 1810. основана Државна гимназија у Котору, која је почела да ради 1811. године. Овде се

[3] Комо – италијански назив, уобичајен у народном говору у неким крајевима Тоскане, иначе обичније *cassetone* – предмет собног намештаја од дрвета, често са мермерном плочом или од истог дрвета, који има више ладица за рубље и одећу

осим опште историје учила и национална, а веронауку је предавао црквени учитељ.

За време владавине Француза, од 1807. до 1814. године, уведен је низ потребних и непотребних новина. Наиме, до 1808. Котор није имао своју зграду позоришта, него су се представе одржавале у дворанама племићких кућа. У још раније доба приредбе су се одржавале на јавним местима, најчешће на градским трговима.

Крајем 1808. године саграђена је посебна зграда за позориште у Котору. О унутрашњем изгледу позоришта нема података, али се зна да је имало два реда ложа. До 1814. године играле су се представе на италијанском и француском језику, а од 1814, када је Бока по други пут потпала под аустријску власт, представе су се давале у почетку и на немачком и италијанском, а касније и на српском језику.

Недуго пре пада Млетачке републике, у Котору је било основано просветно--културно друштво *Casino nobile* (племићки казино), у којем су се окупљали которски племићи и остали угледни грађани. Которске жене и девојке, држећи се старих конзервативних обичаја, нису тамо залазиле. Када је Бока дошла под власт Француза, настала је у овом погледу велика промена. Жене и девојке из породица француских официра слободно су одлазиле у казино на плес и остале приредбе, одевене по ондашњој француској моди. Поступно, на њих су се почеле угледати и њихове которске вршњакиње и залазити у њихове кругове. Овај је преокрет изазвао јаку реакцију код старијих и конзервативнијих кругова у граду који нису били одушевљени француским новотаријама. Колику је огорченост и протест у народним круговима изазвао такав преокрет међу женама, најбољи су пример Доброћани који су својим женама и девојкама забранили приступ Котору, „грлу пакла“, како су га називали.

После француске владавине, гимназија у Котору је затворена, а крајем 1814. отворена је виша основна школа за мушкарце уз дворазредну нижу школу за девојке. Поред разних приватних школа, било је и наутичких, које су у Котору држали чувени которски капетани.

Почетком 18. века, писменост у овим крајевима била је веома слаба. Школовање није било популарно у народу, нарочито на селу. Сеоски послови су захтевали доста радне снаге, а одлазак у школу сматрао се губљењем времена. Мушка деца су се спремала за домаћине, а женска за удају.

Понеки калуђер и свештеник у селу били су једини просветари и учили су децу имућних родитеља да читају и пишу.

Акумулирањем богатства, потребом да се поморци школују, јавља се и потреба за стварањем школа. Тако се са фрањевцима 1739. године склапа уговор о отварању школе у Прчању. Затим су основане школа у Морињу 1805. године, женска школа у Котору 1836, у Столиву 1815, мушка 1830. и женска 1848. у Херцег Новом, школа у Будви 1830, Доњој Ластви 1832, Горњој Ластви 1844, у Рисну 1844. и Доброти и Мулу 1845. године.

Године 1834, православно свештенство уводи преко веронауке српски језик са књигама на српском језику, држећи се Вукове изреке: „Никакво мјесто у народу нашем није тако важно ни знатно за језик наш као Бока“.

Од 1848. до 1869. године школе су се још отвориле у Прчању и Лепетанима 1856. године. Године 1861, у Прчању се отвара Славјанска читаоница. Постојало је још 18 помоћних школа, а о њима поп Сава Накићеновић каже: „Уз 18 помоћних школа које су се држале или у кућама свештеничким или у ћелијама, а и у црквама, а народ је према стању и погодби помоћне учитеље издржавао у нарави и новцу. Клупе је у школама замењивао повећи сто за којима сједаху дјеца и школске радње обављаху. Учевна помагала била су: плоча, буквар, часословац и псалтир. Ту би се научио

напамет часословац, читати и писати и рачунати и пјевање црквено, и тим бијаше завршетак читавој тој обуци.“[4]

Од 1869. до 1900. године свако место у Боки стекло је своју школу.

Почетком Другог светског рата, у бокешке школе стигли су маестри, маестре (учитељи, учитељице) из Италије и ту су били до слома фашистичке Италије 9. септембра 1943. године. Тада школе и остале стратешке институције од Италијана преузимају немачке власти.

После Другог светског рата, нова власт у Црној Гори, у складу са идеолошким назорима, почела је процес убрзане секуларизације. Нови школски систем имплицирао је поред осталог и одбацивање теолошке мисли у обликовању свести ученика. Прошлост се могла објаснити искључиво путем природних процеса догађаја који се емпиријски могу доказати. Ученици су могли похађати часове веронауке једино са одобрењем родитеља. Настава из овог предмета изводила се прве поратне године у једном броју црногорских школа. Недостатак вероучитеља и свеукупно лоше стање школских зграда онемогућавали су да млади масовније похађају школе и да се настава успешније одвија. Зато је 16. марта 1946. године донета одлука да се укине верска настава у црногорским школама.

Организација катастра почиње од 1838. године, за време аустријске владавине. До почетка Другог светског рата 1941. године, катастар је претрпео само незнатне промене. Од истог значаја су подаци које пружају земљишне књиге. Сређивање катастарских књига, поседовних листова, планова и прегледа почето је 1838. године и цео 19. век радило се на овом послу. Сваких 5–10 година, рађена је катастарска ревизија која је констатовала у међувремену настале промене. Земљишне књиге нам пружају увид у све промене на поседу у погледу промене културе, затим промене власништва, наслеђа и деоба, хипотекарних терета, присвајања куповином или за дуг, отуђења продајом или за дуг, које су овде тачно и на одговарајућим парцелама уписане.

Ако се трага за почецима систематског истраживања архивске грађе ширег подручја Бококоторског залива, која је до после Првог светског рата у потпуности административно одвојена од свог залеђа, подаци о истраживањима архивске грађе сежу унатраг чак до 1720. године. Тада је *Filippo Riceputi* истраживао у Котору и Херцег Новом архивску грађу за збирку докумената *Illyricum Sacrum*, коју је довршио извесни *Farlatti*.

Срески начелник Котора Емануел Будисављевић морао је, по наредби претпостављених, архивалије из Котора упутити у Задар, где се формирао велики централни архив за Далмацију. Пре упућивања осам сандука у Задар 1875. године Лојдовим паробродом, он наводи да је и поред труда да са читавим персоналом среди архивалије и састави попис, морао одустати од тога због велике несређености докумената. У Задру је 1887. године дошло до хронолошког сређивања архивалија. Ову грађу у Задру је пописао которски свештеник дон Антон Милошевић, објавивши тај драгоцени попис 1916. године у „Вјеснику Кр. хрватско-славонско-далматинског архива“ у Загребу.[5]

Први светски рат и аустроугарска окупација Краљевине Црне Горе (1916–1918) погоршали су стање архивске грађе, али и других споменика културе. Краљ Никола I је био присиљен да напусти Црну Гору, али одабрану најважнију архивску грађу са драгоценостима из државне ризнице запаковао је у лимом обложене сандуке, спремивши их за

[4] Поп Накићеновић, Бока, 1913, стр. 272

[5] Водич кроз архивску грађу са сумарним инвентарима музејских и црквених фондова и збрики, Котор, 1977, п 27-28

транспорт. Напад аустроугарског војног авиона је омео ову акцију код Скадра, и након повратка, 1918. године, ова грађа је била у тајности закопана у дворишту краљевског двора, све до откривања тајног склоништа 1923. године.

После Првог светског рата, 1918. године, администрација у Боки наставља да ради на основу законских прописа који су и до тада важили за правно подручје Далмације са седиштем у Сплиту, којем је Котор и до тада припадао (документ бр. 2179/18). Половином 1923. године, Бока которска се одваја од правног подручја Далмације и припаја се зетској области (решење бр. 16479 од 20. јуна 1923)[6]. Кнежевина и потом Краљевина Црна Гора, као суверена држава, крајем 19. и почетком 20. века интензивно развија државне установе, културне и просветне институције, покреће дневна гласила и сл; али и доноси одређене управне мере које регулишу канцеларијско пословање, рад судова и чување архивске грађе.

Државна архива је у то време била доступна за коришћење само државним органима у оперативне сврхе, а коришћење ових докумената у сврху истраживања и публиковања било је могуће искључиво уз одобрење владара. Под тим условима коришћења, крајем 19. и на почетку 20. века, одобрење су добили: руски научник и публициста Павел Аполонович Ровински, руски слависта Пјотр Алексијевич Лавров, политичар и историограф Лазар Томановић и други.

Период између два светска рата донео је институционалне зачетке будућих црногорских архива и научних установа. Године 1923. Југословенско министарство просвете доноси одлуку да се дворац бившег црногорског краља на Цетињу прогласи Народним музејом, што се остварује 1926. године.

У то време, између два светска рата, оснивају се музеји који уз музејске експонате и књижну грађу, сакупљају и архивалије и чувају их у оквиру својих институција. Јачање научне мисли на овом подручју остварено је оснивањем и радом Народног универзитета Боке которске у Котору и његовог гласила „Гласника“ (1934–1940). Недостатак научних институција у Црној Гори тог доба, усмерило је и концентрисало истраживање о архивским изворима и из области историографије у Српској краљевској академији наука у Београду.[7]

После Другог светског рата, комунистички друштвени поредак је снажном идеологизацијом и политичким упливом у све сегменте друштва, драстичним раскидом са ранијим временом тзв. монархизма и капитализма, знатно ограничавао и архивску струку и науку и историографију. Од архивске грађе 20. века проучавана је и фаворизована само поменута тзв. „револуционарна“, док је занемаривана она с почетка века. Упркос настојањима да се сачувају сви важни фондови с почетка 20. века, крајем 1946. године уништена је архива Зетске бановине. На основу неких индиција, уништена је у једној фабрици за прераду папира.[8]

Прва архивска институција савременог типа у Црној Гори основана је у новембру 1949. године у Котору (Државни архив у Котору). Тада је извршена реституција, након вишегодишњих покушаја, врло важне и вредне архивске грађе стваране вековима на подручју Боке которске. Подгорица добија свој архив тек 1980. године, а депое и архивску грађу нешто касније.

Доста касно, чак и у односу на друге републике у федерацији Југославији, тек 70-их го-

[6] Водич кроз архивску грађу са сумарним инвентарима музејских и црквених фондова и збирки, Котор, 1977, п59

[7] Српска краљевска академија наука и уметности основана је у новембру 1886. године.

[8] Ђоко Д. Пејовић, просвјетни и културни ...., 6, пп.107-108, Водич кроз архивску грађу са сумарним инвентарима..., пп.45-49.

дина 20. века Црна Гора добија две неопходне институције за развој науке. Прва је Црногорска академија наука и умјетности 1971, а друга Универзитет Црне Горе – 1974. године.

Догађања из 90-их година 20. века су по ко зна који пут током прошлог века уздрмала Црну Гору. Раскид са једнопартијским друштвеним поретком, прелазак на тржишну економију, промене политичког правног система које су се одвијале са распадом шесточлане федерације и улазак Црне Горе у нову двочлану државну заједницу драстично су се одразиле на просвету, школство, уопште на архивску службу, архивистику и историографију. Промена идеолошког концепта на коме је почивала просветна школска архивска делатност и историографија у претходном послератном периоду утицала је на то да се 90-их година обрати пажња на период који је деценијама био маргинализован. То доводи до преиспитивања досадашњих резултата који су подложни променама.

2.4. Становништво

Бокељима се углавном сматрају становници Боке которске (градови Котор, Тиват и Херцег Нови). Слобода и поштење главна су њихова одлика. Одолевали су Турцима, Млецима, Французима, Аустрији, Италији, Немачкој. Вероватно су због тога и неповерљиви према странцима.

Већина их је православне вероисповести, док постоји и мањи број католика. Утицај католичке цркве је био доста велики. Интересантно је да сви, без обзира на национално опредељење, имају исту народну ношњу која је слична личкој, црногорској и далматинској и сви, без обзира на верско опредељење, славе крсну славу, што је карактеристичан обичај код православног живља.

Немири почетком 19. века и бројне политичке промене нису имали ни издалека толико утицаја на живот становника и насеља у Боки. Међутим, крајем 19. века Бока се на-

Сл. 34 Народна ношња почетком 20. века

шла у запећку Европе. Њену трговину и поморство истискује индустријска револуција која крајем 19. века стидљиво стиже у ове крајеве. Цену савременог развоја Бокељи су скупо платили. Младост Боке стала је у ред за одлазак у печалбу.

Миграције су велике у 18. и 19. веку. Многе породице силазе из Црне Горе и Херцеговине те се настањују, у почетку, на околним брдима, а касније, када ситуација постаје повољнија крајем 18. и почетком 19. века, насељавају приобалне појасеве широм залива. Млетачка је власт почетком 18. века покушала да масовнијим досељавањем италијанског становништва промени демографску слику, међутим, падом Венеције, то становништво је асимиловно те се тако до данас одржало врло мало италијанских презимена. Остали део становништва је словенског порекла, православне и римокатоличке провенијенције.

Проналазак парне машине и њена употреба на бродовима у овом периоду све више потискује једрењаке, правећи им велику конкуренцију у бржем и јефтинијем превозу робе. Многи власници једрењака морали су да продају у бесцење своје бродове или да их везују на сидришта. Власници једрењака у осталим јадранским регијама боље су се сналазили. Оснивали су акцијска паробродна друштва, што Бокељима није пошло за руком. Њихови су бродови трунули по лукама а власници су, без посла и зараде, брзо осиромашили. Враћајући се кући, морнари су на селу осетили беспарицу и беспослицу па су многи кренули трбухом за крухом. Они су били вични путовањима, а у то време се појавила плодна земља и златна грозница која их је вукла у Америку. Исељеници су одлазили одводећи читаве породице, својту и пријатеље. Убрзо су оснивали и мале колоније.

До краја 19. века, у Северну и Јужну Америку, у Трст, Одесу и Египат (изградња Суецког канала) емигрирало је много становника Боке которске. Понеко би се и вратио, али већина их је остала у новој земљи, примила језик и држављанство те земље, па је већ друга генерација скоро заборавила матерњи језик и своје место и порекло. Највише исељеника крајем 19. и почетком 20. века иселило се у Северну Америку.

Пред крај 19. века отвара се „Арсенал“ у Тивту, прво значајно индустријско постројење у овим крајевима. Поред изградње Арсенала, најзначајнији урбанистички подухват Аустрије за становништво Боке било је пробијање приобалног пута обалом залива.

У 20. веку, два су важнија периода за које се у већој или мањој мери може рећи да су одредила начин живота ондашњег становништва:

- насељавање нижих терена и развој нових делатности (аустријски период)
- напуштање горњих села, раст урбаних насеља и деградација пејзажа (послератни период).

Становници се у овом периоду насељавају у уском приобалном појасу поред мора и пута. Промена је изазвана новим начином живота и развојем и јачањем нових извора егзистенције.

Подаци о броју становништва показатељи су живота на одређеном простору у датом времену, а сваки податак више од тога омогућава да целовитије сагледамо то време и људе у њему. Становништво није бројно, како на полуострву Врмац тако и у целој Боки.

Крајем 19. века, 1869. и 1880. године, спроводи се први попис становништва. Према попису из 1869. године, на подручју данашње Боке которске било је 25.627 становника, а према попису из 1880. године – укупно 26.954 становника.

Сл. 35 Пијаца у Перасту почетком 20. века

У попису између два светска рата 1921. и 1931. године, није уписана национална припадност становништва, већ само верска припадност и језик, па се на основу тога одређивала национална припадност. Према попису становништва из 1931. године, релација између православних – Срба и католика – Хрвата, била је следећа: Котор 3.006 католика – 2.090 православних, Муо 483 католика – 97 православних, Прчањ 584 католика – 169 православних, Столив 312 становника, општина Тиват 2.726 католика – 482 православна становника.

После Другог светског рата, и даље је растао укупан број становника, како у Боки тако и у целој Црној Гори, али осетно спорије. Општина Тиват у попису из 1948. године има 5.030 становника, док према попису из 1991. године има 11.429 становника. Општина Котор на попису из 1948. године има 14.124 становника, а на попису из 1991. године – 22.410 становника. У овом периоду настављен је интензиван процес депопулације у руралним подручјима, нарочито прелазак млађе популације из руралних у урбана насеља, а обрнуто само у случају старије популације. Настављена је тенденција старења становништва свеукупно и у последњем кварталу испољено је опадање природног прираштаја због наглог повећавања морталитета.

Сл. 36 Камени мост у Мулу

Сл. 37 „Арсенал" у Тивту почетком 20. века

2.5. Саобраћај и трговина

Путеви су на Врмцу некада ишли средином падине по горњој ивици обрадивог земљишта. Јачањем и ширењем насеља на обали, путеви се спуштају до самог мора и пролазе испред кућа нанизаних дуж обале. На атрактивним местима они добијају проширења и претварају се у риву, мешавину улице, трга и репрезентативног шеталишта. Почетком 20. века, Аустрија је, градећи пут поред мора, градила на њему и потребне мостове.

Поморство је било неисцрпни извор угледа, престижа, славе и богатства. Поштански и путнички саобраћај у другој половини 19. века обављао се баркама на четири весла, а уз повољан ветар и једром. Тек 1891. године Јозо и Филип Радоничић из Доброте оснивају прво паробродарско друштво за везу између Котора и Херцег Новог названо „Бокешка пловидба". Аустријска влада даје им помоћ за превоз поште, а већ 1892. године почиње редовни поморски саобраћај кроз Боку. Саобраћај се обављао са два дрвена пароброда, „Котор" и „Херцег Нови", па затим „Рисном", а касније и челичним бродом „Тиват".

Аустрија је градила пристаништа, а основала је и војни Арсенал у Тивту 1889. године. Мало затим, изграђена је и железничка пруга до Зеленике и започета је градња колског

Сл. 38 Плакат паробродарског друштва *Lloyd*

пута дуж обале Бококоторског залива. Лојдови пароброди одржавали су до почетка Првог светског рата 1914. године три пута недељно брзу линију Трст–Котор, а остала четири дана линију су држали пароброди Угарско-хрватског паробродарског друштва, Ријека–Котор.

Како је саобраћај кроз Боку бивао све рентабилнији, то се у Котору 1910. године осни-

Сл. 39 Трговачки брод Југооцеаније 21. мај

Сл. 40 Трајект између Лепетана и Каменара

ва и друго паробродарско друштво – „Бока“, које купује пароброд „Драву“, а 1922. године „Ситницу, Мораву и Бистрицу“. Тако је поморски саобраћај одржавао брзу, путничку, и теретну линију за сва приморска места.

Линије локалне пловидбе у заливу и ван њега текле су у оба смера несметано до 1967. године. Редовна линија између Котора и јадранских лука тада је укинута, након 75 година редовног собраћаја.

Важно је поменути и да је 1956. године основано бродарско предузеће „Југооцеанија“ у Котору. С временом, „Југооцеанија“ је постала економски гигант са 26 бродова, укупне носивости 800.000 тона. Престала је да ради 1992. године.

70-их година почињу да долазе први наутички туристи са јахтама, као и први већи бродови за крстарења.

Почетком 20. века, прва превозна средства су биле кочије, а после тога бицикли. Осим за превоз на посао, користили су се за излете недељом и празником, праћени понеким мотоциклом.

Порастом животних активности и општег стандарда у другој половини 20. века, развиле су се и саобраћајне активности како на копну тако и на мору. Тадашње камене риве и мула замениле су утврде и докови саграђени за бродове дубоког газа. Упоредо са тим, развој друмског саобраћаја трасирао је колске путеве уз саму обалу.

Изградњом Јадранске магистрале 1966. године, умногоме се умањује значај лука у Бококоторском заливу. Она представља главну спону Боке которске са остатком приморја и шире. Део ове магистрале који пролази кроз Боку, почиње од хрватске границе и североисточном страном залива води до Каменара и даље до Рисанско-которског залива. У Каменарима, магистралу је могуће заменити трајектом до Лепетана, одакле овај пут иде ка југоистоку преко Тивта ка Будви. Осим главног магистралног пута, друмски саобраћај обавља се и локалним путевима.

Најзначајнија инвестиција у функцији унапређења друмског саобраћаја била је почетком 90-их година 20. века – изградња вишенаменског тунела кроз брдо Врмац. Стављањем у функцију наведеног објекта, овај инфраструктурни објекат допринео је и побољшаном водоснабдевању овог подручја.

У погледу саобраћајне инфраструктуре, највећу предност Боке представља то што се у Тивту налази међународни аеродром. Аеродром Тиват је лоциран у Тиватском пољу, испод јужне падине полуострва Врмац. Удаљен је 4 км од центра Тивта и повезан је постојећом путном мрежом и тунелом са Котором. Отворен је 30. маја 1957. године, а чинила га је травната полетно-слетна стаза

Сл. 41 Аеродром Тиват

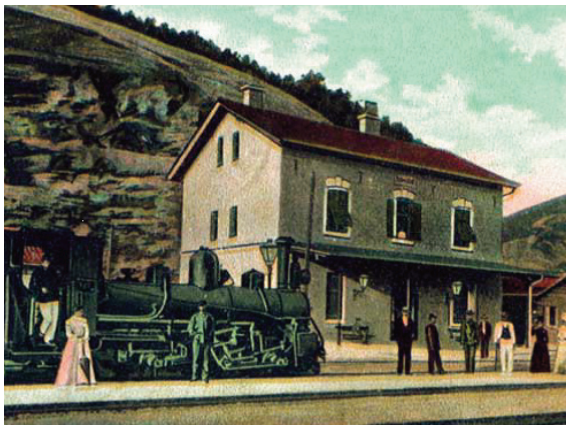

Сл. 42 Железничка станица Зеленика

дуга 1.200 метара и широка 8 метара. Данас аеродром има асфалтирану полетно-слетну стазу дужине 2.500 метара и ширине 45 метара. Саобраћај је типично сезонског карактера, са високим вршним оптерећењима током летње сезоне.

Прича о железници у Боки почела је 16. јула 1901. године, када је у железничку станицу у Зеленици приспео први воз. У њему су били високи државни и железнички чиновници Аустроугарске. Бока као изузетно важна тачка, лука, војно утврђење јужних аустријских трупа, морала је да рачуна на пругу, у првом реду због једноставнијег и бржег транспорта војних јединица и опреме.

Након стварања СХС, железничку пругу Габела–Ускопље–Зеленика преузела је Југословенска железница. С временом, пруга застарева.

После Другог светског рата, возови настављају да превозе робу, путнике и туристе. Композиције су прво вукле старе парне локомотиве (ћира), које су користиле угаљ, а од 50-их година саобраћале су модерне моторне локомотиве на електрични погон.

Године 1968. донета је одлука да је пруга Ускопље–Хум–Габела–Зеленика нерентабилна и да се укида.

Вековима су се овде укрштали путеви међународне трговине. Море је у Боки било и остало кључно за развој трговине. Поморци су доносили различите производе из прекоморских земаља и размењивали их за своје потрепштине.

У другој половини 19. века и почетком 20. века била је развијена трговина дувана, кафе и шећера који је преко Котора и Рисна без царине ишао у Црну Гору. Трговци и капетани имали су неколико магацина где су складиштили купљено жито и звали су их „гранири“.

Котор је, као развијена извозно-увозна лука, још од давних времена уживао одређене повластице у италијанским јадранским лукама, где которски поморци нису плаћали таксу за сидрење брода, односно закупнину за тржишни простор. Кроз которску луку је ишао знатан проток робе те је на основу нотарских књига могуће обрадити врсту робе и пловних средстава којима је та роба била транспортована у стране земље или допремана у которску луку.

За свој напредак у међуратном периоду Бока и херцеговачки крај дугују железничкој прузи Зеленика–Габела. Број туриста, хотела и обим трговине повећавао се из године у годину. Све је то имало за последицу постојање разноврсне робе на трговима бокешких градова и села.

Развој туризма, угоститељства и других услуга у другој половини 20. века добијају све више на значају и уз трговинску делатност постају опредељујући видови привредне делатности.

Услед снажног развоја, Зеленика, Тиват, Рисан и Котор постају важне трговачке луке. Овај период карактерише врло разграната и уносна трговина. Породични бизнис и мала предузећа, која сезонски раде, крајем 20. века карактеристика су највећег броја предузећа.

3.0. Урбана морфологија

3.1. Постанак и урбани развој полуострва Врмац

О старости појединих сеоских насеља поуздано се може закључити на основу архивске грађе которског Статута и нотарских књига из 14. и 15. века.

Одредбом которског Статута из 15. века одређене су границе сеоских атара на полуострву. Њихово одређивање је извршено сталним природним теренским знаковима или вештачким белегама. То нам говори да се ради о плански основаним атарима. Иако се у Статуту говори само о мерама за одржавање безбедности, ипак се у поменутом поглављу спомиње велики део ондашњих насеља. Име полуострва Врмац (Вермез) овде се први пут спомиње. Осим тога, наводе се имена многих села и заселака. Насеља су освајана потпуно спонтано, темпом којим је текло насељавање.

У историји Боке которске постоје четири важнија периода за која се у већој или мањој мери може реконструисати организација насеља и однос човека према средини, и то су:

а) појава сеоских насеља у брдима, далеко од мора и главних комуникација (средњи век)
б) консолидовање насеља на неприступачним теренима уз интензивније коришћење територије, крчење шума и трансформисање пејзажа (венецијански период)
в) насељавање нижих терена и развој нових делатности (аустријски период)
г) напуштање горњих села, раст урбаних центара и деградација пејзажа (послератни период).

Урбанизација села на Врмцу вероватно је последица близине градова (Котор, Пераст), жеље за усвајањем градске форме и тежње монументалном.

Насеља, склопови кућа и групација својим међусобним односима, као и својим односом према пејзажу, одражавају традиционални начин живота и принцип друштвено-економске организације.

Атари бокешких села су неправилних граница, као резултат њиховог спонтаног формирања и конфигурације терена. Код положаја насеља, осим терена, још су важни климатски и хидрографски фактори.

Почетком 19. века, са престанком опасности, приобални појасеви широм залива постају привлачни за насељавање, а море постаје најважнија саобраћајница. Егзистенција становништва у овом периоду још увек је почивала на традиционалној економији. Брига о земљи и даље је била услов опстанка. Тек јачањем других делатности (индустрије) крајем 19. века, у оквиру наизглед традиционалних односа стварају се услови за промену структуре насеља.

Пробијање приобалног пута од аустроугарских власти почетком 20. века и пробијање магистрале 60-их година 20. века значајно су одредили начин организовања насеља у овом периоду. То је омогућило брз развој обалног појаса, док се за сва остала подручја може рећи да остају по страни и пропадају.

У периоду између Првог и Другог светског рата, са појавом индустрије, смањује се потреба за производњом хране, а тиме се пољопривредне парцеле претварају у грађевинске. Промена пејзажа на Врмцу наставља се поја-

чаним интензитетом. Интензивна изградња уопште се не обазире на традиционалну архитектуру.

После Другог светског рата (изазвана новим начином живота), миграција становништва је још израженија него у претходном периоду. Тиватска страна залива доживљава нагли раст због свог повољнијег положаја. Међутим, то кретање је сада сведено само на промену ужег локалитета силаском из горњих насеља ка мору, нарочито у периоду после катастрофалног земљотреса 1979. године. У Которском заливу је овај процес почео нешто касније, али је имао сличан ток као у Тиватском заливу. Последице су формирање нових насеља (сада већ густо насељених) уз морску обалу и напуштање горњих села. Основни мотив је нагли развој индустрије (поморски Арсенал у Тивту, индустрија у Котору, бродоградилиште у Бијелој), затим разне школе, развијена администрација, а касније и туризам. Данас, највећи број становника на полуострву живи на уском појасу поред мора и пута.

Постојећа и ишчезла насеља о којима постоје сигурни историјски подаци могу се поделити у две групе: доња и горња насеља.

Доња насеља смештена су у приобалном појасу и нижу се од Муа преко Прчања, Столива, Лепетана, Доње Ластве до Тивта. Скоро сва ова доња места су насеља поред обале и пута и нису била језгра која би имала предиспозиције да буду центар јер су била групације истог или сличног ранга груписане уз обалу.

Горња насеља се налазе између два планинска венца у подужној удолини на надморској висини 250–450 метара, удаљена од мора, и то су места: Богдашићи, Горњи Столив, Веће Брдо, Горња Ласта, а у средњем веку постојала су још и села Пасиглав, Розговац и вероватно Градац, којих данас више нема.

3.2. Просторна организација насеља на Врмцу

Насеља на Врмцу сврстаћемо у три основна типа:

- насеља збијеног типа
- насеља разбијеног типа и
- приморска места.

Насеља збијеног типа

Збијено насеље се урбанистички карактерише јасно одређеним грађевинским рејоном, јасно целински оформљеном агломерацијом кућа и кућишта и густином насељености 15 до 30 ст/ха. Збијена насеља на Врмцу имају структуру саобраћајне мреже, потпуно неправилну и без уочљивог система. Према општој структури и релативно малој збијености, овај тип насеља могао би добити назив: разређено-збијено насеље.

Код оваквог типа насеља постоји одређени систем ређања кућа једне до друге. То су куће братства или куће сродних братстава. Најчешће је шест до седам кућа збијено у овакав низ. Низови ових кућа углавном су се ређали паралелно са изохипсама терена. На которској страни Врмца, пример оваквог типа насеља је село Горњи Столив, док на Тиватској падини нема оваквих типова насеља.

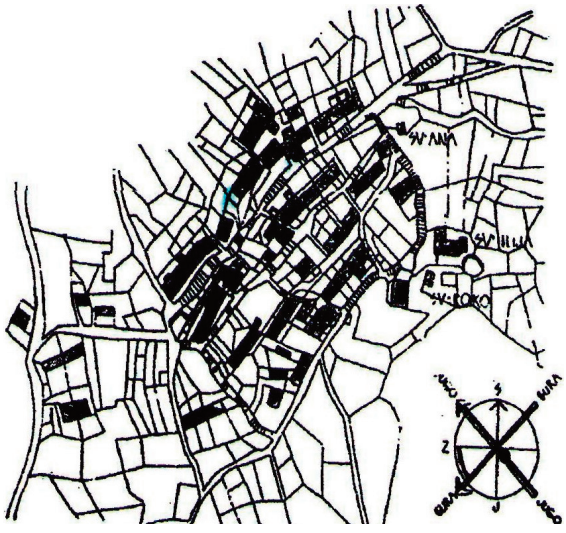

Сл. 43 Насеље збијеног типа – Г. Столив 1953. године

ПРОСТОРНА ОРГАНИЗАЦИЈА НАСЕЉА НА ПОЛУОСТРВУ ВРМАЦ	
ТИВАТСКА ПАДИНА (ЈУГОЗАПАДНА)	КОТОРСКА ПАДИНА (СЕВЕРОИСТОЧНА)
Насеља збијеног типа	Насеља збијеног типа
	• Горњи Столив
Насеља разбијеног типа	Насеља разбијеног типа
• Веће Брдо • Горња Ласта • Петковићи • Ђурђево Брдо	• Богдашићи
Приморска места	Приморска места
• Лепетане • Доња Ласта	• Муо • Прчањ • Доњи Столив

Табела 1 Просторна организација насеља на полуострву Врмац

Насеља разбијеног типа

Насеља разбијеног типа карактеришу се густином насељености од 2 до 5 ст/ха. Чине га више група густо збијених кућишта. У једној групи може бити од 5 до 30 кућа. Између група остају већи празни простори који се користе у пољопривредне сврхе. Овај тип настаје из претходно потпуно разбијеног насеља размножавањем прве насељеничке породице из које после две до три генерације група кућа може да нарасте до броја који већ представља мали заселак. Народ их зове „село у раштрку". Она припадају типу задружне друштвене културе, а то значи да ако је терен економски погодан, он се искоришћава и насељава. Низови се ређају један до другог или један иза другог. Састоје се из више мањих низова удаљених и 2 до 3 км једни од других. Један низ представља једну крвну групу, а у сваком низу има од две до пет зграда.

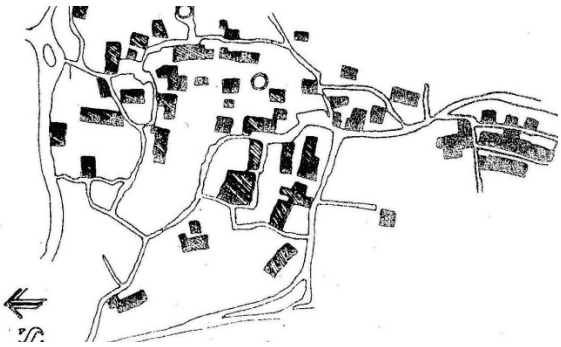

Сл. 44 Насеље разбијеног типа – Г. Ласта у 20. веку

На тиватској страни Врмца, насеља разбијеног типа су Веће Брдо и Горња Ласта, док је на Которској падини то место Богдашићи.

Горе поменута насеља настају врло рано, доласком првих Словена на ове просторе. Налазе се на природним терасама или на прелому падине на граници између обрадиве земље и шуме. Основни принцип организације ових насеља је овладавање што већом територијом, пошто се обрадиве површине и маслињаци налазе разбацани на врло великој површини. Куће су издужене и постављене дужом страном у правцу изохипси због стрмог терена на ком се оне налазе. Дворишта су мала, налазе се испред кућа и нису ограђена. Ове куће представљају комплетне стамбено-економске целине са шталом, конобом, кухињом, магацинима, бистјерном и стамбеним делом на спрату, а често се у њима налази и млин за маслине.

Приморска места

Приморска места су настала уз саму обалу Тиватског и Которског залива. На почетку 18. века још није било толико зачетих места овог типа. У другој половини 18. и током 19. и 20. века она доживљавају прави процват.

У име виших циљева, Аустроугарска је пробијањем приобалног пута 1904, обалом залива прекинула директан контакт приобалних насеља и кућа са морем које је дотад било једина саобраћајница. Тако је прекинула органску прожетост кућа са морем. У позадини ових места су развијена чисто сеоска насеља која се развијају на планинама или на странама планина изнад друмског насеља.

Отвореност ка мору, различитост и једноставан склад чине овај амбијент специфичним. Код ових су места ненаметљиво урађени први редови камених кућа, а својом структуром (масом) насеље подсећа на блокове приморских камених градова.

Овакав тип насеља на Тиватској падини налазимо у местима Лепетани и Доња Ласта. Периферно су постављена према Которском заливу који је у последњих 20 векова био културно и привредно најразвијеније подручје на овом делу обале. На североисточној падини Врмца примери овог типа насеља су места Муо, Прчањ и Доњи Столив.

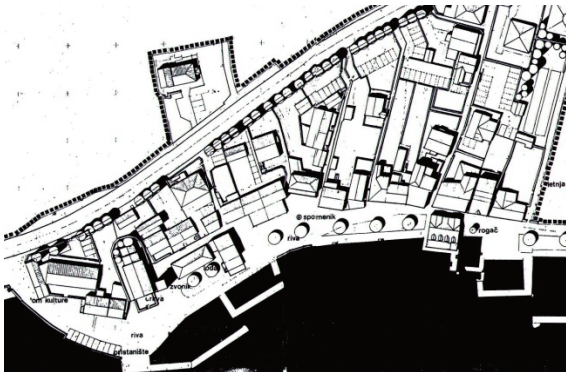

Сл. 45 Приморска места – Д. Ласта у другој половини 20. века

Сва ова места настају у каснијем периоду венецијанске владавине, а свој пуни изглед добијају у 19. веку. Њихово становништво се углавном бавило пољопривредом и риболовом и видна су извесна варошка обележја у њиховој структури.

Парцеле излазе својим ужим странама на море, што је слично груписању поред улица, пошто је море у тренутку настајања ових групација имало функцију главне и једине саобраћајнице.

Проласком приобалне саобраћајнице почетком 20. века, а касније и магистралног пута 60-их година 20. века, структура типичне стамбене целине је измењена у местима при мору.

У зависности од саме диспозиције улаза, да ли је он био постављен са бочне, предње или задње стране куће, уочавају се различита варијантна решења.

а) Стамбене целине код којих је кућа остала са доње стране пута. Њихове парцеле се данас састоје од куће, предњег дворишта и понте са мандраћем.

Сл. 46 Кућа са доње стране пута

Сл. 47 Кућа непосредно уз пут

б) Стамбене целине код којих је пут прошао непосредно испред фасаде куће тј. преко дворишта, тако да се данас куће налазе директно уз пут. Ове целине имају сачуване терасасте вртове са задње стране.

в) Стамбене целине код којих је пут прошао испред дворишта. Ове целине имају куће које су мало повучене у односу на пут и сачувано предње двориште, и у већини случајева сачуване терасасте вртове са задње стране.

Сл. 48 Кућа са предњим двориштем

На основу свега реченог, приморска места карактерише:

- линеарни развој дуж обале са посебно пажљиво обрађеним првим редом кућа
- отвореност ка мору
- релативно слаб контакт са залеђем
- градски начин изградње, чак и у случајевима када изостаје већина других градских обележја.

3.3. Просторни развој функција насеља

Муо (*Mulla*)

Атар

Простире се на површини од 189 ха дуж морске обале а захвата простор од северне границе Шкаљара до увале која раздваја Муо и Прчањ. Дуж обале развило се данашње насеље у оквиру којег су две засебне целине под називом Пелузица и Муо. Насељу припада и шумски појас изнад обрадивог терена који захвата простор од морске обале до приближно 1/3 падине брда. Ова обрадива имања на падинама Врмца била су основ економије у феудално доба Котора.

Постоје два извора воде која су жива током целе године, и то „Ријека“ и „Челановића извор“. Тло је шљунковито и јако порозно. Највећа дубина мора у овом делу залива је 40–50 метара. Клима је медитеранска, а северни ветрови су доминантни и у зимским месецима веома су јаки. Јужни ветрови доносе обилне кише са оближњих кршних падина Врмца. Муо има нешто више сунца него Прчањ и Столив.

Историја

Постоји више теорија о значењу овог необичног назива насеља. Највероватније, име насеља произашло је од речи „муљ“ и речи

Сл. 49 Атар насеља Муо

Сл. 50 Фабрика сардела у Мулу

„пелузица“ која је изведена од грчке речи за муљ. Веродостојност може наћи своју потврду у чињеници да је тло на обали јужног дела Которског залива заиста муљевито. Постоји и друго предање да су Херцеговци, населивши се овде, дали име Муо по свом месту Муљи (Гатачко поље).

Простор на коме се данас налази насеље Муо у историјском смислу недељив је од прошлости града Котора наспрам којег се налази. Природни услови одредили су његову историјску судбину која се огледа и у најстаријим познатим траговима архитектонске баштине. Претпоставља се да је Муо насељен у 17. веку, а изглед који данас има потиче с краја 18. и почетка 19. века. Населили су га Италијани у 18. веку, док је почетком 19. века већину становништва чинио словенски живаљ пореклом из Црне Горе и Херцеговине. Становништво из горњих села у околини Муа, нарочито популација села Богдашићи, масовно насељава Муо крајем 19. века.

Млетачки период, који је подразумевао развој поморства и који се одражава на шире подручје града, утицао је на привредни развој и овог насеља, које се крајем 17. и у 18. веку оријентише на поморство. Економска снага становништва огледа се у изградњи Цркве Св. Кузме и Дамјана 1778. године и низа камених кућа на обали.

Фрањевци 1845. године отварају прву школу у Мулу, 35 година после школе у Прчању. На Мулу је постојала и фабрика рибе – сардела, отворена 1895. године, која је радила све до Првог светског рата, када је настрадала у пожару. Фабрика се налазила у зони између Пелузице и Муа, у близини куће Рибица, на месту на којем се данас налази складиште фирме „Напредак“, изграђене 60-их година 20. века.

У централном делу Мула, у близини жупне цркве, повучена од линије пута и издигнута, налази се Пучка школа, изграђена 1913. године. Од новијих јавних објеката на Пелузици се налази зграда Министарства унутрашњих послова, изграђена у другој половини 20. века.

Насеље

Данас је Муо насеље приморског типа у општини Котор. Састоји се од три целине: јужни део који се зове Пелузица, централни део Мула који се раније звао Кличићи и северни део који носи назив самог насеља. Куће су груписане уз обалу, у низу, док постоје остаци кућа више према брду, у зонама у којима се налазе капеле. Најкарактеристичније за Муо су куће у низу које се налазе уз саму обалу. Куће у првом низу излазе директно на линију пута или су мало повучене, тако да формирају мањи отворени простор испред њих. У зони у којој се налазе стамбени низови, у непосредној близини мора, јављају се, за разлику од осталих насеља у Боки, и бунари.

Сл. 51 Насеље Муо

Сл. 52 Изградња приобалног пута почетком 20. века изазвала је разбијање урбанистичке матрице насеља оријентисаног на водени саобраћај и привређивање везано за море (рибарство)

Основне урбанистичке и архитектонске предности насеља Муо биле су сачуване у изворном изгледу све до почетка 20. века, када се услед градње новог приобалног пута поремети природни однос насеља према мору. Тада су само најистуреније куће на обали задржале своје окружење са двориштем на обали и сопственом понтом за барке. Стамбена архитектура Муа је до тог времена била уједначена и имала је карактеристике традиционалне градње чије одлике су заједничке свим насељима приморског типа. Ове одлике чине и највећу вредност насеља будући да су низови зграда који прате линију обале постављени у поретку који на најприроднији начин обезбеђује коришћење свих погодности локације. Значајан простор насеља Муо, поред изграђених низова зграда стамбене архитектуре на обали, чини и неизграђени простор на падинама Врмца. Обрастао зеленилом, овај културни пејзаж скрива средњовековна обрадива имања которске властеле са маслињацима, виноградима и воћњацима.

Свој печат у развоју насеља у 20. веку оставиле су и соцреалистичке стамбене зграде које су заузеле неизграђени простор између старих стамбених низова. Архитектонска решења ових зграда одступају од традиционалне архитектуре како по својим основама и волумену тако и по решењима кровова и употребљеним материјалима. Неконтролисана доградња камених кућа традиционалне архитектуре у приобалној зони додатно нарушава изглед насеља крајем 20. века.

Демографија

Становништво у овом насељу веома је хетерогено. Према попису из 1991. године, има 248 домаћинстава и 740 становника. Просечан број чланова по домаћинству је 2,93. Крајем 20. века, приметан је пораст броја становника.

Упоредни преглед броја становника – Муо:[9]

Година	Број становника
1948.	572
1953.	659
1961.	729
1971.	715
1981.	722
1991.	740

Табела 2 Преглед броја становника насеља Муо

Црква

Најстарија црква у Мулу је Црква Светих Кузме и Дамјана из 1261. године, саграђена у време цара Уроша I. Налази се у средишњем делу насеља, изнад данашњег насеља, на те-

[9] Књига 9, Становништво, упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Подгорица, септембар 2005.

Сл. 53 Црква Св. Кузме и Дамјана

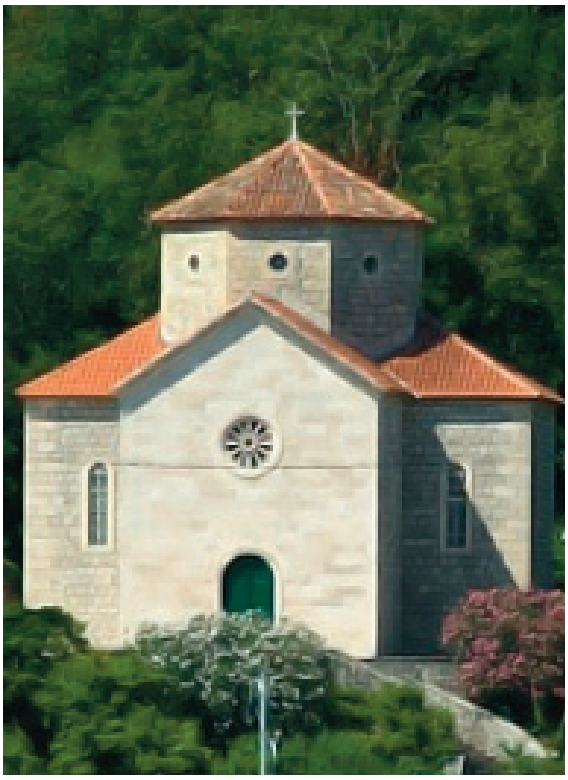

Сл. 54 Жупна црква – Муо

расастом платоу формираном на падини Врмца. Са северне стране цркве је ограђено гробље, а са источне су остаци грађевине за коју се може претпоставити да је представљала стан жупника. Припадала је которским свештеницима, што би могло значити да је терен на коме се црквица налази припадао Которској бискупији. Године 1810, у Цркву Св. Кузме и Дамјана пренесене су из Самостана Св. Кристифора у Венецији мошти Блаженог Грације (1438–1508), светитеља рођеног у Мулу.

У приобалном делу насеља, јужније од Цркве Св. Кузмина и Дамјана, саграђена је 1864. године куполна црква централног плана, посвећена Блаженом Грацији. Црква се налази на заравњеном поплочаном платоу до кога од мора воде два симетрично постављена лучна степенишна крака, између којих је зелена површина са цвећем. На оградном зиду са јужне стране изграђен је звоник на преслицу са три звона.

На месту које се зове „Марово“ налазе се остаци Цркве Св. Павла која је представљала породичну капелу которске племићке породице Врањен. Над улазом цркве стајала је до 1912. године плоча са натписом коју је жупник Муа пренео у Цркву Блаженог Грације, где и сада стоји узидана на источном зиду.

Етнолошка црта

У Мулу, ускршња јаја зову и „писана“ јаја. На Ђурђевдан, девојке и жене приредиле би себи заједнички ручак, а мушкарци су долазили после подне и играли би у колу.

На Духове, литија је ишла од Цркве Св. Кузме и Дамјана брдом дуж границе села и завршавала се на обали.

Старе породице које су насељавале Муо у 20. веку су: Живковић, Живановић, Запата, Вуловић, Вуковић, Вукашиновић, Вучковић, Шуберт, Симун, Рибица, Петовић, Пејовић, Мршуља, Масловар, Маровић, Кривокапић, Јоковић, Ђуровић, Дончић, Брајак, Богдановић, Бускуповић и Бијелић.

Прчањ (*Perzagno*)

Атар

Атар Прчања простире се на 395 ха, 58 а, 92 м². Састављен је од кречњачког земљишта, а то је условило и одређену сразмеру обрадивих и необрадивих површина. Разбијен је на велики број парцела, а ова појава карактеристична и за Далмацију, и овде је дошла до пуног изражаја. Кроз атар пролази мрежа путева односно широких стаза.

У Прчању је мало живих извора воде. У Главатима постоји извор који мештани зову „ријека“, а постоји и још један мањи извор.

Највећи део атара чине пашњаци, а најмањи, рачунајући терен за експлоатацију, шуме. Према евиденцији до 1941. године, на пашњаке отпада од површине укупног атара, на вртове 10,63 %, на оранице 9,36 %, на остало 2,4 %, на шуме 1,3 % и на терен под кућама 1,15 %[10].

У структури читаве привреде Прчања, пољопривреда није играла значајну улогу. Велики број прчањских житеља зарађивао је од поморске трговине и морепловства. У таквим условима пољопривреда је имала много мањи значај. Пољопривреда је ипак била заступљена у историји Прчања. То су у првом реду били маслињаци, виноградарство је такође било развијено, али за већу производњу вина није било могућности.

На делу атара који је био распарчан на приватне власнике развио се велики број сложених односа. Ови су односи постојали не само међу власницима-суседима и међу власницима-рођацима, већ и између власника земље и беземљаша, затим између власника поседа и поверилаца. Обрадиве земље је било мало, и то

Сл. 55 Атар Прчања

много мање него што су потребе становништва захтевале. Атар Прчања с почетка 20. века најсликовитије описује поп Саво Накићеновић[11]: „Налази се нешто земље за вртове (36 ха) који се зову и „*giardine*“ (баште). Према Маркову Врту, до Столива има нешто ораница (32 ха), а тако и гдје су Главати, гдје има и винограда (14 ха). Више пак Прчња, према коси Врмца, гдје је гора Чисти врх, пак све до врха Врмца, налазе се врло голе земље, врло ријетко обрасле шумом и ситном гроом што је општинско. Ово су пашњаци (279 ха), а нешто су и шуме. На овој земљи мало ко шта ради јер овај је крај искључиво поморски. Свега је земље у Прчању порезу подложно 367, а у површини имаде 384 хектара.“

Историја

Крајем 16. века, венецијанска администрација је приметила да поморци из Прчања брже стижу у Венецију него владини бродови. Тада је одлучено да се Прчању да стална поштанска услуга за Млетачку републику. То је касније потврђено уредбом из 1625. која омогућава становницима Прчања да савесно и ефективно преносе државну пошту. Та уредба је била од великог значаја за мали градић у коме су становници ослобођени радне обавезе према држави. Том уредбом Прчањ је постао поморски град и његове обавезе према венецијанској др-

[10] Миљковић, Даница, Аграрно питање у Боки которској – насеље Прчањ (1838–1941),Споменик, Београд, 1953.

[11] Поп Сава Накићеновић, Антропогеографска студија, СКА, Бока, Београд, 1913, стр. 398

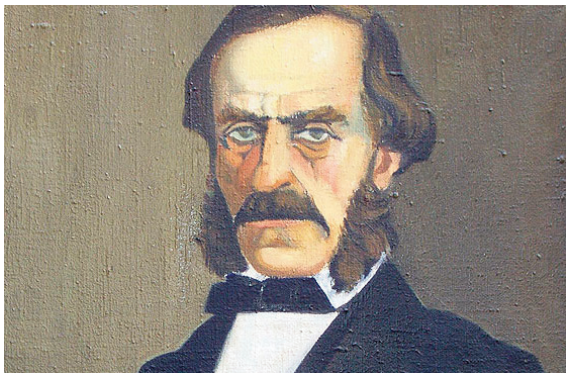

Сл. 56 Капетан Иво Висин, најпознатији становник Прчања – од 1852. до 1859. својим једрењаком опловио је свет

Сл. 57 Разгледница Прчања из 1909. године

жави биле су само поморске природе. Тако је Прчањ постао лука где се пошта из Истанбула, која је стизала преко копна, настављала морским путем према Венецији.

Значајан корак уназад за прчањску поморску економију десио се после пада Венецијанске републике (1797). Прчањ је тада постао део Наполеонове краљевине Италије, али је после Наполеоновог пораза цео Бококоторски залив припао Аустроугарском царству. То је подстакло поновни процват прчањске поморске економије све до краја 19. века.

Бродови са којима су у почетку трговали били су мали и имали су посаду од 9 људи. Превађивали су раздаљину до Венеције од 400 миља на весла и на једра. У 18. веку, поморска трговина и бродови расли су у броју и величини тако да је крајем 18. века Прчањ као лука имао 30 великих бродова.

Прчањ је 1844. године са своја 42 брода дуге и 9 бродова обалне пловидбе узимао видније учешће у привредном животу Боке которске. У поморској трговини до 1880. године располагали су са 152 брода. Међутим, почетком 20. века, бродови на једра више нису могли да се такмиче са парним бродовима и новим технологијама.

Најпревоженији артикли у то време били су црногорски и грчки сир, свеће, димљене сардине, далматинско и грчко уље. Најфреквентније луке у којима су прчањски морепловци боравили и трговали биле су Анкона, Пуља, Венеција и Трст.[12]

Са пољопривредом, развијало се у Прчању и свиларство, због чега су се гајили дудови. Предионица свиле, власништво Едуарда и браће Сбутега, основана 1860. године, извозила је чауре и остале производе свилене бубе за Милан и Лион, центре индустријске свиле. Године 1890, услед конкуренције, морали су престати са радом. Осим индустрије свиле, постојала је индустрија лојаних и воштаних свећа коју су све до 1900. године одржавала браћа Милин.

Период привредне стагнације због познатих историјских догађаја (Први и Други светски рат) трајао је до средине 20. века. Тек тада почиње период друштвеног и економског препорода. У ово време гради се нова школа, пошта, разни услужни објекти. Од значајнијих привредних објеката, 1953. године основан је здравствено-туристички центар Врмац. Данас је Прчањ туристичко место и ризница културно-историјских споменика.

Насеље

Градско насеље у општини Котор налази се између места Столива и Муа. Чине га насеља Главати, Три сестре и Марков врт. На северној је падини Врмчког масива и насеље је на обали мора.

[12] Милошевић, Милош, „Котор“. Графички завод Хрватске, 1970, стр. 69.

Сл. 58 Насеље Прчањ

Сл. 59 Прчањ

Највеће промене у изгледу насеља изазвала је градња приобалног пута од аустроугарских власти 1908. године. Пут је физички поделио целину насеља формираног од низа кућа са понтама и мандраћима на два одвојена дела. Куће су остале без свог природног излаза на море, а колски саобраћај нарушио је интиму сваке појединачне куће. Тако су се куће нашле на путу.

После Другог светског рата, развој насеља се одражава кроз попуњавање слободних простора градњом савремених кућа за становање и доградњом анекса на постојећим зградама. Тако се простор који је неопходан за дворишта, баште и зеленило све више смањује. Број становника у овом периоду у континуитету расте. Године 1948, у Прчању је живело 619 становника, а 1991. године било их је 1.213.

Демографија

На Прчању, становништво горње зоне разликује се од становништва ужег приморског појаса. Док је приморски појас насељен старим католичким становништвом које се у прошлости бавило трговином и поморством, у горњој зони се разликују два слоја новог становништва. Први слој чине досељеници католичке вере, који су се доселили из Богдашића у 19. и почетком 20. века као кметови насељеници на земљи прчањских земљопоседника и капетана. Ово становништво се и данас претежно бави земљорадњом. Други слој претпоставља нове досељенике из Црне Горе.

Познати становници Прчања су:

- Иво Висин (1806–1868), поморски капетан који је опловио свет у свом броду „Сплендидо“;
- Јозо Ђуровић (1827–1883), поморски капетан и вођа националног препорода у Бококоторском заливу;
- дон Нико Луковић (1887–1970), парох из Прчања, писац и историчар.

Према попису из 1991. године, Прчањ има 415 домаћинстава и 1.213 становника. Просечан број чланова по домаћинству је 3. Крајем 20. века, приметан је пораст броја становника.

Упоредни преглед броја становника – Прчањ:[13]

Година	Број становника
1948.	619
1953.	965
1961.	896
1971.	1007
1981.	1211
1991.	1213

Табела 3 Преглед броја становника насеља Прчањ

[13] Књига 9, Становништво, упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Подгорица, септембар 2005.

Сл. 60 Богородичин храм – Прчањ

Црква

Главне цркве у Прчању су: Црква Богородичина, коју зову „Госпа“, саграђена у 14. веку а поправљена 1672. године; затим Црква Св. Николе, саграђена 1735. године; онда Црква Св. Марије (*Virgo de monte Carmielo*) саграђена у 15. веку а 1782. године обновљена; капела Св. Антонија, коју је саградила породица Лазари у 15. веку; капела Св. Јована Крститеља; капела Св. Ане; капела Св. Петра. Постоје и две мање капеле на обали мора, једна у кући Флорио, а друга у кући Верона. Од старих грађевина још се налази и кућа „*Tre sorele*“ из 15. века. Парохијални списи се воде од 1626. године. Гробље се у Прчању налази изнад Цркве Св. Госпе. Становници приморског појаса раније су се сахрањивали на старом гробљу код горње „старе“ жупске цркве, где се и данас делимично сахрањују.

Етнолошка црта

У Прчању се доскора одржавао обичај ношења литија. На три дана пред Спасовдан, изводиле су се заједничке литије. У давна времена литије су ишле горњим путем до границе места и завршавале су се на обали. Том приликом свештеник је благосиљао поља, винограде и бунаре.

Породице које су насељавале Прчањ у 20. веку биле су: Абовић, Аполонио, Банићевић, Белан, Богдановић, Ботрић, Бркан, Ћетковић, Дамјановић, Ђунио, Ђуровић, Фабрис, Грандис, Иванишевић, Калезић, Краљ, Лазари, Марковић, Мартиновић, Никчевић, Орландић, Пејовић, Перовић, Рафаели, Радуловић, Сбутега, Складани, Шовран, Трипковић, Верона, Вучинић, Вујошевић, Вукчевић, Живковић.

Доњи Столив (*Stolivo inferiore*)

Атар

Атар Доњег и Горњег Столива простире се на површини од 332 ха. Са источне стране атар се граничи с територијом Прчања, а са западне стране Веригама, односно са територијом Лепетана.

Подлога је углавном шљунковита и на појединим местима стеновита. Земља, које је било мало, била је слаба за пољопривреду и обрађивала се углавном око кућа. Највише се сади маслина, кестен, смоква и разно јужно воће. Насељу припада и шумски појас који захвата простор од морске обале до приближно 1/3 падине брда према Горњем Столиву. Положај места је такав да, услед велике стрмине која доминира изнад доњег села, постоји велики број извора воде, а њих мештани зову: Столивска вода, Цековина, Стомина и Ушљивци.

Дуж обале, развило се данашње насеље. Положај Столива је такав да, зато што се географски налази на северној страни полуостр-

Сл. 61 Атар Доњег Столива

ва Врмац, највише страда (нарочито зими) од северног ветра (бура). Овај ветар мештани зову и „Рисанка“ јер долази из правца Рисна. Од југа је заклоњен и не страда. Сунца зими има јако мало, а количина кише која падне, као и у целом заливу, нарочито у зимским месецима, је велика. Снег је ретка појава у селу.

Историја

Доњи Столив је настао нешто касније него Горњи Столив. Мештани су га звали и Ново Село. Миграција становништва повезана са експанзијом трговине с почетка 18. века и касније, довела је до тога да се већи део становништва Горњег Столива стационира у Доњем. Становништво Столива још у 18. веку настоји да се ослободи кметских односа према суседном Перасту. Крај 18. и почетком 19. века доноси овом месту, као и осталим местима у Боки которској, велику славу и просперитет. Бродови на једра обилазе читав свет, а на многима од њих били су и капетани из Доњег Столива. Ти исти капетани и морепловци најзаслужнији су за развој и изградњу Доњег Столива каквог га данас знамо.

Седиште општине и основна школа за насеља Доњи и Горњи Столив до краја 19. века налазиле су се у Г. Столиву, на чијем су гробљу сахрањивани становници оба насеља.

50-их година 20. века, велики број младих људи из Доњег и Горњег Столива запослење налази у Тивту, а Горњи Столив напуштају и последњи становници, од којих су претежно жене које раде у Перасту у новооснованој текстилној фабрици „Јадран“.

Сл. 63 Насеље Доњи Столив

Насеље

Доњи Столив је насеље приморског типа и налази се у општини Котор. Гледајући из правца Прчања, чине га насеља: Марков врт, Мрзет, Радановић, Ушљивица, Помина, Више Цркве, Мариновићи, Андрићи, Веље Брдо, Влака, Доње Село и Павовић.

Дуж обале, развило се данашње насеље а простор на коме се данас налази Доњи Столив недељив је од прошлости града Котора и Прчања. Слично као и код места Мула и Прчања, изградња приобалног пута почетком 20. века изазвала је највеће промене у изгледу насеља. Куће су остале без свог природног излаза на море, најчешће су са десне стране пута, али има случајева да понека остане и са леве стране пута. Уличице од главног пута су мале и уске, док је главни трг на средини села око Цркве Св. Госпе.

Стамбена архитектура Доњег Столива у првој половини 20. века била је уједначена и имала је карактеристике традиционалне градње чије одлике су заједничке свим при-

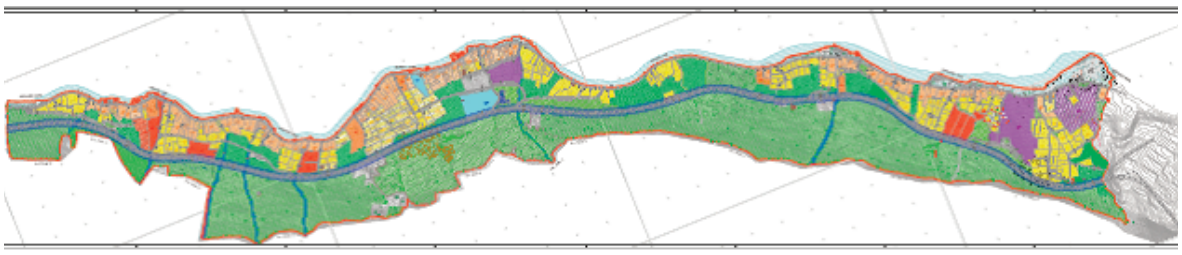

Сл. 62 ДУП Доњи Столив

морским насељима. Ове одлике чине и највећу вредност насеља, будући да су низови зграда који прате линију обале постављени у поретку који на најприроднији начин обезбеђује коришћење свих погодности локације.

У другој половини 20. века, градња нових кућа убрзано се одвија око сада већ асфалтиране саобраћајнице. Тако се изглед средњовековног Доњег Столива битно мења, а мења се и укупна вредност амбијенталне целине Доњег Столива. Архитектонска решења нових кућа одступају од традиционалне архитектуре како по својим основама и волумену тако и по решењима крова и употребљеним материјалима. Постојеће камене куће дограђују се на такође неадекватан начин и тако утичу на укупну хаотичну слику у изградњи овог места.

У овом периоду, у централном делу Доњег Столива, близу Цркве Св. Госпе, отварају се пошта и нова школа. Граде се и туристичка насеља – Рума, Енергопројектов туристички компекс, ауто-камп и мноштво мањих услужних садржаја. Све је подређено туризму и туристима.

Демографија

У насељу Доњи Столив, према попису из 1948. године, живела су 232 становника, а према попису из 1991. године – 330 становника. Крајем 20. века, приметан је пад броја становника.

Упоредни преглед броја становника – Доњи Столив:[14]

Година	Број становника
1948.	232
1953.	256
1961.	289
1971.	340
1981.	354
1991.	330

Табела 4 Преглед броја становника насеља Доњи Столив

Сл. 64 – Црква Св. Госпе – Доњи Столив

Црква

У Доњем Столиву се налази Црква Св. Госпе која је изграђена 1781. године. Налазе се и капеле Св. архангела Михаила (на гробљу које је удаљено 1 км од цркве), капела Св. Павла, која је власништво породице Бановића, и капела Св. Василија, власништво породице Филипове – обе породице су из Пераста.

Етнолошка грађа

Породице које су насељавале Доњи Столив у 20. веку биле су: Арсенијевић, Бабић, Ћетковић, Ђаковић, Ђукановић, Ивановић, Јовановић, Кашћелан, Кнез, Кнежевић, Копривица, Кривокапић, Лалошевић, Липовац, Маринковић, Матковић, Миховић, Мирковић, Мустур, Пањковић, Перваз, Станковић, Тодоровић, Вујовић, Вукасовић и Вујошевић.

[14] Књига 9, Становништво, упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Подгорица, септембар 2005.

Горњи Столив (*Stolivo superiore*)

Атар

Атар Столива дели се на Горњи и Доњи. Горњи Столив се налази на око 200 метара надморске висине, на веома стрмој северној падини полуострва Врмац. Главно збијено насеље Горњег Столива је на стрмој стеновитој подлози. Обрадивог земљишта је у Горњем Столиву веома мало. То су углавном мале баште око кућа, на природним, омеђеним терасама. У непосредној близини насеља налази се данас запуштен, некада велики маслињак, који је локалном становништву доносио солидне приходе.

Сл. 65 Атар Горњег Столива

У Горњем Столиву нема текућих вода. Кишница се тако у почетку скупљала с крова објекта каменим олуком у чатрње, а у новије време у бистјерне. Крајем 19. века урађена је заједничка бистјерна за цело насеље.

Клима је сурова на овој, северној падини Врмца. Мало сунца (зими само један сат), јаки ветрови, велике кише, а тиме и велика ерозија тла напросто терају становништво овог краја да одлази. Доминантан ветар је зими бура, а лети југозападњак.

Историја

Помиње се први пут 1326. године под именом „*Vinea di Stolivo*“. Име Столив вероватно је добило јер је Горњи Столив личио на столове. Али постоји и друга легенда коју везујемо за један стари обичај односно пропис. Наиме, будући младожења је пре женидбе морао да засади стотину маслина (итал. *oliva*) и тек тада би добио допуштење да невесту приведе олтару. Комбиновањем префикса ст- (од стотину) и италијанске речи олива настао је назив за ово место.

Столив се у 18. веку дуго борио да постане општина јер га је дотле контролисао Пераст. Становништво је то успело да оствари 1760.

Сл. 66 Густјерна обћинска – изграђена 1877. године

године. Они се издвајају од осталих насеља у залеђу и по томе што су се њихови становници интензивно бавили поморством, иако је насеље удаљено од обале на 20 минута хода.

Пре Првог светског рата, у Горњем Столиву је постојала општина, жупски уред, две трговине и кафана. Стари млин за уље у овом периоду још увек је радио. Био је смештен у засебној кући и састојао се из два дела: млина и пресе.

После Другог светског рата, због промењених привредних околности, велики број младих људи запошљава се у Тивту и Котору у

Сл. 67 Остаци старог млина за уље

Сл. 69 Насеље Г. Столив из 1952. године

Сл. 68 Насеље Горњи Столив

Сл. 70 Улице су уске и понегде стрме

потрази за бољим начином живота. Тада 50% кућа остаје празно, око 30% је у рушевном стању, а само 20% кућа је у функцији. Велики број младих жена у то време налази своје прво запослење у новооснованој текстилној фабрици „Јадран“ у Перасту. Процес спуштања становништва из Горњег Столива трајао је до пред крај 20. века. Тада Горњи Столив нестаје као место активног живота и рада. Објекти и насеље су у целини испражњени и препуштени пропадању, рушењу и нестајању.

Насеље

Горњи Столив припада збијеном типу насеља. Међу насељима у залеђу једино централно насеље Горњег Столива представља збијено насеље, мада и по његовом атару има нешто расејаних кућа као и у осталим местима. Главно збијено насеље налази се на нешто стрмијој, стеновитој подлози.

Групације кућа у низовима које карактеришу ово место по правилу су припадале једном братству. Куће су једноставно зидане једна уз другу. Оне су се прилагођавале и пратиле изохипсе тераса. У Горњем Столиву имамо случај интересантне диспозиције да двориште остаје јединствено, неподељено. Прилаз је један, заједнички и двориште користе све куће.

Улице између кућа су уске, на појединим местима и стрме. Улице на стрмини су калдрмисане, док су на равнијем терену утабане. По правилу су окренуте према мору.

Центар села је на месту укрштања главних улица, на највишем платоу, код цркве. То је уједно и трг. Специфични амбијент и смерне камене грађевине чине Горњи Столив нарочито вредном архитектонском целином.

Сл. 71 Поглед на Цркву Св. Илије и залив

Демографија

Општина Столив према попису из 1931. године имала је 312 становника, у следећем попису из 1948. године – 49 становника, а из 1991. године – свега 19. Крајем 20. века, број становника се свео на три породице.

Упоредни преглед броја становника – Горњи Столив:[15]

Година	Број становника
1948.	49
1953.	42
1961.	64
1971.	38
1981.	20
1991.	19

Табела 5 Преглед броја становника насеља Горњи Столив

[15] Књига 9, Становништво, упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Подгорица, септембар 2005.

Црква

У Горњем Столиву се налази Црква Св. Илије из 1556. године, која је освештана 1748. године. Обновљена је 1846. прилозима Гашпара Ивановића, а осликана 1905. године. Звоник цркве је сагрђен 1833. године. Постоје још и Црква Св. Антуна и Црква Св. Ане, једнобродне црквице. Данас у њима нема свештеника. Повремено се отварају, и то за време већих католичких празника, Божића и Ускрса. Добро су очуване. Гробље је од цркве удаљено 1 км.

Етнографска црта

Локални обичаји у Горњем и Доњем Столиву увек су везани за горњу зону и за старије цркве у овој зони.

До почетка Првог светског рата очуван је стари обичај да се за Нову годину састају сви одрасли мушкарци из Горњег и Доњег Столива код каменог крста у близини старог кесте-

Сл. 72 Црква Св. Ане

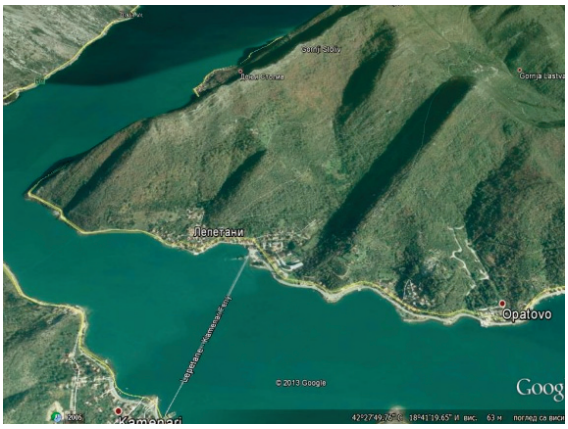

Сл. 73 Атар Лепетана

на и одатле гађају везаног петла. Онај ко би погодио петла, морао би да части пола барила вина.

Ујутро на Бадњи дан био је обичај да домаћин отвори пило (каменицу) у коме се држи уље и да се погледа. Ако је лик јасан и бистар, веровало се да ће маслина добро родити.

Постоји и обичај да се уочи заједничке славе сви мушкарци свечари скупе пред старом црквом и ту проведу ноћ у весељу, уз печеног овна, вино, песму и игру.

Мушка и женска деца женила су се и удавала из самог Горњег Столива и околних места.

Породице које су живеле у 20. веку у Горњем Столиву су: Миховић, Мариновић, Тошутовић, Зловечера, Каштелановић, Бошковић, Дапчевић, Марковић, Цико, Филиповић, Бучић, Брајевић, Батистић, Радуловић, Мирковић и Рогановић.

Лепетане

Атар

Атар села Лепетане захвата површину од 208 ха, од границе према Опатову на југу до врха Верига према Столиву на северу.

Терен је шљунковит, веома је порозан и растресит. На појединим местима терен је састављен од глиновитих кречњака и флиша са местимичним крашем. Велики нагиб терена изнад села доводи до велике ерозије тла. Потока овде нема, али за време јаких киша, потоци извиру на више места у селу и нарастају у праве речице.

Уз морску обалу терен се култивисао и у облику је терасастих вртова са подзидима. У овој зони се налазе богати засади агрума, камелије, мимозе, богумиле и хортензије.

Области на које су се економски оријентисали становници Лепетана су: Гомила, Равница, Конобица, Плавда и Веће Брдо. До тих терена су водили, а и данас воде мали кривудави, понегде омеђени и калдрмисани путеви. Подужне стазе прате изохипсе терена, док су попречне решене у облику степеништа и урађене од локалног камена.

У горњим деловима села, кроз подручје на којем се налази шума према Већем Брду, животиње су имале изобиље хране, док су

Сл. 74 Лепетане – лука

Сл. 75 Попречне стазе решене су у виду степеништа

људи имали доста дрва за огрев. На граници између атара Лепетана и Столива, у Веригама, налази се каменолом из којег се током 20. века узимао „сиви камен“. Служио је за украшавање кућа, двориштa, тргова и тераса овога краја.

За атар села Лепетане с краја 19. века поп Саво Накићеновић 1913. каже: „Село има мало земље за обрађивање, то су већим делом вртови (56 ха), виногради (25 ха), оранице (2x10 ха), пашњаци (104 ха) и шуме (13 ха). Село у површини има 208 ха, а порезу је под-

Сл. 76 Летња олуја у Лепетанима

ложно 200 становника. Хране и животиња има: 19 говеда, 94 овце, 22 свиње и 15 коза.“[16]

Клима на овом подручју уме да буде сурова зими и топла лети. Доминантни ветрови су зими бура, а лети северозападњак (маестрал). Снег је ретка појава, а када падне, има га најчешће у јануару и фебруару. Највећа дубина мора у овом делу залива је око 40 м.

Историја

У средњем веку, подручје Лепетана звало се „Крај Св. Ловренца“, по истоименој цркви која се налазила у месту Плавда. Ту су кришом сахрањени мученици Петар, Андрија и Ловријенац, Луштичани из Жањица, који се нису хтели одрећи православне вере и примити богомилство. Зову их „лепетанским мученицима“ (*i martiri di Lepetane*), а њихове свете мошти данас се чувају у Дубровачкој катедрали под именом „петиловренци“.

Назив села Лепетане био је предмет многих расправа. Према једној од њих, данашње насеље је добило име по надимку перашке породице Лепетанус које су ту имале своје летњиковце. Према другој, која је и веродостојније тумачење, село је добило име по звуку који је допирао од весала чамаца који су превозили путнике од обала Лепетана до Каменара.

[16] Поп Накићеновић, Бока, 1913, стр. 27

Сл. 77 Лазар Томановић – премијер Владе Ц. Горе 1907–1912. године

Сл. 79 Лепетане

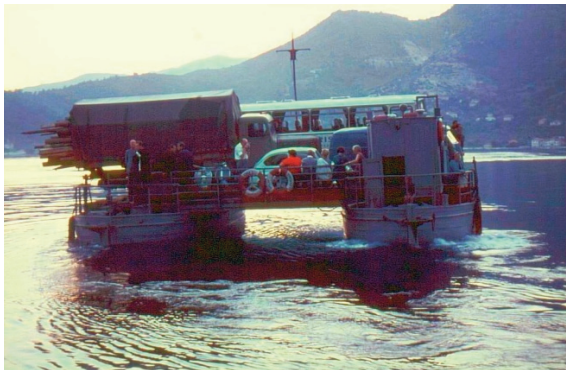

Сл. 78 Стара цатара – трајект

Лепетане је и родно место познатог државника Лазара Томановића, познатог вајара и скулптора Луке Томановића, професора, филолога за српски језик и књижевност Васа Томановића и многих морепловаца.

Насеље

Насеље је село приморског типа. Настало је крајем 18. и почетком 19. века. У почетку то је био скуп 30-ак кућа које су се налазиле једна поред друге или једна уз другу, уз морску обалу. Почетком 20. века, забележено је да село има 95 кућа.[17]

Простор Лепетана је обележен саобраћајном функцијом овог места. Место на коме се налази природно је најпогодније за прелаз са једне на другу обалу јер се ту најлакше прилази обали, а постоји и нешто простора за манипулацију трајекта.

Стрма падина западне стране Врмца спушта се практично до мора и не оставља простора да се куће повуку од обале. Пошто је становништво већином било оријентисано на поморство, трговину и рибарство, дворишта карактеристична за сеоске куће нису ни била потребна.

Насеље се развија низањем кућа уз обалу, испред је пут, а бочно или иза куће појављују се мања или већа дворишта и понека стаза. Тај пут је био уједно и улица која је правилна и широка 5 м. На средини старог језгра насеља налази се мали трг (пјаца). Осим главне улице, постоји и друга која селу даје облик крста. Та улица је ограђена великим бројем степеништа, а води до главне цркве у селу, Цркве Св. Антуна. Паралелно са њом, у последњем кварталу 20. века гради се и асфалтира нова улица, за ново стамбено насеље које се налази изнад старог језгра села.

Највеће промене у изгледу насеља изазвала је изградња магистрале почетком 60-их година 20. века, која се завршавала на месту трајектног проширења (Лука). Старим аустроугарским путем и даље се може доћи до Котора.

[17] Поп Сава Накићеновић, Бока, антрополошка студија, СКА, Београд, 1913, стр. 418

Сл. 80 Куће се нижу уз главну улицу

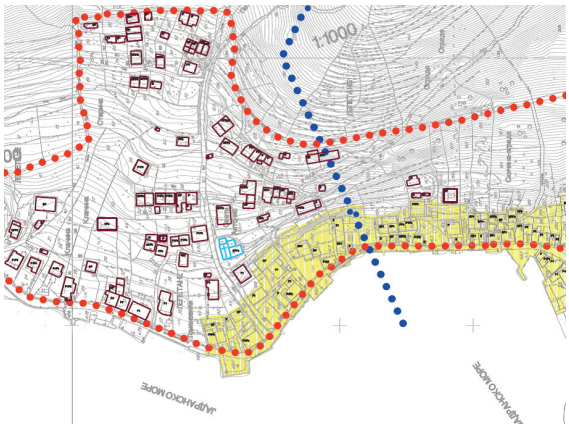

Сл. 81 ДУП Лепетане

Развој насеља у другој половини 20. века карактерише изградња савремених кућа за становање. Изградња нових кућа убрзано се одвијала око нове магистрале, нарочито у насељу на самом улазу у место (Стевовићи), где се граде мали приватни хотели и ауто-камп. Градња нових кућа интензивна је и изнад старог језгра села, изнад старе Цркве Св. Антуна према старом гробљу. Архитектонска решења ових кућа најчешће нису поштовала архитектонска решења традиционалне архитектуре.

Од новијих јавних објеката гради се Дом културе у којем је била и основна школа до средине 80-их година 20. века. Тада се због недостатка ученика школа сели у Каменаре, где је и данас. У Дому културе налазила се и пошта.

У Лепетанима постоји и водовод који црпи воду из локалног извора Плавда.

Сл. 82 Насеље се развија изнад Цркве Св. Антуна

Од већих објеката инфраструктуре, испод Плавде се налазила и војна касарна која и данас служи као магацин.

У овом периоду отварају се и разни објекти услужних делатности (кафане, продавнице и сл.).

Демографија

Почетком 20. века, Лепетане је имало 273 становника, православних 66 а римокатолика 207[18]. Године 1948, према државном попису, насеље је бројало 269 особа, а 1991. године – 221. Становништво је у овом насељу хетерогено, а у последња два пописа 20. века примећен је благи пад броја становника.

Упоредни преглед броја становника Лепетане:[19]

Година	Број становника
1948.	269
1953.	289
1961.	288
1971.	243
1981.	233
1991.	221

Табела 6 Преглед броја становника насеља Лепетане

[18] Поп Накићеновић, Бока, 1913, стр. 418

[19] Књига 9, Становништво, упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Подгорица, септембар 2005.

Сл. 83 Црква Св. Ане

Црква

Најстарија црква у селу је мала црква на улазу у село, Црква Св. Ане. Датум и година њене изградње нису нам познати. Налази се поред самог пута на источном крају низа камених кућа дуж мора. Компактне је целине, са предњим каменим двориштем потпуно ограђеним зидом са пижуом.

Већа и већ поменута Црква Св. Антуна Падованског започета је 1757. године, а завршена 1760. године. У њој се налази олтарска слика која приказује Госпу од Розарија са Светим Антоном и Светим Димиником. Дело припада Тјеполовој школи сликарства 18. века. Слику је поклонио цркви патрун Антон Дамјановић, бродовласник из Лепетана. У цркви се налази једна слика Михаила Флорија из Прчања, као и интересантна слика Богородице непознатог фрањевца из 1869. године. У цркви се чува слика Св. Петра и Св. Павла, дело италијанског сликара Франческа. Године 1905. црква је поправљена и у таквом издању задржала је изглед до данашњег дана. Ова црква има три олтара.

Гробље је од Цркве Св. Антуна удаљено око пет стотина метара. До њега се долази уском стазом, а на гробљу се налази и мала капела.

Сл. 84 Црква Св. Антуна

Сл. 85 Госпа од Анђела – Лепетане

Црква Госпе од Анђела у Веригама спомиње се 1469. године. Када су Турци заузели супротну обалу, служила је као одбрамбено упориште па су око ње подигнути зидови 1585. године. Тако је црква постала тврђава осматрачница.

Етнолошка црта

Обичаји који су важили за остала места Боке которске односили су се и на католичко и на православно становништво Лепетана.

Породице које су насељавале ово подручје у 20. веку су: Арсеновић, Берган, Боровац, Дрвар, Дошљак, Грубишић, Илић, Никетић, Краљ, Кривокапић, Липовац, Лукшић, Марић, Михоловић, Ђандић, Перак, Стевовић, Тодоровић, Томановић, Вуковић, Зифран, Сбутега, Сервенти, Вучиновић.

Веће Брдо

Атар

Атар овог, као и свих горњих села дели се на поља, села и планине. Подлога је углавном састављена од глиновитих кречњака. Испод и изнад села, све до планинског врха, налазили су се комплекси борових шума, кестена и ловора. Шума се у одређеним зонама прожима са терасастим обрадивим парцелама.

Просторно, Веће Брдо не захвата површину већу од 1 км². Налази се на надморској висини од 250 метара. Нема пута, па се до села из Лепетана долази пешице из два правца. Када је у питању пренос већег терета, мештани су користили магарце. Пут је поплочан, веома узан и понегде јако стрм.

Подзиди и међе су увек рађени у сувозиду грубо клесаним каменом.

Насеље је изложено јаким ветровима и кишама (нарочито у зимским месецима). Кише праве бујице које својом силином чупају и осредње дрвеће. Снег је ретка појава, али због своје надморске висине, снега понекад ипак има на овом простору.

Данас атар има нешто мање шуме и воћњака, а нешто више их има дуж граница и на међама тераса.

Историја

Веће Брдо се помиње у списима которског дистрикта још у 14. веку. Оно је у 13. веку припадало католичком Манастиру Светог Ђорђа у Перасту. Разне војске и гусари неколико пута пале и пустоше ово место.

У 17. и 18. веку пољопривреда и сточарство су били у успону, и почеле су да се зидају модерније грађевине (куће од камена). Многобројне терасе озидане у сухомеђини показују да је земља била интензивно обрађивана. Ме-

Сл. 86 Атар Већег Брда

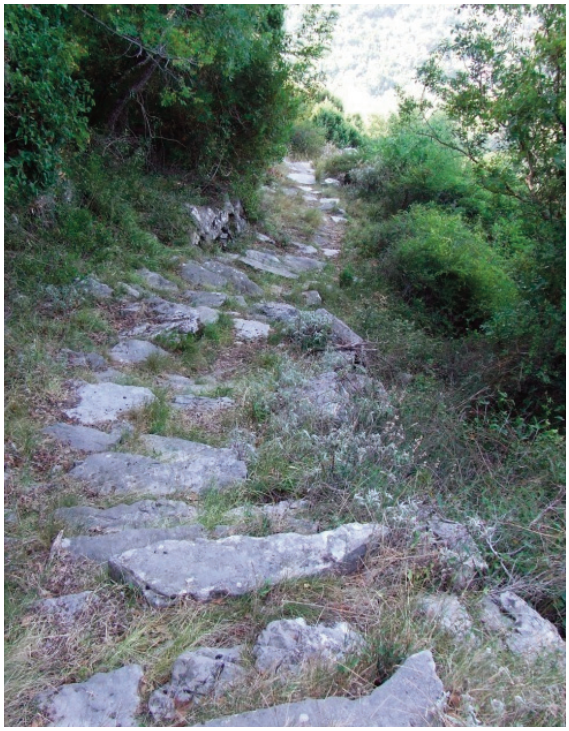

Сл. 87 Пут је поплочан и на многим местима прелази у степеништа

Сл. 88 Веће Брдо

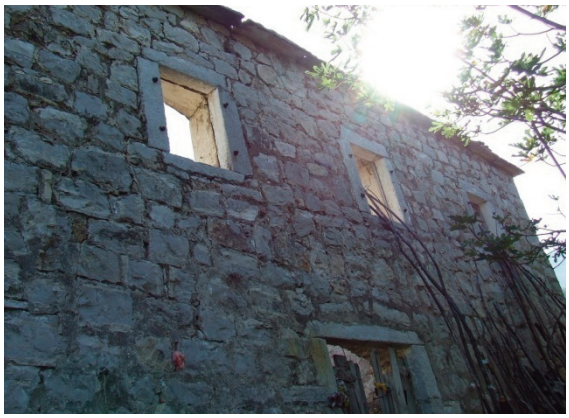

Сл. 89 Напуштена спратна кућа у Већем Брду

Сл. 90 Куће су збијене једна уз другу

Сл. 91 Бистјерна у дворишту испред куће

ћутим, крајем 18. и почетком 19. века, на обали постаје сигурније и то је сада нова дестинација овдашњег човека. Остављају се старине, а земља се напушта и запушта, зарасла у коров. Крајем 20. века, у Већем Брду остале су да живе три породице, с тенденцијом да и оне оду.

Насеље

Веће Брдо је насеље разбијеног типа. Куће су груписане по братствима и густо су збијене једна уз другу. У једној таквој групи има од три до пет кућа. Најчешће, у распореду тих кућа нема никакве правилности, већ су групације кућа настале потпуно спонтано, према могућностима терена. Ипак, може се рећи да у распореду кућа постоји извесна законитост у распореду. Она се састоји у томе што се тежи да лице сваке куће са прилазом и двориштем буде окренуто ка мору тј. да куће буду оријентисане у правцу југ-југозапад. Услед тога се у групацији види тежња низања зграда по изохипсама.

Дворишта су релативно мала, неколико квадратних метара површине, поплочана каменим плочама, а наткривена лозом „одрином“, кестеном „костањем“, или понеком мурвом „дуд“. Наслоњена на кућу, одрина са виновом лозом или неком другом врстом пузавице, даје осећај удобности у спољашњем простору током летњих месеци. На тараци се одвијају потребне везе кућа са околним објектима. Ту се налази и бистјерна и на овом простору се проводи већи део дана. У сушним периодима се из бистјерне снабдева водом.

Испред куће, уз главну фасаду, налази се камена клупа за седење, „пижуо“. Некада се и нижи оградни зидови користе као клупе.

Демографија

Нема прецизних података о броју становника који су у Већем Брду живели током 20. века. Евидентан је велики пад броја становника током овог периода. У време мог обиласка насеља, 1997. године, чиниле су га само три породице.

Црква

У Већем Брду једина црква која постоји јесте Црква Св. Илије. Веома стара грађевина

Сл. 92 Црква Св. Илије

Сл. 93 Атар Доње Ластве

некад је била православна, а сада је католичка. Кров ове цркве данас је урушен, али су сва четири зида очувана.

Гробље се налази изнад саме Цркве Св. Илије.

Етнолошка цртица

Породице које су насељавале Веће Брдо у 20. веку су: Михоловићи, Цандићи, Запутовићи, Бажигети, Пераци и Вуковићи.

Доња Ластва

Атар

Налази се између Тивта и Лепетана. Настала је испод Горње Ластве на геолошки погодном месту за изградњу и за пристајање бродова. У 18. и 19. веку, Доња Ластва заједно са Горњом Лаством чини јединствен атар. Атар се простирао на површини од 670 ха. Плодне земље нема много, али је за мању обраду има у насељима: Опатово, Арбљи, Шћепање, Село, Свети Роко, Орашје. На овим местима се могу наћи вртови, виногради, мање оранице и пашњаци. Почетком 20. века, мале породичне економије су ову земљу знале да цене и да је правилно искористе.

Воде је било довољно са извора у близини, на локацијама: Кулине, Плавда, Томичић и Равница.

Клима је овде знатно блажа него у многим местима полуострва Врмац. Доминантни ветрови су југо и маестрал, док су бура и источњак нешто рећи.

Сл. 94 Доња Ластва – данас

Историја

Назив Доња Ластва добила је вероватно зато што се ту лако живело (ластовало). Има више Ластви по Боки которској и све носе исти назив јер су то места плодна и погодна за живот.

Постоје подаци да је место постојало још у време млетачке владавине у 15. веку. Млеци су насељавали ову граничну област становницима римокатоличке вероисповести да би сачували територију Котора.

Ластва какву ми данас познајемо, настала је крајем 18. и почетком 19. века, и то углавном расељавањем становника Горње Ластве. У овом периоду просперитет овог места је велики, и то понајвише због развијене трговине и поморства. У то време приобални појас по-

Сл. 95 ДУП Доња Ластва

стаје сигурнији јер он више није на удару гусара и других освајача. Њен развој се убрзава почетком 20. века изградњом приобалног пута, индустријских постројења и јачањем морског саобраћаја.

У периоду између два рата, миграције из горњих насеља у Доњу Ластву биле су све веће. Развој индустрије, саобраћаја и трговине створио је потребу за радном снагом. Становништво горњих села је радије прихватало ову врсту егзистенције а одрицало се пољопривреде, маслинарства, сточарства. Последице су формирање сада већ густо насељене Доње Ластве уз морску обалу. После Другог светског рата, овај тренд је настављен јер је привредна основа у овом приморском подручју комплетно промењена. Почетком 60-их година, већ постојећи пут се шири и прераста у магистралу. То доводи до развоја туризма који је још више створио потребу за радном снагом.

Крајем 20. века, обална трака Доње Ластве је изразито оптерећена туристичким и другим привредним капацитетима, док су насеља у горњем обалном појасу (Горња Ластва) потпуно испражњена и препуштена пропадању.

Насеље

Доња Ластва је периферно постављена у односу на Которски залив. Налази се на доњем делу југозападне падине полуострва Врмац. Територија Доње Ластве обухвата велику по-

Сл. 96 – Рива и Црква Св. Рока у позадини

вршину уз само море, и то на више локација: Чиновица, Опатово, Наморе, Перушине, Батуница, Брајковиће, Томичићи и Потоци.

У Доњој Ластви се развила специфична архитектура, која у основи има традиционални принцип градње, али услед другачијег начина живота поприма градска обележја у 20. веку. Њу пре свега карактеришу рива са палмама и велика црква са звоником.

Новијом изградњом, насеље је изгубило део своје приморске архитектонске специфичности. Језгро је ипак сачувало првобитни облик и изглед. Камене куће уз море, балкони, баште, мала пристаништа, понте и шеталиште поред палми представљају јединствену лепоту и дају нарочит шарм и топлину овом приморском насељу.

Демографија

Према писаним изворима из 1913. године, у Доњој Ластви је било 314 становника. Године 1948. бројала је 535, а 1991. године – 634 становника. Насеље има 215 домаћинстава, а

просечан број чланова по домаћинству је 2,66. Крајем 20. века, приметан је пораст броја становника.

Упоредни преглед броја становника – Доња Ластва:[20]

Година	Број становника
1948.	535
1953.	587
1961.	604
1971.	664
1981.	674
1991.	634

Табела 7 Преглед броја становника насеља Доња Ластва

Црква

Породица Болица саградила је 1551. године капелицу Св. Рока на свом имању. Касније је та капелица прешла у јуспатронат на породицу Буђа. На темељима Боличне капеле, Доњоластовљани који су се населили у 19. веку из Горње Ластве, саградили су 1900. године врло лепу Цркву Св. Рока. У цркви се налази интересантна икона која представља Св. Трипуна, рад познатог грчког иконописа Илије Московса, родом из Занте. Икона је била изложена на изложби византијских достигнућа у Охриду. У цркви се налази и олтарска слика Св. Рока, рад домаћег уметника Михаила Флорије из Прчања.

Етнолошка црта

Породице које су насељавале Доњу Ластву у 20. веку биле су: Абовић, Андровић, Бркан, Брајовић, Царевић, Ердељан, Гашпарин, Гојић, Гудељ, Хирш, Ивовић, Јокић, Јовановић, Ковачевић, Луковић, Марковић, Марушић,

Сл. 97 Црква Светог Рока из 1900. године – Доња Ластва

Матковић, Милићевић, Мрвошевић, Николић, Пајовић, Перушина, Словникар, Стијепчевић, Стојадиновић, Шантић, Шимек, Шканата, Томановић, Томичић, Уцовић, Влаховић, Вукасовић, Вулетић.

Горња Ластва

Атар

Налази се изнад Доње Ластве, на 318 метара надморске висине. Горња Ластва се у 18. и 19. веку водила као један атар од 670 ха. Територијална подела на Горњу и Доњу Ластву дошла је тек у данашње време. Атар Горње Ластве простирао се северно према Већем Брду, а јужно према Сељанову. Граница према Већем Брду ишла је од Плавде право према планини па све до Горњег Столива.

Пошто је око села било мало обрадивог земљишта, становници су се више бавили сточарством јер је пашњака и шуме на околним падинама било у изобиљу. Извора пијаће воде било је више, и то: Маркова вода, Потоке и Подводе.

[20] Књига 9, Становништво, упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Подгорица, септембар 2005.

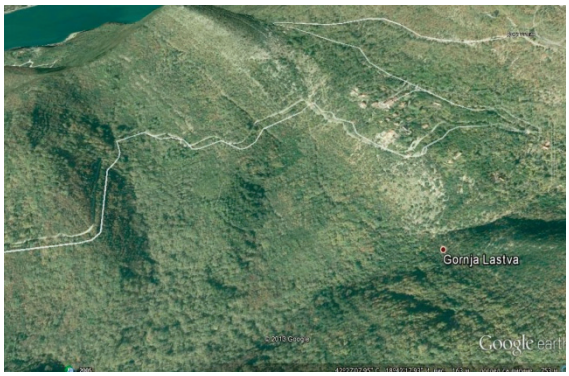

Сл. 98 Атар Горње Ластве

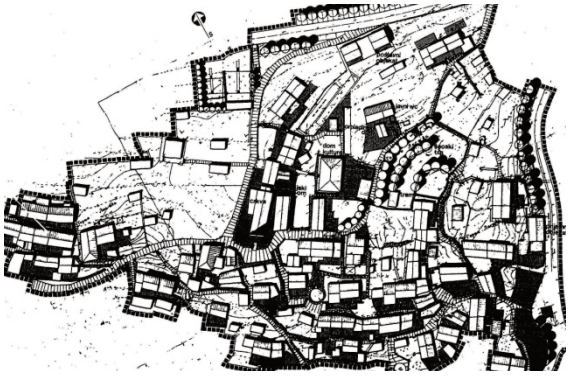

Сл. 99 Насеље Горња Ластва

Сл. 100 Улице су уске и кривудаве

За разлику од горњих села, на северној падини Врмца, где су северни ветрови доминантни, најчешћи су ветрови јужног и западног смера. Од буре је Горња Ластва релативно добро заштићена.

Историја

Први пут се појављује у Которском дистрикту још у 14. веку. Нагли успон Горње Ластве догодио се у првој половини 16. века. Приликом упада Турака у 17. веку, Горња Ластва бива опљачкана и спаљена. Тешко приступачан терен био је једина одбрана коју је ово место имало.

Горња Ластва је имала своју општину до почетка Другог светског рата. Имала је и школу од 1845. године, жупника, тамбурашко друштво. Ластовљани су били добре занатлије, посебно зидари. Многи су пловили на бокељским и страним бродовима.

Насеље

Горњу Ластву можемо сврстати у тип разбијених насеља јер овде не постоје компактна насеља. Та насеља лоцирана су на природним терасама. Распоред кућа овог насеља настао је спонтано, према терену, и по правилу, све куће окренуте су долини.

У 19. веку, промене на обали манифестују се и у Горњој Ластви. Та промена нарочито је видљива у насељу и на кућама овога места. Централно насеље се групише око парохијске цркве и изгледа као збијено насеље, што оно, уско гледајући, и јесте. Улице су уске и кривудаве, са много степеништа између прелепих камених кућа.

Становништво је у то време имало економски заокружен систем. Свако је имао све што му је било потребно. Предност је била то што им је мало било потребно. Гајили су стоку и обрађивали земљу тако да су производили довољно хране за потребе заједнице.

У селу је тада било седам млинова за маслине, једна воденица за жито, 12 гувна, 24 почула (бунара) и 5 каптажа за воду. На околним падинама налазили су се виногради, маслињаци и воћњаци. Многе куће су с временом напуштене (нарочито у другој половини 20.

Сл. 101 Насељем доминира Црква Мале Госпе

века) и међе урушене, али аутентичност традиционалног начина градње и укупног амбијента није ничим нарушена. Данас најбоље очуване и најмаркантније куће у насељу потичу углавном из 19. века.

Демографија

Горња Ластва је у време свог пуног живота, у првој половини 20. века, имала око 500 становника и више од 100 стамбених кућа.

После Другог светског рата, услед ширих економских и политичких кретања, Горња Ластва бележи сталан пад броја становника. Становништво се сели ближе мору, односно родном месту, најчешће у Доњу Ластву или у Тиват. Ластовљани одлазе и у друга места у Боки, а неретко и даље. Крајем 20. века, Горња Ластва остаје без становника, којих данас има двоје.

Табела – Упоредни преглед броја становника – Горња Ластва:[21]

Година	Број становника
1948.	233
1953.	186
1961.	153
1971.	94
1981.	42
1991.	13

Табела 8 Преглед броја становника насеља Горња Ластва

Црква

Постоје две цркве у Горњој Ластви: жупна Црква Мале Госпе и Црква Св. Вида.

Црква Мале Госпе изграђена је у 15. веку. Основа ове цркве је изузетно издужена, а последица је најједноставнијег начина реконструкције, дозиђивањем сегмената у дужину. У њој се налазе бројне и вредне уметнине: олтар од разнобојног мермера, олтарна пала са сликом Богородичиног рођења за коју се верује да је дело венецијанског сликара Андреа Тревисана, златни крст у романском стилу, олтарна слика звана Госпа од Ловрата. Још старија је Црква Св. Вида која је подигнута у 9. веку и налази се на врху истоименог брда изнад Горње Ластве.

[21] Књига 9, Становништво, упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Подгорица, септембар 2005.

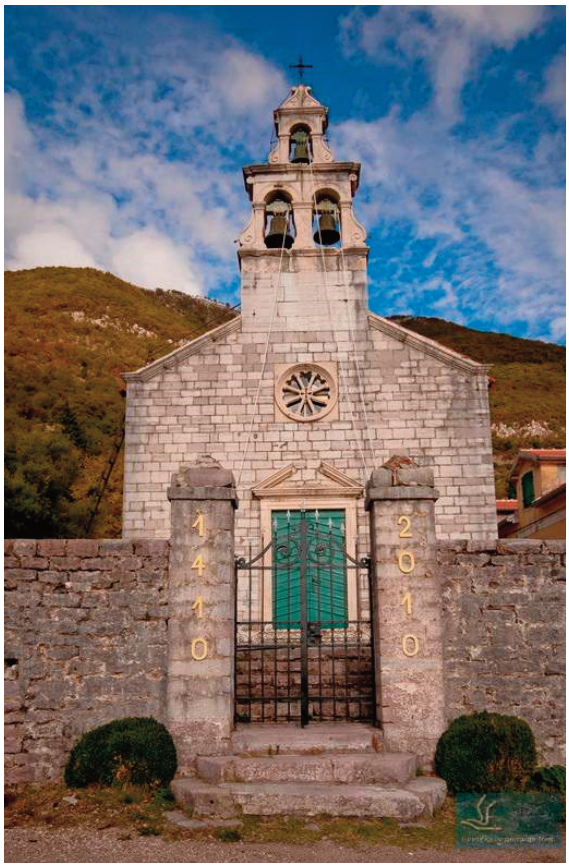

Сл. 102 Црква Мала Госпа из 1410. године – Г. Ластва

Гробље је од Цркве Св. Марије удаљено километар.

Етнолошка црта

Из 19. века у Горњој Ластви се налази и млин за маслине у којем се до данас није ништа променило. Маслине се још увек мељу као некада, млин покреће људска снага. За време млевења маслина, у млину се окупљају мештани и то је својеврстан културни догађај.

Почетком 20. века (1913), поп Саво Накићеновић овако описује Горњу Ласту: „Скупине у Горњој Ластви иду овим редом: најпрво су Марковићи (16 кућа), Матковићи (25 кућа), Маринићи (19 кућа), Николићи (16), Пушић (1), Стјепчевићи (10), Андрић (1), Рибница (2), Усановић (2), Абдовић (4), Гашпарин (19) и Ивовић (7). У Горњој Ластви има породица 104 (136 кућа), а становника 440. Сви су римокатолици.“

Богдашићи

Атар

Атар Богдашића, као и свих села на Врмачкој превлаци, састоји се из „планине“, где су пашњаци, и „села“, у којима се налази обрадива земља. Он захвата горњи слив речице Градиошнице до њеног изласка у Жупу, испод Цркве Св. Петра. Типичан је сеоски атар који је спонтано настао. Његове границе прате природне елементе, а по положају он заузима јединствену географску целину: слив мање речице у њеном изворишном делу.

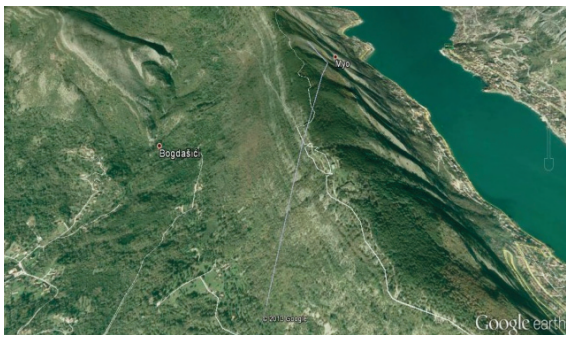

Сл. 103 Атар Богдашића

Источна граница иде ивицом Врмца, од коте 524 м преко Чистог врха до највишег виса Св. Илије, 768 м, према селима Которског залива, Мулу и Прчању. На западу граница иде сливом потока Градиошнице који силази према рту Сељанову. То је данашња граница према атару Горње Ластве. Према југозападу, граница иде ивицом Попове главе према атару Тивта и Мрчеваца. Јужна граница није изразито природно обележена јер се њоме пресеца слив реке Градиошнице. То је граница према атару села Кавач. Укупна површина атара износи 375 ха.

Источне падине око Богдашића се култивишу и обрађују. Изнад њих је шумски појас и понеки пашњак. Овде се, нарочито у периоду јесен–пролеће јављају многобројни извори који локалном становништву служе за наводњавање.

Сл. 104 Напуштено насеље Горњи Богдашићи

Историја

Богдашићи се као село помињу први пут крајем 14. века. Следећа изјава је 27. јануара 1397. године дата суду: „Ја, Димитрије, син покојног Градоја из Богдашића.“ Претпоставка је да су Богдашићи настали у 13. веку.

Село је у својој историји претрпело неколико пљачкашких напада. Последњи такав напад становници овог места имали су 1848. године. Та непрестана угроженост од напада тера становништво да гради куће куле (каштеле) за одбрану. Већ крајем 19. века приметна је појава депопулације. У другој половини 19. века један од разлога за силазак становништва био је и затварање основне школе.

Некада су пољопривреда и сточарство били главни и једини извор прихода јер се људи нису бавили поморством и рибарством.

Средином 20. века. млађи људи напуштају Богдашиће да би као радници радили у новоотвореним фабрикама у Тивту и околини. Неки остају да живе у селу, али нису више пољопривредници већ свакодневно силазе на рад а увече се враћају кући. Неки пешаче и по читав сат. Земљу тако обрађују стари родитељи и жене.

Због непостојања квалитетног пута и осталих садржаја, становници су напустили Богдашиће крајем 20. века. Тако тренд силаска становништва ближе мору, који је карактеристичан за Врмац, али и за друга приморска места, није заобишао ни Богдашиће.

Насеље

Насеље Богдашићи је расуто по целом појасу источних падина Врмца и припада општини Тиват. Бројало је 15 братстава и око 70 кућа, где је и највише обрадиве земље. У 18. и 19. веку пољопривреда и сточарство су били главни и једини извор прихода јер се људи овога краја нису бавили поморством и рибарством. Насеља су повезана малим стазама и путићима за коње. Путеви су ограђени, ме-

Сл. 105 Стари аустроугарски пут

стимично подзидани и калдрмисани на стрмијим теренима, да их вода не би поткопала. Терети су се преносили само коњима и људском снагом.

Куће су међусобно близу и такорећи се додирују. Све се то радило ради што боље одбране од нападача. Та угроженост од изненадних напада доводи до изградње кула (каштела) за одбрану. Тако свако братство има своју кулу, укупно их је седам, док је осма кула на Цркви Св. Врача. Она је уједно служила и као стамбени објекат, а малим отворима – пушкарницама, на више места, прилагођена је за одбрану.

Број кућа оквиру истих братстава се повећавао. Центар је постављен испод села, ближе пољу и путевима.

Кроз главни део атара и насеља не може саобраћати никакво возило због великих нагиба и кршевитог тла. У 20. веку ради се саобраћајница која додирује доњи део села и везује Котор и Тиват преко Троице. Од њега се одваја кратак пут којим могу пролазити аутомобили, до цркве и школе и до најнижих кућа.

Демографија

Данас у атару Горњих Богдашића више нема становника. Има их у Доњим Богдашићима који су настали расељавањем Горњих Богдашића. Поп Накићеновић 1913. године каже да је у Богдашићима у то време живело 346 становника (православних 21, а римокатолика 325).

Највише становника Богдашићи су имали 1802. године, када их је било 620. Према попису из 1948. било их је 327, а 1991. године 89. У 20. веку, нарочито у другој половини, приметан је велики пад броја становника.

Упоредни преглед броја становника – Богдашићи:[22]

Година	Број становника
1948.	327
1953.	344
1961.	227
1971.	205
1981.	140
1991.	89

Табела 9 Преглед броја становника насеља Богдашићи

Црква

У селу постоје три цркве: Црква Св. Петра – у дну села, Црква Светих Врача у средишту села, и Црква Св. Ђорђа – у горњем делу села.

Црква Св. Петра се налази на брду које доминира долином Градиошнице. Подигнута је на темељима бенедиктанског манастира, а сазидао ју је епископ Неофит 1269. године (исписано на плочи десно од главног улаза). Фреске које се у цркви налазе, иако су веома оштећене, спадају у боља сликарска остварења из 13. века. На своду је осликана композиција „Силазак Св. духа на апостоле“. Црква се данас налази на платоу опасаним зидом са пижуом, и до ње се долази монументалним каменим степеништем са северне стране.

[22] Књига 9, Становништво, упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Подгорица, септембар 2005.

Сл. 106 Црква Св. Петра у Богдашићима

Поред цркве се налази и парохијска зграда. Црква и простор око ње су некада били центар села Богдашића које се сместило у долини северно од цркве.

Нешто ниже од горњег платоа цркве налази се и мало локално гробље. Свако братство је сахрањивало своје мртве на овом гробљу.

Црква Св. Ђорђа и Црква Светих Врача представљају карактеристичне сеоске црквице из 15. века.

Етнолошка цртица

Године 1834. било је 13 главних братстава са 15 група кућа. На крају села су живели Петковићи и Јановићи, нешто више су Масловари и Брајачи, и у средишњем делу насеља настањени су Маровићи (две групе) и Луковићи (две групе).

У горњем крају су братства: Бискупи, Шимуновићи, Поповићи, Трпиновићи, Марковићи, Ђурашевићи, Бркани, Луковићи, Масловари, Брајаци, Петковићи и Јановићи. Према сеоском предању, Петковићи су најстарије братство у Богдашићима.

III Постанак и анализа народних кућа на полуострву Врмац у 20. веку

1.0. Анализа фактора који су условљавали настанак кућа

У градњи кућа увек постоји више фактора који одређују карактеристике стамбене архитектуре. Ту се пре свега мисли на:

1.1. конфигурацију терена,
1.2. климу,
1.3. на власника куће и његову моћ, културу становања,
1.4. на градитеље, њихово порекло, као и традицију грађења коју су са собом донели и, на крају,
1.5. утицаје које су становници града доносили са својих путовања по свету.

1.1. Конфигурација терена

Масив полуострва Врмац састоји се од високог главног гребена (седам стотина метара надморске висине), постављеног у смеру југоисток-северозапад, нешто нижег и мање наглашеног јужног гребена, средишње увале и падина према мору – стрме и кршевите североисточне и нешто блаже југозападне.

Сл. 107 Топографска карта полуострва Врмац

Геолошка подлога местимично се састоји од водонепропусних слојева, тако да на овом терену постоје сезонски површински токови и извори питке воде. На блажим падинама и увалама има и плодног земљишта.

У горњим селима Врмачког масива, објекти се ређају један до другога по принципу комшилука, користећи максимално пад терена. Тако је жива стена један од зидова где год је то могуће. То су у почетку махом једноћелијски стамбени објекти (потлеушице).

На мору је конфигурација терена другачија, много је питомија, рано долази до зидања спратних кућа.

Сл. 108 Врмац

Куће почињу да се истичу и намећу на терену уз само море. На стрмијим теренима, око куће се раде ископи, канали за одвод воде јер је количина воде која падне за кратко време огромна. Денивелација терена се савладава углавном зидањем потпорних камених зидова.

Конфигурација терена утиче и на функционално организовање куће. Она је условила функцију, не само по хоризонтали, већ и по вертикали. Увек је постојала тежња, а и данас постоји, да кућа има што више визура према мору и околини.

Сл. 109 Невреме изнад Рисна

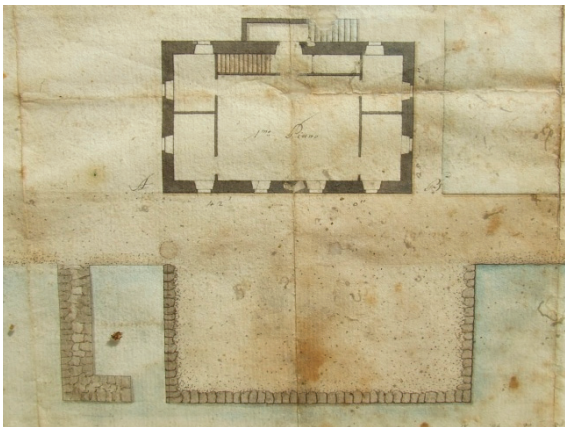

Сл. 110 Мањи број кућа на Врмцу сграђен је према претходно нацртаним скицама

1.2. Клима

Клима је један од важнијих елемената од којих треба поћи приликом изградње куће. Она је у Бококоторском заливу, као и на целом приморју, блага и медитеранска.

Међутим, као последица неуједначеног загревања копна и мора јављају се јаки, карактеристични ветрови (бура и југо) и веома јаке кише. Те две карактеристике обезбеђују добру заштиту кућа, и то пре свега дебелим каменим зидовима.

Нису само зидови ти који пружају неопходну заштиту. Клима делује и на ликовно обликовне елементе, као што су прозори и врата. Сваки прозор и свака врата у већини случајева су двоструко изоловани шкурама (дрвеним капцима), док клима условљава и њихов број и величину у зависности од оријентације појединачне фасаде. На северним странама евидентно је мање прозора, а и када их има, у малом су броју и мањих димензија.

Венци на ободу крова урађени су тако да буду што већи (конзолице од 20 до 40 цм), а да би заштита од кише била потпуна, облагали су се каменим плочама са спољашње стране.

1.3. Власник

Много је података који говоре у прилог претпоставци да су некадашњи бокељски морепловци као бродовласници и трговци били у исто време и одговорни градитељи својих кућа. Они су показивали велики смисао за логичан распоред просторија у кући и за њен правилан урбанистички положај.

Појам „кућа“ односио се, и то увек, без разлике, само на једно домаћинство смештено у већини случајева на два спратна слоја над приземљем, у коме се никад није становало. Методе у начину градње кућа биле су традиционалне, док је свака од њих тумач личног става и материјалних могућности њеног градитеља, односно власника. Власник је, дакле, имао великог удела у избору концепције и формирању куће. Он је бирао место на коме ће се кућа градити, одређивао место где ће се у кућу улазити, величину куће и спратност. Спољна обрада камена такође нам је говорила о материјалним могућностима власника.

Почетком 19. века и касније, куће нису пројектоване на уобичајен начин тј. претходним исцртавањем планова. Можда су за неке од њих и постојале грубе скице које су власник куће и извођач радова прилично примитивно нацртали, али је зидар, без школске спреме, био тај који је успешно руководио пословима под надзором послодавца.

Крајем 60-их година, страним туристима се нуди локална амбијентална специфичност. У овом периоду куће се деле, ако успеју да се поделе, по спратовима или по вертикали; ако не успеју, пропадају јер имају више власника и једино решење је продаја.

Домаћи власници решавају се баштине систематски, будући да је због лоше економске ситуације кућа за њих додатно оптерећење и одговорност. Није случајно што странци, знајући за проблеме, купују старе куће, док их домаће становништво све јефтиније продаје. Навала странаца на понуду камених кућа довела је до тога да су на неким локацијама страни власници већ староседеоци. Реч је о приватним власницима, заљубљеницима у баштину, жељним одмора и аутентичног амбијента. Они су показали да се о баштини боље старају него домаће становништво које је незаинтересовано.

1.4. Градитељи

У Бококоторском заливу има веома мало података о занатима и занатлијама који су овде зидали куће. Међутим, зна се да су зидари били домаћи, људи из околних места – Богдашића, Котора, Ластве. Радили су мушкарци, али радиле су и жене, па чак и деца. У специјалним приликама каменоресци су долазили и са острва Корчуле.

Сл. 111 Градитељи су најчешће били домаћи људи

Сви елементи пластике у приморским местима – прагови око врата и прозора, фризне греде и профилисане стрехе над отворима, саставни делови балкона (конзоле, плоче, стубови, спољна степеништа и њихове ограде) израђени су увек од исте врсте камена, тј. од камена који се морским путем довозио из чувених каменолома са острва Врника крај Корчуле, у Боки которској познатог под именом „корчуланац“.

Др Цвито Фисковић о корчуланским каменарима каже: „У сваком приморском градићу, а особито у Корчули, Дубровнику, Шибенику, постоје у 15. и почетком 16. стољећа

Сл. 112 Каменари

скупине домаћих каменара који не стварају велике архитектонске концепције, не знају да изведу велику и заокружену пластику, али као занатлије показују истанчан смисао за омјере и односе плоха, за склад композиције и ефектну изградбу архитектонског украса. Тај осјећај размера и љепоте, то савјесно обрађивање камена, они су кроз покољења усавршавали и створили зграде лијепе изгледом, чврсте у извједби, практичне и подређене урбанистичком закону који није створила теорија, већ дугогодишња вјежба.“[23]

[23] Цвито Фисковић, Наши приморски умјетници од 9. до 19. стољећа, Загреб, 1948, стр. 249–250

Сл. 113 Каменолом

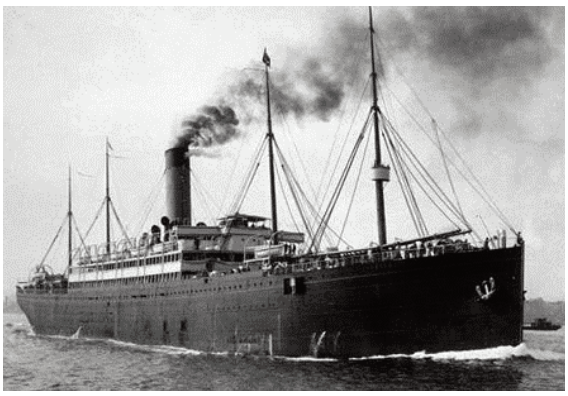

Сл. 115 Једрењаке у другој половини 19. века заменили су пароброди

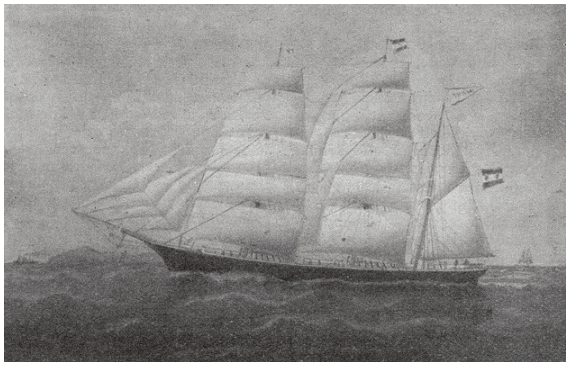

Сл. 114 Током 18. и 19. века трговало се бродовима на једра

Сл. 116 Котор почетком 20. века

Од осталих занатлија било је ту столара, ковача, а врло је интересантно да кровове нису изводили столари, већ зидари, што се одржало и до данас.

1.5. Утицаји

Утицаји су били бројни у Бококоторском заливу, као и на целом Јадранском приморју. До краја 18. века живело се веома тешко, може се рећи на ивици егзистенцијалног минимума. Обрађивање земље, узгој стоке и бављење рибарством били су једини начин да се преживи.

Међутим, крајем 18. и већим делом 19. века, долази до великог продора разних утицаја на становнике овога краја. Развијање поморства, трговине и индустрије, школовање Бокеља по целоме свету, све су то на неки начин били канали којим се стварала једна специфична и аутентична култура.

Трговачке везе, најпре с Венецијом а затим и са Аустроугарском, донеле су овом крају духовни и материјални препород. Куће су биле богато грађене, ентеријери богато опремљени, украшени венецијанским огледалима и тршћанским намештајем, народ је био лепо обучен, а храна је послуживана у сребрном и другом скупоценом посуђу.

Идентитет овог поднебља постао је препознатљив, а центар је постао град Котор.

Током 20. века Бока которска је и даље била отворена за оригиналне идеје, утицаје, размишљања и деловања. Промена животне и привредне основе у другој половини 20. века утицала је на то да се у потпуности измени однос према пољопривредном земљишту. Људи су егзистенцију тражили у граду, индустрији и другим областима. Не треба заборавити ни велики утицај и значај туристичког привређивања, које је на крају 20. века постало доминантно.

Сл. 117 Тиват крајем 20. века

2.0. Анализа просторне организације народних кућа на полуострву Врмац

2.1. Уводне напомене и основни критеријуми типолошке анализе

Народна архитектура на полуострву Врмац у 20. веку није била предмет свеобухватног и детаљног изучавања већ је најчешће приказивана као део укупног градитељства или појединих стилских епоха, односно приликом истицања само појединих најрепрезентативнијих здања или у оквиру приказа дела одређених значајних градитеља. Примери народне архитектуре су најчешће посматрани и класификовани у односу на уже географско подручје коме припадају, период када су изграђени, намену, примењене технике градње и материјале, те стилске карактеристике. Ретки су прикази који детаљније анализирају просторни склоп објеката и дефинишу одређене типове просторног решења.

Типолошка проучавања стамбене народне архитектуре имају за циљ да утврде основне принципе организације простора, диспозиције појединих значајних просторних елемената или простора, међусобног односа између појединих делова куће, односа спољашњег и унутрашњег простора, као и истраживање утицаја бројних чинилаца (као што је положај куће у оквиру урбане структуре, у односу на околне куће, облик парцеле, облик основе и друго, на обликовање просторног склопа, како би се дефинисали основни типови просторне организације карактеристични за одређени период.

Типолошка проучавања су посебно значајна јер се помоћу њих уочавају основни елементи куће као што су трем, унутрашње двориште, хол и слично, као основни елементи који дефинишу одређене типове, а служили су као полазиште за формирање бројних варијанти облика у различитим временским периодима.

На обликовање простора утичу разноврсни чиниоци који су првенствено везани за географски положај, климатске прилике и период у коме су куће настале (одређени политички, економски и друштвени услови, законска регулатива, комунална инфраструктура, структура становништва и култура становања, навике и имовинско стање власника или корисника и слично).

Веома је важан и положај куће у односу на насеље, важно је место куће на парцели и у односу на околне урбане структуре, сам облик парцеле, пад терена, оријентацију и сл. Сви наведени чиниоци утичу на начин груписања просторија и њихову функционалну организацију.

Значајан је такође и утицај карактеристичних градских кућа из околине и са стране који се преноси на сеоску народну архитектуру и утиче на формирање одређених типова сеоских народних кућа.

На основу сагледавања основних типолошких елемената стамбене архитектуре из прошлости, 18. и 19. века, утврђује се њихов утицај на формирање простора кућа у 20. веку.

Код типолошких проучавања најзначајнији је избор критеријума на основу којих ће се успоставити типолошки прегледи, јер се на основу њих одређује припадност одређеном типу. Морају се издвојити основни (примарни) критеријуми који утичу на одређивање основних типова, од секундарних који утичу на формирање варијантних решења основних типова.

У зависности од одређене карактеристике која се издваја као критеријум на основу ког се врши класификација кућа на полуострву Врмац у 20. веку, издвајамо поједине врсте и типове.

У односу на намену, издвајају се индивидулне стамбене зграде које су имале само стамбену намену и пословно-стамбене индивидуалне зграде са пословним простором у приземљу објекта.

Ако се посматра број породица који је у њима живео, уочавају се једнопородичне куће, двојне куће и куће у низу.

Уколико се посматра спратност кућа, разликујемо једноспратне и вишеспратне куће (П+СП или П+ПК, П+2СП или П+СП+ПК, П+3СП или П+2СП+ПК).

У односу на урбанистичку диспозицију и положај, у односу на улицу и суседне објекте, издвајају се куће изграђене на уличној регулацији као део уличног низа и куће померене у унутрашњост парцеле.

Према облику, основе куће на Врмцу могу бити компактног облика (правоугаоног, квадратног и сл.), који је и најчешћи, развијеног облика и сложеног облика (ако се састоји од више корпуса, крила и сл.).

У овом раду су у склопу типолошке анализе код једнопородичних и вишепородичних индивидуалних објеката као основни критеријуми на основу којих су дефинисани основни типови, усвојени:

- спратност куће
- облик основе и урбанистичка диспозиција
- основне карактеристике унутрашње просторне организације куће.

Остали критеријуми, као што су број, облик, величина и положај појединих карактеристичних простора улаза и комуникацијских простора (трем, ходник, степениште и сл.), просторија за дневни и ноћни боравак (собе, трпезарија и сл.), број и облик прозора, број кровних равни и сл. дефинишу одређена варијантна решења у оквиру основних типова.

3.0. Унутрашња просторна организација приземљуша, начин груписања просторија и опрема ентеријера приземних кућа

Крајем 19. и почетком 20. века, живот у кућама овог типа био је јако тежак и неуслован. У јединој соби спавало се на поду, с нешто мало сламе испод, и без јастука и прекривача. Намештаја практично није ни било. Под је био нераван и у малом броју кућа поплочан. Најчешће кров је био од камених плоча, у претходном периоду био је и од сламе[24].

У даљем развоју који траје до краја прве половине 20. века, овај једноделни простор дели се на два једнака дела – кухињу и собу. Стока се измешта у неку нову зграду (мањих димензија него што је кућа), дозидану уз постојећу или у непосредној близини. Ентеријер је, за разлику од претходног периода, омалтерисан кречним малтером. Уноси се прави намештај, отварају се нови прозори на кући. Под ових кућа више није набијена земља. Облаже се финим плочама или даскама.

На Врмцу кровови приземљуше су обично на две воде тј. на ластавицу, међутим, било их је и на једну воду. Тенденција је да се покривају тиглама (ћерамидом) уместо каменим плочама.

Собе се окрећу ка амфитеатру и имају леп поглед (белведере). Отвори (прозори и врата) се повећавају. Кухиња је била саставни део јединственог простора у коме се живело и спавало. Квадратне је или правоугаоне основе. Поп Накићеновић овако описује ентеријер приземљуше 1913. године:

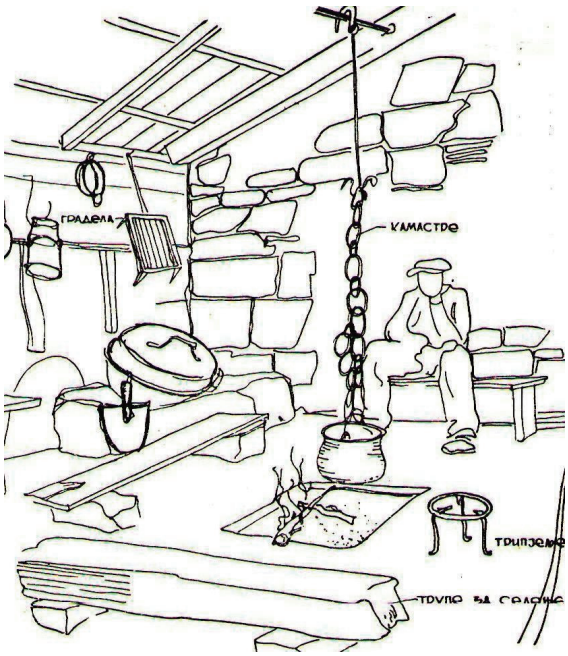

Сл. 118 Кухиња приземљуше

„Ако је кућа на тавану, тад при земљи ноћива телад, јагњад, козлад и др[25]. И њена висина је са таваном 6 метара, а без тавана 4 метра“.

Централни мотив кухиње је огњиште. Диспозиција огњишта је различита и неких правила у њеној организацији нема. Огњиште је отворено и лежи на тлу док дим директно излази кроз кровни покривач од танких камених плоча или у ранијем периоду кроз ражану сламу.

[24] Саво Накићеновић: „Кров од сламе гради се: На кућу се стави шљеме, које се иначе зове ‘кључ’. При кључу препријечи се пруће звано ‘жиока’. На жиоку се распростре слама, која се превеже и утврди с прућем, а пруће притврди ликом. Ово се каже „пошити кућу“. Овакав кров без измене може да траје 10 година.“

[25] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 234

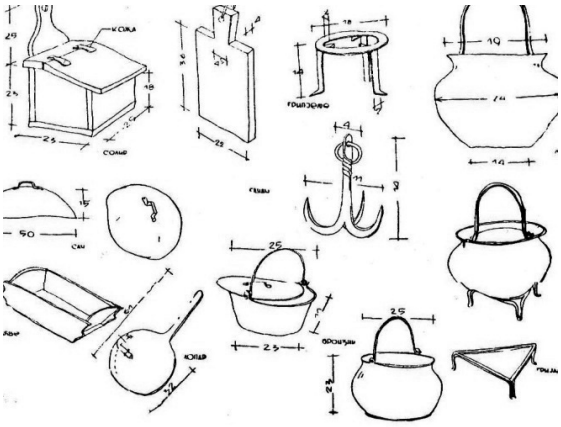

Сл. 119 Опрема приземљуше

Од опреме у кухињама, најчешће срећемо „камастре“, оскудно посуђе, ниске трупце за седење, ниске троношце.

4.0. Унутрашња просторна организација и начин груписања просторија спратних кућа

Унутрашња организација кућа на Врмцу у 20. веку показује велико богатство различитих решења. Она су много израженија у местима поред обале, а много су слабија у горњим селима на падинама Врмца. Ово је последица изазвана великом миграцијом становника горњих села, који се због промењеног начина живота насељавају у приобална места.

Прилагођавајући кућу различитим потребама и могућностима власника, стварају се куће које се, у зависности од природних услова и друштвених односа, повезују у једну целину.

4.1. Улаз

Уколико посматрамо положај и организацију улаза у спратне куће и отворених и затворених прелазних комуникационих простора (наткривених пролаза, улазних степеништа са подестима, тремовима и застакљеним верандама[26] и сл.), можемо издвојити неколико карактеристичних решења.

1) Улаз у средини главне фасаде окренуте ка улици и мору имао је највећи број спратних кућа, како оних поред мора (Муо, Прчањ, Доњи Столив, Лепетане и Доња Ласта) тако и оних на брду (Горњи Столив, Горња Ласта). Био је директно са улице и у равни прочеља.

Код мањег броја породичних кућа, највише у Доњем Столиву и Прчању, имамо примере уласка у кућу са спрата по средини главне фасаде преко малог степеништа са подестом ограђеним балустерима (по боку и с прочеља).

[26] Веранда (енгл. *veranda*) отворени трем на кући

Сл. 120 Улаз са улице

2) Улаз са бочне стране основе имао је мањи број спратних кућа, што је зависило од њиховог положаја на парцели.

Како су куће најчешће биле лоциране на регулацији улице и једном страном прислоњене уз бочну ивицу парцеле, у њих се улазило преко улазне капије и бочног пролаза за двориште. Улаз је обично био у равни бочне

Сл. 121 Улаз са бока

Сл. 122 Степениште уза зид куће, са задње стране уличног корпуса (преко солара)

фасаде подигнут за пар степеника од нивоа дворишта. Уколико се приземље користило као коноба, улаз је био подигнут на спрат са приступом преко проширеног подеста (солара) и једнокраког широког степеништа.

3) Улаз са задње стране уличног корпуса имао је већи број и приземних (на брду) и спратних кућа (и на брду и поред мора) на полуострву Врмац.

Можда је најчешћи начин уласка у кућу, нарочито у приморским насељима, био преко проширеног подеста (солар). До њега се долази широким каменим степеништем и најчешће је постављан уз задњи зид куће. Солар је углавном без надстрешнице, а крајем 20. века постоји тенденција наткривања ових простора.

Улаз са задње стране је могао бити и у равни фасаде, са приступом непосредно из дворишног простора, преко пар степеника (најчешће у местима залеђа Горњи Столив, Веће Брдо, Горња Ласта, где је искоришћен пад терена).

Сл. 123 Веће Брдо – улаз у кућу из задњег дворишта

4.2. Унутрашњи комуникациони простори

Предсобље

На основу размотрених примера већих и мањих кућа током 20. века, без обзира на то да ли су куће биле са једноставном или са сложенијом основом, предсобље је било главни комуникацијски простор стана. Око њега су се груписале све најзначајније просторије. Код спратних породичних кућа, у зависности од тога да ли се стамбени простор развијао на једном нивоу (на спрату) или на више нивоа, уочавамо различита решења распореда главних стамбених просторија, односно соба различите намене, које су се груписале око хола или предсобља, односно низале дуж ходника.

Сл. 124 Улазни хол у приземљу у средишњем је тракту корпуса

Сл. 125 Предсобље код палаца

Код палаца мање спратности улазни претпростор био је нешто већих димензија у односу на остале објекте и налазио се на првом спрату. Из њега се улазило у репрезентативну просторију „шалу“ и остале просторије на спрату. Слична решења имали су палаци већих спратности и са нешто већим габаритима П+2СП+ПК или П+3СП.

Унутрашње степениште

Степеништа су најчешће једнокрака, ређе двокрака или трокрака. Постављена су и наслоњена на један од спољних зидова куће. У највећем броју случајева она су континуирана, али има примера степеништа која иду на први и други спрат а нису континуирана. У том случају она се налазе на другом месту. Простор испод степеништа најчешће се користи за оставу или нешто касније, за мањи тоалет.

Веза између конобе (тамо где је било) и спрата најчешће је остварена једнокраким степеништем прислоњеним уз неки од зидова куће.

Понекад (у мањем броју случајева) веза није видљива и одвијала се преко степеништа, до којег се долази подизањем дрвеног капка на поду.

Ограде степеништа и рукохват (пасаман), где је за то било могућности, богато су декорисани.

Сл. 126 Степениште је најчешће континуирано

Сл. 127 Веза конобе и спрата

Сл. 128 Веза приземља и спрата још се понегде одвија подизањем дрвеног капка

4.3. Привредна просторија (коноба)

Коноба је просторија у приземљу куће и служила је за складиштење и чување разних врста животних намирница (уља, вина, пршуте), али и као остава за радни материјал и рибарски прибор.

Почетком 20. века, типски распоред у коноби готово није постојао. Али било је неких неписаних правила којих су се власници придржавали, нпр. да се бачве са вином најчешће држе у делу конобе који је најмање изложен сунцу.

Тежило се и да посебан простор заузимају артикли за продају (вино, уље), а посебан онај за кућну употребу.

Веза са првим спратом (уколико је има) остварена је узаним дрвеним степеништем или малим отвором на поду спрата (портела).

У другој половини 20. века, код већег броја кућа нарочито при мору, коноба мења своју првобитну намену.

Она се из уличног корпуса који је најатрактивнији или сели у неку помоћну зградицу, одваја у један мањи део постојеће основе, или нестаје на рачун претварања тог простора у стамбени или пословни простор.

Крајем 20. века, старих коноба је све мање. Главни разлог за то је промена животне и привредне основе у приморском подручју. Нове потребе, често тренутне и недовољно промишљене, разарају конобу, онакву каква је она замишљена да буде.

Сл. 129 Бачве са вином држе се у задњем делу конобе

Сл. 131 Коноба као стамбени простор

Сл. 130 Веза са спратом остварена је узаним дрвеним степеништем

Сл. 132 Коноба ресторан

4.4. Соба

Подела спрата на собе (камаре) почела је још у првој половини 19. века. Тада ожењени син са својом породицом заузима горњи спрат, док родитељи и остала деца остају на доњем. Уколико је постојао још један или два спрата, што је био чест случај, онда он има исти распоред соба као први спрат.

Број соба је варирао и у зависности од величине куће, која је обично била дугачка око 10 метара, широка 8 метара и висока до 12 метара.

Период после Другог светског рата погодовао је таласу улагања у већ доста запуштене објекте из претходног времена. На квалитет живота у овом периоду умногоме је утицало увођење струје и воде у регион Бококоторског залива, нарочито у местима поред обале.

Даља модернизација настављена је током обнове и ревитализације, после разорног земљотреса 1979. године. Овај период одликује се спонтаним развојем куће и њеним прилагођавањем савременим потребама. Тавански простор и простор конобе у приземљу ослобођени су за становање, а собе се уклапају у постојеће основе и прилагођавају се новој намени.

4.5. Дневна соба

Собе – просторије за дневни боравак породице и примање посета, за обедовање, одмор и рад биле су најзначајнији простори у кући и заузимали су највећи део површине основе.

Уобичајено је да су се у градове тога времена преносиле структуре сеоских кућа (примери скромнијег становања у градовима). Међутим, на полуострву Врмац, а и шире на Црногорском приморју, положај, намена, облик и величина соба зависили су од тога да ли су куће и њихови власници више или мање прихватали концепт градске куће и западњачке обрасце становања.

Највеће промене у организацији дневне собе настају крајем 20. века. До тада она задржава свој првобитни положај и изглед који се с временом споро мења.

Њено прилагођавање савременим потребама најизраженије је у периоду обнове, после разорног земљотреса 1979. године. Диспозиција ове просторије у односу на остале у овом периоду се мења. Није више искључиво на спрату. Налази се и у приземљу, где са кухињом и трпезаријом најчешће организује површину етаже.

Сл. 133 Изглед богатије собе у првој половини 20. века

Сл. 134 Мобилијар се најчешће састојао од столица, столова, клупа, кревета, шкрињa

Сл. 135 Крајем 20. века, дневни боравак у склопу са кухињом и трпезаријом заузима већи део основе приземља или спрата

4.6. Репрезентативна просторија (шала)

Ова просторија је намењена за пријем гостију приликом породичних свечаности, свадби, крштења, крсних слава, али и за свакодневни живот. Осим функције међусобног повезивања осталих простора на спрату, служила је и као трпезарија.

Сл. 136 Шала у кући породице Томановић у Лепетанима

У мањим кућама овај простор је мањи него у већим. Нарочита пажња овој просторији поклања се у капетанској кући (палацу). Најчешћа организација спрата у капетанским кућама је по шеми „*uno salone, quattro stanza*“ – један салон и четири собе које га окружују. Скоро увек се јавља на првом спрату, а у организацији спрата ова просторија добија централно место. Њен положај је на главној фасади, чиме добија најбољи поглед. Понегде је наглашена и балконом на уличном прочељу. Добра осунчаност постиже се правилним распоредом прозора груписаних на предњој и на бочним фасадама објекта.

Оне су по димензијама нешто веће од осталих соба, а могу имати квадратну или правоугаону основу. У овај простор улази се из трема, најчешће преко двокрилних дрвених врата.

Сл. 137 Шала

4.7. Просторија за домаћинство (кужина)

Једна од најважнијих просторија у кући, која има посебно место и улогу у животу породице јесте кужина, односно кухиња. Она је центар интерног живота куће. Може се рећи да је кухиња била један од простора куће који је током 20. века претрпео најзначајније промене у односу на своју диспозицију, величину и сл. Велики утицај на организацију и положај кухиње имала је чињеница да куће до раних 60-их година 20. века нису имале водоводне инсталације, већ се вода доносила са јавне чесме или су чесме биле у дворишту (бунари). У овим кућама нема поделе на зимску и летњу кухињу.

Сл. 138 Издигнуто огњиште са напом у поткровљу куће

Почетком 20. века, кухиња се још увек налазила у поткровљу. На то је утицао патријахални начин живота у оквиру обично бројне породице, који је захтевао одвајање просторија у којим су боравили женски чланови породице, од оних за мушке чланове и за пријем. Због тога су кухиње биле веома простране, а у њима су преко дана боравила и деца. Најчешће се налазе у предњем делу основе поткровља, близу степеништа које води на први спрат. По свом облику она је квадратна или правоугаона. Добро је осветљена кроз прозоре на бочним калканским зидовима или кроз прозоре на видјелици (видионици).

Због неекономичности и неудобности, положај кухиње се мења у 20. веку и она се са поткровља премешта у приземље (код сиромашнијих је кухиња у истој кући[27]) или се зида друга зграда (камаринац) у авлији (двору) уз постојећи објекат. Измештањем кухиње изван куће, евентуални пожар је ограничен искључиво на кухињску зграду. Обично је мањих димензија, од камена је, дугачка је 6 метара, ширине 4 метра и висине 3–5 метара.

Дакле, кухиња је једноставно измештена изван куће, али тако да је спољашње степениште смештено између дворишта, кухиње и куће. Комуникације су тако скраћене за 50 и више посто, што је за исти проценат олакшало доношење артикала из дворишта или конобе и обратно.

Код организовања везе између куће и кухиње током 20. века, разликујемо три случаја:

1) У првом случају, када је кухиња прислоњена уз кућу, она се више не налази у нивоу конобе већ је издигнута на први спрат.

   - Како је кухиња имала мању површину од куће, остала је празна површина (солар) преко које се комуницирало и са спратом куће и са кухињом.
   - Када се кухиња дизала из темеља, тада је у приземљу смештена стока, а на спрату кухиња.

2) У другом случају, када кухињска зграда није директно прислоњена уз кућу него се паралелно са једним кућним зидом налази на извесном одстојању (3–4 м) од куће, солар спаја једну и другу кућу испод које се налази стока или бистјерна, уз додатак других двеју страна. У новије доба, током 20. века двоводни кров над кухињом замењује се терасом којој се прилази са другог спрата куће или засебним степеницама које се вежу на солар. Терасе над деловима куће се данас раде од армираних бетонских плоча.

3) У трећем случају, када је кухиња у поткровљу (шуфиту) главне зграде, позитивно је то што дим директно излази кроз отвор на крову, али постоје и велике мане и недостаци због којих је кухиња и сазидана изван куће.

[27] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, стр. 233

Сл. 139 Кухиња у првој половини 20. века

Сл. 140 Кухиња у другој половини 20. века

Када се кухиња у првој половини 20. века код богатијих кућевласника измешта из поткровља у зградицу поред куће или уз кућу, организација остаје иста или слична организацији у поткровљу.

Увођење струје и воде у другој половини 20. века представљало је најважнији предуслов за квалитетнији живот људи овога краја.

Вода се током целог 19. века и већим делом 20. века ручно довозила у кужину. Доласком текуће воде из водовода, у другој половини 20. века у доњим селима домаћици је умногоме олакшан посао око припремања и прања. У горњим селима вода није дошла ни до данас.

Кухиња као један од најважнијих простора у кући доживљава и највећу трансформацију у овом периоду. Једна од соба у приземљу (конoба) или на спрату одваја се за кухињу са трпезаријом. Понекад се јавља и више кухиња у једној кући. Неке правилности у њиховом распореду, међутим, нема. У том периоду уводе се електрични шпорети, фрижидери, термо пећи (пећи на дрва се све више избацују из употребе).

Крајем 20. века, кухиње у новим старим кућама својим димензијама знатно су мање у односу на првобитне. Готово увек су у комбинацији са трпезаријским простором. Опремљене су крајње функционалним ентеријером и у потпуности задовољавају потребе својих власника.

Сл. 141 Кухиња крајем 20. века

4.8. Санитарна просторија

Положај основних хигијенских просторија, тоалета и купатила такође је важан за развој просторног решења приземних и спратних кућа.

Становници горњих и доњих села на полуострву Врмац због непостојања водоводне и канализационе мреже снабдевали су се водом са јавних чесми или бунара (бистјерни) у дворишту. За одвод канализације служиле су септичке јаме или море.

Вода се почетком 20. века уводи у дворишта (авлије), где се подижу чесме и тоалети.

Сл. 142 Почетком 20. века, вода се прво уводи у дворишта

Сл. 143 Тоалет у дворишту био је у употреби већим делом 20. века

Сл. 144 Улаз у купатило у овом случају је из малог ходника (портик)

Код највећег броја кућа, почетком 20. века (међу којима има и изузетно репрезентативних примера) санитарне просторије нису постојале. Опрема за умивање и купање се према потреби уносила у собе, а тоалети су из хигијенских разлога били одвојени од стамбених просторија, обично са посебним улазом непосредно из дворишта. У кућама поред мора они су били у предњем делу авлије ближе мору, али постоје[28] случајеви да су се налазили и на крају дворишног тракта.

У кућама у залеђу, по правилу, клозети су били удаљени од главне зграде. Удаљени су од дворишта и по неколико десетина метара[29].

Када су тоалети (заходи) почели да се јављају у склопу куће (после Другог светског рата), позиционисани су или у дозиданој згрaдици где се налазила кухиња или су на спрату, у који се улази из ходника који их спаја.

Сл. 145 Модерно купатило крајем 20. века

Диспозиција тоалета у односу на остале просторије у кући нема утврђених правила. Крајем 20. века има га на свим спратовима, па и у поткровљу. Купатила су модерна и у потпуности су опремљена.

Вертикална канализација је до краја 20. века уведена у највећем броју кућа, међутим, прикључење хоризонталне канализације на заједничку (комуналну) канализацију, нажалост, још није започето ни у доњим, а још мање у горњим насељима.

[28] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр 229: „Заходи ријетко су у самој кући, већ и изван самог двора, а многима је мило да буду и на сасвим отворену мјесту.“

[29] Бранислав Којић, Сеоска архитектура у Которском заливу, стр. 166

Табеларни приказ објеката у насељима на полуостврву Врмац

		ТИПОВИ КУЋА – ВРМАЦ		
		ТИВАТСКА ПАДИНА	КОТОРСКА ПАДИНА	
ПРИЗЕМЉУША	А	Једноделна	А	Једноделна
	Б	Дводелна	Б	Дводелна
СПРАТНА КУЋА	А	Спратна кућа – приземље и спрат (или приземље и поткровље)	А	Спратна кућа – приземље и спрат (или приземље и поткровље)
	Б	Кућа са приземљем и два спрата (или приземље, спрат и поткровље)	Б	Кућа са приземљем и два спрата (или приземље, спрат и поткровље)
	Ц	Кућа са приземљем и три спрата (или приземље, два спрата и поткровље)	А	Кућа са приземљем и три спрата (или приземље, два спрата и поткровље)
	Д	Сложена организација капетанска кућа (палац)	Б	Сложена организација капетанска кућа (палац)

Табела 10 Типови кућа – Врмац

		ТИПОВИ ГРУПАЦИЈА КУЋА			
		ТИВАТСКА ПАДИНА		КОТОРСКА ПАДИНА	
ДВОСПРАТНА КУЋА	ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА	Е	Двојна спратна кућа Пр+Сп или П+Пк	Е	Двојна спратна кућа Пр+Сп или П+Пк
		Ф	Двојна спратна кућа Пр+2Сп или Пр+Сп+Пк	Ф	Двојна спратна кућа Пр+2Сп или Пр+Сп+Пк
		Г	Двојна спратна кућа Пр+3Сп или Пр+2Сп+Пк	Г	Двојна спратна кућа Пр+3Сп или Пр+2Сп+Пк
	НИЗ СПРАТНИХ КУЋА	Х	Низ спратних кућа Пр+Сп или П+Пк	Х	Низ спратних кућа Пр+Сп или П+Пк
		И	Низ спратних кућа Пр+2Сп или Пр+Сп+Пк	И	Низ спратних кућа Пр+2Сп или Пр+Сп+Пк
		Ј	Низ спратних кућа Пр+3Сп или Пр+2Сп+Пк	Ј	Низ спратних кућа Пр+3Сп или Пр+2Сп+Пк

Табела 11 Типови групација кућа

Табела 12 Табеларни приказ објеката у насељима на полуострву Врмац

	МЕСТО	ТИП	СПРАТНОСТ	УЛАЗ	ТЕРЕН	КРОВ	ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ	РЕНОВИРАН	НАМЕНА
А	**ПРИЗЕМЉУША (ЈЕДНОДЕЛНА)**								
А1	Веће Брдо	А	П+0	с прочеља	у паду	двоводни	19. в.	не	напуштена кућа
А2	Горња Ластва	А	П+0	с прочеља	у паду	двоводни	18. в.	не	напуштена кућа
Б	**ПРИЗЕМЉУША (ДВОДЕЛНА)**								
Б1	Прчањ	Б	П+0	с прочеља	у паду	двоводни	19. в.	не	напуштена кућа
Б2	Горњи Столив	Б	П+0	с прочеља	у паду	двоводни	19. в.	не	напуштена кућа
Б3	Горња Ластва	Б	П+0	с прочеља	у паду	двоводни	18. в.	не	напуштена кућа
А	**СПРАТНА КУЋА (П+СП ИЛИ П+ПК)**								
А1	Доњи Столив	А	П+СП	са бока и с прочеља	раван	двоводни	-	да	становање и издавање
А2	Доњи Столив	А	П+СП	с прочеља	раван	двоводни	19. в.	да	породично становање
А3	Лепетане	А	П+СП	с прочеља	благи пад	двоводни	19. в.	да	туристичка вила
А4	Доња Ластва	А	П+СП	с прочеља	раван	двоводни	19. в.	не	напуштена кућа
А5	Горња Ластва	А	П+СП	с прочеља	у паду	двоводни	18. в.	не	напуштена кућа
А6	Богдашићи	А	П+СП	са задње стране	у паду	двоводни	18–19. в.	не	напуштена кућа
А7	Горња Ластва	А	П+СП	с прочеља	у паду	двоводни	19. в.	не	напуштена кућа

Табела 13 Табеларни приказ објеката у насељима на полуострву Врмац

	МЕСТО	ТИП	СПРАТНОСТ	УЛАЗ	ТЕРЕН	КРОВ	ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ	РЕНОВИРАН	НАМЕНА
Б	**СПРАТНА КУЋА (П+2СП ИЛИ П+СП+ПК)**								
Б1	Муо	Б	П+2СП	из двора	благи пад	троводни	19. в.	да	становање и издавање
Б2	Прчањ	Б	П+СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	1790.	да	туристичка вила
Б3	Доњи Столив	Б	П+СП+ПК	са бока	раван	троводни	1690.	не	породично становање
Б4	Доњи Столив	Б	П+2СП	са задње стране	раван	двоводни	1854.	не	породично становање
Б5	Горњи Столив	Б	П+СП+ПК	с прочеља	у паду	сложен	19. в.	не	напуштена кућа
Б6	Лепетане	Б	П+СП+ПК	са задње стране	раван	двоводни	19. в.	да	туристичка вила
Б7	Лепетане	Б	П+СП+ПК	с прочеља	раван	троводни	19. в.	да	породично становање
Б8	Лепетане	Б	П+СП+ПК	с прочеља	у паду	четвороводни	19. в.	да	породично становање
Б9	Лепетане	Б	П+СП+ПК	са задње стране	раван	двоводни	1826.	не	породично становање
Б10	Доња Ласта	Б	П+СП+ПК	са задње стране	раван	двоводни	19. в.	да	породично становање
Б11	Доња Ласта	Б	П+СП+ПК	са задње стране	раван	двоводни	19. в.	не	породично становање
Ц	**СПРАТНА КУЋА (П+3СП ИЛИ П+2СП+ПК)**								
Ц1	Прчањ	Ц	П+2СП+ПК	из двора	раван	двоводни	19. в.	да	туристичка вила
Ц2	Прчањ	Ц	П+2СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	19. в.	да	туристичка вила

Табела 14 Табеларни приказ објеката у насељима на полуострву Врмац

	МЕСТО	ТИП	СПРАТНОСТ	УЛАЗ	ТЕРЕН	КРОВ	ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ	РЕНОВИРАН	НАМЕНА
Ц	**СПРАТНА КУЋА (П+3СП ИЛИ П+2СП+ПК)**								
Ц3	Лепетане	Ц	П+2СП+ПК	с прочеља	благи пад	троводни	19. в.	не	породично становање
Д	**КАПЕТАНСКА КУЋА**								
Д1	Лепетане	Д	П+СП+ПК	са задње стране	раван	сложен	1842.	да	породично становање
Е	**ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА (П+СП ИЛИ П+ПК)**								
Е1	Доњи Столив	Е	П+СП	с прочеља	раван	двоводни	19. в.	да	породично становање
Е2	Лепетане	Е	П+СП	с прочеља	у паду	двоводни	19. в.	да	породично становање
Е	**ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА (П+2СП ИЛИ П+СП+ПК)**								
Ф1	Муо	Ф	П+2СП	са бока	раван	двоводни	1887.	не	породично становање
Ф2	Прчањ	Ф	П+2СП	с прочеља	раван	четвороводни	19. в.	да	становање и издавање
Ф3	Доњи Столив	Ф	П+СП+ПК	са бока	раван	троводни	18. в.	да	пошта и становање
Ф4	Лепетане	Ф	П+2СП	са задње стране	у паду	троводни	19. в.	не	напуштена кућа
Ф5	Лепетане	Ф	П+СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	19. в.	да/не	породично становање
Ф6	Доња Ластва	Ф	П+СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	1849.	не	напуштена кућа
Ф7	Лепетане	Ф	П+2СП	с прочеља	раван	троводни	19. в.	да	туристичка вила

Табела 15 Табеларни приказ објеката у несељима на полуострву Врмац

	МЕСТО	ТИП	СПРАТНОСТ	УЛАЗ	ТЕРЕН	КРОВ	ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ	РЕНОВИРАН	НАМЕНА
Г	**ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА (П+3СП ИЛИ П+2СП+ПК)**								
Г1	Муо	Г	П+2СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	19. в.	да	становање и издавање
Г2	Лепетане	Г	П+2СП+ПК	са бока	у паду	троводни	19. в.	не	породично становање
Г3	Лепетане	Г	П+2СП+ПК	из двора	раван	четвороводни	19. в.	да/не	туристичка вила
Х	**НИЗ СПРАТНИХ КУЋА (П+СП ИЛИ П+ПК)**								
Х1	Лепетане	Х	П+СП	с прочеља	раван	троводни	19. в.	да	становање и издавање
И	**НИЗ СПРАТНИХ КУЋА (П+2СП ИЛИ П+СП+ПК)**								
И1	Прчањ	И	П+СП+ПК	са задње стране	благи пад	двоводни	19. в.	да	становање и таверна
И2	Доњи Столив	И	П+2СП	с прочеља	благи пад	двоводни	18. в.	не	породично становање
И3	Горњи Столив	И	П+2СП	с прочеља	у паду	четвороводни	19. в.	не	породично становање
И4	Лепетане	И	П+2СП	с прочеља	благи пад	троводни	19. в.	да	становање и издавање
И5	Лепетане	И	П+2СП	с прочеља	у паду	троводни	19. в.	да	породично становање
Ј	**НИЗ СПРАТНИХ КУЋА (П+3СП ИЛИ П+2СП+ПК)**								
Ј1	Муо	Ј	П+2СП+ПК	с прочеља	раван	сложен	19. в.	не	породично становање
Ј2	Прчањ	Ј	П+2СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	18. в.	да	туристичка вила

5.0. Опште одлике просторне организације

Куће које се овде разматрају, изграђене су у периоду од 17. до краја 20. века. Примери стамбене архитектуре на полуострву Врмац могу се класификовати као:

А - приземна кућа
(кућа са једном етажом),
Б - спратна кућа (развијенији тип).

5.1. Приземљуша

У селима Которског залива нема доказано старих примарних типова. Архивска грађа не пружа нам податке о облику старих сеоских кућа тако да се не може са сигурношћу рећи како су изгледали најстарији облици куће.

Приземљуша својом формом, конструкцијом и организацијом од доласка Словена у ове крајеве па до данас чини сржс сеоске архитектуре овог дела јадранске обале. Она је основна ћелија из које се развила данашња сеоска архитектура.

Унутрашњи простор у овој кући био је уједно и једина просторија у којој су се збивали сви догађаји у кући. Није био редак случај да је зграда подељена унутарњим ниским каменом или дрвеном преградом на два дела. Преграђивање приземљуше представља унутрашњи развој истог типа, преграде су додаване накнадно и нису мењале основу једноделног типа.

Први део намењен је људима, док је други служио за стоку, а истовремено и за држање природног стајског ђубрива. Животиње су смештене у истој кући, одељене од људи зидом облепљеним блатом и говеђом балегом.

Уколико на кући нису предвиђена двоја врата, једна иста врата употребљавали су и укућани и стока. Прозора на овој кући није било, а врата су била једини отвор на кући.

Опрема ових кућа у овом периоду доста је скромна: троношци и ниске клупе које окружују огњиште, посуђе (граделе, пињате, бронзине, пила). Спавало се без јастука и покривача, кревет је био гола земља, на поду који је у овој кући углавом био наставак неравног терена.

Ове једноделне приземљуше почетком 20. века се проширују. Због већег броја чланова и већег газдинства, зидају се стаје, амбари, сушнице, конобе и сл.

Тако она с временом мења свој унутрашњи изглед. Дели се даскама на мања одељења, кухињу са огњиштем и собице за спавање. Стока се у овом случају измешта у двориште.

Осим врата, ове куће сада имају и прозоре са шкурама. Уводе се кревети са душецима, а између два светска рата, уместо лампи на уље и масло уводи се струја.

Једноводних кровова више нема. Приземљуше су све више под двоводним кровом.

Након решавања економских проблема, једноделне зграде зидају се у једноспратну или двоспратну грађевину. Тенденција приземљуше у 20. веку јесте да се вертикално издужи. Када се главна зграда, развијајући се, подиже на спрат, онда се она употребљава за становање, а приземље за стају или конобу. Простор на спрату тада служи као таваница за све мушке и женске чланове породице.

ПРИЗЕМЉУША:
ТИП А – ЈЕДНОДЕЛНА

Варијанта А1

Веома интересантна кућа, налази се у Већем Брду, месту изнад Лепетана. Ова једноделн-

на приземљуша има југозападну оријентацију и ситуирана је на западној падини полуострва Врмца. Она, као и све приземљуше истог типа, прати изохипсе терена својом дужом страном, па је тако главна фасада окренута ка западу. Задњом страном, целом висином ослања се на земљани насип.

У кућу се улази кроз врата која су и једини већи отвор на кући. Од улаза право налазило се огњиште на углу задњег и калканског зида. Средином просторије доминира „соха“, дрвени рачвасти стуб који држи кровну конструкцију. На углу предњег и десног калканског зида некада се држала ситна живина. Почетком 20. века, када се живина премешта у засебан објекат, тај исти простор користи се за спавање, у почетку на поду прекривеном сламом, а касније на примитивним дрвеним креветима.

Кров је на овом објекту као и на већини оваквих објеката на Врмцу, двоводни, поплочан каменим плочама.

Варијанта А2

Пример ове једноделне приземљуше налази се у Горњој Ластви (насеље Орашје). Смештена је на југозападној падини Врмца, а следећи изохипсе терена, условљава да главна фасада и главни улаз добију оријентацију ка југу. Терен је у паду, а својом задњом страном објекат се ослања на стену.

У кућу се улазило спреда. На левој страни од улаза, на углу два зида налазило се огњиште. Остали део објекта користио се за становање и спавање. У наставку овог објекта ређају се још два објекта – један као кухиња са трпезаријом, а други као стаја за животиње. У сва три објекта у низу улазило се са централног платоа (тараце) оивиченог ниским каменим зидом.

Кров је двоводни и прекривен је танким каменим плочама.

ПРИЗЕМЉУША:
ТИП Б – ДВОДЕЛНА

Варијанта Б1

Кућа Илије Баје у Прчању налази се на северној падини Врмачког масива, са североисточном оријентацијом. Ова дводелна приземљуша је постављена поред једног раније изграђеног објекта који је ограничава са источне стране. Са западне стране ограђена је одрином, а задњом страном ослоњена је на стену.

Својом дужином постављена је паралелно са изохипсама терена. Оваква позиција условљава да је главни улаз на северној фасади тј. на страни окренутој ка мору. На тој фасади се, поред улазних врата, јављају два прозора неједнаких величина. На осталим зидовима нема ни врата ни прозора.

Са леве стране од улаза, на углу предњег и калканског зида налази се огњиште које је отвореног типа, а налази се на тлу. Ограђено је меком циглом и над њим су висиле вериге. Ниске клупе и трупци окружују огњиште, а у непосредној близини се налазио и мали трпезаријски сто. На углу задњег и левог калканског зида налазио се и простор за спавање. Под у овом објекту је од набијене земље прекривене сламом. Десно од улаза, део који је у почетку служио за држање стоке, сада се користи као стамбени простор.

Кров је двоводни и од танких је камених плоча. Почетком 20. века, у њеној околини граде се нова кућа, кужина и стаја као посебни садржаји (видети ситуацију).

Варијанта Б2

На овом примеру налази се дводелна приземљуша у Горњем Столиву. Главна фасада ове куће налази се на северној страни, окренута је ка падини. Видици су прелепи, али осунчаност није добра. Кућа широм страном прати пад терена, док је задњом страном

ослоњена на стену. Источна и западна фасада немају никаквих отвора.

У објекат се улази преко тараце, која је наткривена одрином са предње северне стране. Гледано са улаза, огњиште се налази са леве стране, изнад њега се јавља и једини прозор на објекту, вероватно за проветравање дима из просторија. У горњем левом и десном углу се спавало, док је простор од улаза десно служио као трпезарија.

Стока се налазила у мањој згрaдици која је дозидана уз постојећу. Та зградица има свој засебан улаз, а постоји и директни улаз у главну кућу. Ово је и главна карактеристика развоја приземљуше по хоризонтали почетком 20. века.

Главна кућа је нешто виша од помоћне, али је кров и на једној и на другој двоводни, прекривен танким каменим плочама. Ова и оваква кућа била је у употреби до 50-их година 20. века.

Варијанта Б3

Интересантан пример дводелне приземљуше налази се у Горњој Ластви. Терен је и овде у паду, а кућа прати изохипсе терена. Улаз у објекат је из дворишта са мање ниским зидом ограђене тараце. Целокупан комплекс састоји се од простора за становање, кужине и стаје. Простор кужине и стаје је додат почетком 20. века. До тог периода све три функције обављале су се у једној згради.

Простор за живот људи је мањи (18 м²) у односу на простор за смештај стоке (40 м²). Кухиња са трпезаријом у овом периоду има свој засебан простор.

Отвора на кући има веома мало. Осим врата, ту је и понеки прозор малих димензија 65/80 цм. Кров је двоводни, а пад равни крова је око 21–23°.

5.2. Спратна кућа

Развијени тип куће на Врмцу је спратна кућа. Рационалнија изградња проистиче из више разлога:

- тежње за уштедом простора
- збијености кућа
- рационалније изградње (више простора се добија на истим темељима)
- утицаја из града.

У унутрашњем делу Врмца јавља се спратна кућа са обичним таваном, док се кухиња налази у засебној згради или доградњи у дворишту. Оваква ситуација је карактеристична за забачена подручја код којих је грађански утицај слабији.

Најбројнији је тип кућа са приземљем, спратом и насељеним поткровљем.

За положај куће и дворишта природни чинилац је био од пресудног значаја. Овде је то био нагиб терена јер су све куће оријентисане тако да им је фронт фасаде окренут ка долини тј. мору и обрадивој земљи. Оријентација по странама света није била ни од каквог утицаја на положај куће, јер има кућа окренутих према разним странама, које су се управљале једино према оријентацији нагиба терена на коме су грађене. Док у Прчању све куће гледају на североисток, у Столиву на север, у Лепетанима на запад, а у Ластви на југозапад.

У 18, 19. и почетком 20. века, спратна кућа се састојала из три карактеристична простора: најнижи део је простор конобе (радни мушки део), на спрату је стамбени део, а у поткровљу је простор кужине (радни женски део). Дизање кухиње у највиши ниво је најупечатљивија црта развоја куће по вертикали у овом периоду.

Појава привредних просторија у приземљу куће је логична пошто су се прехрамбени артикли у оно време чували у већим количинама. Из конобе, дрвене степенице воде на

спрат, где се становало и спавало. На овом спрату ређају се собе, од којих је једна дневна и репрезентативна. Ова просторија се бирала тако да буде највећа и да има најлепши поглед на море или поље. Број соба на првом спрату обично варира у зависности од величине куће и броја укућана.

У случају да постоји други спрат, распоред просторија је исти као и на првом спрату.

На трећем нивоу, у поткровљу, налазила се кухиња (радни женски део). На овом нивоу припремала се и конзумирала храна.

Због велике неудобности за рад у диспозицији огњишта крајем 19. и у 20. веку, када је јавна безбедност била на вишем нивоу, кухиња је напросто избачена из поткровља на спрат ниже или у њену непосредну близину. Прислоњена је уз неки од њених спољних зидова, али тако да је спољно степениште смештено између дворишта, кухиње и куће. Велики проблем кухиње у поткровљу био је питање дугачких вертикалних комуникација од дворишта до поткровља и доношења воде, дрва и намирница из дворишта или конобе.

Измештањем кухиње решено је питање димњака, јер више није било потребно бушење зидова и остављање шупљина у њима, а питање дугачких вертикалних комуникација је драстично скратило пут доношења артикала из дворишта, конобе и обратно.

Модернизација стамбених јединица наставља се и после Другог светског рата. Традиционални начин градње у овом периоду сасвим се изгубио. Потпуна модернизација стамбеног фонда, међутим, извршена је тек у периоду обнове и ревитализације после разорног земљотреса 1979. године. У то време власници старих зграда имали су дилему: продужити стару намену објекта или му променити садржај. Развој туризма и могућност брзе зараде већину њих подстакло је да ревитализују своје објекте. Чинећи то, претварају их најчешће у туристичке објекте апартманског типа (собе апартмани) или у туристичке виле (2-3 стана у вили). Они који су се одлучили да се њихови објекти и даље користе за исте намене (породично становање), не изводе битније промене унутрашњег распореда просторија. Адаптацијом мањих соба и остава уводе санитарне просторије које не захтевају веће радове приликом адаптације. Основни проблем при ревитализацији био је како решити намену приземних просторија (коноба, остава) и одредити положај кухиње (која је сишла из поткровља). У зависности од приземног дела, урађене су разноврсне варијанте и промене на спрату. Неке од ових типова описаћу у следећем поглављу.

СПРАТНА КУЋА: ТИП А – ПРИЗЕМЉЕ И СПРАТ (ФУНКЦИЈЕ РАЗВИЈЕНЕ ПО ВЕРТИКАЛИ) П+СП

Варијанта А1

Кућа спратности П+Сп налази се у Доњем Столиву са десне стране локалног пута Лепетане – Котор. Терен на коме је објекат изграђен је раван, а испред објекта је мало поплочано двориште које је наткривено одриком. У задњем делу дворишта налази се мали врт. Главна (подужна) фасада је северне оријентације.

У приземље куће улази се са бочне (источне) фасаде, док се на спрат улази из дворишта спољашњим степеништем које се налази на главној фасади.

Кућа је реновирана и организована је тако да приземље има функцију простора за издавање, док је спрат намењен за становање власника. Обе етаже имају све просторије потребне за савремено становање. Опрема у целој кући је модерна.

Фасада је камена, а фугована је цементним малтером. На свим фасадама јављају се про-

зори неједнаких величина, а уоквирени су каменим праговима и фризовима. Заштићени су дрвеним шкурама у белој боји. Улазна врата су двокрилна и дрвена.

Кров је двоводни и прекривен је црепом савремене производње. На овој кући постоје олуци.

Варијанта А2

Кућа спратности П+Сп налази се у Доњем Столиву, са десне стране локалног пута. Терен на коме је саграђена ова кућа је раван. Са предње стране нема дворишта, док са задње и са бочне стране оно постоји.

Кућа је реновирана и прилагођена је за породично становање. Улаз у кућу је с прочеља, а у приземљу се поред просторија за становање налази и гаража. Приземље и спрат су повезани двокрилним унутрашњим степеништем које је смештено на дну централног ходника. На спрату, од просторија налазе се кухиња, купатило, спаваћа соба, дневна соба, и на њему се највише борави и живи.

Предња камена фасада је фугована цементним малтером, док су остале три фасаде измалтерисане. Отвори на приземљу објекта су промењени у односу на оригинално здање. Отвор за гаражу је пореметио симетрију четири прозора на предњој фасади и тако нарушио симетрију објекта у целини. Прозори су уоквирени каменим праговима, а на њих належу и фризне греде. Улазна врата на кући су дрвена и старог су типа, док су врата на гаражи од челичних и металних профила. Шкуре на прозорима су дрвене и у различитим бојама, што додатно ружи изглед куће.

Кров је на две воде и покривен је црепом новије израде. На овој кући постоје олуци.

Варијанта А3

Кућа спратности П+Сп (каноника) налази се у Лепетанима у другом реду кућа посматрано са локалног пута. Некада је кућа припадала свештенству Цркве Св. Антуна која се налазила у непосредној близини посматраног објекта. Кућа има правоугаону основу, а њена дужа страна је паралелна са изохипсама терена који је у благом паду.

Двориште се налази и са предње и са задње стране. Предње двориште је издвојено од куће невеликом поплочаном пешачком стазом. У њему се налазе засади агрума и медитеранског биља. До 1979. кућа је користила цркви, а после земљотреса је напуштена и мењала је више власника. Реновирана је у потпуности крајем 20. века и тада добија невелик анекс са своје десне стране. Тако је промењен њен спољашњи и унутрашњи изглед.

Намењена је за издавање и пројектована је да има две засебне целине. Главни улаз у кућу је са југозападне фасаде. Из приземља на спрат долази се двокраким степеништем из додатог дела куће (анекса). Приземље куће има директан приступ предњем и задњем дворишту. И приземље и спрат имају све атрибуте модерног становања.

На постојећу камену фасаду налепљен је плочасти камен модерне израде. На њој се јавља већи број отвора (врата и прозора) који су током реконструкције задржали свој положај и величину. Они овде више нису од дрвета већ су од елоксираног алуминијума, као и шкуре које су зелене боје. Прагови око прозора и врата урађени су од армираног бетона и задржали су облик и величину старих прагова.

Кров на кући је двоводни и прекривен је медитеран црепом. На овој кући има олука.

Варијанта А4

Ова кућа налази се у Доњој Ластви, обала Филипа Милошевића. У старом је језгру Доње Ластве и стара је преко 150 година. Терен на коме је кућа је раван, а двориште испред куће обухвата површину од 59 м².

Објекат је правоугаоне основе, удаљен 30 метара од мора. Напуштен је у другој половини 20. века, после катастрофалног земљотреса 1979. године и захтева и унутрашњу и спољашњу адаптацију. Ојачавање конструкције (утезањем) извршено је на овом објекту у периоду после 1979. године, али и поред тога у кући се није живело. Кућа се састоји из приземља и спрата, спољног габарита 9x8 м. Улаз у кућу налази се са предње југозападне фасаде објекта, из дворишта. Наткривен је одрином и другим медитеранским биљем. Приземље и спрат имају идентичну организацију простора, а повезани су двокраким степеништем које се налази на крају централног улазног хола. У приземљу се налазила кухиња са трпезаријом и купатилом, док се на спрату спавало.

Фасада је од фино обрађеног камена, са правилним спојницама, а прагови око прозора и врата овде су скромније третирани. Четири прозора у приземљу су већих димензија у односу на шест прозора на спрату. Шкуре су дрвене и пуног су профила. Улазна и једина врата у кући су дрвена и двокрилна. У зеленој су боји, исто као и сви прозори на кући.

Кров је двоводни и прекривен је црепом каналицом (ћерамидом). Олука на овој кући није било.

Варијанта А5

Следећи пример овога типа је кућа у Горњој Ластви. Изохипсе терена и оријентација главне фасаде је на југозападној страни. Овај објекат је лоциран по дубини парцеле па се двориште својим највећим делом развија испред објекта.

Кућа није реновирана и крајем 20. века била је у доста лошем стању. Улаз у кућу је из дворишта, и то са југозападне стране. Има приземље и спрат, а због своје дужине од 11,3 метра и због бољег ослањања међуспратних дрвених греда, прави се средишњи зид на половини дуже стране.

Тако се у приземљу у првој половини 20. века један од два простора у приземљу користио за чување стоке, док је други имао привредну намену. Везе између приземља и спрата није било, па тако ни унутрашњих степеништа. На спрат се долазило преко спољашњег степеништа и малог ограђеног солара. Простор на спрату је јединствен и недељив. На овом примеру кухиња заузима место у оквиру конобе.

Фасада је камена, а на њој се јавља нешто већи број отвора (врата и прозора). Невешто обрађени камени прагови и овде уоквирују прозоре и врата, а о њиховој симетрији не може се ни говорити. Шкуре су дрвене, као и врата и прозори.

Кров је на две воде и прекривен је ћерамидом. На овој кући није било олука.

Варијанта А6

Следећи пример је кућа спратности П+Сп. Братство Петковића ситуирано је на јужној падини Врмачког масива, али су овде у конкретној ситуацији терен и главна фасада куће лицем окренути ка западу. Правоугаоне је основе, а због изразите стрмине терена, задњи зид основе укопан је у земљу.

Главни улаз у кућу је на јужној страни правоугаоника, са задње (источне) стране директно са спрата. На њему се почетком 20. века јавља подела на собе настале под утицајем грађанске архитектуре Котора. Кухиња је у истом периоду измештена у засебан објекат који је додат задњем делу основе, непосредно уз главни улаз у кућу. Она има свој засебан

улаз и источне је оријентације. Тоалета у кући није било – налазио се ван објекта.

Фасада је од грубо обрађеног камена, а прагови око прозора и врата овде нису специјално третирани. Шкуре на прозорима и врата конобе су од пуног дрвета и зелене су боје.

Кров је двоводни, нагиба 33 и прекривен је ћерамидом (каналицом). Олука на овој кући није било.

Варијанта А7

Карактеристичан пример је кућа из 18. века изнад цркве у Горњој Ластви. Лоцирана је на југозападној падини Врмачког амфитеатра. Међутим, изохипсе терена заокрећу тако да терен има пад ка југу. Због тога главна фасада има јужну оријентацију.

Кућа је данас у веома лошем стању, отворена је, без крова, а нема ни остатке међуспратне конструкције. У оваквим условима јако је тешко било одредити положај степеништа у објекту, које је највероватније било уз неки од углова зидова.

У овај објекат се улазило из дворишта. Он је, осим приземља које је привредног карактера, имао и спрат где се живело и спавало. Можда је и било неких подела преградама на собе на спрату у 20. веку. Претходно је то био један целовити простор који су користили сви. Кухиња није била у склопу куће, а претпоставка је да је била у дворишту (данас нема видљивих остатака исте).

Фасада је камена и озидана је кречним малтером. На јужној, западној и источној фасади јављају се прозори неједнаких величина, а уоквирени су не тако прецизно обрађеним праговима од локалног камена.

Опрема у кући почетком 20. века била је доста скромна са нешто модернијим креветима по собама. Пре тога, спавало се на поду на слами. У једном делу приземља, у то време, држала се стока и неопходна опрема за њену исхрану.

Кров је двоводни, покривен ћерамидом и он је без олука.

СПРАТНА КУЋА:
ТИП Б – КУЋА СА ПР+2СП ИЛИ ПР+СП+ПК

Варијанта Б1

Као пример овог типа веома је интересантна камена вила на самој обали мора у месту Муо. Налази се на северној страни природног амфитеатра, па је тако главна фасада окренута ка северу. Кућа је комплетно реновирана и реконструисана крајем 20. века.

Има правоугаону основу која је дебелим каменим зидом подељена приближно на два дела. Њена краћа страна је паралелна са изохипсама терена који је у благом паду. Двориште мањих димензија налази се у задњем делу имања. Испред куће се налази понта са простором за извлачење чамаца и малим везом коју од куће одваја локални пут.

Састоји се из приземља, првог и другог спрата. Приземље је намењено за издавање туристима (апартмански смештај), док два остала спрата служе са становање породице власника. То су два потпуно независна дела са два одвојена улаза. И једна и друга стамбена јединица имају све просторије и опрему неопходну за савремено становање. У организацији приземља и првог спрата доминира дневни боравак као централна просторија.

Фасада је камена, фугована белим цементним малтером. Дрвени прозори су замењени прозорима од елоксираног алуминијума истих димензија као и шкуре. Сви прагови на прозорима и вратима су и даље од корчуланског камена, као и мале конзолице испод и изнад прозора. Врата на коноби, као и она за

улаз у авлију, су дрвена. И сва унутрашња врата су од дрвета.

Кров је троводни, са падом кровне равни од око приближно 28°. Олуци су постављени по бочним зидовима куће.

Варијанта Б2

Други пример овог типа куће је Вила Камелија, камена кућа из 1790. године. Налази се на северној падини Врмачког масива са северозападном оријентацијом. Терен на коме је кућа постављена је раван. Њена дужа страна је паралелна са изохипсама терена, а главни улаз у кућу је са предње стране. Због погодности положаја, отворености простора, фронтална фасада је оријентисана ка северозападу и наглашена је великим бројем прозора. Двориште се састоји од три различите терасе намењене за ручавање напољу и за забаву. Окружено је медитеранским биљем. Терасе пружају прелепи поглед на залив.

Ова кућа је реновирана у последњем кварталу 20. века и прилагођена је за издавање туристима. Има правоугаону основу површине 180 м². Приземље, спрат и поткровље имају укупно пет соба за спавање и четири купатила. Све собе заједно имају 14 кревета. У поткровљу се налази и велики отворени простор намењен за привремени смештај 2–4 особе. До спрата и поткровља долази се трокраким степеништем смештеним у приземљу на крају улазног хола.

Фасада је камена, фугована белим цементним малтером. Сви елементи пластике (прагови, фризови) су и даље од оригиналног корчуланског камена. Врата, прозори и шкуре замењени су новим, дрвеним. Унутрашња врата су дрвена, модерне су обраде.

Кров на кући је двоводни. Постоји и видионица на средини главне (северозападне) фасаде са малим двоводним кровом. Прекривени су ћерамидом, а спој је цементни малтер. На овој кући има олука новије израде.

Варијанта Б3

Следећа кућа овог типа налази се у Доњем Столиву. Са леве је стране локалног пута Лепетане–Котор. Изграђена је 1692. године, а реновирана у последњем кварталу 20. века. Намењена је за породично становање. Има свој излаз на море, малу луку (мандрађ) и место за извлачење барки (тирадур). Двориште у овом случају јесте понта и омањи врт са десне стране. Површине је 320 м².

Терен на коме је изграђена кућа је раван. Кућа је квадратне основе, димензија 6x6 метара. Својом фронталном фасадом она директно излази на море и северне је оријентације. Главни улаз у кућу је на спрату на бочној (западној) фасади. Простор у приземљу је претрпео највећу промену и данас је претворен у кухињу са трпезаријом и једним купатилом. На спрату и у поткровљу налазе се три собе и једно купатило.

Фасада на овој кући је камена, урађена од фино клесаног камена, а потом фугована кречним малтером. Прозори, као и шкуре на овој кући су дрвени. На прозору у приземљу (конобе) и даље се налазе решетке од кованог гвожђа. Прагови су од оригиналног корчуланског камена, а фризова на овој кући нема. Сва спољашња врата су од пуног дрвета, док су унутрашња врата модерније израде.

Кров је на три воде. На фронталној фасади у поткровљу налази се видионица са малим двоводним кровом. Покривач је ћерамида, док олука на овој кући нема.

Варијанта Б4

Варијантни пример овог типа је кућа Ђорђа Франовића у Доњем Столиву. Година изградње овог објекта је 1854. Налази се на северној падини амфитеатра, са северном оријентацијом. Због повољног положаја тј. отворености простора ка јужној оријентацији, кућа има две главне фасаде, једна је на се-

верној, а друга на јужној страни. Северна фасада је окренута ка понти и мору, а наглашена је великим бројем прозора и врата, док је јужна фасада акцентована улазним степеништем, соларом и улазним вратима на спрату. Кућа има правоугаону основу и њена дужа страна паралелна је са изохипсама терена. Главни улаз у кућу, због приступа са главног пута, налази се са јужне стране.

Кућа није реновирана и данас је напуштена. Распоред просторија је нешто промењен почетком 20. века. Састоји се од приземља (конобе) и два спрата. Због дужине од 18,65 метара, објекат се дели на два несиметрична дела која у приземљу нису међусобно повезана. У оба приземна дела се улази кроз двокрилна врата, која уз прозоре дају довољно светла овом простору. Јаке плафонске греде ослањају се на рупе у зидовима, за њих унапред припремљене, и доминирају овим простором.

До главног улаза на спрату, из приземља се долази помоћу једнокраког степеништа постављеног уз јужну фасаду куће. Подест овог степеништа пред улазом мало је проширен, па се овде формира једна врста терасе (солар). Спрат садржи неколико просторија подељених танким преградним зидовима и међусобно повезаним. Функција ових просторија је за дневни боравак и спавање и мењала се у зависности од прилика.

Са овог спрата, непосредно поред улаза са леве стране, једнокрако узано дрвено степениште води на други спрат. На овом спрату обављала се припрема и конзумирање хране. Кухиња је заузимала већи део простора на другом спрату. Остали део је служио као трпезарија. Подела преградним зидовима на овом спрату није било.

Тоалета није било у кући, већ се он налазио у двору (авлији).

Сви прозори су димензија 121,6/86,2 цм. Заштићени су дрвеним шкурама пуног профила а уоквирени праговима од корчуланског камена. Кров на овој згради је двоводни и прекривен је ћерамидом. На овој кући нема олука.

Варијанта Б5

За разлику од претходних кућа овог типа, које су биле лоциране у местима на мору, овај објекат се налази у Горњем Столиву, на брду. На северној је падини Врмца, дужом основом постављен паралелно са веома стрмим изохипсама терена.

Кућа коју ћу описати, у оваквом стању опстала је до краја прве половине 20. века. Данас је напуштена и делимично руинирана. Састоји се од приземља, спрата и поткровља и има трапезну основу. Дебели камени зид дели по средини основу приземља на два асиметрична дела. Оба дела имају свој улаз споља и међусобно нису повезана. Унутрашњим степеништем, међутим, повезана су са спратом. Функција ових простора била је за складиштење и обраду прехрамбених производа.

Главни улаз у кућу је на спрату, где се долази преко једнокраког степеништа постављеног уз спољни зид на северној фасади. Дебели камени зид и на овом делу објекта дели објекат на два дела, с том разликом што су она овде међусобно повезана. И један и други део су вероватно у време изградње били једноделни простори, али је с временом један од њих подељен на собе. Са десне стране улаза, на спрату, налази се степениште које води у поткровље.

Поткровље је смештено испод видионице зида, са своја два прозора на северној фасади. Кухиња са трпезаријом се налазила у поткровљу и ту се припремала храна, а централни мотив било је огњиште (комин).

Готово једини начин снабдевања водом у овим брдским крајевима у летњим месецима

био је преко цистерне. Она се у овом случају налазила испод једне од две терасе, која је уједно и главни улаз у кућу. Сви уређаји (хоризонтални и вертикални олуци) којима се вода одводи са крова до саме цистерне израђени су од камена.

Сви прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена. Кров је двоводни, а прекривен је ћерамидом старог типа.

Варијанта Б6

Као илустрација овог типа, анализирана је кућа породице Сервенти у Лепетанима. Изграђена је у другој половини 19. века и лоцирана је на западној падини амфитеатра. Кућа се налази са десне стране локалног пута Лепетане–Котор, а терен на коме је изграђена је раван. Постављајући кућу, њену дужу страну паралелно са изохипсама терена, главна фасада добија југозападне видике. Невелико двориште ове куће је са њене задње стране.

Пре катастрофалног земљотреса 1979. године, кућа је била намењена за породично становање. У периоду обнове после земљотреса, кућа која се реновира више нема ту намену, већ се ставља у функцију туризма (за издавање). Преуређена је у четири независне апартманске јединице тако да свака соба има своје купатило, кухињу са трпезаријом и спаваћи део. Опремљене су савременом опремом и намештајем.

Правоугаоне је основе. Састоји се из приземља, спрата и поткровља. Улаз у два апартмана у приземљу, као и у два на спрату, је са задње стране куће, из дворишта. Постојећа стара кућа у основи приземља добија анекс са своје леве стране, а простор изнад њега користи се као тераса. Два апартмана на спрату замишљена су као дуплекс и нешто су већа, тако да је овде простор за спавање смештен у поткровљу, док је простор за дневне активности на првом спрату.

Фасада је камена, а положај отвора није мењан. Прозори су двокрилни и заштићени су дрвеним шкурама. Сва спољашња врата, и нова и стара, су дрвена и складно су укомпонована на фасади. И прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена.

Кров је двоводни и прекривен је црепом новијег типа медитеран. У односу на претходно стање, видљива је промена на крову куће – додате су две видионице на предњој фасади са једноводним кровом. На овој кући има олука.

Варијанта Б7

Још један пример овога типа је кућа спратности П+Сп+Пк породице Лукшић у Лепетанима. Кућа је из друге половине 19. века, налази се непосредно уз главни пут Лепетане–Котор, на самој обали мора. Смештена је на дну западне падине амфитеатра, са југозападном оријентацијом фронталне фасаде. Има правоугану основу. Терен на коме је кућа изграђена је у благом паду, а својом већом дужином кућа је паралелна са изохипсама терена. Ова кућа нема двориште.

Са своје задње стране кућа је укопана до висине првог спрата. Почетком 20. века, у приземљу куће се налазила коноба. Међутим, после Другог светског рата, овај простор мења намену тј. претвара се у стамбену јединицу. Тако се кухиња, која је некада на овој кући била у поткровљу, спушта у приземље, које постаје централни простор у кући. Главни улаз био је и остао с прочеља у приземљу куће. На спрат се из омањег хола долази узаним дрвеним степеништем смештеним од улаза право. Од просторија на спрату ту су две спаваће собе. Поткровље је смештено у простор испод видионице са једним прозором, и овај омањи простор у новој организацији више нема посебну сврху. 70-их година 20. века кућа добија омањи анекс на свом десном зиду, простор који је користио, а и данас користи као купатило.

Фасада је камена, неправилног слога, фугована кречним малтером. На предњој фасади се поред постојећих, отвара још један прозор у приземљу, а на бочним фасадама се затварају по два на спрату. Тиме се нарушава правилан распоред отвора који су у првобитној организацији били симетрично распоређени. Прагови око прозора и врата су од корчуланског камена, док су шкуре, као и прозори и сва врата, дрвени.

Кров је на три воде и прекривен је црепом новије производње. На овој кући постоје олуци.

Варијанта Б8

Овај тип можемо илустровати и на примеру куће у Лепетанима, изграђеној у другој половини 19. века. Лоцирана је на западној падини амфитеатра. Постављајући кућу, њену дужу страну паралелно са изохипсама терена, главна фасада добија видик са запада. Кућу окружује двориште са неколико тераса.

У основи приземља остале три стране света, зидови су укопани у земљу. Кућа је већим делом 20. века припадала породици Лукшић из Лепетана. Све до промене власника крајем 20. века, у организацији куће није било великих измена у односу на период када је она изграђена. У том временском оквиру у приземљу се чувала стока, а на спрату су биле просторије за одмор и репрезентацију. Поткровље, на чијем се месту некада налазила кухиња, није се користило.

У последњој декади 20. века, са доласком новог власника, кућа се у потпуности трансформише. Ради се комплетна реконструкција и ревитализација, а сам објекат добија све потребне садржаје прикладне данашњем начину живота.

Основа приземља и функционално и организационо постаје једна целина. На јужном зиду она добија анекс, приземни правоугаони простор са двоводним кровом који је сада кухиња са трпезаријом. У организацији спрата доминирају три простора: дневни боравак, кухиња и трпезарија. Из њега води степениште које повезује спрат са поткровљем. Поткровље са видионицом тако постаје простор за одмор и у новој организацији добија неколико спаваћих соба.

Фасада је камена, правилног слога, пескирана је, а затим фугована белим цементним малтером. На фасади су задржани сви стари отвори, како прозора (121,69/86,9 цм) тако и врата, и нису отварани нови.

Сви прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена са модулом од 1/2=17 цм. Од дрвета су и заштићени су дрвеним шкурама пуног профила.

Кров на овој кући је четвороводни и прекривен је савременим црепом типа медитеран. На овој кући постоје олуци.

Варијанта Б9

Интересантан пример овог типа је кућа капетана Андрије Томановића. Саграђена је 1826. године и састоји се од приземља, спрата и поткровља. Има правоугаону основу. Смештена је на дну западне падине амфитеатра са западном оријентацијом фронталне фасаде. Постављена је непосредно уз локални пут Котор–Тиват, на самој обали мора. Својом већом дужином главна фасада је паралелна са изохипсама терена. Током 20. века кућа одржава своју првобитну организацију и изглед. У време када је породица Томановић 1826. године сазидала кућу, гради се и понта са мандраћем и простором за извлачење барки (тирадуром).

Ова и сличне куће редовно су опкољене двориштем (авлијом). Улаз испред авлије у главну кућу је поплочан, док је задњи део ограђен долцима. Двор (авлија) има свој засебан улаз, а озидан је дебелим каменим зидом. У приземљу куће се налази коноба, која

је служила, а и данас служи као остава за рибарски и радни материјал, складиштење хране и вина, уља и сл. Због дужине објекта од 15,8 м, основа конобе дели се на једнаке половине дебелим каменим зидом. У крајњем левом углу конобе налазе се узане степенице које је повезују са првим спратом подизањем дрвеног капка на поду, „портела". Простор поред степеништа имао је и димњак, звао се зимска кухиња, ту се кувало и месио се хлеб већим делом 20. века. На спрат се долази из авлије помоћу спољних камених степеница. Оне су постављене уз сам објекат, са задње (источне) стране куће и нешто су шире. Преко солара и добро обезбеђених улазних врата улази се у мали претпростор, где се налазе и степенице које воде у поткровље. Од улазног хола лево је купатило које је убачено у тај простор 70-их година 20. века. Право је спрат, организован по шеми палаца – „*uno sallone, quattro stanza*", један салон и четири собе које га окружују. Салон (шала) је свечано украшен, док се у остале четири собе живело и спавало. Једна од соба (од улаза десно) је 70-их година 20. века претворена у кухињу са трпезаријом. Све до тог времена, кухиња која се налазила у поткровљу била је у функцији. У скорије време тавански простор се више не користи.

Да би тавански простор и кухиња добили довољно светла, са задње стране куће постављена је видионица са једним прозором, испод које се налази шкафа (судопера).

Предња фасада куће урађена је боље обрађеним правоугаоним каменом, са превезом на ½. Утопљен је и фугован врућим кречним малтером. За време катастрофалног земљотреса 1979. године, није било већих оштећења. Стилска обрада фасаде своди се на прозоре и врата који су складно укомпоновани на лицу објекта. Има на њој и симетрије и пропорције. Димензије мањих прозорских отвора у коноби износе 104,31/69,54 цм, а већих на спрату је 121,69/86,925 цм. Саставни део прозора конобе су решетке од кованог гвожђа, а њихова главна улога је била да заштити укућане од упада пљачкаша. Шкуре су обавезан елеменат прозора у Боки и оне штите дрвенарију прозорских оквира од јаких бура и киша. Карактеристичне су зелене боје, од пуног су дрвета, без покретних делова. Врата конобе, али и улазна врата у кућу, су дрвена и добро су обезбеђена са спољне и унутрашње стране. Сви прозори и сва врата на овој кући уоквирени су праговима од корчуланског камена.

У кући наилазимо на ентеријер са изразитим стилским обележјима и богатим мобилијаром. Барокна кићеност намештаја у овој кући више је него препознатљива.

Кров на овој кући је двоводни, прекривен је ћерамидом (тиглом). На овој кући нема олука.

Данас је веома тешко наћи кућу у Бококоторском заливу која у својој организацији није имала никакве промене у 20. веку. Због тога је значај очувања оваквих објеката многострук.

Варијанта Б10

Као илустрација овог типа, анализирана је кућа породице Томановић из Доње Ластве. Изграђена је у првој половини 19. века и спратности је П+Сп+Пк. Лоцирана је на југозападној падини амфитеатра, правоугаоног је облика, а постављајући кућу тј. њену дужу страну, паралелно са изохипсама терена, главна фасада добија југозападну оријентацију. Терен на коме је кућа изграђена је раван. Парцелу на којој се кућа налази пресеца магистрални пут Тиват – Херцег Нови, па је тако двориште остало само у задњем делу куће.

Основа приземља је дебелим каменим зидом подељена на два једнака дела (конобе). До средине 20. века тај простор је служио у привредне и економске сврхе. Крајем 20. века, једна од коноба се претвара у простор за издавање. На спрат се улази преко спољашњих степеница и проширења из дворишта

са задње стране куће. Од улаза десно налази се двокрако степениште, где један крак води у конобу, а други у поткровље. И спрат и поткровље су организовани за становање по једне породице и имају све функције потребне за савремено становање (дневна соба, спаваћа соба, кухиња и трпезарија, купатило). Организација поткровља је идентична оној на првом спрату, с том разликом што је на средини главне фасаде додата видионица са једним кровом и два несразмерна прозора.

Фасада је камена и неправилног је слога. Фронталном фасадом доминира пет прозора на првом спрату, који су симетрично постављени. Њу нарушавају нови отвор врата у приземљу и нова видионица на крову.

Прозори и врата су дрвени и штите их шкуре од непокретних делова. Елементи пластике и на овој кући су прагови и фризови, и они су од оригиналног корчуланског камена.

Кров на овој кући је двоводни. У задњем делу основе има проширење у виду мале видионице са двоводним кровом. Покривен је црепом типа меридијал. На овој кући има олука.

Варијанта Б11

Још један пример овог типа је камена кућа из друге половине 19. века у месту Доња Ласта. Налази се на југозападној падини амфитеатра са западном оријентацијом. Због отворености простора испред и иза куће, ова кућа има две главне фасаде оријентисане ка западу и истоку. Западна фасада је наглашена својом отвореношћу и великим бројем прозора и врата, док је источна фасада наглашена улазним степеништем, терасом и улазним вратима. Основа је трапезног облика. Њена дужа страна је паралелна са изохипсама терена, а главни улаз у кућу је преко терасе, са задње, источне стране.

Састоји се од приземља, спрата и поткровља. Простор у приземљу (конобa) дели се на три асиметрична дела, од којих су два међусобно повезана. Трећи простор је засебна целина и састоји се из неколико мањих простора. Унутрашњим степеништем повезан је са првим спратом. Намена ових простора у приземљу је за привредне и економске сврхе. У простору који има улаз са северне стране чувала се живина и стока.

До главног улаза у кућу на спрату долази се помоћу једнокраког степеништа постављеног уз фасаду куће са задње, источне стране. Испред главног улаза је тераса која целом дужином наткрива простор у приземљу (у простору испод терасе чувала се стока). Тераса је са свих страна оивичена каменим клупама (пижуо).

Када се уђе на први спрат, улази се у претпростор из којег уске угаоне степенице воде у поткровље. На спрату се налази велики број соба, међусобно подељених танким преградним зидовима. Све ове просторије имале су функцију дневног боравка и служиле за одмор.

Поткровље се састоји из неколико просторија међусобно повезаних. Почетком 20. века кухиња се налазила у поткровљу, а траг који наводи на такву претпоставку представља шкафа која и даље постоји. У другој половини 20. века кухиња са трпезаријом силази у засебну зградицу дозидану уз објекат на јужној фасади.

Опрема је у овој кући у почетку била доста скромна. Почетком века, од намештаја су се налазили понеки кревет у собама за спавање, шкриње, кашун (у њему се чувало одело, роба и рубље), понеки сто и столица, и слично. Сви зидови на свим етажама имају пањеге (неку врсту плакара), где су се најчешће остављали кључеви, лампе итд. После Другог светског рата, кућа се опрема модернијим намештајем фабричке израде.

Прозори су били димензија: мали – 104,31/69,54; велики – 121,69/86,9. Њих су

штитиле шкуре од дрвета без покретних делова. Врата на коноби, као и на улазу у кућу, су двокрилна и добро су заштићена сложеним системом брава и реза. И прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена.

На нижем делу објекта кров је на три воде, док је мањи, виши део куће на две воде. Прекривен је ћерамидом старог типа, док олука на овој кући нема.

СПРАТНА КУЋА:
ТИП Ц – КУЋА СА ПР+3СП ИЛИ ПР+2СП+ПК

Варијанта Ц1

Кућа овог типа налази се са десне стране локалног пута Столив–Котор. Стара камена кућа на првој линији налази се у Прчању и стара је скоро три стотине година. Изграђена је на равном терену и реновирана је крајем 20. века. Има правоугаону основу. Површине је 260 м² са терасама.

Двориште је површине 211 м². Налази се између старе и нове куће. У дворишту се налази и мали воћњак у коме су засади агрума.

У приземљу се налази коноба која има две просторије. Просторије су окренуте према мору. Први спрат се састоји од дневног боравка са камином, кухињом, трпезаријом и купатилом. Са овог спрата постоји излаз према дворишту, који је на западној страни и налази се између старе и нове куће. Други спрат се састоји од ходника и две спаваће собе које имају заједничко купатило. Поткровље има идентичан распоред као други спрат.

Фасада је камена и правилног је слога. На главној (северној) фасади доминира шест симетрично постављених прозора (на сваком спрату по три). Ова фасада је окренута ка понти и мору, а наглашена је великим бројем прозора и врата, док је јужна фасада наглашена улазним степеништем. И прозори и врата на овој кући су дрвени и уоквирени су праговима од корчуланског камена.

Кров на кући је двоводни и прекривен је црепом типа меридијал. На овој кући има олука.

Варијанта Ц2

Овај објекат, спратности Пр+2 Сп+Пк, налази се у Прчању (Вила Прчањ), са леве је стране локалног пута Котор–Тиват. Лоциран је на северној падини амфитеатра и правоугаоне је основе. Парцела на којој се кућа налази својом фронталном (северном) страном излази на море, пошто је море у тренутку настајања ове куће имало функцију главне и једине саобраћајнице.

Кућа је у потпуности реновирана крајем 20. века и претворена је у мали хотел под називом „Хотел вила Прчањ“. На самој је обали мора, нуди четири апартмана и две собе, има сопствену плажу и паркинг. У предњем делу виле, у приземљу је направљен анекс, ресторан за потребе гостију хотела.

Ова кућа нема класично двориште. Испред куће се налази понта са везом за мање барке, а у непосредној близини је и место за извлачење барки (тирадур) и омање муло. У задњем делу објекта сав слободан простор кога је због пута мало, претворен је у место за паркирање.

Од просторија у приземљу (некадашња коноба) налазе се кухиња и остава које су блиско повезане са анексом (рестораном). У овом простору се налази и степениште које води на спрат. Основе првог и другог спрата су идентичне и имају по два апартмана. У поткровљу се налазе још две собе за издавање. Опрема ентеријера је модерна и прилагођена је потребама туриста.

Фасада је камена. Пескирана је током реконструкције и ревитализације. Доминантна

су четири пропорционално симетрична прозора на првом и на другим спрату фронталне фасаде. У поткровљу су додате две видионице са једноводним кровом које својом величином и обликом нарушавају пропорцију целе куће. Прозори и врата су задржали свој облик и величину, али комплетна столарија на кући (и прозори и врата) урађена је од елоксираног алуминијума. Елементи пластике (прагови, фризови, конзоле) су сачувани и обновљени.

Кров на овој кући је двоводни и прекривен је новијим црепом типа меридијал. На овој кући има олука.

Варијанта Ц3

За пример овог типа узећу камену кућу породице Лукшић из друге половине 19. века. Кућа се састоји од приземља, два спрата и поткровља. Она се налази у месту Лепетане, на западној падини Врмачког амфитеатра. Од мора је дели само узани пут који повезује Тиват с Котором. Кућа није реновирана и била је у доста је лошем стању крајем 20. века. После земљотреса 1979. године, на њој су урађени санациони радови иако кућа није имала већа оштећења.

Терен на коме је кућа изграђена је у благом паду, тако да је задња (источна) фасада једним делом укопана у терен. Дужа страна правоугаоника постављена је нормално у односу на изохипсе терена па тако главна (краћа) фасада има западну оријентацију.

Ова кућа нема двориште. Улаз у конобу уједно је и главни улаз у кућу. Једнокраке степенице смештене су уз десни бочни зид конобе и воде на први спрат. Из малог ходника на спрату улази се у две спаваће собе. Једна од њих је касније претворена у кухињу. Облик и диспозиција просторија на другом спрату исти су као на првом. Намена ових просторија била је за боравак и спавање. У поткровљу, почетком 20. века још увек се користила кухиња, а централни мотив био је камин. Због неудобности за рад (велике висине), кухиња се премешта на први спрат, а простор у поткровљу служи као остава.

Опрема ентеријера је била скромна, а таква је и данас. Кућа није коришћена у последњем кварталу 20. века па је тако и опрема у доста лошем стању. Интересантан детаљ је ограда дрвеног једнокраког степеништа.

На западној и источној фасади уочава се правилан распоред прозорских отвора, по два на спрату. На северној, односно јужној страни, нема никаквих отвора. Фасада је од локалног камена неправилног слога, фугована кречним малтером. Сви елементи пластике (прагови прозора и врата) уоквирени су корчуланским каменом. Димензије прозора на овој кући су 121,69/86,925 цм и од дрвета су. Тешка улазна двокрилна врата су димензија 2x78/192 цм.

Кров је на три воде, а олука нема.

СЛОЖЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА:
ТИП Д – КАПЕТАНСКА КУЋА (ПАЛАЦ)

Варијанта Д1

Као илустрација овог типа, анализирана је кућа „палац“, спратности Пр+Сп+Пк, из 1842. године у Лепетанима[30]. Налази се на западној падини амфитеатра. Кућа је лоцирана на саобраћајници Лепетане–Столив која иде уз море, а постављајући кућу тј. њену дужу страну паралелно са изохипсама терена, главна фасада добила је југозападну оријентацију. Море је у тренутку настајања ове куће имало функцију главне и једине саобраћајнице, па су понта и мало пристаниште тада припадали кући. Када су почетком 20. века аустроугарске власти саградиле приобални

[30] Магистарска теза под називом „Стамбена архитектура на полуострву Врмац 18. и 19. века'', Д. Томановић, Београд, 2004

пут, кућа бива одсечена од мора, а таква ситуација задржала се до данас. Овај тип објекта редовно има двориште са задње стране куће, опасано је високим каменим зидом а поплочано правоугаоним каменим плочама из локалних каменолома.

Кућа је претрпела велика оштећења у катастрофалном земљотресу 1979. године. Због тога није била у употреби све до краја 20. века, када је потпуно реконструисана и реновирана. Новопројектовано стање у потпуности поштује четвртасту основу куће, како у приземљу тако и на спрату и поткровљу. Намена објекта је стамбена, прилагођена је петочланој породици, а концепција корисности простора условљена је физичком подељеношћу објекта у две засебне целине: партером са улазом у приземљу, и спратом са поткровљем, чији је прилаз решен дворишним приступним платоом са степеништем.

Приземље је подељено на два међусобно независна дела, где се један користи као радни простор (коноба), док је други предвиђен као простор за издавање. И један и други део директно су повезани и са авлијом и са улицом.

На спрат се улази дворишним приступним платоом са степеништем које се налази на средини задње (североисточне) фасаде. Организован је и намењен за дневни и ноћни боравак родитеља. На овом нивоу из улазног хола улази се у кухињу десно, у дневни боравак са трпезаријом право, а у родитељско купатило и спаваћу собу лево. У овом простору налази се још и степениште које води на спрат.

Поткровље је замишљено да буде спрат за децу. Од просторија на овом нивоу имамо централну дневну просторију испод видионице, са два предња и једним задњим прозором, три мале дечије собе испод равни крова, купатило и просторију за гардеробу. Све четири просторије осветљавају се кровним прозорима и тако не ремете спољни изглед куће.

Фасада је камена, правилног слога на предњој и неправилног на осталим фасадама. По вертикали је рашчлањена на три поља. Централно фасадно поље има издвојену прозорску групу (четири прозора), а са обе стране централног поља постављена је по једна прозорска целина.

Вертикални ритам прозора остварен је ритмичким ређањем прозора на предњој фасади објекта. Они су распоређени по вертикали у низу, један испод другог у прозорским осовинама. Ову равнотежу ремети асиметричан положај врата у приземљу на главној фасади. Она су постављена у средини између два прозора на првом спрату.

Прозори и врата су уоквирени каменим праговима и фризовима са острва Корчуле. Сви прозори су истих димензија, и то: 121,6/86,9 цм. Сва спољашња столарија приликом реновирања замењена је столаријом од елоксираног алуминијума, док је сва унутрашња дрвена.

Кров је сложеног облика и урађен је са термичком и хидроизолацијом предвиђеном за дату климатску зону. Прекривен је новијим црепом типа меридијал. На овој кући има олука.

Напомена:

Више о реконструкцији и ревитализацији овог објекта можете наћи у прилогу на крају докторске дисертације.

ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА:
ТИП Е – КУЋА СА ПР+СП

Варијанта Е1

Као пример овог типа анализирам двојну кућу спратности Пр+Сп у Доњем Столиву. Налази се са десне стране локалног пута Лепетане–Котор и од пута је одвојена малим двориштем (данас је то паркинг). Терен на коме је кућа изграђена је раван. Кућа је лоцира-

на на северној падини амфитеатра са северном оријентацијом главне фасаде. Делимично је реновирана у другој половини 20. века.

Претпоставка је да је кућа некада била намењена једној породици, али је с временом постала двојна, па тако крајем 20. века она има два улаза. И један и други улаз налазе се на главној (северној) фасади.

Правоугаоне је основе. Организација приземља и једног и другог дела куће није идентична, али се и једна и друга састоје од кухиње са трпезаријом, купатила и хола у степеништу. Из хола на спрату улази се у јединствену просторију за спавање.

Предња (северна) фасада је урађена од неправилног слога камена и фугована је кречним малтером. Остале три фасаде измалтерисане су цементним малтером. Елементи пластике на овој кући су доста скромни. На постојећим старим отворима урађени су прагови од локалног камена, а нови отвори уоквирени су праговима од армираног бетона. Симетрија отвора на спрату нарушена је новим отворима у приземљу куће.

Прозори и врата варирају у облику и величини. Урађени су од различитих материјала (дрво, метал, елоксирани алуминијум). Шкуре су дрвене са покретним деловима и некарактеристичне су беле боје.

Кров је двоводни, прекривен је црепом са жлебом новије израде. Ова кућа има олуке.

Варијанта Е2

Интересантан пример овог типа је двојна кућа породице Тодоровић (некад намењена за једну породицу) из Лепетана. Саграђена је у другој половини 19. века, а лоцирана је на западној падини амфитеатра. Постављањем куће, њене дуже стране паралелно са изохипсама терена, главна фасада добила је западне видике. Терен на коме се кућа налази је у већем паду па се тако у задњем и бочним деловима куће праве потпорни камени зидови.

Двориште са пижуом се налази испред објекта и користе га обе породице. Поплочано је каменим плочама а наткривено је одрином.

Кућа је реновирана у другој половини 20. века и прилагођена је за потребе два домаћинства. Правоугаоне је основе и састоји се од приземља и спрата. Организација простора у обе јединице је идентична. Некадашња коноба у приземљу, у другој половини 20. века добија функцију дневног боравка. Просторије на спрату претворене су у родитељске и дечије спаваће собе. Кућа је опремљена свим садржајима неопходним за савремено становање.

Фасада је од неправилног слога камена, фугована кречним малтером. Хоризонтални ритам прозора на првом спрату употпуњује распоред прозора и врата који се налазе у њиховој осовини на приземљу.

Димензије прозора су 139,08/104,31 цм. Штите их дрвене шкуре без покретних делова и карактеристичне су зелене боје. Прозори, врата и шкуре замењени су током времена новом дрвеном столаријом. И прозори и врата уоквирени су праговима и фризовима од оригиналног корчуланског камена.

Кров је на две воде и прекривен је црепом са жлебом новије израде. На овој кући постоје олуци.

ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА:
ТИП Ф – КУЋА СА ПР+2СП ИЛИ ПР+СП+ПК

Варијанта Ф1

Један од карактеристичних примера двојне куће у приобалном појасу је кућа у месту Муо, надомак Котора, из 1887. године. Ситуирана је у подножју северне падине амфитеатра, на равном је терену и уз само је море, од

којег је дели само пут Котор–Прчањ. Правоугаоне је основе и састављена је од приземља, првог и другог спрата. Кућа није реновирана, али је опрема ентеријера прилагођена савременом начину живота.

У основи приземља налази се конобa у коју се улази директно са улице. Дебелим каменим зидом приземље је подељено на две једнаке просторије које су међусобно повезане унутрашњим вратима. Директне везе са спратом из овог нивоа није било, а намена ових простора и у прошлости а и данас искључиво је економског и привредног карактера.

Спољашње степенице су смештене бочно уз источни и западни зид куће и воде на подест, где је и главни улаз у кућу.

Први спрат се састоји од ходника који повезује четири просторије. Једна од тих просторија је кухиња са трпезаријом (где је некада било ложиште за кужину), просторија која са своја три прозора гледа на море је соба за пријем, а ту је и купатило којег раније није било, као и још једна соба за боравак. Двокраке степенице постављене десно од главног улаза воде на спрат. Овде има пет просторија које повезује узан и дугачак ходник. Просторије на другом спрату предвиђене су за ноћни одмор.

Главна фасада је на дужој фасади, да би се искористила правилна оријентација – поглед на море. Она се у овом примеру специјално третира. Кућа је камена, правилног слога. Углови зидова су обрађени нешто већим каменим блоковима. Прозорски отвори на кући су симетрично распоређени, по четири на спрату, па тако свака просторија има природно осветљење. Димензије прозора су: већи – 121,69/86,92 цм, и мањи – 52,15/69,54 цм. Главна улазна врата и врата конобе су двокрилна, од пуног су дрвета и добро су обезбеђена.

Кров је двоводни на оба објекта и прекривен је црепом са жлебом. На овој кући има олука.

Напомена:

Овде описано важи само за једну од две стамбене јединице.

Варијанта Ф2

Овај објекат се налази поред чувене куће *Tre sorele* у Прчању, са десне стране локалног пута. Реновиран је крајем 20. века и намењен је за издавање туристима.

Кућа је лоцирана на северној падини амфитеатра са северном оријентацијом главне фасаде. На равном је терену и има правоугаону основу, а састоји се од приземља и два спрата. Невелико двориште се налази са задње стране куће, окружено засадима агрума и медитеранског биља и ограђено је дебелим каменим зидом.

Основа приземља за време реновирања добија анекс (додати део), који се веже за већ постојећи објекат са предње стране. У проширеном приземљу се тако сада налази простран дневни боравак из којег се улази у трпезарију са кухињом, купатило и утилити. У овом случају не постоји директна веза између приземља и спрата. Са два пространа улазна платоа и са предње и са задње стране долази се на спрат куће. Цео први спрат је претворен у пространу спаваћу собу. Од просторија на спрату налази се још и купатило. У поткровљу се налазе две мање спаваће собе са купатилом.

Фасада целог објекта је камена и неправилног је слога. Пескирана је током реновирања. Вертикални ритам прозора остварен је њиховим ритмичким рећањем (по два на спрату) на предњој фасади објекта, док је у основи приземља првобитна симетрија отвора нарушена. Сва постојећа дрвена спољашња столарија замењена је столаријом од елоксираног алуминијума. Прагови прозора и врата су на старом објекту сачувани, оригинални су корчулански, док су на новом урађени од армираног бетона истих димензија.

Кров на кући је четвороводни и прекривен је ћерамидом новог типа. На овој кући има олука.

Напомена:

Овде описано важи само за једну од две стамбене јединице.

Варијанта Ф3

Овај тип двојне куће налази се у Доњем Столиву, са десне стране локалног пута Лепетане–Котор. Лоцирана је на дну северне падине амфитеатра, на равном је терену и у непосредној је близини мора. Кућа има правоугаону основу. Њена краћа страна постављена је паралелно са изохипсама терена па тако она добија две главне фасаде, једну према улици а другу према омањем тргу.

Омање двориште се налази испред главне, северне фасаде и опасано је високим каменим зидом. Заједничко двориште налази се са бочне (источне) стране објекта.

Простор у приземљу подељен је по дужини на два дела. Тако формиран простор има два засебна улаза са западне стране (мали трг).

Приземље првог објекта у другој половини 20. века претворено је у пошту, и ту функцију је задржало до данас. Спољашње степенице, смештене уз бочни зид куће, воде на подест, где је и главни улаз на спрат. Организација спрата у овом периоду мења пређашњу стамбену намену и претвара се у ресторан. Две видионице на крову доминирају поткровљем овог дела објекта, али простор испод више није у функцији.

Основа приземља и спрата другог објекта прилагођене су савременом индивидуалном становању. Приземље чине: дневни боравак, кухиња са трпезаријом и купатило. Унутрашњим степеништем приземље је повезано са спратом. Из степенишног хола на спрату улази се у две просторије намењене за ноћни одмор. Поткровље у посматраном периоду није у функцији.

Фасада је камена, правилног је слога. Вертикалност је наглашена видионицама са једним прозором на предњој и на бочној фасади. Симетрија отвора се не поштује, нарочито на бочним фасадама у приземљу. Сви елементи пластике (прагови прозора и врата, фризови) направљени су од оригиналног корчуланског камена. Њихове димензије варирају у зависности од величине отвора. Прозори, врата и шкуре су двокрилни и дрвени.

Кров је на три воде и прекривен је ћерамидом новог типа. На овој кући има олука.

Варијанта Ф4

Овај тип можемо илустровати на примеру куће из друге половине 19. века у Лепетанима. Лоцирана је на западној падини амфитеатра, тачније на стрмом терену, 50 метара изнад мора. Кућа је правоугаоне основе и има приземље и два спрата. Дужа страна правоугаоника постављена је паралелно са изохипсама терена.

На овом примеру неправилност форме огледа се у сужавању задњег дела основе закошењем десног бочног зида. Сужавањем задњег дела тј. обрнуто – смишљено проширивање предњег дела куће где је и главна фасада, учињено је, осим што је решена организације простора, соба, улаза у њих и место за степениште, да главна фасада добије што више видика и сунца.

Кућа је у другој половини 20. века напуштена и због нерешених имовинскоправних односа, она данас интензивно пропада.

Улаз у приземље (конобу) постављен је супротно од главног улаза у кућу и налази се са фронталне (западне) стране објекта. Приземље је својим већим делом укопано у земљу. Тако на задњој и бочним фасадама овај про-

стор нема никаквих отвора. Простор у приземљу подељен је по дужини на два једнака дела. Тако формиране просторије имају засебан улаз са терасе, а међусобно су понегде повезане унутрашњим вратима. Намена просторија у приземљу је економског карактера. Овде не постоји степениште које повезује приземље са спратом. Два главна улаза у кућу су на спрату и налазе се у осовини дуже стране основе, са задње, источне стране. И први и други спрат подељени су на две једнаке половине танким каменим зидом, а њихова организација била је идентична.

Са главних врата се улази у пространи хол, где је са десне стране уз бочни зид постављено једнокрако степениште. Од садржаја, први спрат има две просторије – пријемну и једну намењену за дневни боравак. Из хола, степеништем се долази на други спрат. На другом спрату су две веће просторије и једна мања, помоћна. Ту је и хол који их повезује. Намена овог спрата била је за ноћни одмор. Кухиња је измештена изван куће, у мањој је згради у дворишту, где се налази и бистјерна.

Фронталном фасадом на првом и другом спрату доминирају по четири симетрично постављена прозорска отвора. У основи приземља та симетрија се не поштује. На остале три фасаде отвори су постављени према потреби. Већи двокрилни прозори су димензија 121,69/86,9 цм, а мањи 104,31/86,9 цм. Врата у приземљу су двокрилна, али има и једнокрилних, и од пуног су дрвета. Сва спољашња столарија уоквирена је праговима од корчуланског камена.

Кров је на три воде и с временом је урушен. На овој кући нема олука.

Варијанта Ф5

Овај објекат лоциран је у Лепетанима и налази се са десне стране локалног пута Тиват–Котор. Кућа је из друге половине 19. века, на западној је падини амфитеатра и уз само је море. Терен на коме је кућа изграђена је у благом паду, па је тако задњи део анекса (додатог дела) до висине првог спрата укопан у земљу. Кућа је претрпела велика оштећења за време земљотреса 1979. године, па је тако један од два власника одлучио да прода свој део некретнине. Нови власник реконструише и ревитализује леву страну ове двојне куће, док десни део и дан-данас пропада и није у употреби.

У следећем излагању описаћу део реконструисаног објекта.

Кућа је спратности Пр+Сп+Пк и има три функционална нивоа. Главни улаз се налази на фронталној (западној) фасади. Први спрат у новој организацији приземља чине три просторије: дневни боравак, кухиња са трпезаријом и купатило. Из централног хола једнокраким степеништем долази се на спрат. У претходној организацији није постојала веза између приземља и спрата. Просторна диспозиција и облик просторија на првом спрату нису исти као у приземљу. Из ходника на спрату улази се у две спаваће собе, чија је намена ноћни одмор. До поткровља се долази спољашњим степеништем са задње стране куће и преко приступног платоа тј. терасе. Директне везе спрата са поткровљем нема. Простор у поткровљу служио је за одлагање опреме и покућства.

Фасада је камена и малтерисана је цементним малтером а затим обојена у бело. Симетрија отвора на предњој фасади је испоштована, док на остале три фасаде те симетрије више нема. Хоризонталност објекта наглашена је са четири прозорска отвора на првом спрату, а прозори и врата у приземљу постављени су у осовини горњих на спрату. Сви прозорски отвори на овом објекту су димензија 104,31/86,92 цм. Главна улазна врата и врата од конобе су двокрилна и од пуног су дрвета. Опрема ентеријера је модерна и испуњава све потребе савременог породичног становања.

Кров је двоводни и прекривен је црепом типа медитеран. На овој кући има олука.

Варијанта Ф6

У оквиру овог типа приказаћу још један пример двојне куће из 1849. године у Доњој Ластви. Кућа је лоцирана на приобалном делу југозападне падине амфитеатра са западном оријентацијом. Правоугаоне је основе и постављена је својом дужом страном паралелно са изохипсама терена. Главна фасада је на дужој страни основе, да би се што боље искористила западна, повољна оријентација.

Кућа није реновирана и у оваквом стању служила је већим делом 20. века. У следећем излагању описаћу један део овог двојног објекта.

Кућа се састоји од приземља, спрата и поткровља. Главни улази у оба дела куће налазе се у приземљу. Основа приземља користи се у привредне и економске сврхе. До спрата из простора у приземљу долази се преко једнокраког, уза зид постављеног степеништа. На спрату се укупно налазе три просторије. Једна од тих просторија је репрезентативна (окренута према мору), а остале две су собе за одмор. Кухиња је у поткровљу, испод видионице са двоводним кровом. Најинтересантнији детаљ ентеријера у поткровљу јесте огњиште, које се налази на задњем, источном зиду објекта.

Фасада је доста једноставна, али правилно распоређени прозори пружају довољно сунца станарима са све три стране. Двокрилни прозорски отвори су димензија 104,3/86,9 цм. Сви прозори и врата на овом објекту уоквирени су праговима од корчуланског камена.

Кров је двоводни и прекривен је ћерамидом старог типа. На овој кући нема олука.

Варијанта Ф7

Овај нетипични пример двојне куће налази се у Лепетанима, недалеко од мора, са десне стране локалног пута Тиват–Котор. На западној је падини амфитеатра са западном оријентацијом главне фасаде. Ова фасада је краћа и паралелна је са изохипсама терена. Терен на коме је кућа подигнута је у благом паду, па је тако задњи део основе приземља благо укопан.

Двориште испред објекта је малих димензија, трапезног је облика и одваја локални пут од главног улаза у кућу. Ограђено је ниским каменим зидом и у њему се налази отворена тераса.

После земљотреса 1979. године, урађена је прва мања реконструкција. До тада је била намењена за становање једне породице. Поново је значајније реновирана и реконструисана крајем 20. века. Овог пута у сврхе издавања туристима.

Према новопројектованом стању, састоји из две функционалне целине. Прва целина, која се налази у приземљу, садржи дневни боравак, кухињу са трпезаријом и купатило и конципирана је као заједнички садржај. И друга, коју чине први и други спрат са идентичним распоредом, са по две собе за издавање.

Фасада је камена, неправилног слога, фугована кречним малтером. На првом и другом спрату фронталне фасаде, неадекватно су додате две терасе које нису карактеристичне за овај тип објекта. На место прозорских отвора, стављају се балконска врата (двокрилна), чиме се у знатној мери нарушава оригинална концепција оваквог типа објекта.

Кров је троводни, прекривен је црепом старог типа ћерамиде. На овој кући постоје олуци.

ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА:
ТИП Г – КУЋА СА ПР+3СП ИЛИ ПР+2СП+ПК

Варијанта Г1

Двојна кућа овог типа лоцирана је у Мулу, маломе месту близу старог града Котора. На северној је падини амфитеатра, са северном оријентацијом главне фасаде. Терен на коме је кућа изграђена је раван. Њена крађа страна је паралелна са изохипсама терена, а главни улаз у кућу је из малог ограђеног дворишта. Испред куће се налази понта са сопственим везом за барке.

Кућа је површине 250 м² и у потпуности је реновирана. Приземље се састоји из кухиње, тоалета и велике дневне собе која је смештена у новосаграђеном делу. Организацију првог и другог спрата чине две спаваће собе и једно купатило. Са првог спрата може се изаћи на пространу терасу са прелепим погледом на море. У поткровљу се налази још једна велика спаваћа соба. Укупно има пет спаваћих соба у овој кући. Опрема ентеријера је прилагођена потребама савременог становања.

Фасада је камена, правилног слога. На предњој фасади доминира шест прозора, по три на првом и другом спрату. Они су једнако удаљени од средишње осе прочеља са истим међусобним размаком. Тако се може рећи да је прочеље на овој кући било са симетричном композицијом тј. постојао је низ правилно распоређених прозора. Ову равнотежу ремети асиметричан положај двоја врата у приземљу на главној фасади која су постављена у средини између два прозора на првом спрату. На остале две фасаде отвори су отварани по потреби, без неког реда. И прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена. Спољна столарија је замењена новом од елоксираног алуминијума, док је унутрашња дрвена, фабричке израде.

Кров је двоводни и прекривен је ћерамидом новог типа. На овој кући има олука.

Напомена:
Овде описано важи само за једну од две стамбене јединице.

Варијанта Г2

Овај тип двојне куће има облик слова Г. Кућа је лоцирана у Лепетанима, припада породици Лазара Томановића. На западној је падини амфитеатра и у непосредној је близини мора. Формирана је на оштрим преламањима изохипса терена, па је тако њена крађа страна паралелна са изохипсама терена. Због велике стрмине терена, само поткровље нема додира са земљом. Задњи део основе куће је због стрмине сав укопан, па је због тога један његов део и насут земљом.

Кућа није реновирана већ је задржала аутентичан изглед, како екстеријера тако и ентеријера с краја 19. и почетка 20. века.

Неколико спољашњих степеница, смештених уз бочни зид куће, из дворишта воде на подест, где је и главни улаз у кућу. Подест на врху степеништа је проширен, тако да се формира једна мања тераса поплочана финим каменим плочама, а окружена је и каменим клупама за седење (пижуо).

Кућа има четири функционална нивоа, и то: конобу, два спрата и поткровље. У конобу се улази са подеста, спољашњим степеништем које се налази уз бочни зид куће. Директне везе са спратом из ове просторије није било. Главни улаз у кућу је са подеста спољашњег степеништа, које је на нешто вишој коти него улаз у конобу. Тај први спрат чине три просторије и предсобље. Од улаза лево је библиотека, а остале две просторије су спаваће собе. У предсобљу се налази и једнокрако угаоно степениште које води на други спрат. Просторна диспозиција и форма просторија другог спрата није иста као код првог. На овом спрату се налазе четири просторије, и то: пријемна одаја (шала), спаваћа родитељска и две радне собе. До пријемне одаје дола-

зи се из степенишног хола. Шала је и данас богато опремљена стилским намештајем и сликама из 19. и с почетка 20. века. Везано за ову организацију, интересантно је напоменути да је спаваћа соба двокрилним вратима директно повезана са шалом, па је она на неки начин пролазна. Како шала и спаваћа соба заузимају крађу страну основе, добијамо да ове две просторије имају и северну и јужну оријентацију. Слободна јужна страна није ограничена блиским суседом и пружа добар поглед на село и луку. У поткровљу је кухиња са трпезаријом. Током 20. века опрема кухиње је претрпела највећу промену у ентеријеру. Од аутентичне опреме остало је само огњиште.

Фасада је камена, неправилног слога. Прозорски отвори су уоквирени праговима корчуланских каменара. Сва спољашња и унутрашња столарија је дрвена и још увек је аутентична. Веома је интересантан француски прозор на јужној фасади, са оградом од кованог гвожђа, који је, у време када је направљен, био нетипичан за ово поднебље. Унутрашња врата су двокрилна и декорисана су геометријским и флоралним мотивима.

Кров на обе куће је двоводни, прекривен ћерамидом старог типа која је везана кречним малтером. На овој кући има олука.

Напомена:

Улаз у други део куће је са главног пута, а организација простора објашњена је у типологији као тип Ф7.

Варијанта Г3

У оквиру овог типа показаћу још један пример двојне куће у Лепетанима, из друге половине 19. века.

Кућа је лоцирана на самој обали мора, на западној је падини амфитеатра са западном оријентацијом главне фасаде. Правоугаоне је основе и својом дужом страном паралелна је са изохипсама терена. Терен на овом потезу је у благом паду, па је тако задњи зид додатог дела до висине приземља укопан у земљу. Главна фасада налази се на дужој страни основе, да би се што боље искористила западна, повољнија оријентација.

Са мањим променама у унутрашњој организацији у односу на претходни период, она је у функцији већим делом 20. века. Власници куће у овом периоду биле су породице Никетић и Дошљак. У овом излагању представићу део куће породице Дошљак.

Крајем 20. века кућа је продата руском купцу, а десна половина се у потпуности реконструише и реновира.

Преко наглашене дворишне капије и из дворишта на спрат долази се спољним степеништем са подестом. Главни улаз у кућу оба дела је са бочне стране основе. Кућу чине приземље, спрат и поткровље. Основа приземља целог објекта подељена је дебелим каменим зидом на две једнаке половине, које нису међусобно повезане. У првобитној организацији, простор у приземљу користио је као коноба. После Другог светског рата, у првој значајнијој реконструкцији овог дела куће, уместо конобе, простор у приземљу организује се као дневни боравак са кухињом и трпезаријом. Унутрашњим степеништем повезује се са спратом, па тако горњи спратови добијају улогу спаваћих соба. Новопројектовано стање с краја 20. века донело је веће промене у организацији куће. Намена куће више није за породично становање, већ за издавање туристима. У новој организацији, кућа је замишљена тако да приземље са првим спратом чини једну апартманску јединицу, а други спрат са додатим делом у задњем делу објекта – другу. За апартман на другом спрату иде се спољашњим степеништем, преко приступног платоа. Оба апартмана опремљена су свим неопходним садржајима за ексклузиван и удобан одмор. У поткровље се улази са другог спрата и у њему су постављена два

привремена лежаја. До њега се долази узаним степеништем.

Фасада је камена и правилног је слога. Фугована је кречним малтером и у току реконструкције је пескирана. Хоризонталност фронталне фасаде наглашена је симетричним рађањем шест прозора на првом и другом спрату. Ову симетрију нарушавају нови отвори у приземљу на десној страни објекта. Сви прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена. На прагове належу фризови истих димензија. Изнад две лучне улазне капије налази се фриз са малом украсном конзолицом. Спољашња и унутрашња столарија замењене су новом, дрвеном.

Кров је на четири воде и прекривен је црепом типа меридијал. На овој кући има олука.

НИЗ СПРАТНИХ КУЋА:
ТИП Х – КУЋА СА ПР+СП

Варијанта Х1

Као пример овог типа навешћу низ кућа породице Запутовић у Лепетанима. Налази се на западној падини амфитеатра и западне је оријентације главне фасаде. Лоцирана је са десне стране локалног пута Тиват–Котор. Терен је у благом паду, па је тако задња (источна) фасада укопана до висине приземља, где је урађен и потпорни камени зид. У овом делу се налази и двориште.

Намена овог низа кућа је за породично индивидуално становање. Изграђена је почетком 20. века, а претрпела је неколико промена у организацији садржаја. Последњу промену описаћу у овом излагању.

Овај низ чине три куће. Основа је правоугаона, док је дужа страна постављена паралелно са изохипсама терена. Сва три улаза налазе се на главној (западној) фасади и у њих се улази практично са улице. Основа приземља организована је као дневна, а основа спрата као ноћна зона. Притом, свака јединица има све потребне садржаје и опрему за савремено становање. У задњем делу објекта налази се двориште.

Фасада је камена, правилног слога. И прозори и врата на овом примеру нису складно укомпоновани. Има више асиметрије него симетрије на фасади, која се у потпуности изгубила. Првим спратом доминира шест симетричних отвора, од којих су два накнадно претворена у врата. Та врата излазе на два балкона различитих димензија. Асиметрију у приземљу нарочито нарушава отварање нових прозора и врата по потреби. На појединим деловима објекта спољашња столарија је од елоксираног алуминијума, а на осталим деловима је од дрвета. Унутрашња столарија на сва три објекта је од дрвета. Елементи пластике на овом објекту су прагови око прозора и врата (лучни и хоризонтални), фризови и балустери. Балустери су новијег типа.

Кров на кући је троводни и прекривен је црепом са жлебом. На овој кући има олука.

НИЗ СПРАТНИХ КУЋА:
ТИП И – КУЋА СА ПР+2СП ИЛИ ПР+СП+ПК

Варијанта И1

Низ кућа спратности Пр+Сп+Пк из 19. века налази се у Прчању и њега чине три објекта, од којих је један црква. Лоциран је на северној падини амфитеатра, а главна фасада је северне оријентације. Терен на коме је кућа подигнута је у благом паду и од мора га дели мали локални пут Тиват–Котор. Кућа испред улаза има малу ограђену башту. Простор дворишта испред куће претворен је у ресторанску башту. Цео објекат прилагођен је новој сврси тј. издавању туристима.

Основа приземља је својим задњим делом до висине првог спрата укопана у земљу. То више није коноба већ је претворена у бифе

(таверну). Улаз на спрат је са задње стране куће, преко степеништа и подеста са проширењем. Просторије на спрату су: улазни хол, соба и купатило. Од улаза лево, уске степенице воде у поткровље, које у прошлости није коришћено. У новој организацији, у поткровљу се налазе све просторије као и на доњем спрату.

Фасада је камена, правилног слога. Фугована је кречним малтером и пескирана је у скорије време. Фронталном фасадом првог спрата доминирају два прозорска отвора изнад којих су додате две једноводне видионице у поткровљу. Симетрију у приземљу ремети проширење отвора за врата, које је настало услед пренамене објекта. Отвори на осталим фасадама отварани су по потреби па овде неке симетрије нема. Прозори и врата су уоквирени праговима од корчуланског камена. Сва спољашња и унутрашња столарија крајем 20. века замењена је новом дрвеном столаријом.

Овај низ је под једним кровом са различитом висином двоводних кровова. Прекривен је црепом типа меридијал. На овој кући има олука.

Варијанта И2

Налази се у Доњем Столиву поред локалног пута Тиват–Котор и изграђен је 1864. године. Лоциран је на северној падини амфитеатра, док главна фасада има северну оријентацију. Карактеристично за овај низ јесте то да је један низ постављен попречно у односу на други, са различитим попречним пресецима куће. Постављајући један део низа (две куће) паралелно са изохипсама терена и други део низа (две куће) попречно у односу на изохипсе терена, добијамо низ под једним кровом са различитом висином двоводних кровова. У наредном тексту описаћу један од овде приказана четири објекта.

Кућа се састоји од приземља и два спрата, а главни улаз у кућу је са предње сране тј. са улице. Приземље је задржало своју улогу конобе до данашњег дана. Спрат је подељен лаким преградним зидовима (карактеристика из друге половине 19. века) на собе. Свака од ових соба правилним распоредом прозорских отвора има бар по један прозор. На другом спрату се налазила кухиња са трпезаријом и још две просторије. У другој половини 20. века, кухиња се због неодговарајућег положаја (висине) измешта у просторију на првом спрату.

Фасада је камена и правилног је слога. Прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена. Димензије мањих прозора су – 121/86,9 цм, а већих – 139/86,9 цм. Улазна врата и врата конобе су двокрилна, и даље масивна, дрвена.

Кров на кући је двоводни, а кровни покривач је ћерамида старог типа. На овој кући нема олука.

Варијанта И3

Карактеристичан пример овог типа је низ кућа у Горњем Столиву. Лоциран је на северној падини амфитеатра, па тако његова главна фасада добија северозападну оријентацију. Иако неповољне оријентације, има отворене видике на центар амфитеатра.

Низ је састављен од пет кућа различитих братстава. Постављен је подужно у односу на изохипсе терена и са истим је попречним пресеком куће. Стоји правилно уз регулациону линију (у једној је равни).

Кућа није претрпела скоро никакве или врло мале промене у односу на период када је изграђена у 19. веку. У наредном тексту описаћу један од пет објеката у низу, једини који је био у употреби све до почетка 21. века.

У куће се улази са поплочане тараце. Та дворишта, што је карактеристично код низова, нису преграђена, па је тако и овде. Кућа

има приближно квадратну основу. Састоји се из приземља и два спрата. Главни улаз је у приземљу и централно је постављен. Окружују га просторије у облику слова П, а степенишни крак постављен је у простору лево од главног улаза. Десно је кухиња са огњиштем и трпезаријом, то је уједно и главна просторија у кући. Лево и право су магацински простори. На први спрат се долази уским једнокраким степеништем. Две просторије га коленасто окружују, а намена ових просторија била је за спавање и боравак. Једна има поглед на море, док друга гледа на маслињак подно врха Врмца. Основа другог спрата је слична првом, с том разликом што овде постоји и трећа мања соба, са истом наменом.

Опрема ентеријера у овој кући била је доста скромна. Понеки кревет и плакар новијег типа једини су намештај по собама. У кухињи је најинтересантнији камин са напом, а у овом простору налази се и смедеревац, трпезаријски сто и понека столица. Организација простора у осталим кућама низа је иста или слична овде приказаној.

Фасада је камена, неправилног слога. Фронталном фасадом на сва три нивоа доминирају симетрично распоређени отвори (по три), постављени један испод другог. Симетрије има и на бочној фасади, у два реда по два прозора. Сви отвори, и прозора и врата, уоквирени су финим корчуланским каменим праговима. Целокупна спољашња столарија је дрвена и штите је шкуре пуног профила.

Низ је под једним двоводним кровом (осим описаног примера који је с временом претрпео измену и постао четвороводни). На појединим местима, прекинут је видионицама са по једним прозором. Нагиб кровних равни је 25–28°, а кровни покривач је ћерамида старог типа. На овој кући нема олука.

Варијанта И4

Овде приказани објекат из друге половине 19. века, један је од пет кућа у низу на самом уласку у место Лепетане. Лоциран је на западној падини амфитеатра са западном оријентацијом главне фасаде. Терен на коме је кућа изграђена је у благом паду, па је тако основа приземља својим задњим делом до висине првог спрата укопана у земљу. Правоугаоне је основе, а њена дужа страна паралелна је са изохипсама терена. Ова кућа нема двориште.

Састоји се од приземља и два спрата. Главни улаз у конобу је са локалног пута, а други је из узаног пешачког пролаза са бочне стране куће. Простор у приземљу (коноба) дели се на три дела, и она нису међусобно повезана. У целини је економског карактера, а везе између приземља и спрата у овом случају није било. На први спрат се улази са проширења које се налази у задњем делу објекта. Простор на првом спрату садржи кухињу са трпезаријом, две собе и купатило. Исти распоред просторија је и на другом спрату. До њега се долази једнокраким степеништем из хола на првом спрату. Простор на првом и другом спрату се у току летње сезоне издаје туристима, као два засебна апартмана.

Фасада је камена, правилног слога. На фронталној фасади доминирају четири симетрично постављена прозорска отвора уоквирена праговима од корчуланског камена. Асиметрију на фронталној фасади у приземљу ремети положај врата у приземљу. На остале две фасаде отвори су постављени по потреби власника и ту неке симетрије нема. Сви прозори и сва врата (изузев врата конобе) урађени су од дрвета, а сва унутрашња столарија замењена је новом столаријом модерног типа.

Кров на овом делу низа је троводни и прекривен је ћерамидом старог типа. На овој кући има олука.

Варијанта И5

У овом примеру описаћу други по реду објекат који чини низ анализиран у претходном образложењу. Нешто је повучен од локалног пута Тиват–Котор и ограђен је високим каменим зидом са улазном капијом. Терен на коме је изграђен је у благом паду, а основа приземља је својим задњим делом укопана у терен са задње стране. Квадратне је основе, а главни улаз у кућу је са предње стране, из дворишта. Поплочано двориште налази се и у предњем и у задњем делу куће. Реновиран је у потпуности крајем 20. века и намењен је за породично становање.

Простор у приземљу је у овој кући некада служио као коноба. Данас је он трансформисан у простор за дневни боравак породице са кухињом, трпезаријом и купатилом. Има свој засебан излаз у предње двориште и са њим чини једну целину. Једнокраким степеништем које се налази уз леви зид куће долази се до првог спрата. Овај спрат намењен је за ноћни боравак родитеља, а има и директну везу са задњом терасом. Од просторија на другом спрату, налазе се две спаваће собе и купатило. Намена овог спрата је за дечији боравак.

Фасада је камена, неправилног слога. Отвори на првом и другом спрату предње фасаде су симетрични, док је асиметрија у приземљу нарушена отварањем прозора са десне стране. Сва столарија на кући, унутрашња и спољашња, замењена је новом дрвеном.

Кров овог објекта је на четири воде и прекривен је црепом типа меридијал. На овој кући има олука.

НИЗ СПРАТНИХ КУЋА:
ТИП Ј – КУЋА СА ПР+3СП ИЛИ ПР+2СП+ПК

Варијанта Ј1

За пример овог типа узећу низ кућа у Муу из прве половине 19. века. Муо је смештен у подножју северне падине Врмачког амфитеатра, а низ кућа од мора дели узани локални пут. Терен на коме је изграђен објекат је раван. Правоугаоне је основе, с тим што је дужа страна правоугаоника постављена нормално у односу на изохипсе терена. Тако главна фасада добија северну оријентацију и поглед на море.

У сваку појединачну кућу се улази са главног пута, са улице. Двокрилним дрвеним вратима долази се у хол, који је пролазан и који повезује главни улаз са споредним (веза за унутрашње двориште). Од осталих просторија у приземљу налази се и коноба (има свој засебан улаз) и још једна соба (магацин). Из основе приземља двокраке степенице са подестом воде на први спрат. Организација простора на спрату састоји се од три собе и ходника који их повезује. Форма и диспозиција просторија на другом спрату иста је као на првом. Намена ових просторија била је за боравак и спавање. У поткровљу, већим делом 20. века налазила се кухиња са трпезаријом. Међутим, у последњем кварталу 20. века, кухиња се измешта у простор приземља, некадашњи магацин. У осталим кућама овог низа, оганизација простора била је или иста или веома слична описаној.

Овакав тип објеката има једну главну фасаду (предњу). На њој су прозори и врата симетрично распоређени. Величина мањег прозора је 86,92/69 цм и већих 139,08/86,9 цм. Врата су двокрилна и дрвена. Сви прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена.

Низ је под истим кровом на више вода. Местимично се на крову јављају видјелице са

једним прозором. Кровни покривач је ћерамида старог типа. На овој кући има олука.

Варијанта Ј2

Интересантан пример овог типа јесте кућа из 16. века, спратности Пр+2Сп+Пк. Некада је припадала капетанској породици Ботрић. Лоцирана је на самој обали мора, са десне стране локалног пута Котор–Тиват. Кућа је крајем 20. века у потпуности реновирана у два дуплекс стана од по 78 м². Ова кућа нема двориште, а припада јој део понте на коришћење, колико је широка, 35 м² и два паркинг места.

Главни улаз у кућу је са предње стране, са улице. Постоји и задњи улаз, испод наткривене терасе у приземљу. Од просторија, у приземљу се налази предсобље, купатило и део за дневни боравак са кухињом и трпезаријом. На првом спрату се налазе три собе, од којих је једна већа двокреветна, а две су мање, дечије собе. У други стан се улази спољашњим степеништем преко приступне терасе (додати део), са задње стране куће. Организација простора у другом стану идентична је као и у првом.

Фасада је камена и неправилног је слога. Фронталном фасадом доминирају по два симетрично постављена прозора на првом и другом спрату. И прозори и врата уоквирени су праговима од оригиналног корчуланског камена. На њих належу фризне греде предвиђене за дату величину отвора. Приликом реставрације, водило се рачуна да се сачува спољашњи изглед куће. Тако су улазна врата од пуног дрвета, идентична некадашњим старим вратима, затим, шкуре су такође од дрвета са старим рестаурираним држачима, а прозори су алуминијумски.

Кров на овом делу куће је двоводни, прекривен новијим црепом типа меридијал. На овој кући има олука.

Тип (1) Приземљуша " А "
Веће Брдо

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- 19. век
- напуштена

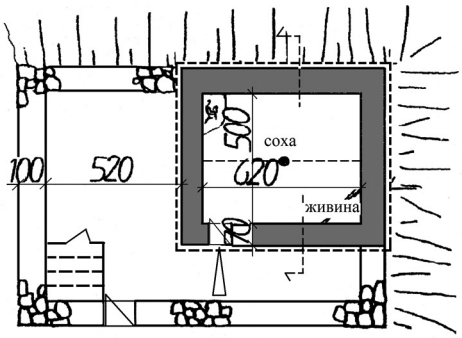

Основа приземља Р 1:200

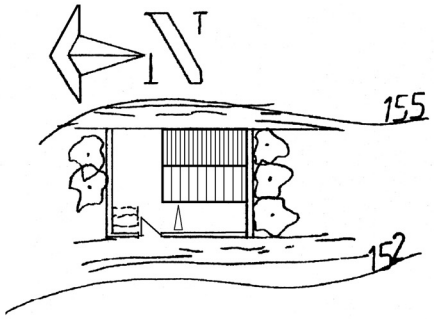

Ситуација Р 1:500

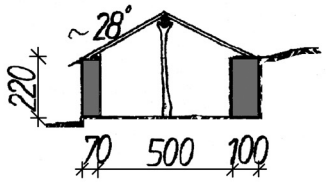

Пресек

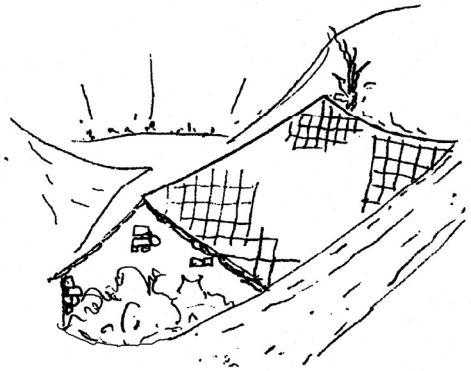

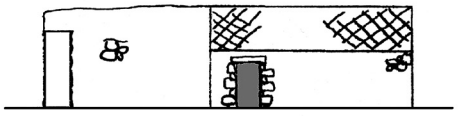

Фронтална фасада

Варијанта типа А1
Карактеристична је за локалитете: Веће Брдо, Горњи Столив, Горња Ластва, Богдашићи

Цртеж 1

Тип (1) Приземљуша " А "
Горња Ластва

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- 18. век
- напуштена

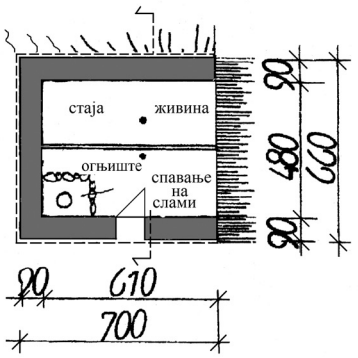

Основа приземља Р 1:200

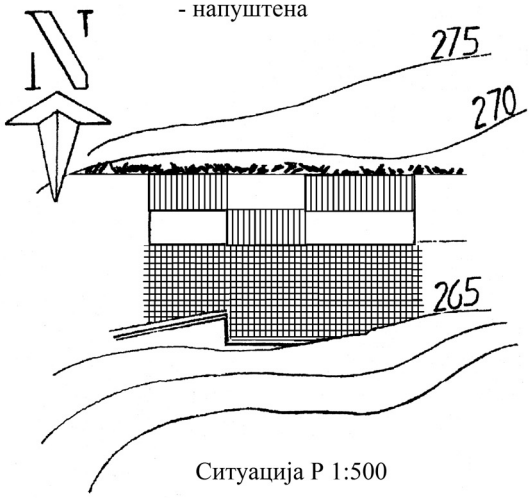

Ситуација Р 1:500

Пресек

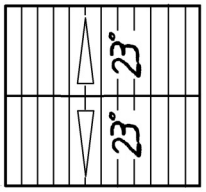

Основа крова

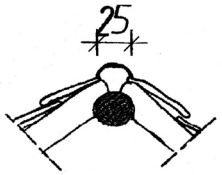

Детаљ слемена

Варијанта типа А2
Карактеристична је за локалитете: Горња Ластва, Веће Брдо, Горњи столив, Богдашићи

Цртеж 2

Тип (1) Приземљуша " Б "
Прчањ

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- 19. век
- напуштена

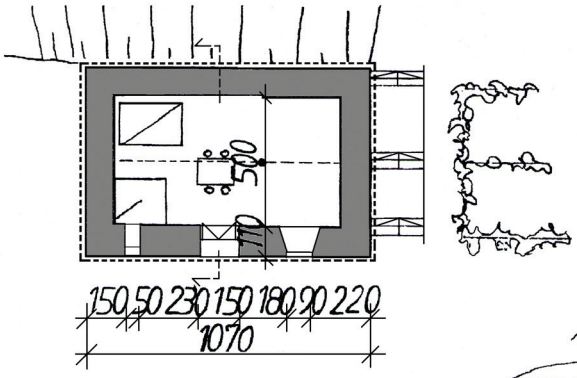

Основа приземља Р 1:200

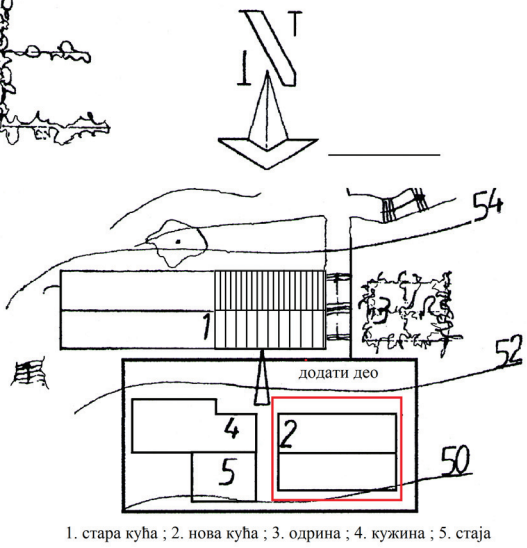

1. стара кућа ; 2. нова кућа ; 3. одрина ; 4. кужина ; 5. стаја

Ситуација Р 1:500

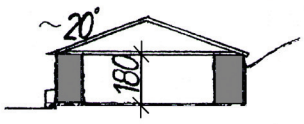

Пресек

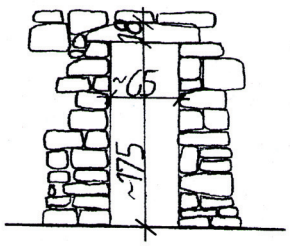

Детаљ А

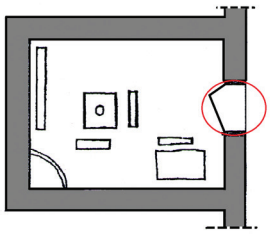

Огњиште

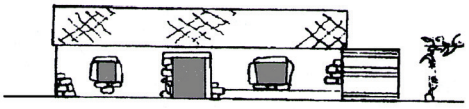

Фронтална фасада

Варијанта типа Б1
Карактеристична је за локалитете: Лепетене, Веће Брдо, Доњи Столив, Прчањ, Доња Ластва

Цртеж 3

Тип (1) Приземљуша " Б "
Горњи Столив

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- 19. век
- напуштена

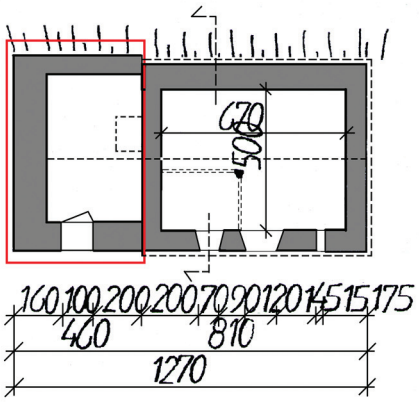

Основа приземља Р 1:200

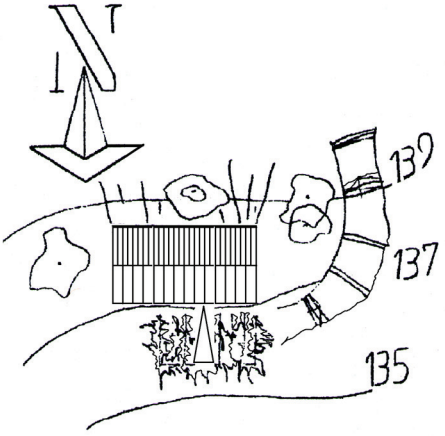

Ситуација Р 1:500

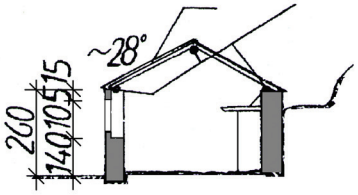

Пресек

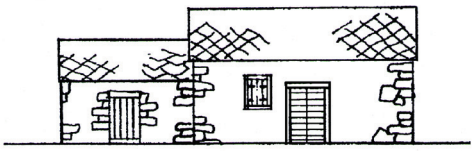

Фронтална фасада

Аксонометријски приказ

Варијанта типа Б2
Карактеристична је за локалитете: Горњи Столив, Веће Брдо, Горња Ластва, Богдашићи

Цртеж 4

Тип (1) Приземљуша " Б "
Горња Ласта

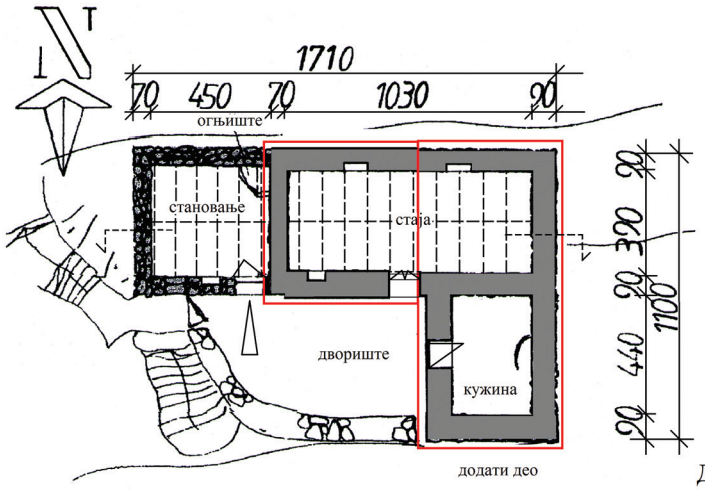

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- 18. век
- напуштена

Основа приземља P 1:200

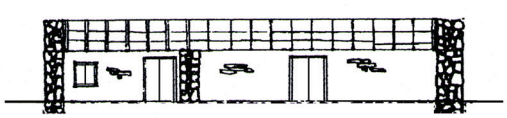

Пресек

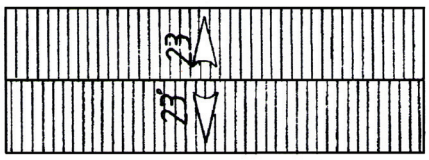

Основа крова

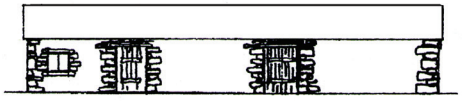

Фронтална фасада

Детаљ А - прозор

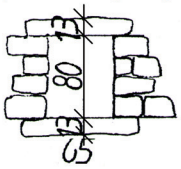

Детаљ Б - врата

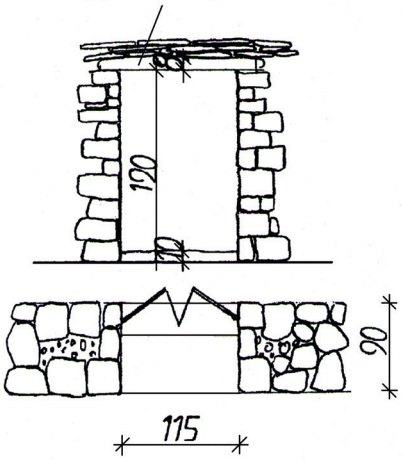

Варијанта типа Б3
Карактеристична је за локалитете: Горња Ласта, Богдашићи, Веће Брдо, Горњи Столив

Цртеж 5

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Доњи Столив

- улаз са бока и с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- становање и издавање

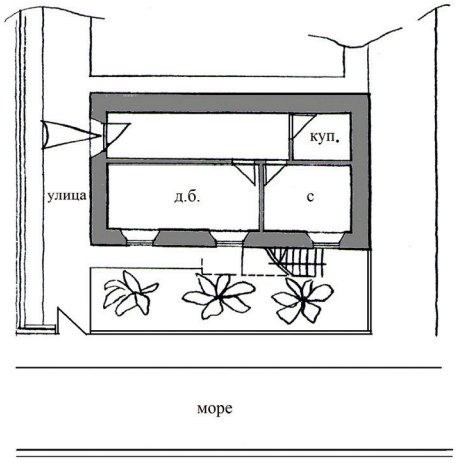

Основа приземља Р 1:200

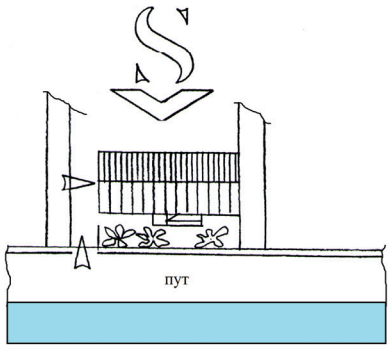

Ситуација Р 1:500

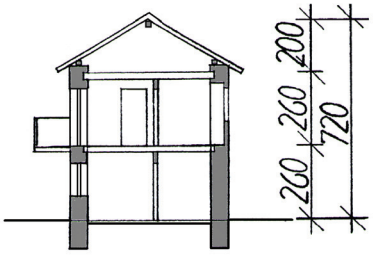

Пресек

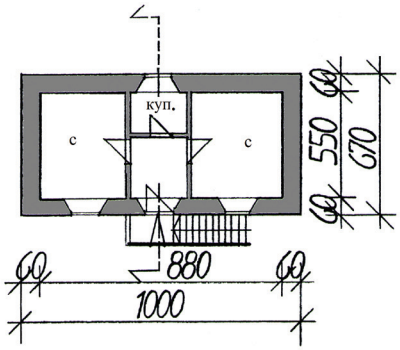

Основа спрата

Варијанта типа А1
Карактеристична је за локалитете: Доњи Столив, Прчањ, Муо, Лепетане, Доња Ластва

Цртеж 6

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Доњи Столив

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

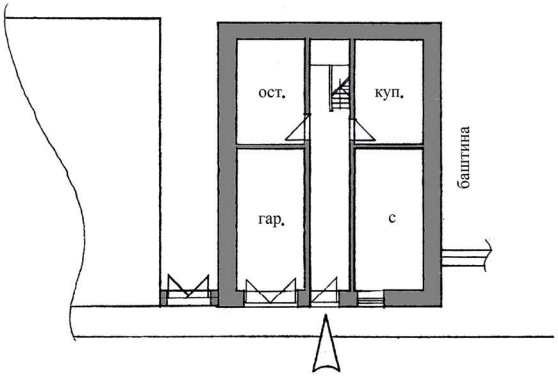

Основа приземља Р 1:200

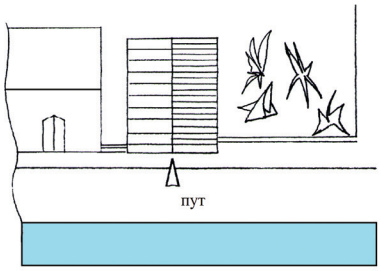

Ситуација Р 1:500

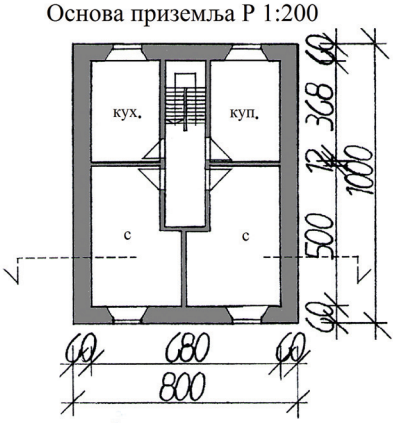

Основа спрата

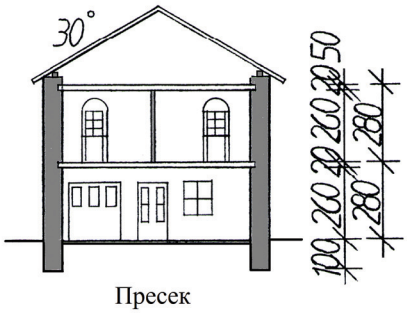

Пресек

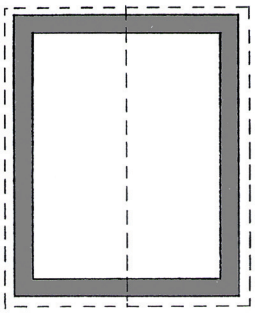

Основа поткровља

Варијанта типа А2
Карактеристична је за локалитете: Доњи Столив, Прчањ, Муо, Доња Ластва

Цртеж 7

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Лепетане

- улаз с прочеља
- терен у благом паду
- кров двоводан
- 19. век
- туристичка вила

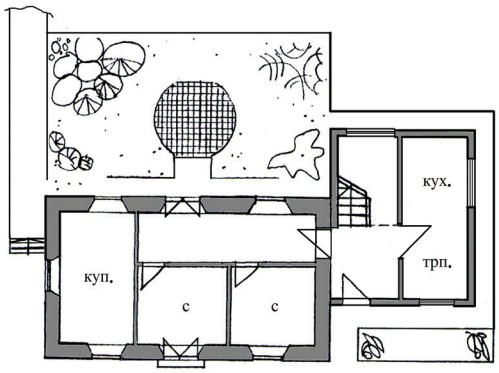

Основа приземља Р 1:200

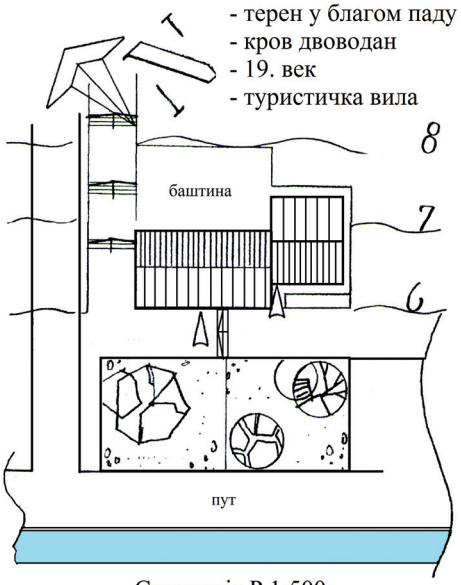

Ситуација Р 1:500

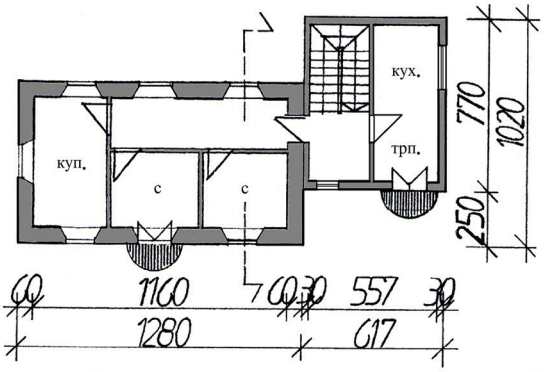

Основа спрата

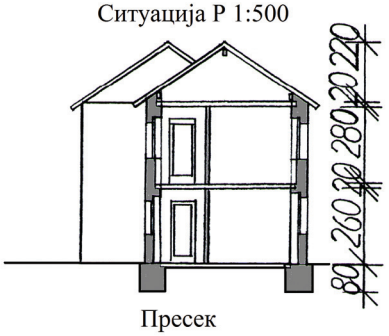

Пресек

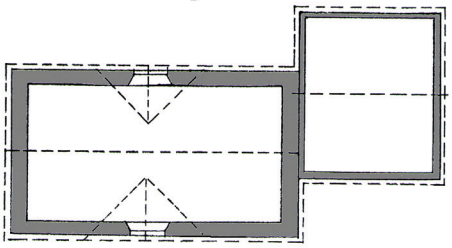

Варијанта типа А3
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо, Доња Ластва

Цртеж 8

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Доња Ластва

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- напуштена

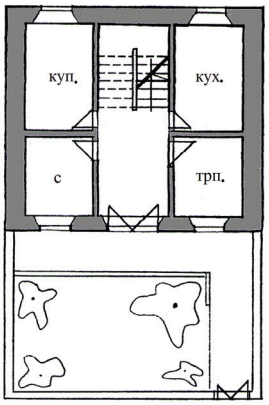

Основа приземља Р 1:200

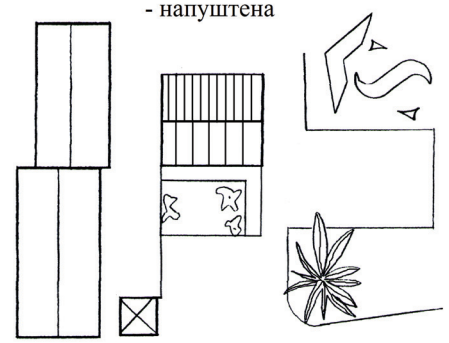

Ситуација Р 1:500

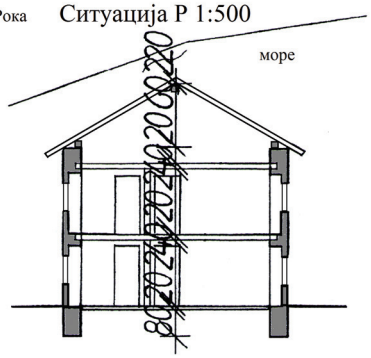

Пресек

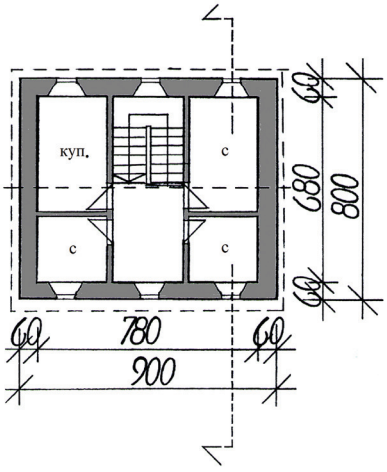

Основа спрата

Варијанта типа А4
Карактеристична је за локалитете: Доња Ластва, Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 9

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Горња Ласта

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- 18. век
- напуштена

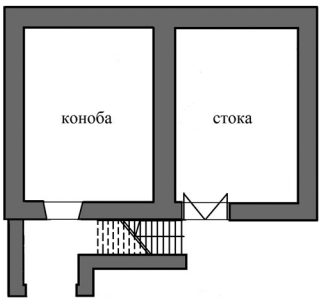

Основа приземља Р 1:200

Ситуација Р 1:500

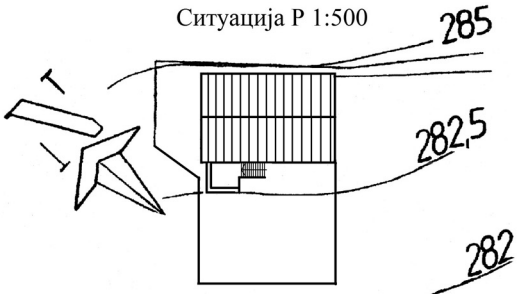

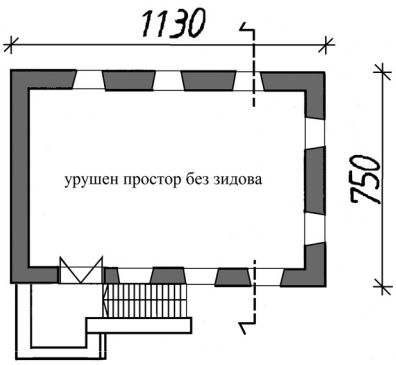

Основа спрата

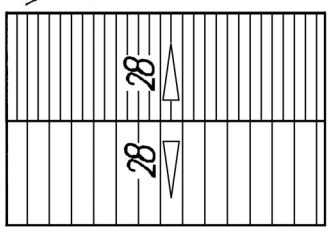

Основа крова

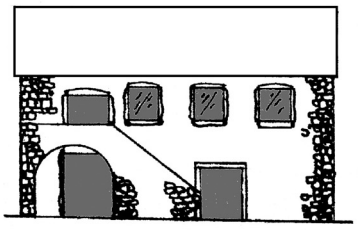

Фронтална фасада

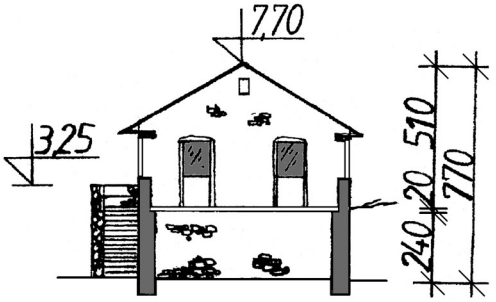

Пресек

Варијанта типа А5
Карактеристична је за локалитете: Горња Ласта, Богдашићи, Веће Брдо, Горњи Столив

Цртеж 10

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Богдашићи

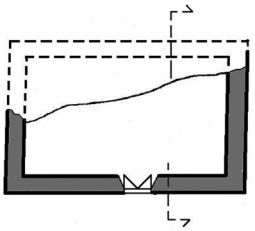

Основа конобе

- улаз са задње стране
- терен у паду
- кров двоводан
- 18 - 19. век
- напуштена

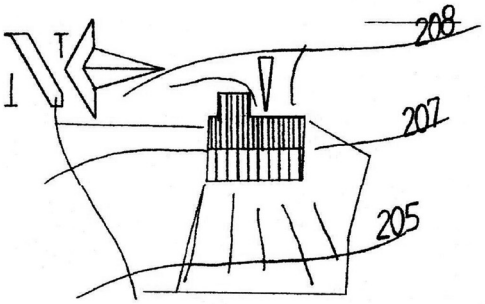

Ситуација Р 1:500

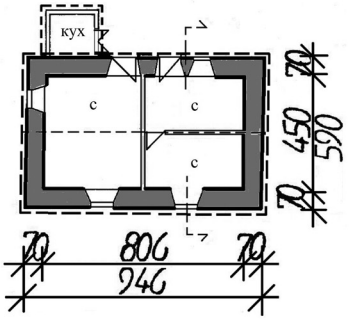

Основа спрата

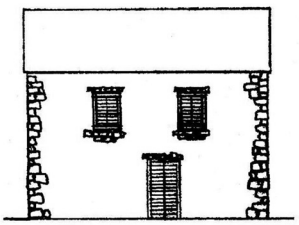

Фронтална фасада

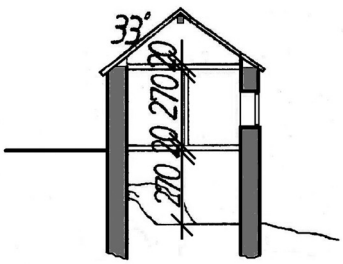

Пресек

Варијанта типа А6
Карактеристична је за локалитете: Богдашићи, Горња Ластва, Веће Брдо, Горњи Столив

Цртеж 11

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Горња Ласта

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- 19. век
- напуштена

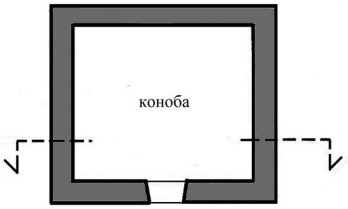

Основа приземља Р 1:200

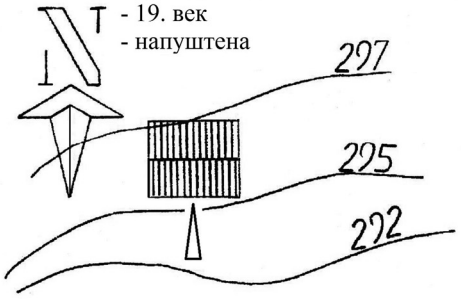

Ситуација Р 1:500

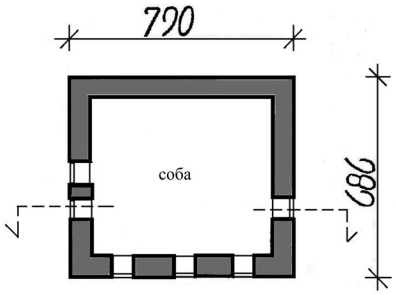

Основа спрата

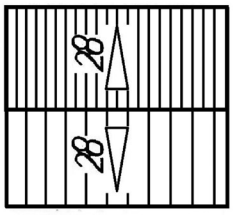

Пад кровних равни

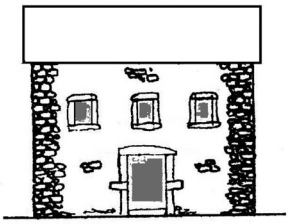

Фронтална фасада

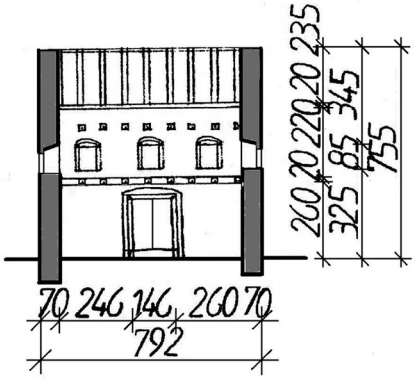

Пресек

Варијанта типа А7
Карактеристична је за локалитете: Горња Ласта, Горњи Столив, Богдашићи, Веће Брдо

Цртеж 12

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+2Сп
Муо

- улаз из двора
- терен у благом паду
- кров троводан
- 19. век
- за становање и издавање

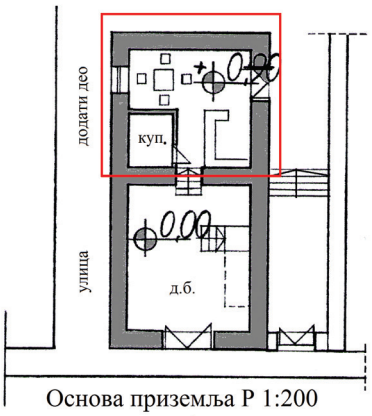

Основа приземља Р 1:200

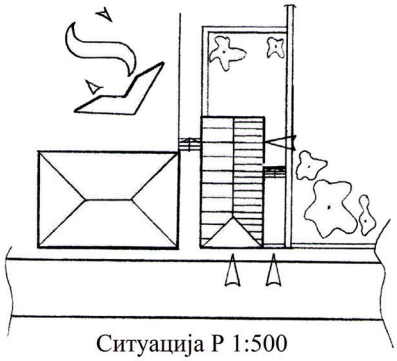
Ситуација Р 1:500

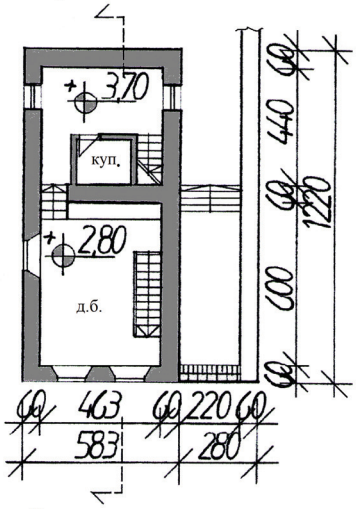

Основа првог спрата

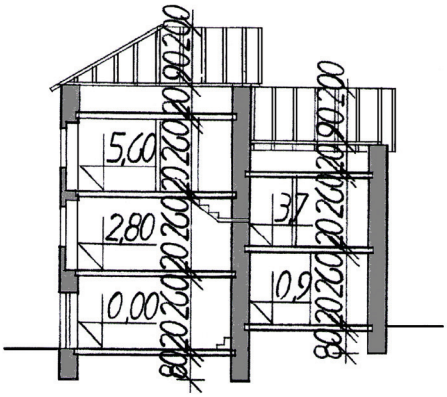

Пресек

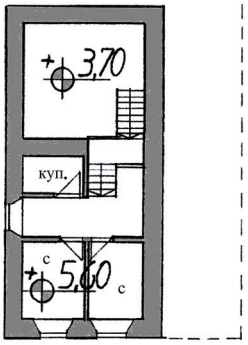

Основа другог спрата

Варијанта типа Б1
Карактеристична је за локалитете: Муо, Прчањ, Доњи Столив, Лепетане, Доња Ластва

Цртеж 13

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Прчањ

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 1790. године
- туристичка вила

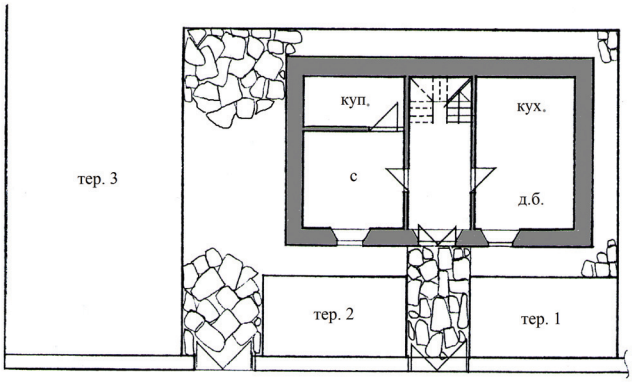

Основа приземља Р 1:200

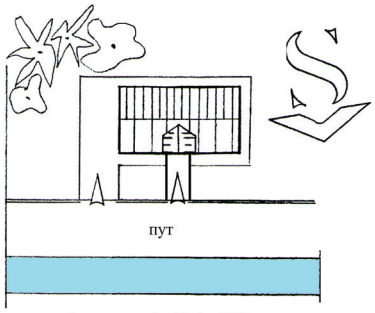

Ситуација Р 1:500

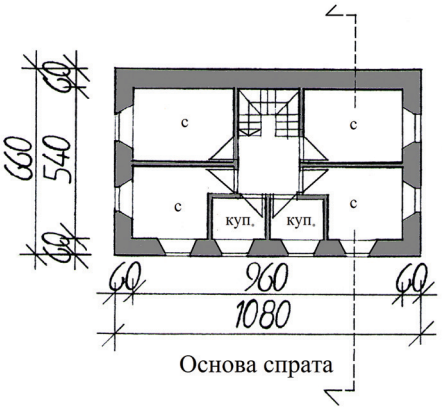

Основа спрата

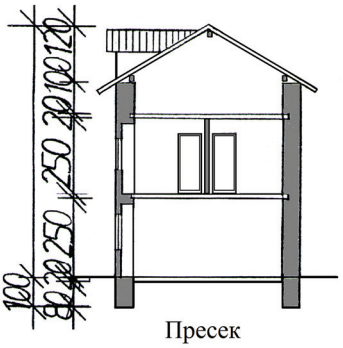

Пресек

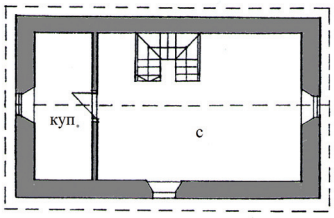

Основа поткровља

Варијанта типа Б2
Карактеристична је за локалитете: Прчањ, Муо, Доњи Столив, Лепетане, Доња Ластва

Цртеж 14

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Доњи Столив

- улаз са бока
- терен раван
- кров троводан
- из 1690. године
- породично становање

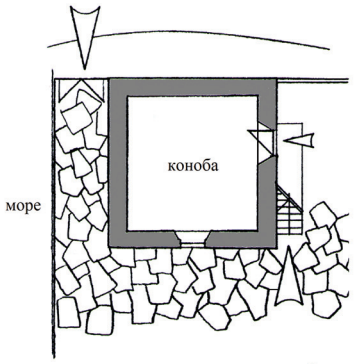

Основа приземља Р 1:200

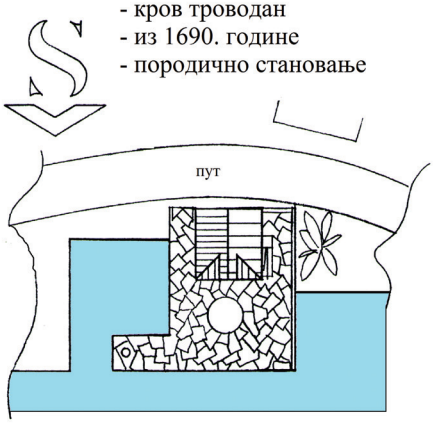

Ситуација Р 1:500

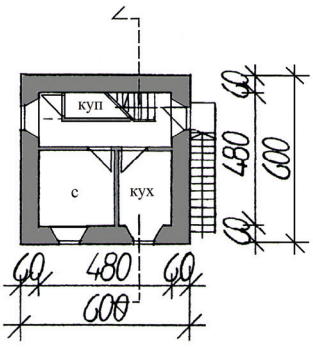

Основа спрата

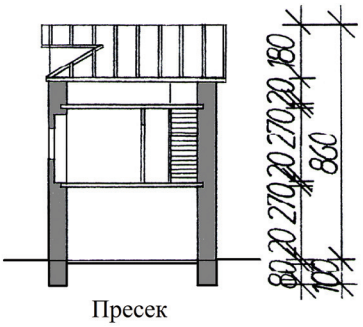

Пресек

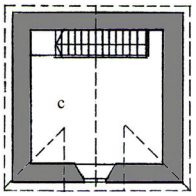

Основа поткровља

Варијанта типа Б3
Карактеристична је за локалитете: Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 15

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+2Сп
Доњи Столив

- улаз са задње стране
- терен раван
- кров двоводан
- из 1854. године
- породично становање

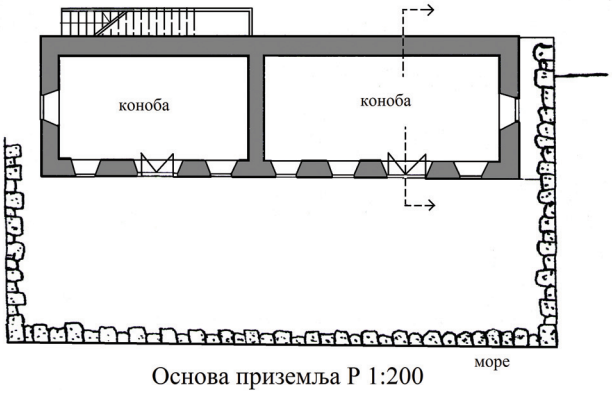

Основа приземља Р 1:200

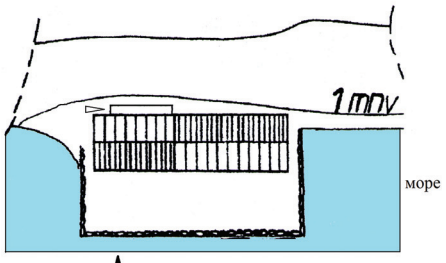

Ситуација Р 1:500

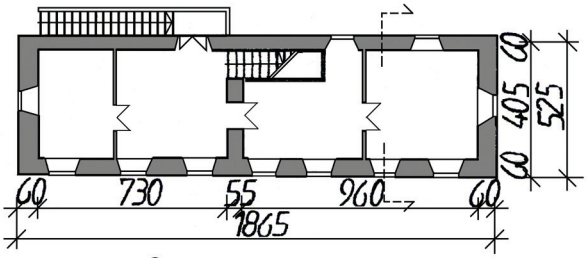

Основа првог спрата

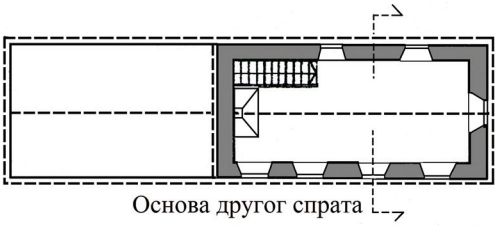

Основа другог спрата

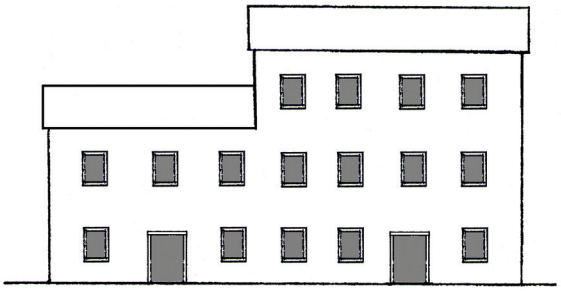

Фронтална фасада

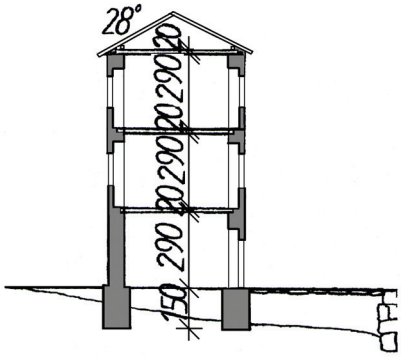

Пресек

Варијанта типа Б4
Карактеристична је за локалитете:
Муо, Прчањ, Доњи Столив, Лепетане
Доња Ласта

Цртеж 16

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Горњи Столив

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров сложен
- 19. век
- напуштена

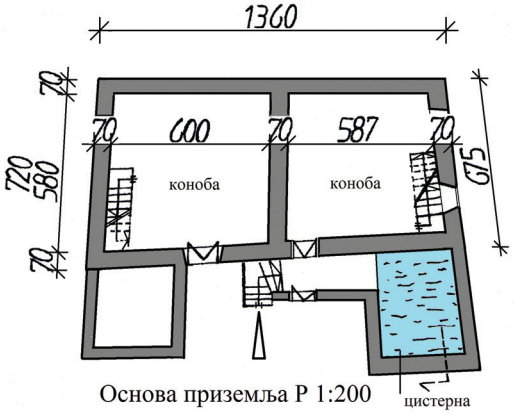

Основа приземља Р 1:200

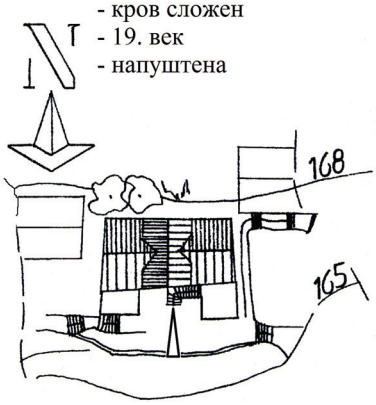

Ситуација Р 1:500

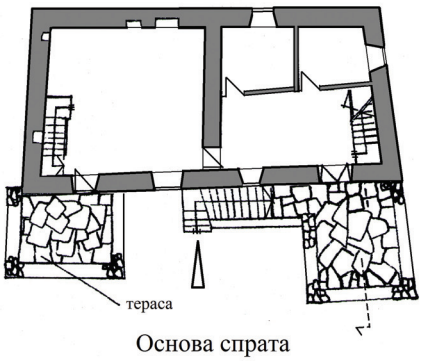

Основа спрата

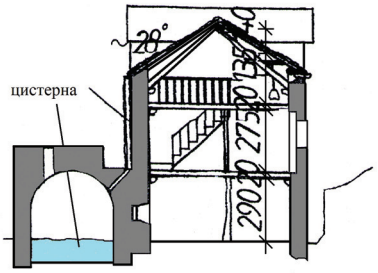

Пресек

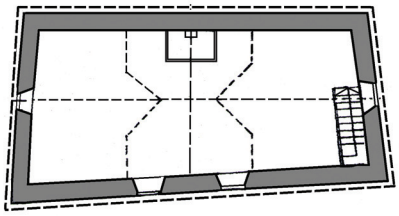

Основа поткровља

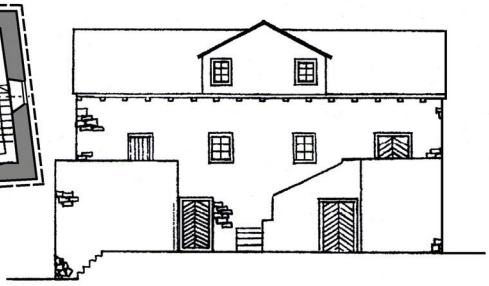

Фронтална фасада

Варијанта типа Б5
Карактеристична је за локалитете: Горњи Столив и Горња Ластва

Цртеж 17

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Лепетане

- улаз са задње стране
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- туристичка вила

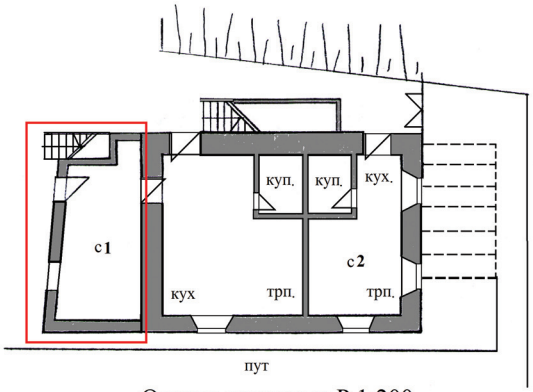

Основа приземља Р 1:200

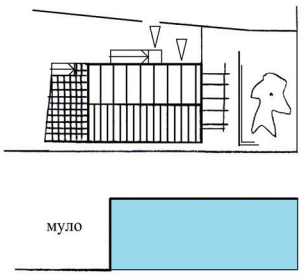

Ситуација Р 1:500

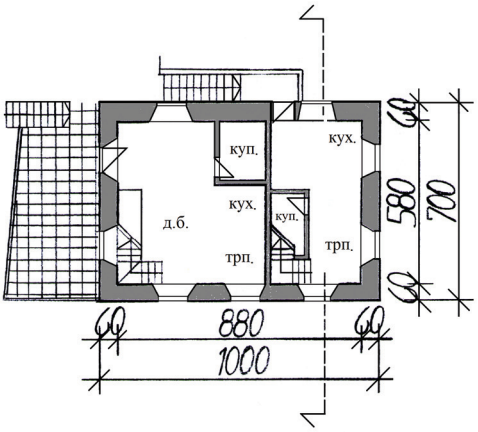

Основа спрата

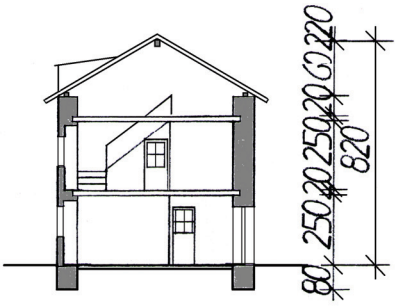

Пресек

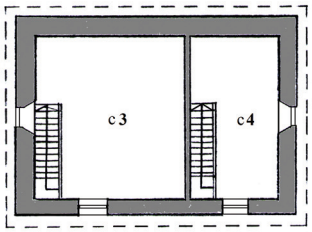

Основа поткровља

Варијанта типа Б6
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 18

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Лепетане

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров троводан
- 19. век
- породично становање

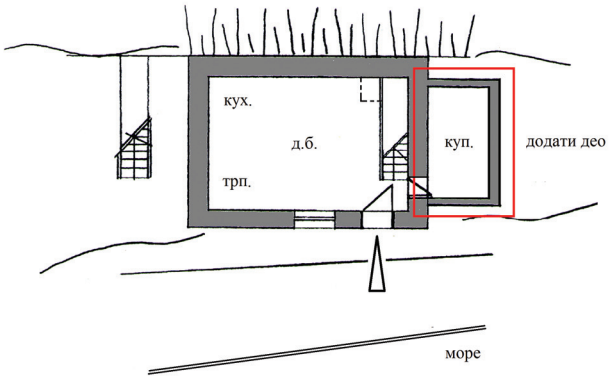

Основа приземља Р 1:200

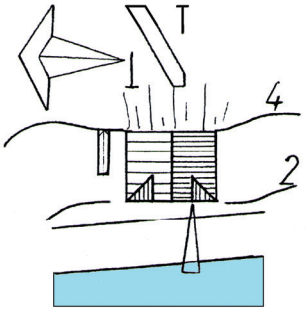

Ситуација Р 1:500

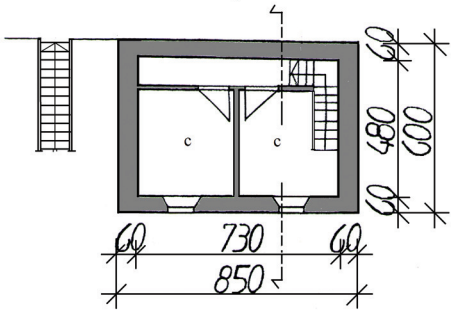

Основа спрата

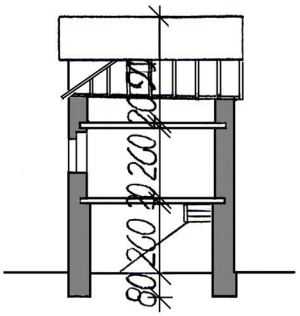

Пресек

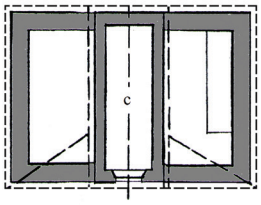

Основа поткровља

Варијанта типа Б7
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Прчањ

Цртеж 19

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Лепетане

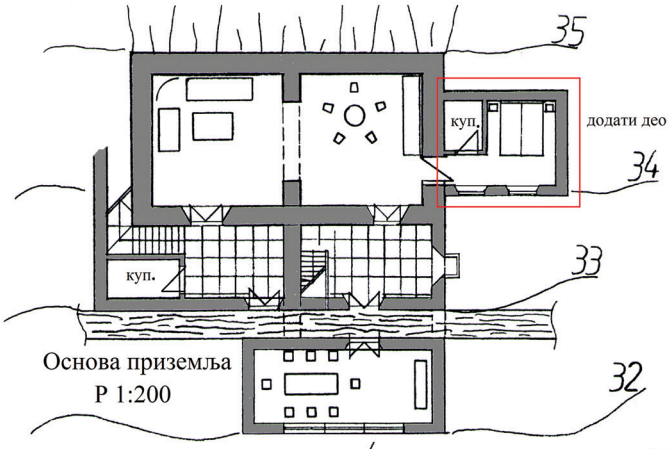

Основа приземља
Р 1:200

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров четвороводан
- 19. век
- породично становање

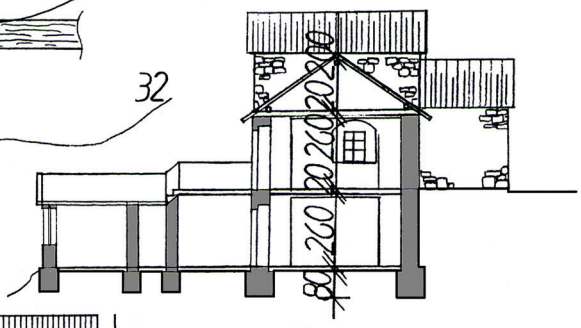

Пресек

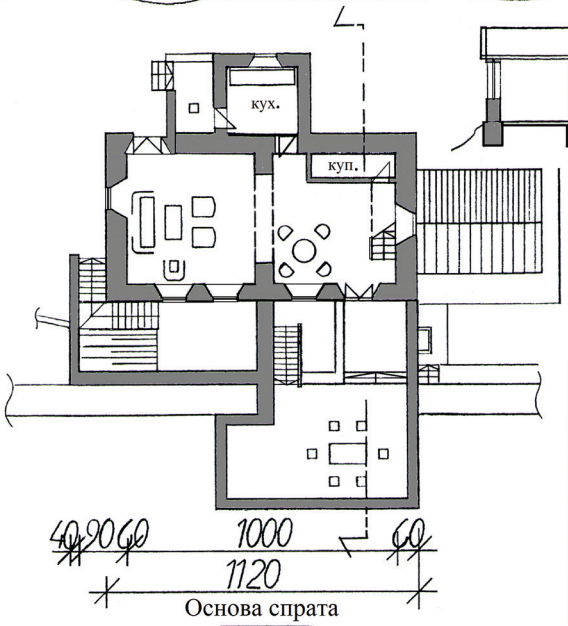

Основа спрата

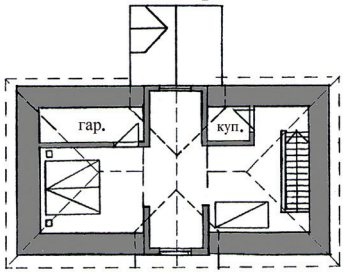

Основа поткровља

Варијанта типа Б8
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Прчањ

Цртеж 20

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Лепетане

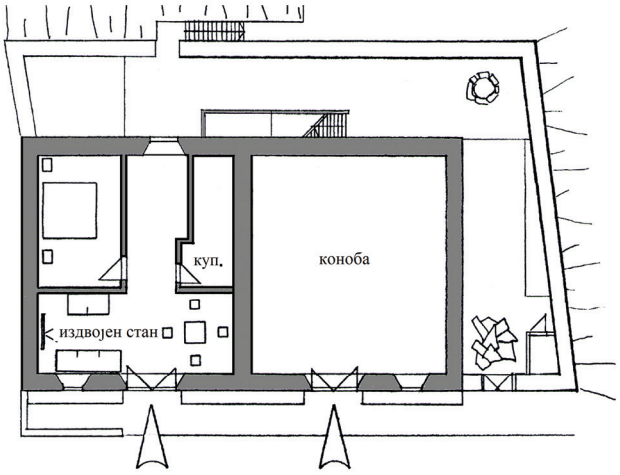

- улаз са задње стране
- терен раван
- кров двоводан
- из 1826. године
- породично становање

Основа приземља P 1:200

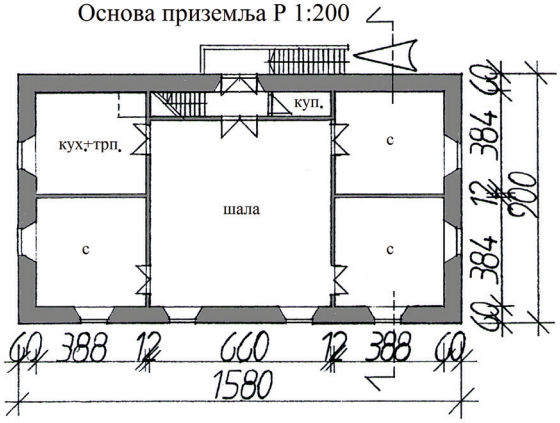

Основа спрата

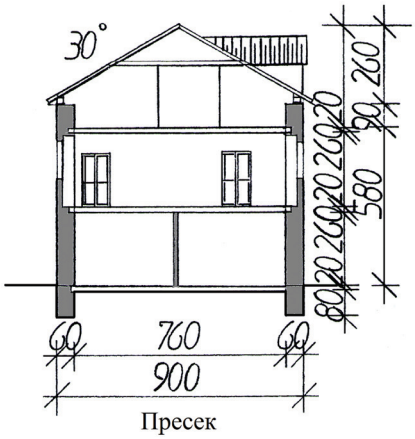

Пресек

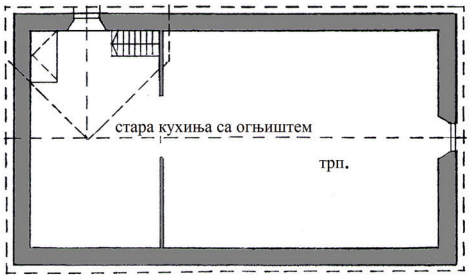

Основа поткровља

Варијанта типа Б9
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Доња Ластва

Цртеж 21

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Доња Ласта

- улаз са задње стране
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

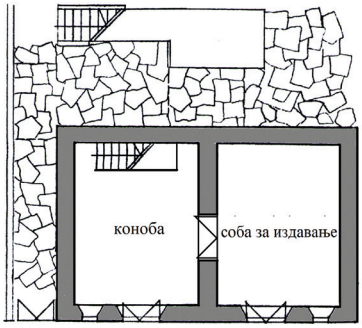

Основа приземља Р 1:200

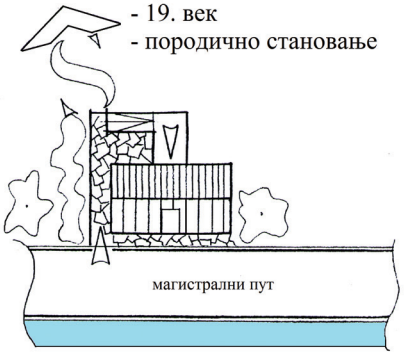

Ситуација Р 1:500

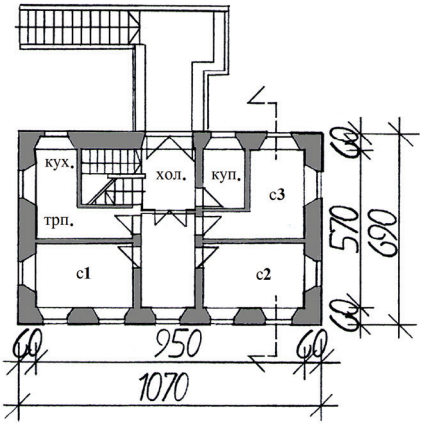

Основа спрата

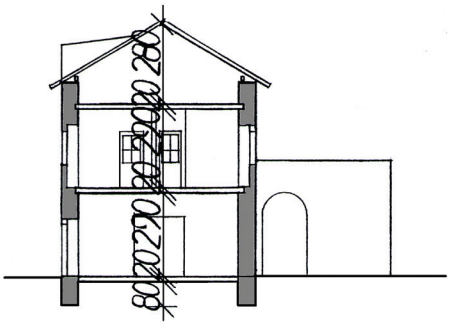

Пресек

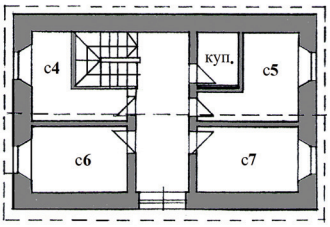

Основа поткровља

Варијанта типа Б10
Карактеристична је за локалитете: Доња Ласта, Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 22

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Доња Ласта

- улаз са задње стране
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

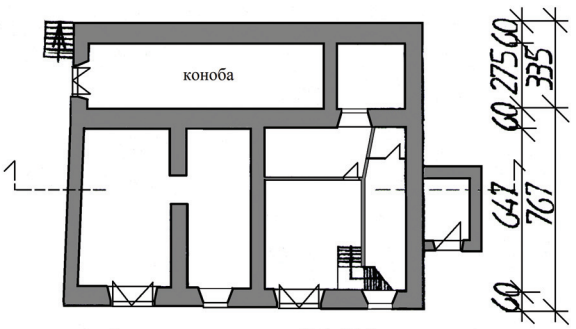

Основа приземља Р 1:200

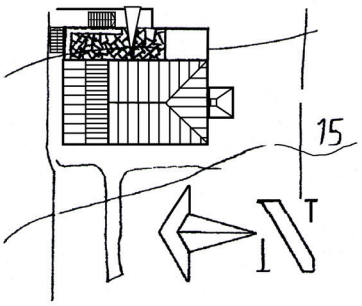

Ситуација Р 1:500

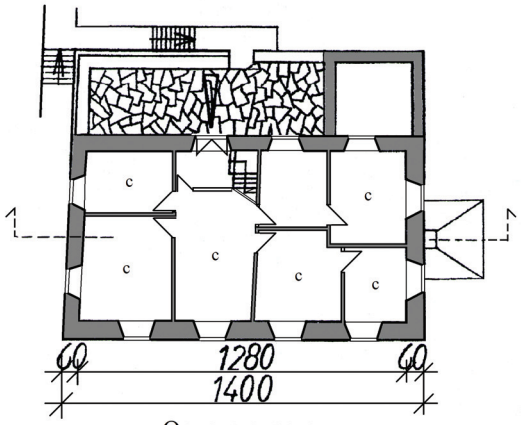

Основа спрата

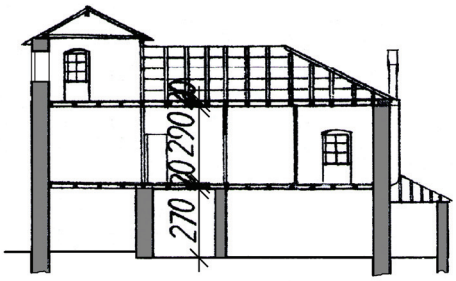

Пресек

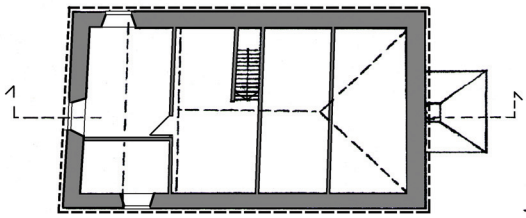

Основа поткровља

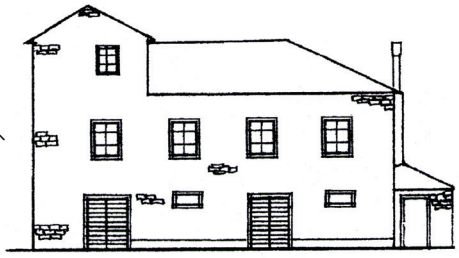

Западна фасада

Варијанта типа Б11
Карактеристична је за локалитете: Доња Ласта, Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 23

Тип (2) Спратна кућа " Ц "
П+2Сп+Пк
Прчањ

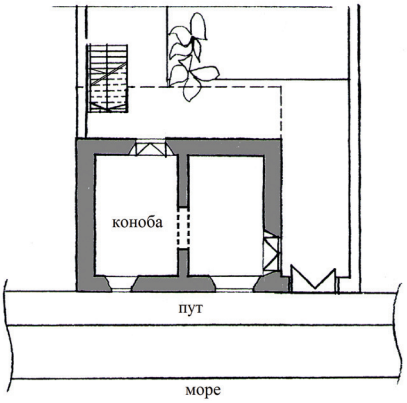

Основа приземља Р 1:200

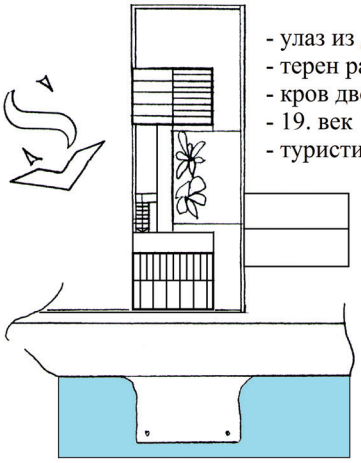

- улаз из двора
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- туристичка вила

Ситуација Р 1:500

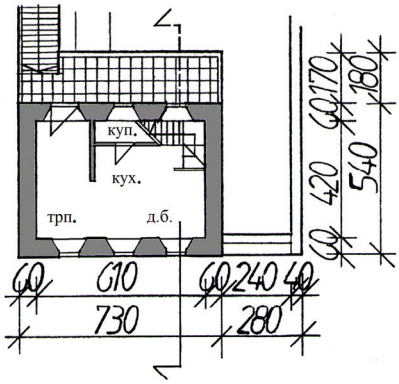

Основа првог спрата

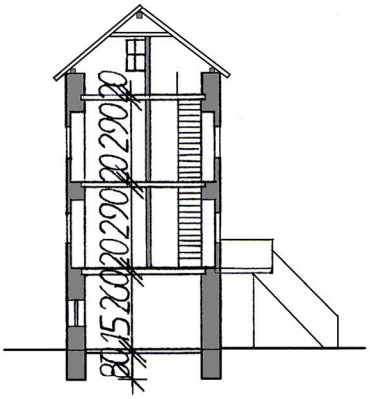

Пресек

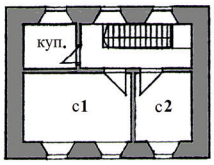

Основа другог спрата

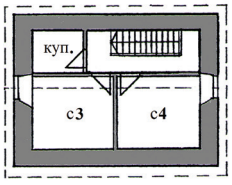

Основа поткровља

Варијанта типа Ц1
Карактеристична је за локалитете: Прчањ, Муо, Доњи Столив, Лепетане

Цртеж 24

Тип (2) Спратна кућа " Ц "
П+2Сп+Пк
Прчањ

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- туристичка вила

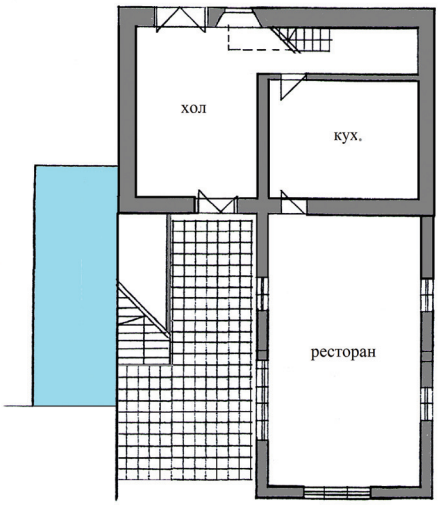

Основа приземља Р 1:200

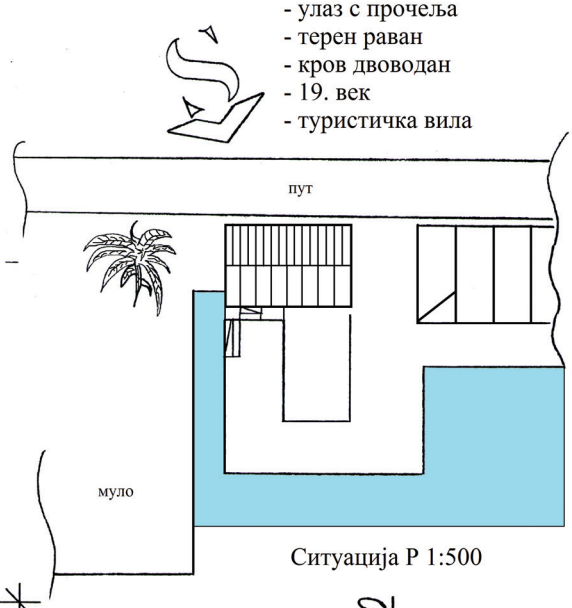

Ситуација Р 1:500

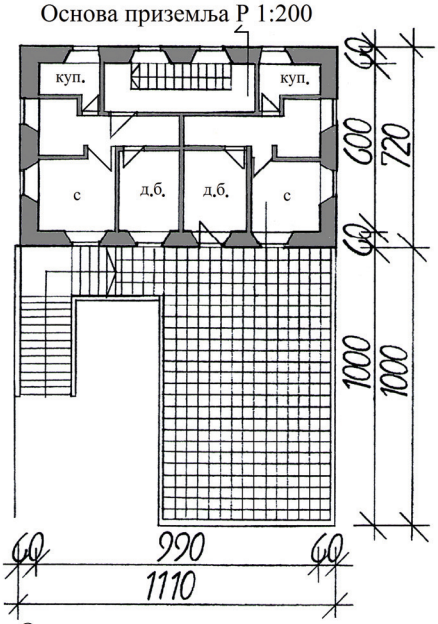

Основа првог и другог спрата

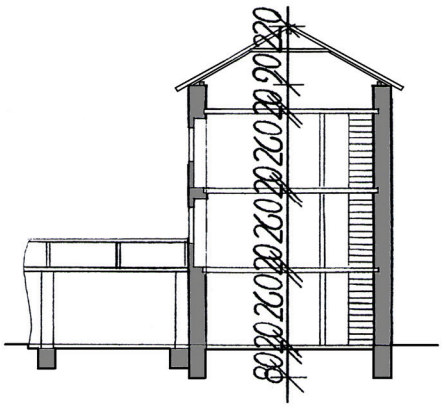
60
20
20
20

Тип (2) Спратна кућа " Ц "
П+2Сп+Пк
Лепетане

- улаз с прочеља
- терен у благом паду
- кров троводан
- 19. век
- породично становање

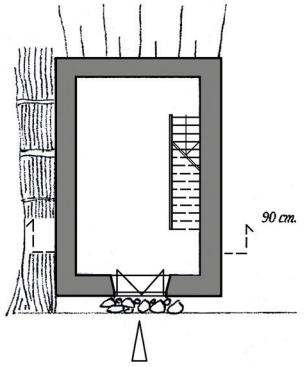

Основа приземља Р 1:200

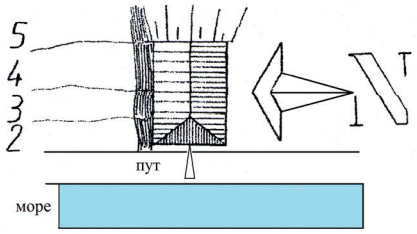

Ситуација Р 1:500

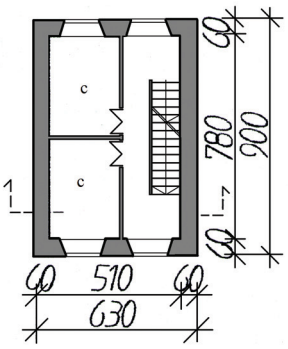

Основа првог и другог спрата

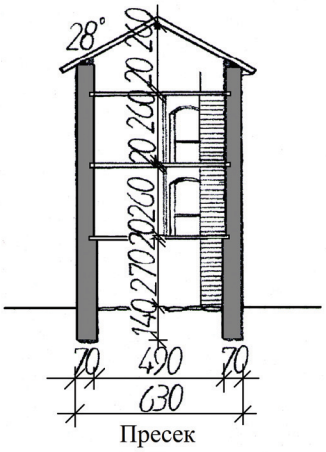

Пресек

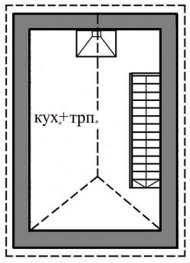

Основа поткровља

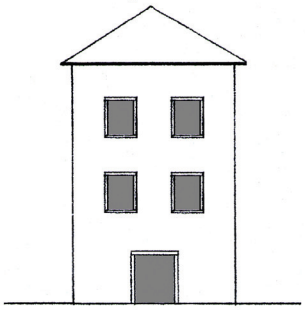

Западна фасада

Варијанта типа Ц3
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доња Ластва, Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 26

Тип (2) Капетанска кућа " Д "
П+Сп+Пк
Лепетане

- улаз са задње стране
- терен раван
- кров сложен
- из 1842. године
- породично становање

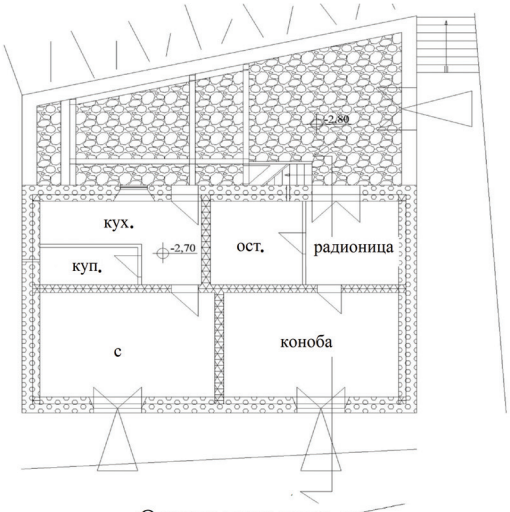

Основа приземља

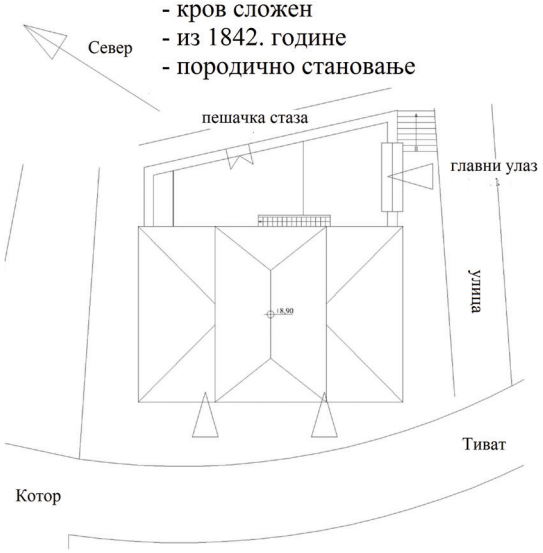

Ситуација

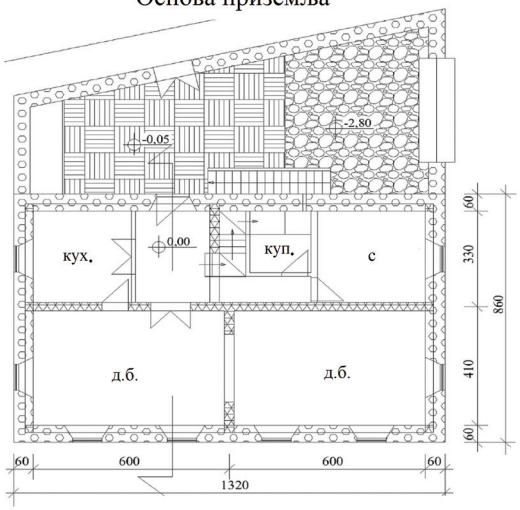

Основа спрата

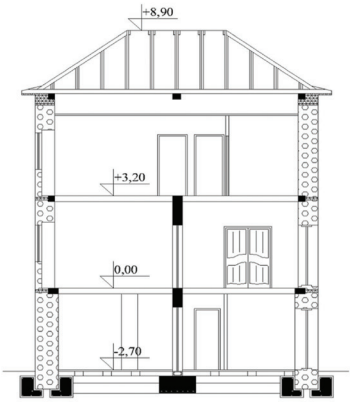

Пресек

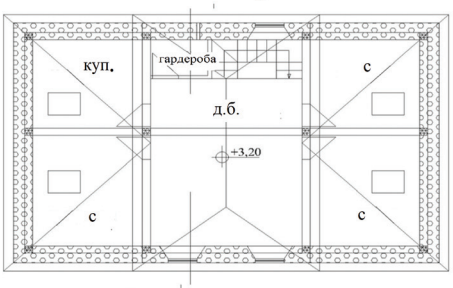

Основа поткровља

Фронтална фасада

Варијанта типа Д1
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо, Доња Ластва

Цртеж 27

Тип (2) Двојна кућа " Е "
П+Сп
Доњи Столив

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

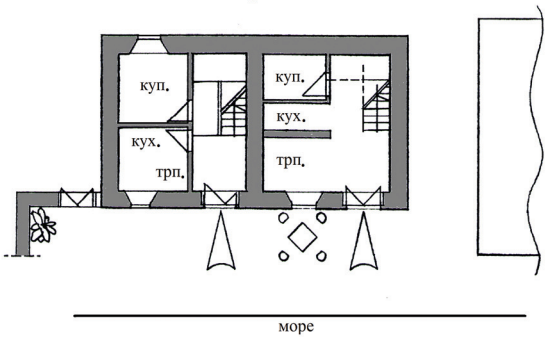

Основа приземља Р 1:200

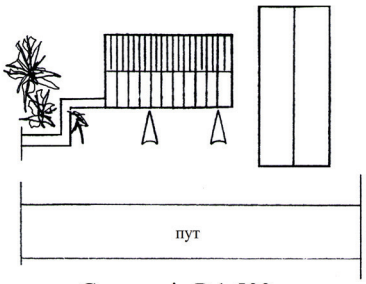

Ситуација Р 1:500

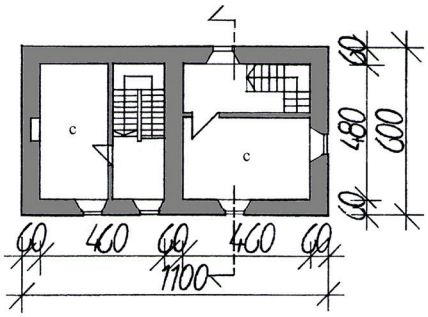

Основа спрата

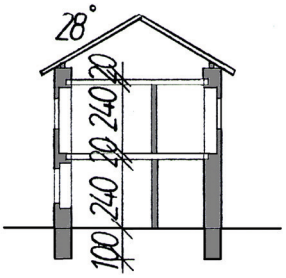

Пресек

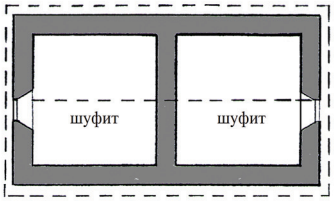

Основа поткровља

Варијанта типа Е1
Карактеристична је за локалитете: Доњи Столив, Прчањ, Муо, Лепетане, Доња Ластва

Цртеж 28

Тип (2) Двојна кућа " Е "
П+Сп
Лепетане

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

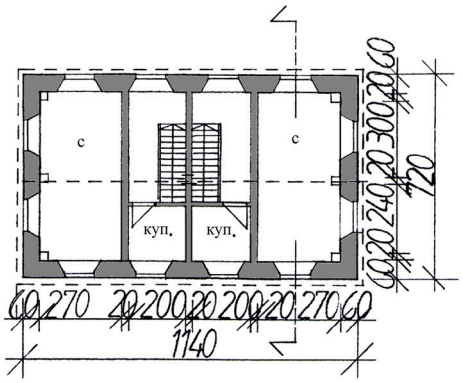

Основа спрата

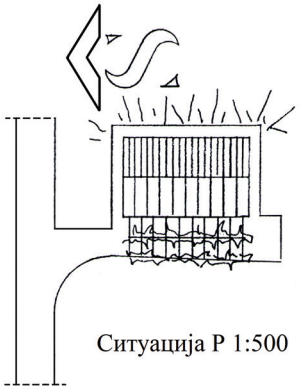

Ситуација Р 1:500

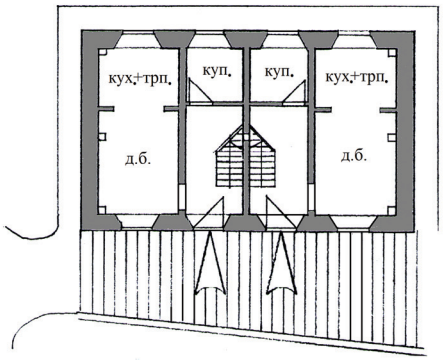

Основа приземља Р 1:200

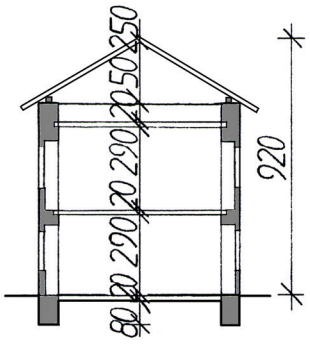

Пресек

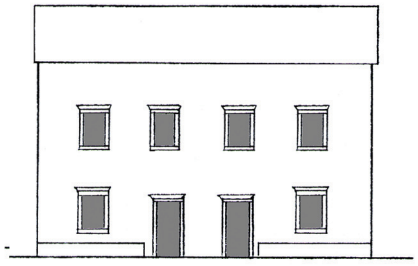

Фронтална фасада

Варијанта типа Е2
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доња Ластва, Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 29

Тип (2) Двојна спратна кућа " Ф "
П+2Сп
Муо

- улаз са бока
- терен раван
- кров двоводан
- из 1887. године
- породично становање

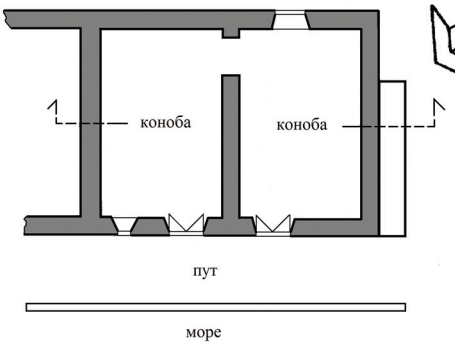

Основа приземља Р 1:200

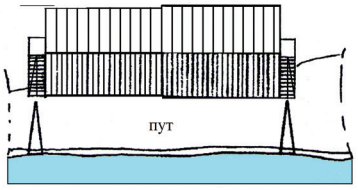

Ситуација Р 1:500

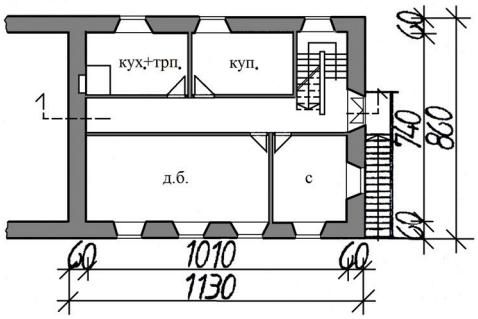

Основа првог спрата

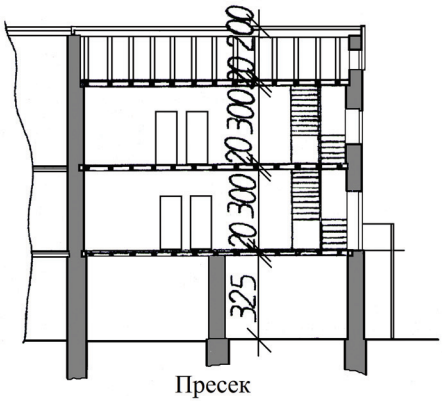

Пресек

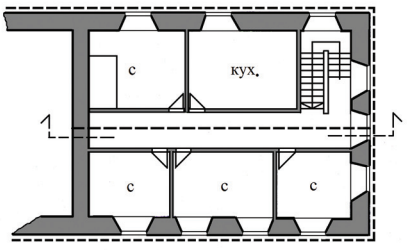

Основа другог спрата

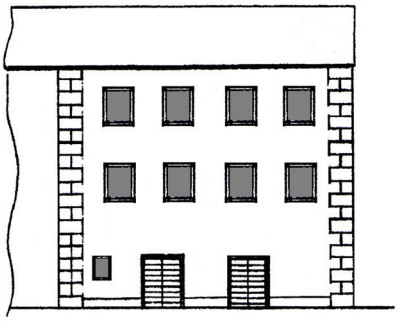
Фронтална фасада

Варијанта типа Ф1
Карактеристична је за локалитете: Муо, Прчањ, Доњи Столив, Лепетане, Доња Ласта

Цртеж 30

Тип (2) Двојна спратна кућа " Ф "
П+2Сп
Прчањ

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров четвороводан
- 19. век
- становање + издавање

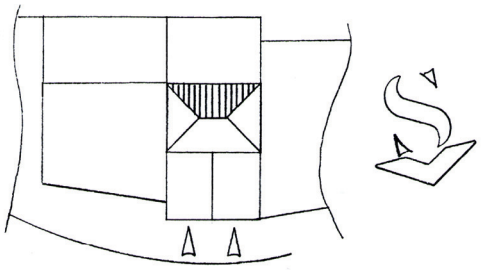

Ситуација Р 1:500

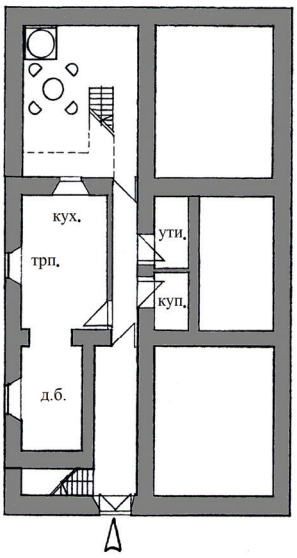

Основа приземља Р 1:200

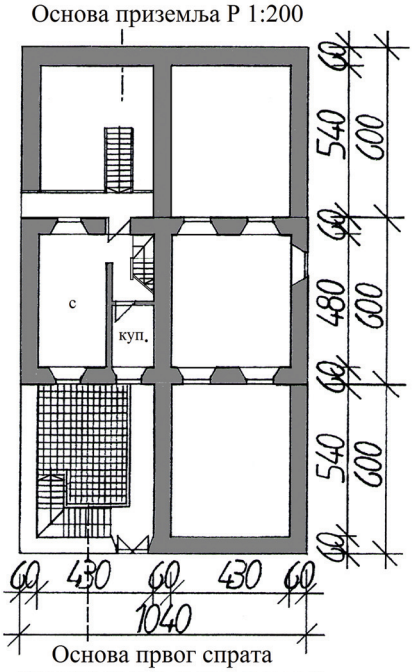

Основа првог спрата

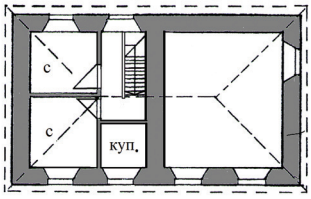

Основа другог спрата

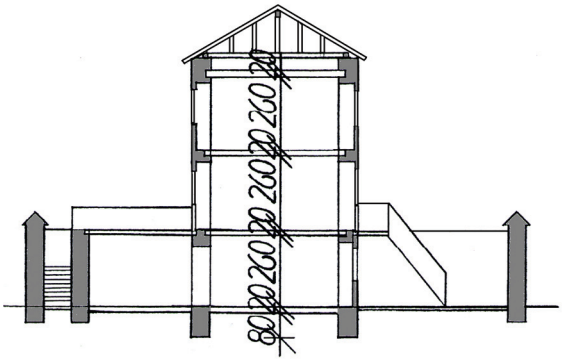

Пресек

Варијанта типа Ф2
Карактеристична је за локалитете: Прчањ, Доњи Столив, Муо

Цртеж 31

Тип (2) Двојна спратна кућа " Ф "
П+Сп+Пк
Доњи Столив

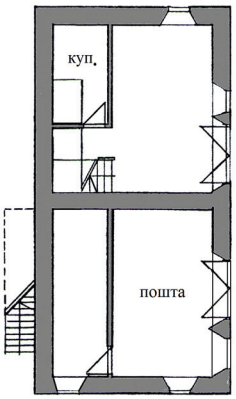

Основа приземља Р 1:200

- улаз са бока
- терен раван
- кров троводан
- 18. век
- пошта + становање

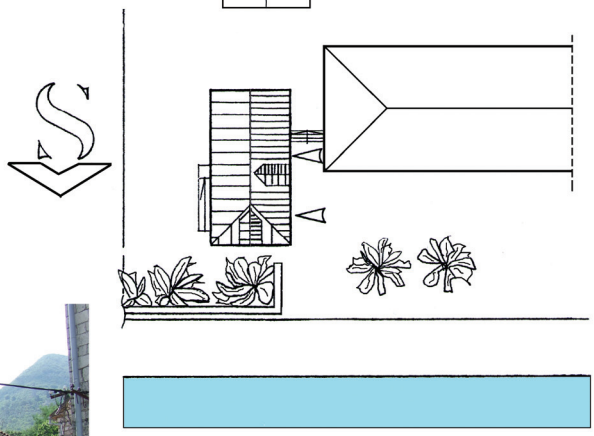

Ситуација Р 1:500

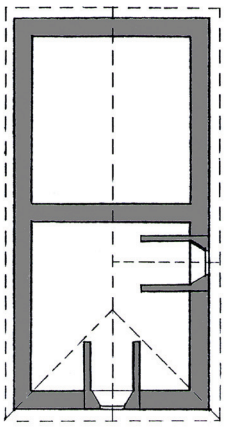

Основа поткровља

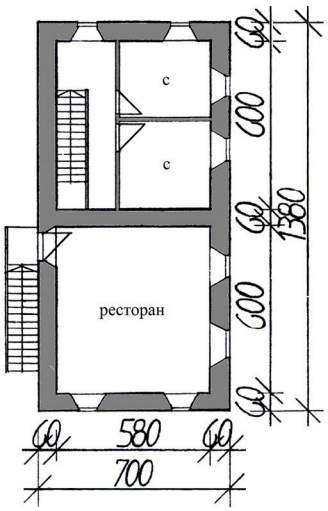

Основа првог спрата

Варијанта типа Ф3
Карактеристична је за локалитете: Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 32

Тип (2) Двојна спратна кућа " Ф "
П+2Сп
Лепетане

- улаз са задње стране
- терен у паду
- кров троводан
- 19. век
- напуштена

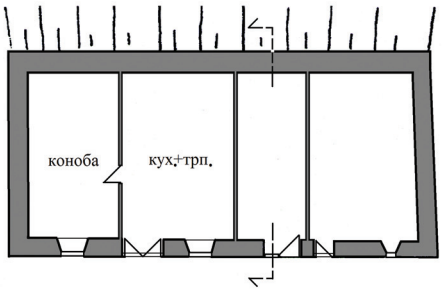

Основа приземља Р 1:200

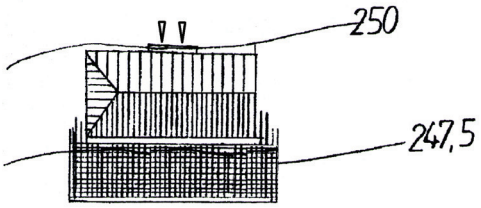

Ситуација Р 1:500

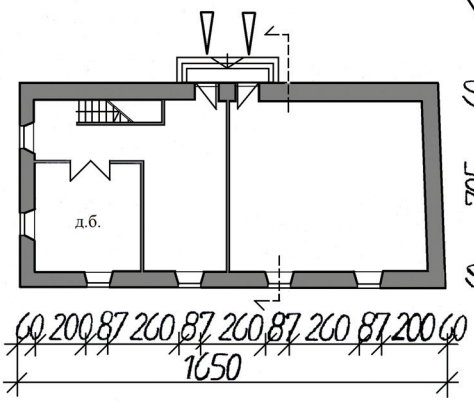

Основа првог спрата

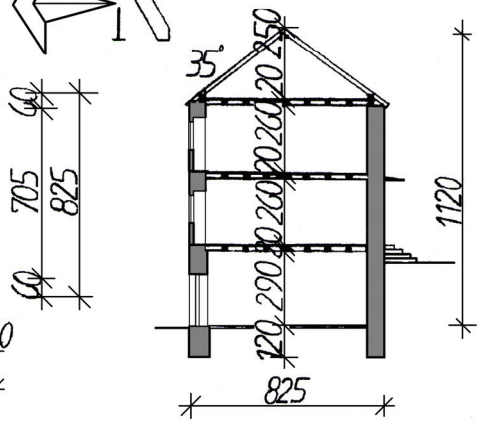

Пресек

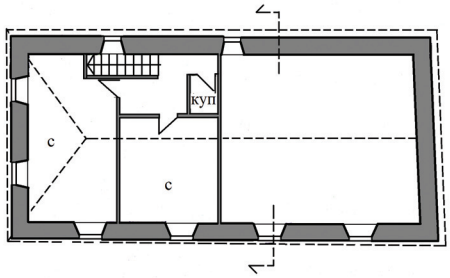

Основа другог спрата

Варијанта типа Ф4
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 33

Тип (2) Двојна спратна кућа " Ф "
П+Сп+Пк
Лепетане

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

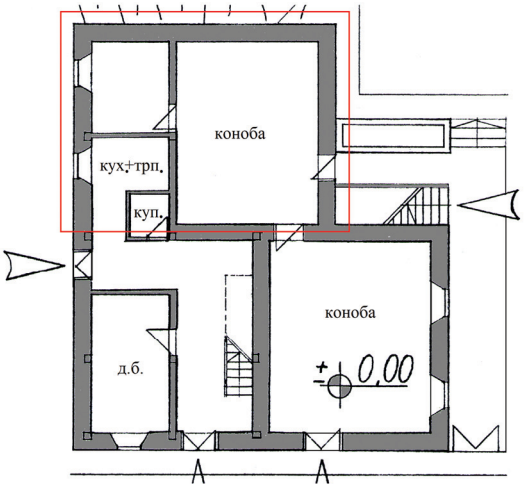

Основа приземља Р 1:200

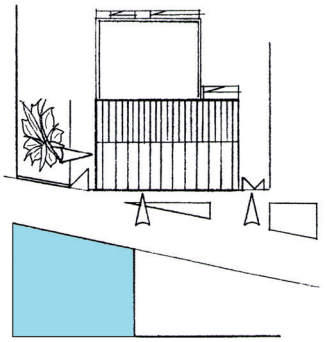

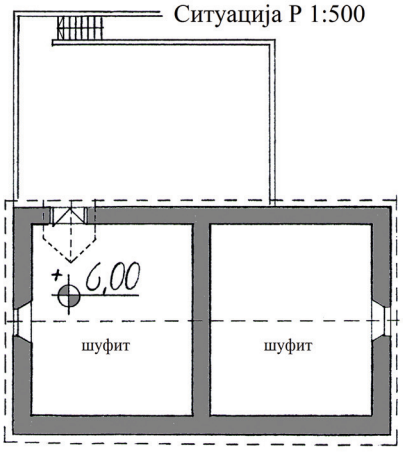

Ситуација Р 1:500

Основа поткровља

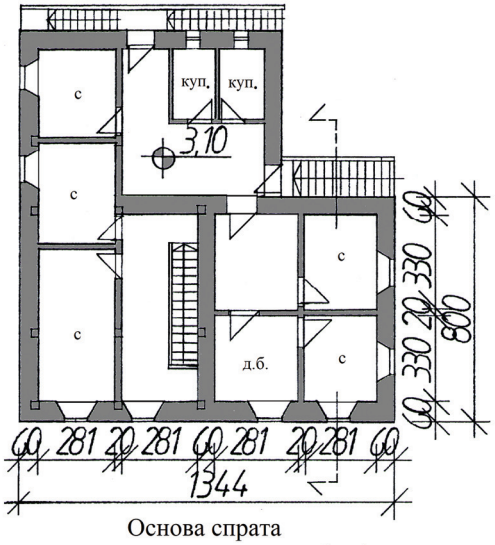

Основа спрата

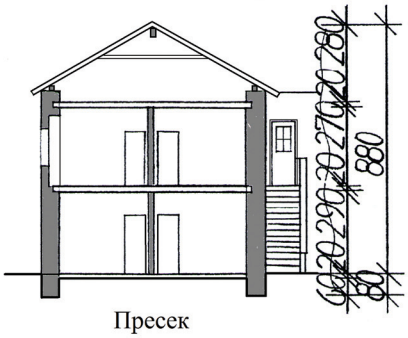

Пресек

Варијанта типа Ф5
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Горњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 34

Тип (2) Двојна спратна кућа " Ф "
П+Сп+Пк
Доња Ластва

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- из 1849.године
- напуштена

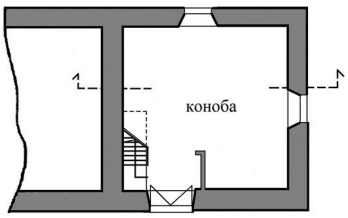

Основа приземља Р 1:200

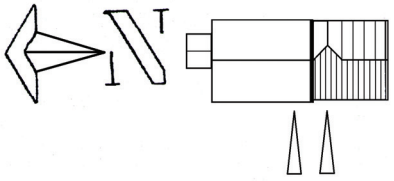

Ситуација Р 1:500

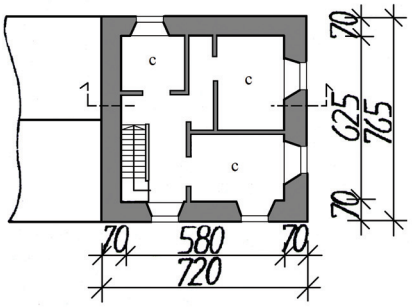

Основа спрата

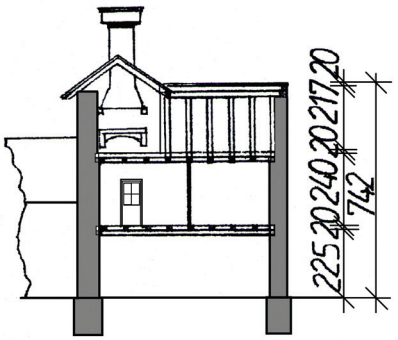

Пресек

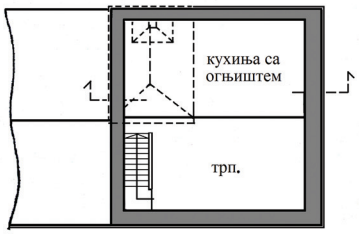

Основа поткровља

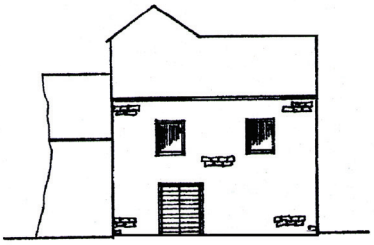

Фронтална фасада

Варијанта типа Ф6
Карактеристична је за локалитете: Доња Ластва, Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 35

Тип (2) Двојна спратна кућа " Ф "
П+2Сп
Лепетане

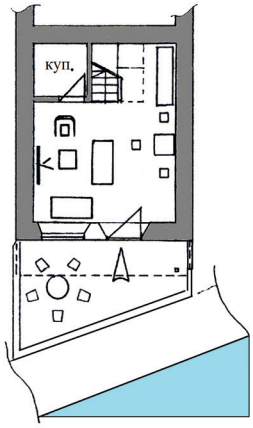

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров троводан
- 19. век
- туристичка вила

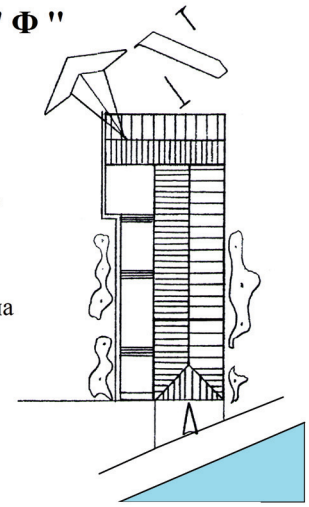

Ситуација Р 1:500

Основа приземља Р 1:200

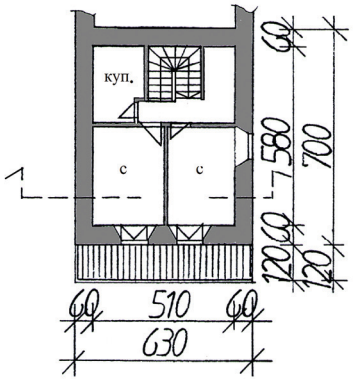

Основа првог спрата

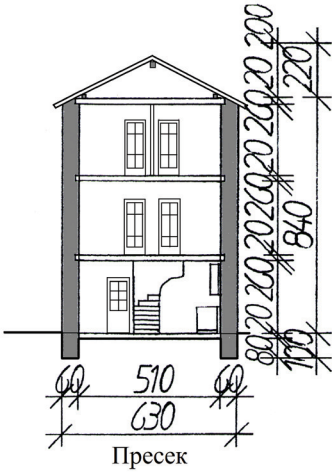

Пресек

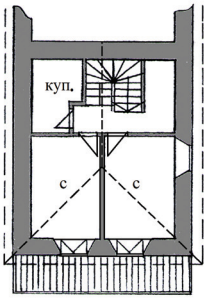

Основа другог спрата

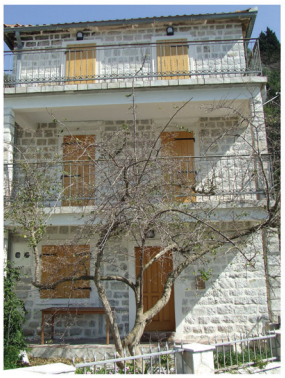

Варијанта типа Ф7
Карактеристична је за локалитете: Лепетане Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 36

Тип (2) Двојна спратна кућа " Г "
П+2Сп+Пк
Муо

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- становање + издавање

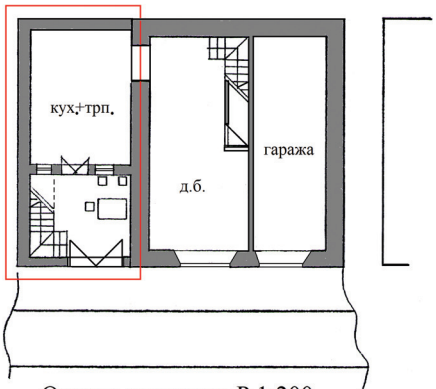

Основа приземља Р 1:200

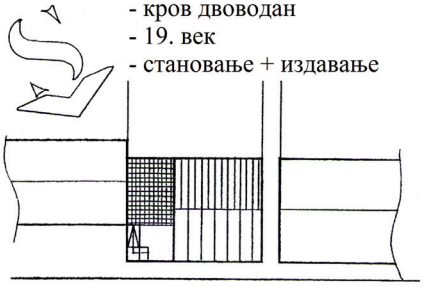

Ситуација Р 1:500

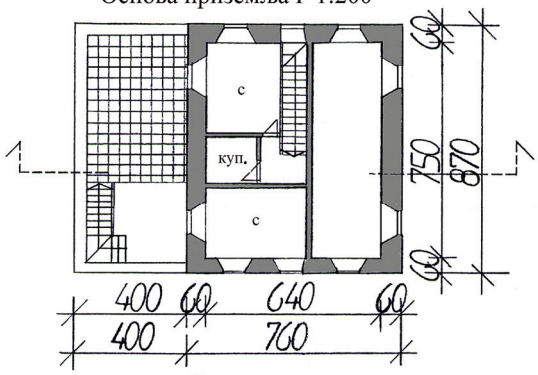

Основа првог спрата

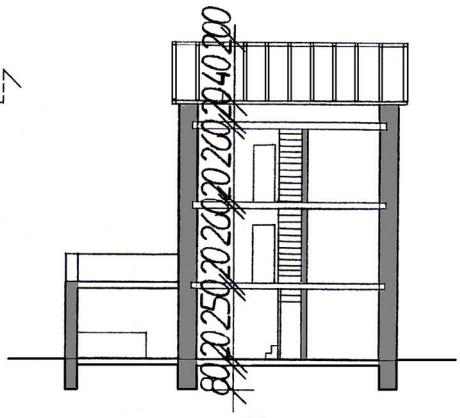

Пресек

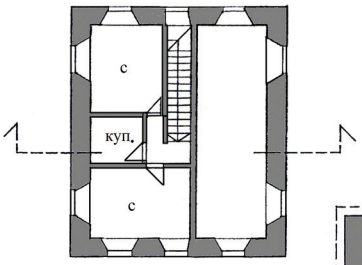

Основа другог спрата

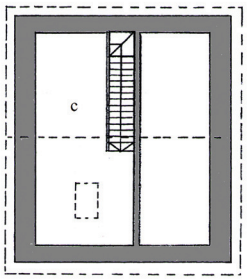

Основа поткровља

Варијанта типа Г1
Карактеристична је за локалитете: Муо, Прчањ, Доњи Столив, Лепетане

Цртеж 37

Тип (2) Двојна спратна кућа " Г "
П+3Сп
Лепетане

- улаз са бока
- терен у паду
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

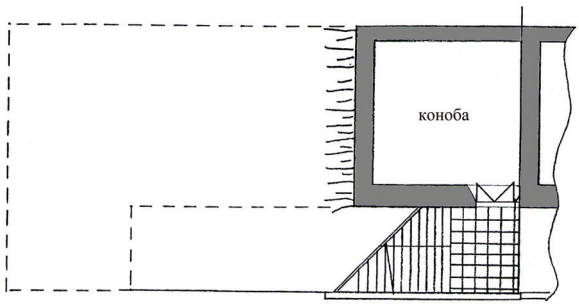

Основа приземља Р 1:200

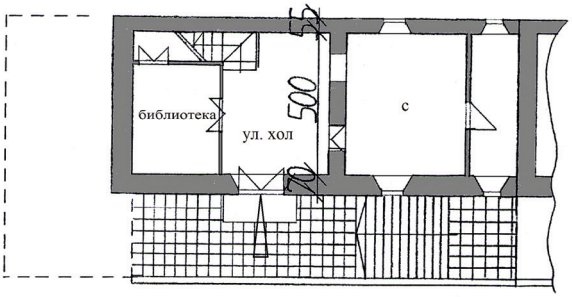

Основа првог спрата

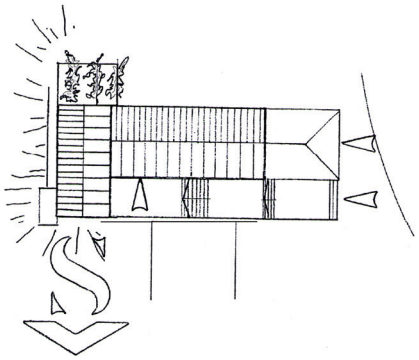

Ситуација Р 1:500

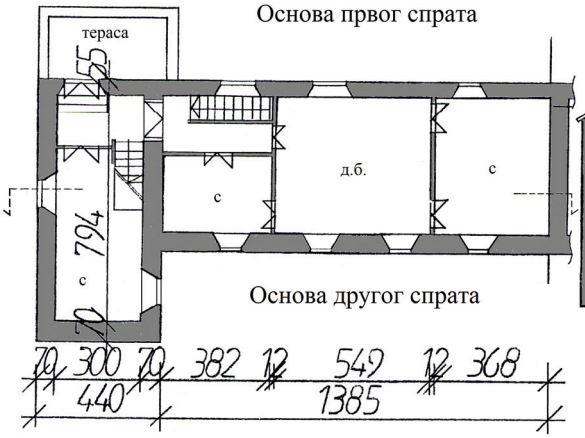

Основа другог спрата

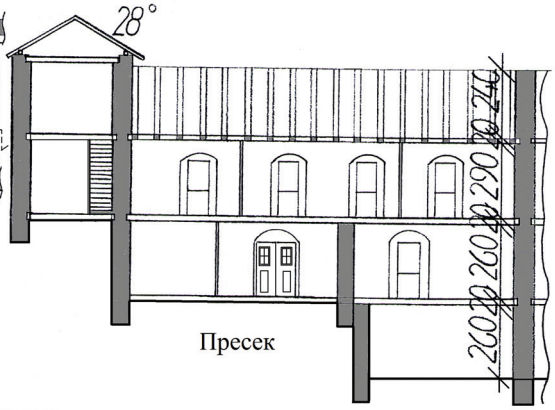

Пресек

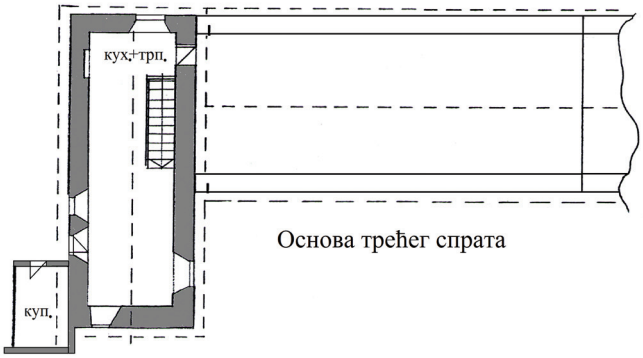

Основа трећег спрата

Варијанта типа Г2
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Прчањ

Цртеж 38

Тип (2) Двојна спратна кућа " Г "
П+2Сп+Пк
Лепетане

- улаз из двора
- терен раван
- кров четвороводан
- 19. век
- туристичка вила

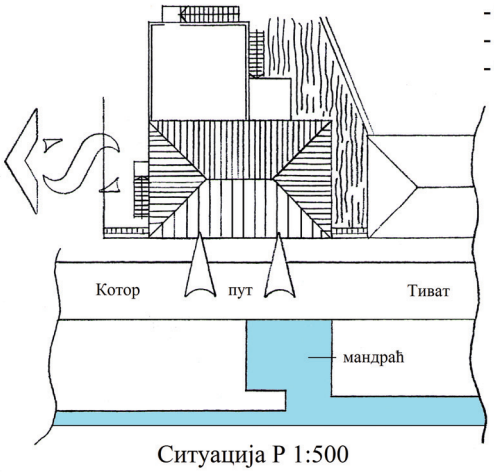

Ситуација Р 1:500

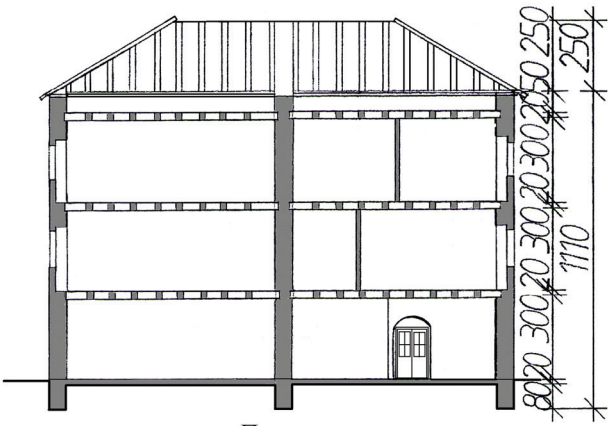

Пресек

Цртеж 39/а

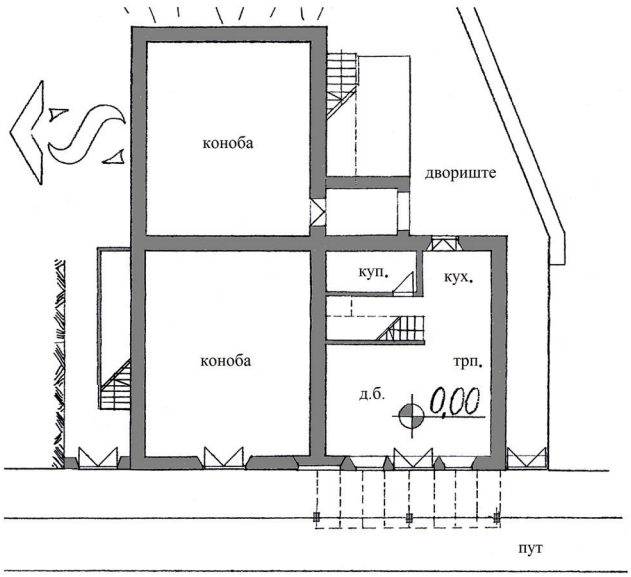

Основа приземља Р 1:200

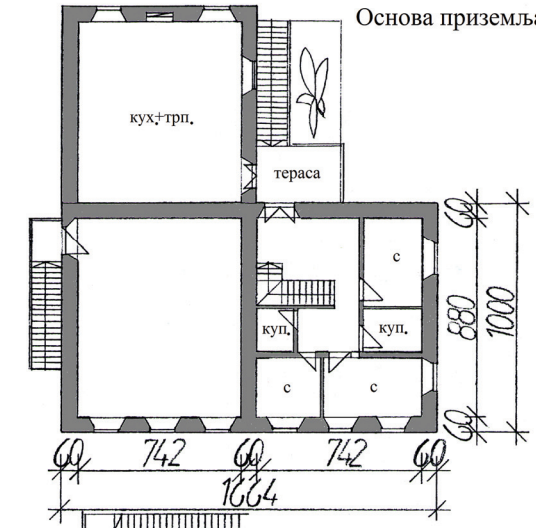

Основа првог спрата

Варијанта типа Г3
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо

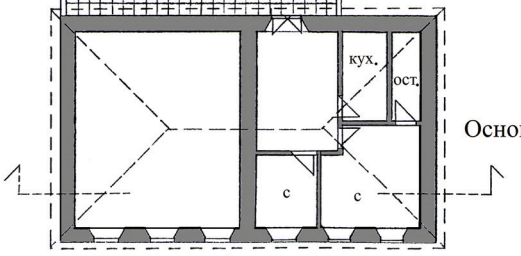

Основа другог спрата

Цртеж 39/б

Тип (2) Низ спратних кућа " X "
П+Сп
Лепетане

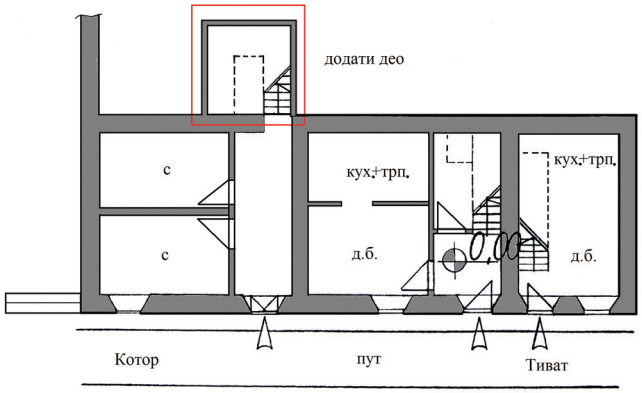

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров троводан
- 19. век
- становање + издавање

Основа приземља Р 1:200

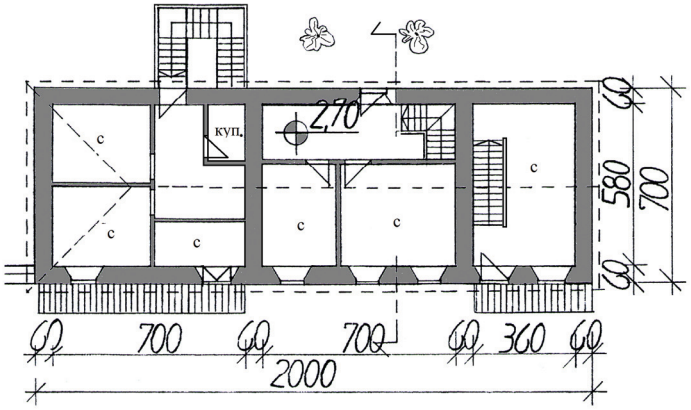

Основа спрата

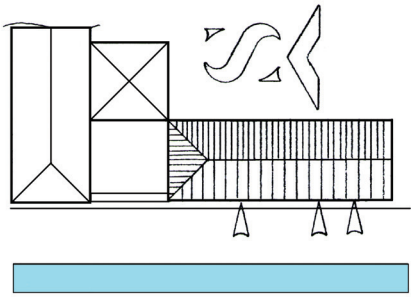

Ситуација Р 1:500

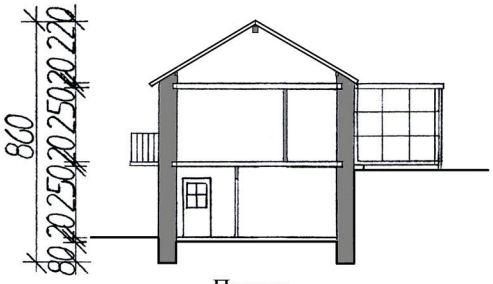

Пресек

Варијанта типа X1
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 40

Тип (2) Низ спратних кућа " И "
П+Сп+Пк
Прчањ

- улаз са задње стране
- терен у благом паду
- кров двоводан
- 18. век
- становање + таверна

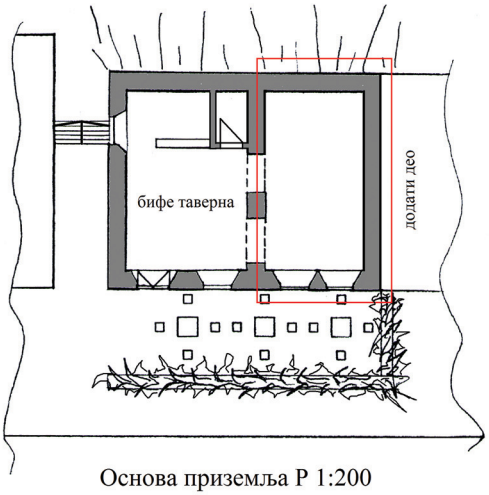

Основа приземља Р 1:200

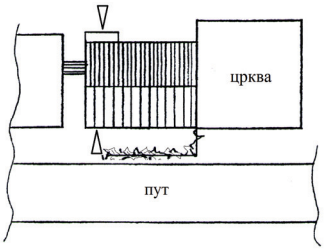

Ситуација Р 1:500

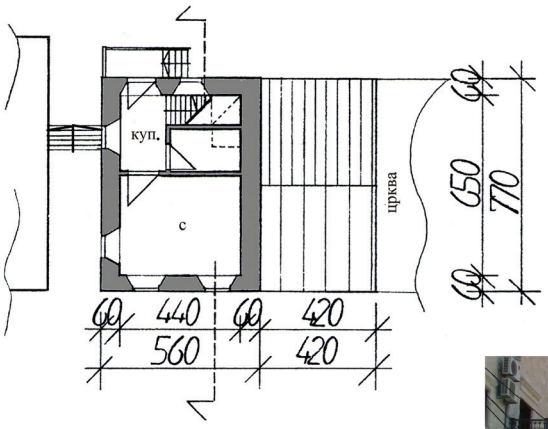

Основа спрата

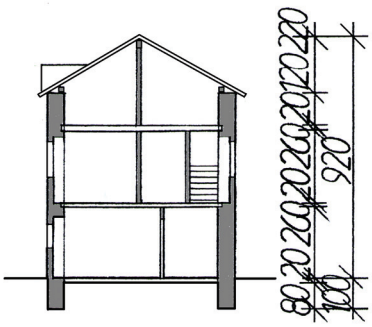
80
20
20
20

Тип (2) Низ спратних кућа " И "
П+2Сп
Доњи Столив

- улаз с прочеља
- терен у благом паду
- кров двоводан
- 18. век
- породично становање

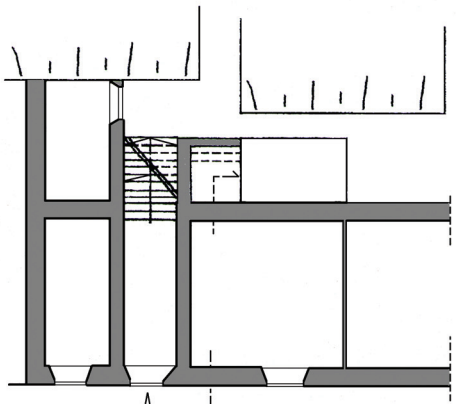

Основа приземља Р 1:200

Ситуација Р 1:500

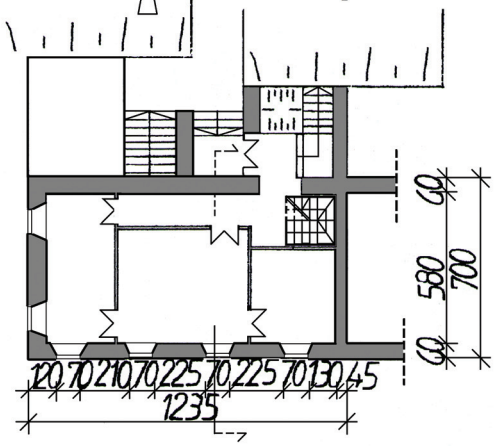

Основа првог спрата

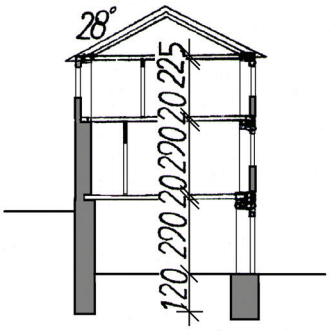

Пресек

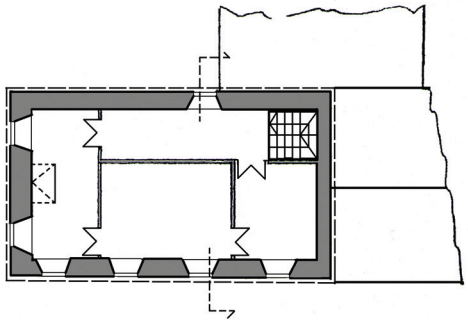

Основа другог спрата

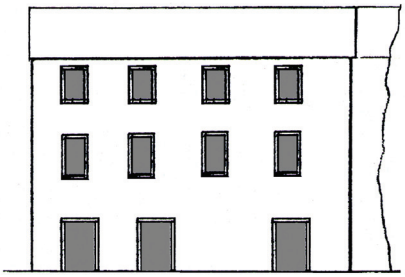

Фронтална фасада

Варијанта типа И2
Карактеристична је за локалитете: Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 42

Тип (2) Низ спратних кућа " И "
П+2Сп
Горњи Столив

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров четвороводан
- 19. век
- породично становање

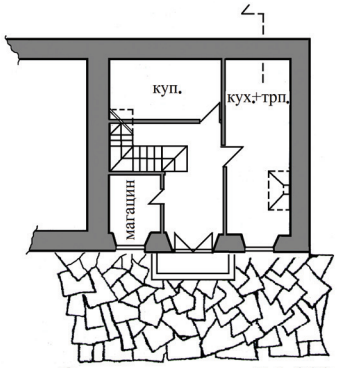

Основа приземља Р 1:200

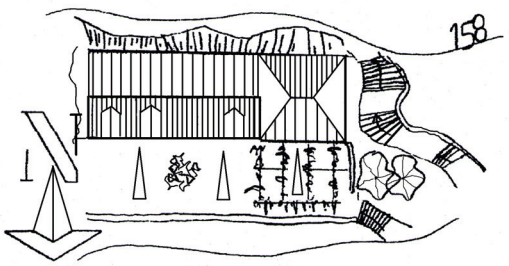

Ситуација Р 1:500

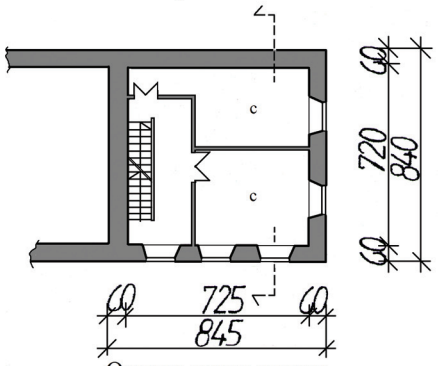

Основа првог спрата

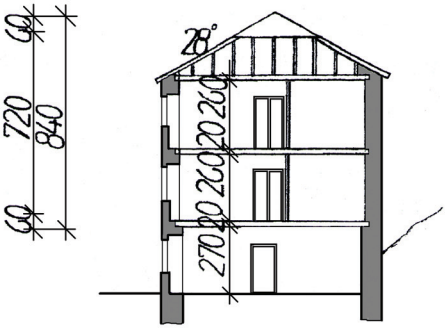

Пресек

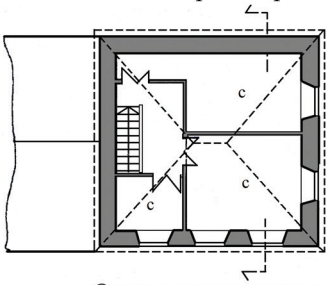

Основа другог спрата

Аксонометријски приказ

Варијанта типа ИЗ
Карактеристична је за локалитете: Горњи Столив, Горња Ласта, Богдашићи

Цртеж 43

Тип (2) Низ спратних кућа " И "
П+2Сп
Лепетане

- улаз с прочеља
- терен у благом паду
- кров троводан
- 19. век
- породично становање

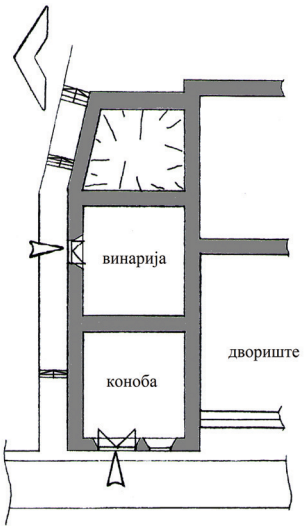

Основа приземља Р 1:200

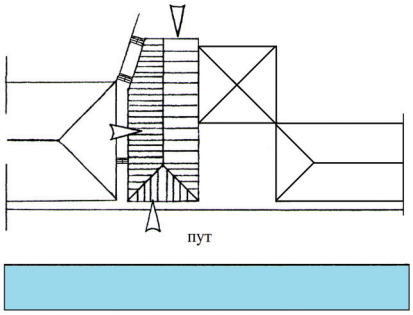

Ситуација Р 1:500

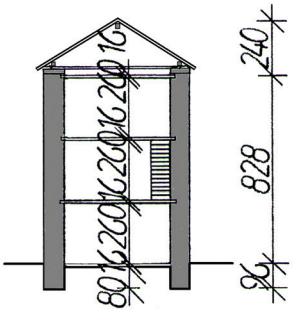

Пресек

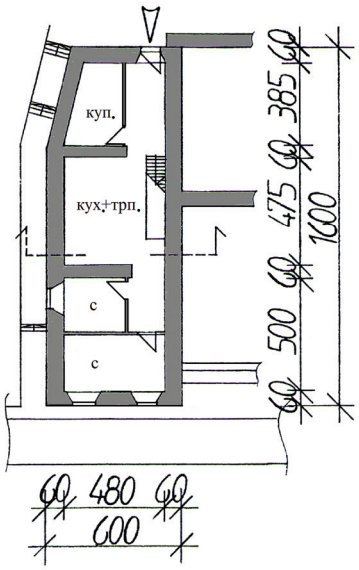

Основа првог и другог спрата

Варијанта типа И4
Карактеристична је за локалитете: Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 44

Тип (2) Низ спратних кућа " И "
П+2Сп
Лепетане

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров троводан
- 19. век
- породично становање

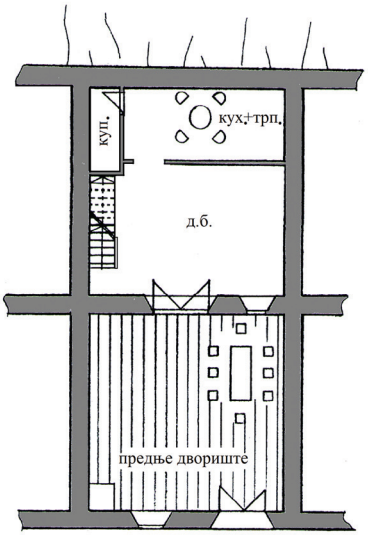

Основа приземља Р 1:200

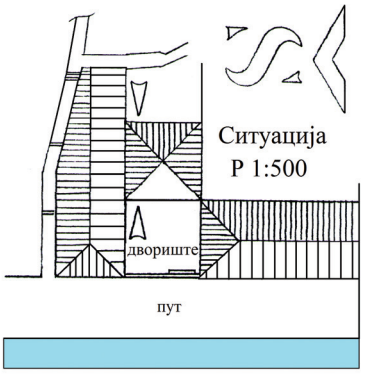

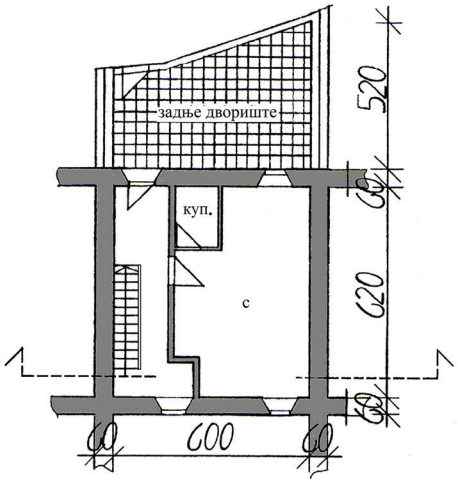

Основа првог спрата

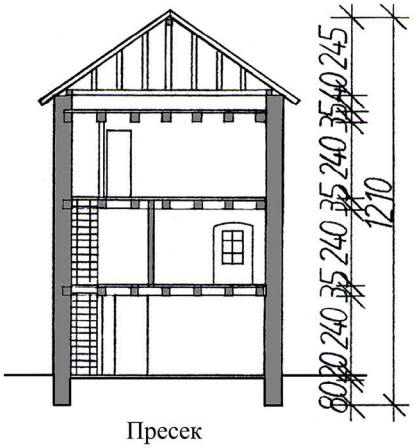

Пресек

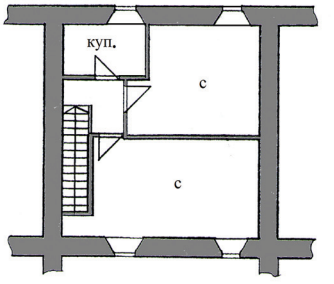

Основа другог спрата

Варијанта типа И5
Карактеристична је за локалитете:
Лепетане, Доњи Столив, Прчањ, Муо

Цртеж 45

Тип (2) Низ спратних кућа " Ј "
П+2Сп+Пк
Муо

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров сложен
- 19. век
- породично становање

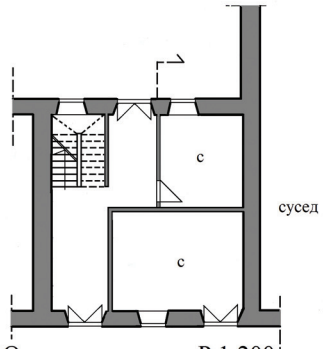

Основа приземља Р 1:200

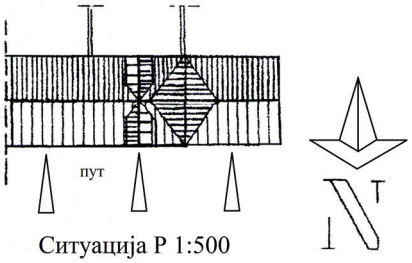

Ситуација Р 1:500

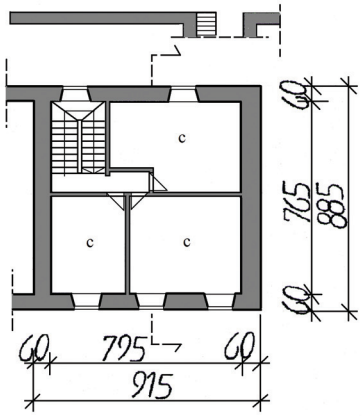

Основа првог и другог спрата

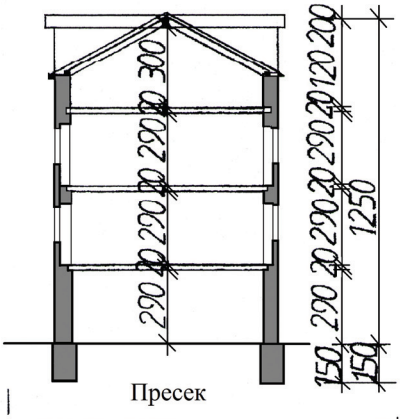

Пресек

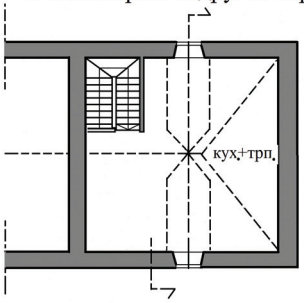

Основа поткровља

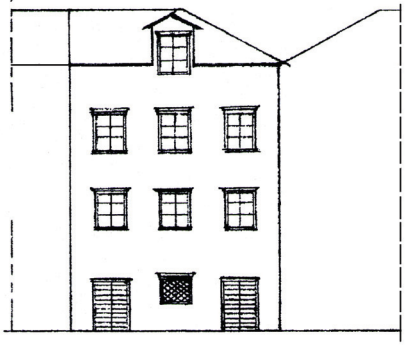
Фронтална фасада

Варијанта типа Ј1
Карактеристична је за локалитете: Муо, Прчањ, Доњи Столив

Цртеж 46

Тип (2) Низ спратних кућа " J "
П+2Сп+Пк
Прчањ

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 18. век
- туристичка вила

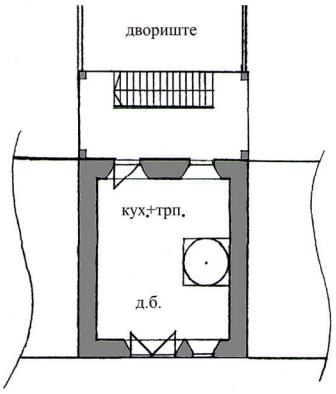

Основа приземља Р 1:200

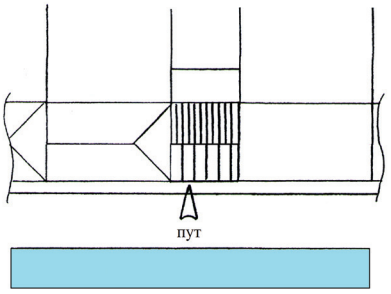

Ситуација Р 1:500

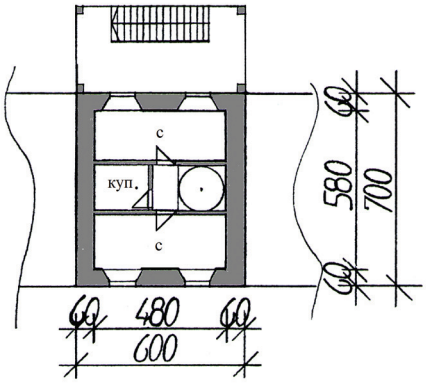

Основа првог спрата

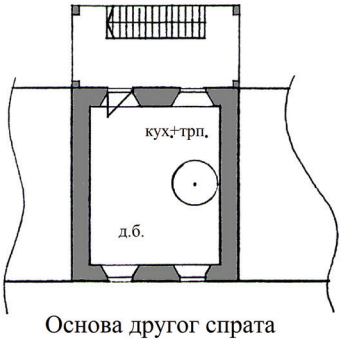

Основа другог спрата

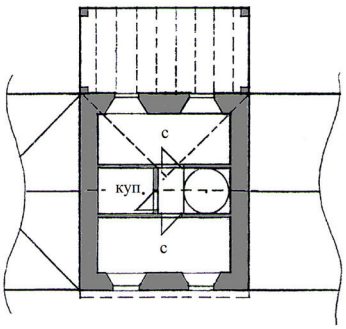

Основа поткровља

Варијанта типа J2
Карактеристична је за локалитете: Прчањ, Муо, Доњи Столив, Лепетане

Цртеж 47

6.0. Анализа технике градње

6.1. Материјали

Грађевински материјали који су се користили за изградњу кућа и кућишта на Врмцу, а и у целој Боки, па можемо рећи и шире на јадранском приморју, били су локални и узимани су из непосредне околине.

У овим крајевима има доста квалитетног камена. У Стрпу и Липцима код Моринја вадио се камен од праволинијских квадера веће висине, који се користио за фасаде кућа. У каменолому Верига и Каменара налази се плочасти камен који се користио, а и данас се користи за поплочавање подова коноба, авлија, тргова и других јавних површина.

Песак за зидање набављан је у Мељинама и Жањицама, а касније је довожен из Улциња, Цавтата и долине реке Неретве.

Дрвене грађе је увек мањкало у изградњи објеката на приморју. Обала је била са мало шума или уопште без њих, а скромна дрвена грађа била је слаб и недовољан грађевински материјал. У 19. веку, дрвена грађа се увозила и куповала у Лепетанима, а довожена је директним морским путем из Венеције. После Другог светског рата, стање се умногоме поправља. Индустријализацијом велике државе отварају се бројна стоваришта, а понуда грађевинског материјала је разноврснија.

Сви елементи пластике урађени су од камена. Префабриковани су у локалним или каменоломима Брача и Корчуле. Ту пре свега мислим на тешке балконе кућа које носе камене конзоле (регуле), оквире око прозора и врата, мале камене конзоле испод кровних венаца и ограде тераса које су урађене од каменех, а касније и бетонских балустера. У другој половини 20. века, у недостатку оригиналних, раде се њихове имитације у бетону, које ни естетски ни функционално не приличе овом типу објеката.

У време настанка народних кућа, кровови су прекривани каменом плочом или старим типом ћерамиде полаганом у суво. Почетком 20. века замењује га новији тип ћерамиде који се производио у фабрици црепа и цигле у Кртолама. У другој половини 20. века, у употреби је индустријски цреп специјално намењен за ово подручје, типа медитеран и меридијал. На појединим кућама још увек се може наћи и најстарији тип црепа.

Сви овде поменути материјали својим особинама задовољавају све потребе у погледу чврстоће, термичке изолације и погодују условима приморске климе којој се прилагођавају.

Сл. 146 Прве приземљуше зидане су каменом без везивних материјала

6.2. Техника градње приземних кућа

Ова анализа односи се на технику градње приземних кућа на полуострву Врмац.

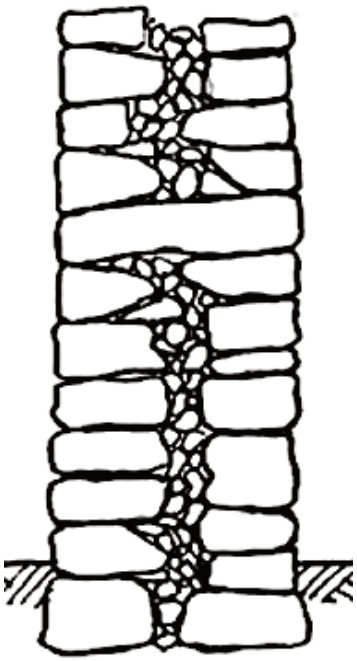

Сл. 147 Сувозид у пресеку

Једноделна зграда приземљуша, својом формом, конструкцијом и организацијом чини сржсеоске камене архитектуре на полуострву Врмац.

Конструкција ових зграда је примитивна. Основа је најчешће квадратна. Ширина и дужина објекта не прелази габарит већи од 3 до 5 метара. За изградњу се најчешће користио локални једва правилни камен усуво (без везивних материјала).

Зидање усуво (без везива) је најстарија техника градње. И данас се понегде ради код зидања камених ограда и подзида, а у традиционалној изградњи примењивана је скоро до краја 20. века.

Зидови ових кућа су дебљине 70–100 цм, а висине од 2 до 2,2 м. Висина слемена је 3–4 м. У унутрашњости зида, на више места остављана су удубљења (пањеге) тако што је из слога зида изостављан по један камен. На угловима зидова постављали су се највећи блокови. Увек су се прво зидали блокови на спољашњем лицу зида, а касније они на унутрашњем. Спољашње лице зида градило се ве-

Сл. 148 Карактеристична приземљуша

ћим и правилнијим каменим блоковима, а унутрашње мањим, тако да се висина редова на лицу и наличју зида није поклапала. Све шупљине између блокова на лицу и наличју зида испуњавале су се ситнијим каменчићима (совриом). На сваки квадратни метар зида постављао би се један везник који је повезивао спољашње и унутрашње лице зида.

Врата су у почетку била једини отвор на кући. Над вратима су стајали надвратници, најчешће од монолитног камена. Међутим, било их је и од дрвета (од најтврђег дрвета храста).

Прозора на овим кућама у почетку није било. Касније, у 19. веку, прозори, уколико их има, малих су димензија и окренути су низ падину према пољу и мору. Прозори се с временом повећавају па су средином 20. века величине отприлике 1 м.

Отвори на приземљушама могли су бити:

- без оквира
- са оквирима „праговима“ од локалног камена (чешће)
- са праговима од корчуланског камена (ређе).

Конструкција крова ових кућа је веома једноставна. Састојала се из једне слемењаче која иде од средине једног калкана до средине другог, а на средини је подупрта дрвеним рачвастим стубом који мештани зову „соха“.

Рогови се не ослањају на слемењачу, него се напросто у слемену састају, а на месту венчанице се слободно заривају у зидове. Преко рогова су пребачене и везане летве од изделаног грања а после су покривене обично каменим плочама (пре тога у 18. и 19. веку су то слама, шевар, дрвене летвице и сл.). Како се рогови ослањају на унутрашњу страну зида, кров је при крају био благо заобљен нагоре.

Ове куће нису имале димњак. Дим из огњишта би кроз рупе у зидовима и на крову изла-

Сл. 149 Рачвасти дрвени стуб – соха

Сл. 150 Конструкција крова приземљуше

Сл. 151 Приземљуша данас представља простор за животиње – Г. Столив

зио напоље. У последњој трансформацији куће у првој половини 20. века, изнад огњишта је остављена рупа у зиду и на крову (примитивни димњак), кроз коју је дим излазио напоље.

Средином 20. века, већина приземљуша подигнута је на спрат. Оне које нису, претворене су у помоћне зграде или просторе за држање животиња. Кућа на два спрата у горњим селима, где су се приземљуше најдуже и одржале, у овом периоду је новост и није типична.

6.3. Техника градње спратних кућа у првој половини 20. века

Ова анализа односи се на технику градње спратних кућа на полуострву Врмац.

Темељ

Камене куће су се по правилу градиле на чврстом тлу. Темељи кућа поред мора у местима Муо, Доњи Столив, Прчањ, Лепетане за време киша стално су у подземној води, уколико нису зидани и у самом мору. Ипак, зидови ових кућа ни до данас не показују знаке пукотина нити каквог слегања.

В. Ђуровић[31] говори о темељима куће Вероне из 1815. године, где су коришћени храстови шипови. Међутим, таквих примера је мало, а најчешће су темељи урађени од каменихплоча или већих блокова различитих величина и њихова дубина не прелази 50–60 цм. Уколико је тло растресито, копа се и дубље од метра, а ако се зида на стени, онда темељење није потребно.

Дебљина темељног зида варира од 70 до 80 цм, а везивни материјал је био кречни малтер, понегде и црвеница (црљеница, *terra rossa*), позната као добар везивни материјал. Цемент се у традиционалној градњи почео користити релативно касно – све до седамдесетих година 20. века био је прескуп за сиромашније сеоске градитеље.

Сл. 152 Простор између спољашњег и унутрашњег зида испуњен је ситним камењем и кречним малтером

Спољашњи зид

Зидови су зидани од домаћег камена утопљеног у врући кречни малтер или песак, глину, а понегде и у јаја као везивно средство. Од средине 20. века, са појефтињењем цемента и већом индустријализацијом у овоме крају, за неопходне радове највише се употребљавао цемент и песак (бетон).

Код ових зидова постоји спољни и унутрашњи зид. Простор између та два зида испуњен је ситним каменом (соврња, лат. сауорнам) и најчешће кречним малтером.

Веза између два зида постизала се једним већим каменом који увезује оба дела на свака 2–3 метра наизменично у сваком од редова. Тај камен и поступак каменари зову „превез зида“.

На угловима зидова јављају се угаони блокови. Они су нешто већи, правилније обрађени, јаче су сиве боје и од њих је делимично зависила стабилност камене куће.

[31] В. Ђуровић, О конструкцији кућа од 16. века, стр. 150

Сл. 153 Угаони блокови

Сл. 154 Спољни зидови су се зидали боље клесаним квадерима

- Дебљине зидова мериле су се млетачким стопама (34,77 цм). То је била јединица мере у грађевинарству до краја 19. века на Врмцу, па и у целој Боки. Палац Верона на Прчању (зидан крајем 18. века). Сви спољни зидови 72:72:72:65. Средњи зидови 65 цм.
- Двојна зграда Верона у Прчању (зидана крајем 18. века). Сви спољни зидови 71 цм.
- Палац Томановића у Лепетанима из 1846. (зидови у приземљу 72, на спрату 66 цм);
- Кућа Томановића у Лепетанима из 1826. године (зидови у приземљу 66, на спрату 60 цм).

Код неких кућа, дебљина зидова у приземљу је 72 цм (две стопе), а на горњем спрату су ослабљени на 66 или 60 цм.

После земљотреса 1979. године, да би се зидови ојачали, стављале су се челичне затеге. У претходном периоду нису се употребљавале. Оне се јављају касно у 19. веку, и то само код високих грађевина (најчешће у Котору).

Спољни зидови су зидани фино обрађеним каменом (од клесаних камених блокова) висине 17–25 цм који се више ценио. Бочни зидови зидали су се неправилнијим квадерима него што су они на предњој фасади куће. Дебели камени зидови пружали су ниску температуру у просторијама лети, а дуго су држали топлоту зими.

У току радова на главној фасади (код имућнијих власника), домаћи камен је замењен каменом са Корчуле. Он је представљао врхунац лепоте зграде, а уједно је и израз богатства њеног власника.

За унутрашње зидове камен није специјално обрађиван, осим нешто камених плоча изнад прозора где формирају благи лук. Сводови су зидани од камених плоча дебљине 5–6 цм које су узете из локалних каменолома Вериге, Стрп и Липаца.

Спојнице су најчешће испуњене малтером у равни зида и њихова величина варира од 5 до 7 мм. Обрада спојница није увек и свуда иста. Власници који су сматрали да им није довољно лепа или ефикасна фуга у равни зида, обрађивали су је на другачији начин: фуге су испуњене до равни зида, а затим су све, и хоризонталне и вертикалне, избачене да стрче ван равни зида за 3–5 мм са потпуно правим и оштрим ивицама.

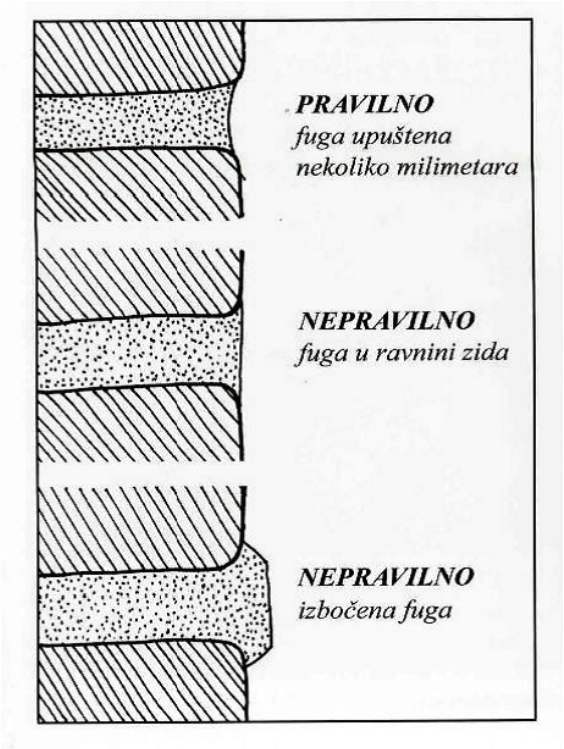

Сл. 155 Начин фуговања

Током 19. и 20. века постојала је тенденција да се спољашњи зидови малтеришу како би се кућа заштитила од влаге, мора и кише. Поједине куће у Прчању малтеришу се црвеним малтером (највероватније направљен од млевене цигле). Малтерисање цементним малтером присутније је у периоду после Другог светског рата, када цемент постаје доступнији ширем грађанству.

Сл. 156 – Фасада малтерисана црвеним малтером

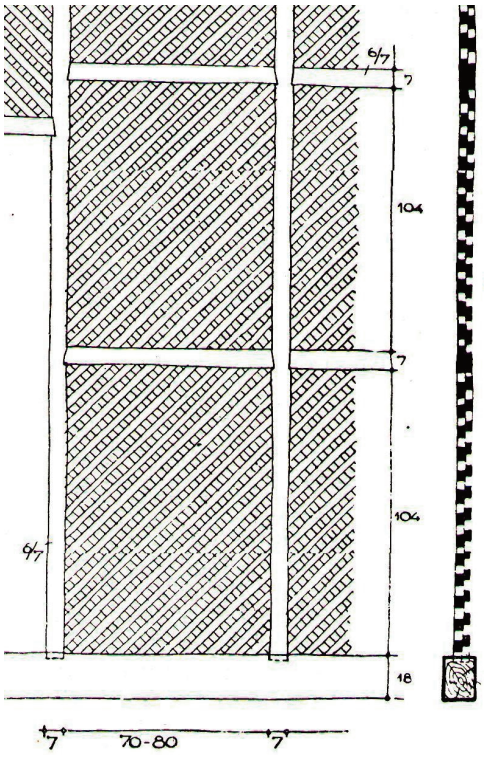

Сл. 157 Преградни зид

Преградни зид

У највећем броју кућа на Врмцу преградни зидови су дрвени, а потом су малтерисани. У другој половини 20. века, у кућама се јавља и зид од цигала (најчешће у коноби) као преградни зид и увек се тежило да тај зид буде што тањи. Деобом власништва, куће су се делиле преградним зидовима по вертикали, а не по спратовима.

Преградни зидови су најчешће урађени тако што су вертикално постављене даске дебљине 3 цм и неједнаке ширине, која варира између 5 и 10 цм. Са обе стране дасака су хоризонтално закуцане летве димензија 3x3 цм, на растојању од 2 до 3 цм. Уместо летава, често се употребљавају и насечене даске на истим растојањима. Преко свега тога долази 1 цм кречног (или касније цементног) малтера којим су се испуњавале све шупљине. Дебљина оваквих преградних зидова варира од 9 до 12 цм.

Ако преградни зид стоји попреко на гредама, тада је на доњим гредама и испод горњих

закуцана по једна летва. За те летве су закуцане вертикалне даске. Оне иду по десетак центиметара испод доње и горње летве. Како је ширина дасака велика (до 40 цм) а растојање греда мало, скоро свака даска належе на по једну греду. Где нема плафона, цео зид стоји на поду, а са горње стране иде до пода.

Ако је преградни зид у правцу греда, закуцана је летва или на под над гредом или средином саме греде, па су за њу закуцане вертикалне даске. Са горње стране закуцана је летва за летве плафона (било под гредом или не). Ако је плафон од дасака, тада даске иду до саме даске, а једино укрућење даје малтер на плафону.

Веза између каменых и преградних зидова јесте жлеб у зиду који остаје у малтеру када се све омалтерише, а можда и понеки гвоздени ексер.

Веза између два преградна зида остваривала се тако што летве једног прођу кроз међупростор другог преградног зида. Оваква веза је доста слаба.

Крајем 20. века, неносиви унутрашњи преградни зидови најчешће се раде опекарским производима, сипорексом или сувим поступком, преградама од гипс-картонских плоча. Употребом танког слоја малтера знатно се смањује улазак влаге у ове зидове.

Међуспратна конструкција

Међуспратне таванице су по правилу дрвене. Греде су најчешће од буковог, боровог или кестеновог, или неког другог дрвета којег има у околини. Међуспратне конструкције се састоје од дрвених греда чија је ширина 18, 20 или 22 цм и веома различитих дебљина од 12, 14, 16, 18, 20, 22, 28 или чак 30 цм, за распоне од 7 до 8 метара. Греде се постављају на осовинском размаку од 70 до 80 цм.

Греде међуспратне конструкције у неким кућама у Прчању (кућа породице Флорио и

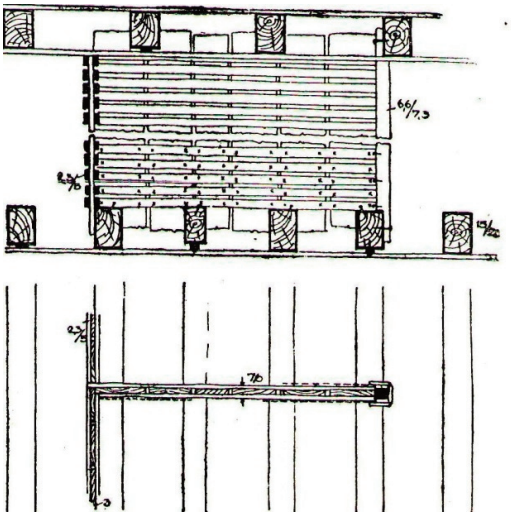

Сл. 158 Греде међуспратне конструкције

Верона) постављене су тако да належу својим ширим странама, услед чега се осетно смањује њихова носивост.

Дрвене међуспратне конструкције су помоћу котви повезане са зидовима. Тако су принуђене да осцилују хармонично, што спречава већа оштећења. Ови елементи који су споља обухватили по неколико редова камена а изнутра бивали фиксирани за тавањаче, по правилу су се постављали у осовини међупрозорских стубаца, где су сеизмички били најефикаснији.

Сл. 159 Најчешће су постављене својим краћим странама

Обрада греда није нарочито прецизна. Код богатијих кућа, где су греде видљиве на плафону, оне су фино обрађене, обично зарезане са обе стране и мало заобљених ивица.

Сл. 160 Конзоле од домаћег камена

Сл. 161 Греде су убачене у масивне камене зидове

Греде за међуспратну конструкцију ослањају се на конструктивне масивне зидове, углавном на три начина:

- на зупцима
- на дрвеној греди положеној на зид
- у предвиђеним рупама у зидовима (узидане).

Зупци су камене конзоле, некад од домаћег камена (најчешће у горњим селима), некад од корчуланског (у приморским местима), и стрче изван зида 16 цм, а висине су 13 цм. Упуштене су у масивни спољашњи зид 20–25 цм.

На размаку између доњег зида конобе и спратног зида, јавља се разлика од 10 до 12 цм, и она се користи да се ту стави дрвена греда која служи уместо зубаца.

Трећи случај је да се греде међуспратне конструкције убацују у масивне зидове у унапред припремљене рупе. Те рупе биле су димензија колике су биле и греде на осовинском размаку око 60 цм за распон од 4 м.

Међуспратне висине конобе, приземља и спрата увек су различите па тако имамо неколико висина које су најчешће биле у употреби.

Тако у главним просторијама за спавање имамо спратне висине:

8’ = 278,16 цм
9’ = 312,93 цм
10’ = 347,7 цм

У осталим (помоћним) просторијама, та висина је нешто мања:

6’ = 243,35 цм
6’1/2 = 261,12 цм.

Кровна конструкција

Кровна конструкција је на свим кућама дрвена. Покривена је каналицом или каменим плочама. То се може закључити на основу бројних остатака у селима на Врмцу.

Кровови су углавном двоводни (на ластавицу[32]), мада има троводних, четвороводних кровова (на падиљон[33]), али и кровова на више вода.

Кровна конструкција на две воде састоји се од венчаница које лежу на фасадне масивне зидове са унутрашње стране, и слемењаче која се ослања на врху оба калканска зида. Рогови су положени на венчанице, димензија 15–17 цм, а чеоном страном належу на слемењачу. На висини од око 200 цм постављене су распињаче. Преко рогова, паралелно са

[32] Поп Сава Накићеновић, опис крова (ластавице), Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 230

[33] Поп Сава Накићеновић, опис крова (на падиљон), Бока, 1913, стр. 230

Сл. 162 Двоводни кров

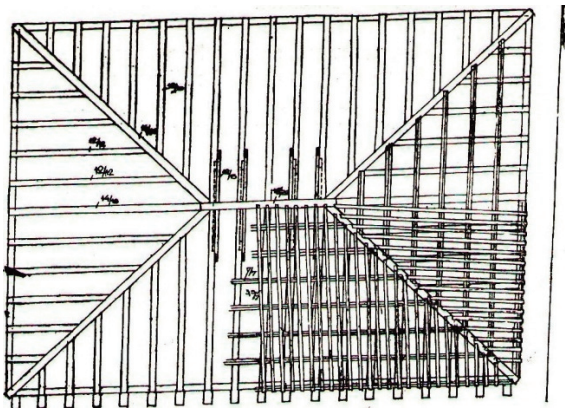

Сл. 163 Карактеристичан четвороводни кров у Прчању

фасадом, постављене су летве од 15 до 20 цм, а преко њих цреп каналица, изливен у течном малтеру. Нагиб кровних равни на Врмцу креће се између 25 и 32°, најчешће 28°.

Поп Накићеновић на следећи начин описује ову врсту кровова: „Кровови су на ластавице а рјеђе на падиљон (*padiglione*, шатор). Кров на ластавице јест, када се два ужа, противна зида, заврше у виду трокута, а она друга два противна зида заврше се водоравно према основици трокута. Шљеме се положи по врховима трокута, тако и двије греде, које се зову 'плање' према шљемену, на оним двама водоравним зидовима се положе. Тад се мањим гредицама, које се зову 'макази', спаја шљеме са плањама, а преко ових малих гредица стављају се жиоке (друге мање), и тад се купама покрива. То је кров на ластавице, или кућа на ластавице покривена[34].“

Код четвороводних кровова, дијагоналне греде се наслањају на грби крова. Сама слемењача наставља се као појачани рог. Дијагонале су по пресеку јаче и од слемењаче 2–3 цм. Ако слемењаче нема, дијагонале су вертикално засечене и ослањају се једна на другу, и на први пар нормалних коња. Заковане су ексерима.

Доњим делом коњи се одупиру о венчаницу димензија 12x12 цм. Венчаница је јаким ексерима закована за греде тавањаче. У горњој трећини постављена су клешта, али не за сваки пар коња. Њихова растојања су око 60–72 цм. На коње су закуцани хоризонтални пасови, пресека 7x7 цм, на растојању од око 72 цм. На њих су закуцане летве пресека 3,5x7 цм. Растојања осовина тих летава је 19–21 цм. Између летава, сложене су тигле.

Ово је основни тип кровне конструкције кућа на Врмцу.

Овако поп Накићеновић 1913. године описује кров на четири воде: „Кућа на падиљон изгледа овако: кућњи се зидови сви површе тако, да добију форму једног паралелограма. По површини врхова ових зидова поставе се четири греде, које се на крајевима једна с другом учврсте. Из крајева, где се те греде спајају, дакле, из углова подигну се увис четири греде, које се у ваздуху споје и учврсте, тако, да ове греде, са оним по врховима зидова, направе четири трокута. Затим се увезују маказима, а ови опет попрјечним жиокама, те се купама покрива. Ово је кров на падиљон. Ово су кровови у облику шатора (*padiglione*), а овамо донесени архитектуром италијанском[35].“

У приобалном појасу на полуострву, али и у горњим селима, често се на крововима кућа јављају видјелице (од „видјети“). Оне у неким

[34] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 229

[35] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 230

случајевима прерастају у праве баце. Јављају се са једним, два, ређе три спратна прозора. Визуелно наглашавају вертикалност оних објеката који их имају.

На Врмцу су падавине веома обилне, па је кров мало више препуштен. Тај венац од камених плоча, препуштених за 20–40 цм, или завршетак зида, мештани зову котали. Постоји више врста котала, а неке су сакупљале кишницу са крова куће и одводиле је у бистјерну која је била тик уз кућу или у самој кући.

6.4. Техника градње спратних кућа у другој половини 20. века

Све до средине 20. века зидане конструкције су пројектоване применом искуствених метода које се нису мењале вековима. Стабилност ових конструкција заснивала се на великој сопственој тежини изузетно широких зидова и самим тим малим напонима притиска који се у њима јављају.

Сеизмичка издржљивост ових грађевина зависила је од врсте тла и начина фундирања, архитектонске форме, квалитета конструктивних елемената, градитељских техника, начина одржавања и др.

Овакве масивне конструкције „привлаче“ значајне сеизмичке силе, али су веома мало отпорне на напоне затезања и смицања и имају малу растегљивост и пластичност и мали капацитет за прерасподелу напона.

Утврђено је да оштећења неармираних зиданих зидова изазивају већу материјалну штету и већи број жртава него било који конструктивни елемент.

Последњи земљотрес на подручју Боке которске и Црногорског приморја 1979. године показао је доста конструктивних слабости традиционалног начина изградње, али и многе квалитете.

Сл. 164 Због тешких оштећења ова видионица морала је бити срушена па поново враћена

И раније је било јаких земљотреса у овим крајевима. Од 16. до 20. века било их је: 1559. године, 1563, 1608, 1639, 1750. и 1780. Што су земљотреси били чешћи, то су грађевине биле чвршће и изградњи се приступало озбиљније.

Једноставније грађевине су имале највећу шансу да опстану. Када је кућа симетрична, компактна и не сувише издужена, приликом земљотреса ће се много боље понашати. Високи објекти су са аспекта сеизмичности били јако неповољни и највише су страдали. Ту пре свега мислим на куће са видионицама (белведери), где долази до велике концентрације напона и пуцања по хоризонталним спојницама, па чак до и пада читавих видионица и крова.

После земљотреса у Црној Гори 1979. године, донети су нови прописи под називом „Правилник о техничким нормативима за из-

градњу објеката високоградње у сеизмичким подручјима“. Овај правилник, објављен 1981. године, делимично је мењан и допуњаван 1982, 1983, 1988. и 1990. године и као такав је и данас у употреби.

У наведеним правилницима, као и у многобројној стручној литератури, дефинисани су општи принципи реконструисања и конструисања сеизмички отпорних конструкција.

Приликом санације (која ни до данас није урађена на свим објектима), водило се рачуна о следећим условима:

- да се приликом санационих захвата концепција објекта не мења
- да архитектонски изглед остане аутентичан
- да инвестициони трошкови буду што мањи, користећи прописе за отклањање од катастрофалног земљотреса.

Санација је базирана на реконструкцији виталних носивих елемената на два начина:

- код објеката који су претрпели мања оштећења
- код објеката који су претрпели тотална оштећења (нису погодна за становање).

Реконструкције традиционалних објеката архитектуре у другој половини 20. века изводиле су се на више начина:

- тако што су се штемовали хоризонтални серклажи са обе стране зида, чиме су практично извршили њихово пресецање
- применом ситноребрасте међуспратне таванице чија ребра пролазе кроз шупљине настале после укљањања остатака старих дрвених тавањача. Овим поступком се чувају аутентични зидови, што омогућава и реконструкцију аутентичног ентеријера (облагање АБ ребара дашчаном оплатом која имитира дрвене тавањаче).

Код већих грађевина које су имале и унутрашње конструктивне зидове, дрвене греде таваница су често пролазиле кроз зид прописно повезане на њему, тако да су имале функцију затега. У периоду обнове после земљотреса 1979. године, приликом увођења нових АБ таваница, често су рушени унутрашњи носећи зидови због проблематичног извођења АБ серклажа са обе стране зида.

Примери карактеристичних метода за санацију и сеизмичко ојачање зиданих кућа са неармираним зидовима су:

а) инјектирање
б) извођење вертикалног серклажа
в) челичне затеге
г) накнадно извођење хоризонталног серклажа

а) Инјектирање се врши у зависности од ширине отвора прслина и пукотина:

- микропрслине (< 0,2 мм) не инјектирати
- прслине (0,2–0,8 мм) инјектују се епоксид-смолама
- пукотине (0,8–10 мм) инјектују се инјекционим масама на бази цемента
- пукотине > 10 мм – не инјектују се већ се испуцали део зида презиђује или се након уклањања здробљених делова попуњава ситнозрним бетоном.

б) Вертикални серклаж се код неармираних зиданих зидова изводи ради „утезања“ постојећих зидова и повећања њихове сеизмичке отпорности. Након што се постави арматура вертикалног серклажа, приступа се његовом бетонирању.

в) Челичне затеге се користе за спречавање бочне нестабилности фасадних зидова, као и за побољшање интегритета зидова у угловима.

г) Хоризонтални серклажи се по правилу раде у нивоу међуспратне конструкције, кроз целу дебљину зида.

Зидни парапети, забатни зидови, орнаменти и слични елементи санирају се презиђивањем, повезивањем анкерима за основну конструкцију и убацивањем хоризонталних и вертикалних серклажа који се повезују са основним конструктивним системом.

Орнаменти, зидне истаке, камене ограде, фасадна пластика и слично санирају се сидрењем за основни конструктивни систем у зависности од врсте и њиховог положаја у конструкцији.

Напомена:

Више о реконструкцији и сеизмичком ојачању два објекта из 19. века у Лепетанима видети у Прилогу 1 и Прилогу 2.

7.0. Архитектонско обликовање и стилске карактеристике

7.1. Архитектонско обликовање, формирање „фасаде народне куће“

Положај куће на терену и локација куће, пад терена, инсолација, визуре, улаз у кућу и функција јесу фактори који одређују какав ће облик и симетрију кућа добити.

Карактеристично је за све куће на Врмцу, и у горњим и у доњим насељима, да су окренуте ка мору, било оне на северној, западној, јужној или источној страни падине. Море је, дакле, важан фактор који је одређивао с које ће се стране улазити у кућу.

Сл. 165 Куће у Горњем Столиву својим лицем окренуте су према падини и мору

Пад терена је други фактор који је одређивао какву ћемо кућу и где градити. Блажи пад терена имао је за последицу лакши прилаз кући, симетричну, смиренију фасаду, али и повољнију инсолацију, док је већи пад условио изградњу већег броја асиметричних објеката.

Стилска обрада фасада народних кућа је у селима залеђа скромнија него она поред мора. Зависила је пре свега од богатства њеног власника. Предња фасада је богатије урађена, од бољег је камена у односу на бочне које су нешто скромније. Приликом великих киша, фуге пропуштају влагу кроз зидове у унутрашњост куће па се током 20. века уочава тенденција малтерисања пре свега бочних (а негде и свих фасада) црвеним хидрауличним малтером (кречни малтер са додатком млевене опеке), а нешто касније и цементним малтером.

Камена у овим крајевима има у изобиљу и он диктира форму куће и окућнице. Силуета ку-

Сл. 166 Пад терена условио је изградњу већег броја асиметричних објеката – Горњи Столив

Сл. 167 Бочна фасада малтерисана кречним малтером са додатком млевене опеке – Прчањ

ће зависи од облика основе. А основе врмачких кућа су простране. Спољашње мере се крећу од 9 до 13 м у дужину, а 6–8 м у ширину.

Слог камена је правилан са превезом на једну половину утопљен у врућ кречни малтер. Спојнице су широке 1–2 цм, обично испуњене кречним малтером у равни зида. На неким су се кућама (богатијих власника) спојнице специјално обрађивале са потпуно правим и оштрим ивицама. Испуњене су до равни зида за 3–5 цм а широке су нешто мање од 1 цм.

Спратност је још једна од важнијих карактеристика која утиче на архитектонско обликовање народних кућа. Најчешћа спратност ових кућа је приземље, спрат и поткровље.

Највеће промене у 20. веку су се десиле у хоризонталним и вертикалним габаритима, у материјализацији, облицима кровова, обликовању фасаде и њеним детаљима. Изворни конструктивни склоп и примењени елементи, као и традиционална техника, до краја у овом периоду нису адекватно валоризовани.

Током реконструкција или мањих преправки, не води се довољно рачуна о начину третирања фасаде и њених елемената, што намећу основни принципи ревитализације. Додају се нови отвори различитих димензија, распоређени насумице без икакве логике или симетрије. Не поклања се пажња ни усклађености делова и целине, већ се мешају различити архитектонски стилови и различити материјали.

Видионице се зазидавају или се прозори додају не поштујући целину, прагови за прозоре и врата се раде од армираног бетона, а оригинални од корчулског камена се препродају или бацају у море. Балустери добијају неке новокомпоноване облике без стила и раде се од армираног бетона и гипса. Дрвени прозори се мењају блештећим прозорима од метала, пластике или алуминијума. Шкуре више нису дрв-

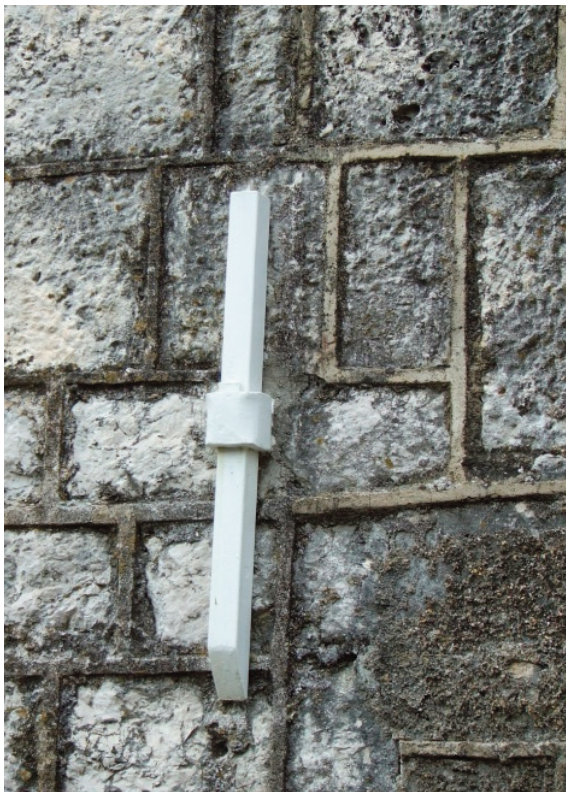

Сл. 168 Специјално обрађене фуге са правим и оштрим ивицама

Сл. 169 На овој кући додат је цео спрат

Сл. 170 Неадекватно коришћење различитих материјала приликом реконструкције – камен и опека

Сл. 171 Анекс у задњем делу објекта у потпуном је нескладу са својим предњим делом

ене, не миришу на фарбу, већ су од истих материјала као прозори. Куће се малтеришу и боје, чиме се скрнави њихова суштина и руинира амбијентална вредност насеља.

Пре и у току санационих радова долази се до сазнања о бројним вредностима народних кућа и њеним реалним, кроз време провереним карактеристикама. Земљотрес 1979. нанео је више штете објектима него зуб времена, коме су куће вековима одолевале.

Затечено стање у погледу физичке очуваности није баш најбоље. Највећи број објеката, међутим, пружа велике могућности за реконструкцију и ревитализацију. Оно што охрабрује јесте да објекти народне архитектуре нису рушени, иако су напуштрени. Највише државне институције морале би да покрену и подстакну бригу о њиховој санацији.

Сл. 172 Правилно реконструисан објекат својим станарима пружа велике могућности

7.2. Усаглашавање објекта са околном средином

На полуострву Врмац налазе се амбијентална насеља у аутентичном пејзажу.

Групације кућа успешно прате терен на који су постављене. Очувани су на овом простору детаљи традиционалног уређења архитектуре и терена (степенице, подзиди, међе, бунари, бистјерне), са богатим засадима агрума, маслине, камелије, мимозе, богумиле, хортензије.

Природне вредности на Врмцу представљају и њен највећи потенцијал. Оне су биле разлог специфичног коришћења терена (виногради, воћњаци, маслињаци) и развоја насеља који су утицали да се створи јединствен културни пејзаж.

Највреднији слојеви културног пејзажа на Врмцу јесу:

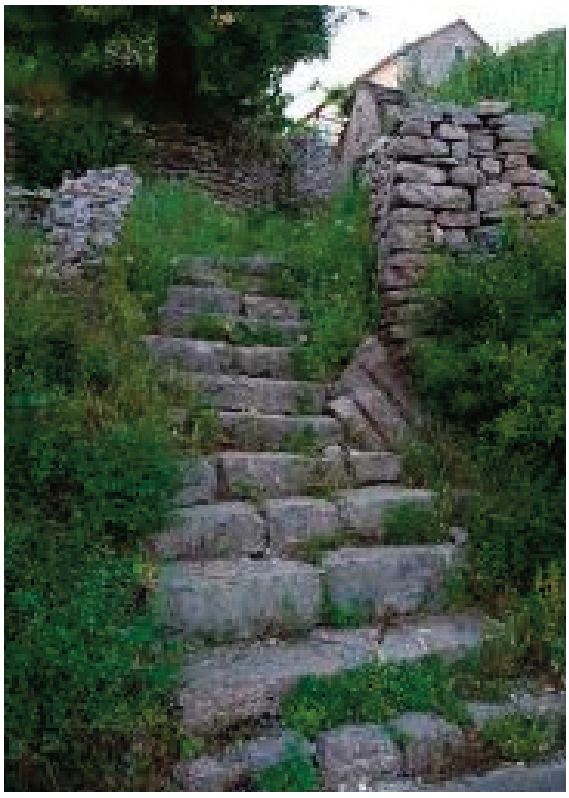

Сл. 173 – Камено степениште и подзиди – Горња Ласта

Сл. 174 – Маслињаци

- групације кућа традиционалне архитектуре у обалној и горњој зони;
- елементи уређења терена (поплочање, подзиди, степеништа, пергола са лозом „одрина“, камена клупа – пижуо);
- традиционално зеленило у вртовима и двориштима (агруми, маслине, лоза, цвеће);
- обала са пристаништима и мандраћима;
- мреже старих пешачких стаза;
- шума кестена, ловора и другог дрвећа;
- терасасти вртови са обрадивим површинама и воћњацима са подзидима од локалног камена;
- елементи традиционалног начина снабдевања са водом (резервоар за кишницу „бистјерна“, бунар „почуо“).

Куће прате конфигурацију терена и налазе се на простору који је формиран у облику терасастих вртова са подзидима. Њихово уклапање увек је потчињено околном пејзажу.

На полуострву Врмац су скоро све куће окренуте ка мору. Правоугаоне куће својом дужом страном по правилу прате изохипсе терена. То исто односи се и на куће са квадратном основом, иако су оне малобројније. У супротном правцу оне прате пад терена.

Сл. 175 Куће прате конфигурацију терена – Г. Ласта

Сл. 177 Ритмичко ређање прозора и врата на кући поред мора – Лепетане

Сл. 176 Својим задњим зидом приземљуша је ослоњена на поплочану улицу – Г. Ласта

Сл. 178 Кућа и простор овде су напуштени у другој половини 20. века – Горњи Богдашићи

Посебну вредност ових кућа чини употреба локалних материјала који се ваде у локалним каменоломима. Тај камен на кући у летњим данима даје већи контраст према пејзажу због зеленила које га окружује, док зими кућа постаје део ширег окружења брда и врлети.

Ритмичко и континуирано ређање прозора, врата, шкура, видјелица на свакој кући појединачно, дају ритам различитости између сличних елемената у амбијенту поред мора и на брду.

Криза у послератним годинама 20. века и новокомповано богатство крајем истог периода оставили су трага на насељима, објектима и околини на Врмцу у Боки, а и шире на Црногорском приморју.

Док се поред обале одвија брза и драматична изградња свакојаких друштвених и индивидуалних објеката, дотле су насеља у следећем обалном појасу замрла и нестају као места активног живота и рада. Објекти и простор су овде испражњени и препуштени пропадању, рушењу и нестајању.

Нагле промене у начину живота и туризам у доњој зони доводе до девастације културног пејзажа. Нестају читава насеља у горњој зони, маслињаци, сухомеђе, бунари. Вековни рад генерација предака зараста у макију или га више нема.

7.3. Елементи ликовно обликовних вредности

а) Степеништа
б) Прозори
в) Врата
г) Стрехе
д) Кровни покривач
ђ) Балкони
е) Терасе
ж) Елементи пластике
- Праг
- Конзола
- Фриз
- Балустер

а) Степеништа

У 20. веку, на степеништима, како унутрашњим тако и спољашњим, дешавају се одређене промене. У првој половини века оне су мање, док су у другој половини нешто значајније.

Спољашња степеништа

У време настајања народних кућа, спољашње степениште је увек било камено. Најчешће је постављено уз бочни зид куће лево или десно од улаза, а одоздо је подзидано (испуњено). На самом улазу у кућу налази се проширење „солар“, простор од 2–3 м², заклоњен од ветрова и кише, са много сунца. Окружује га пижуо (камена клупа) са обложеним каменим плочама. Изнад солара већим делом 20. века нема никакве стрехе која би штитила улазна врата од кише, већ је једина заштита био кровни венац. Та карактеристика – да изнад главног улаза и спољашњег степеништа нема никакве стрехе – карактеристична је за целу Боку, и оне се тек одскора додају.

Степениште и његови елементи – газиште и чело, урађени су од камених плоча. Газишта су неједнака: од 28 до 30 цм, док су висине чела стабилне (од 12+3=15) или 13+2=15 цм.

Сл. 179 Камено спољашње степениште води до проширења (солар) – Доња Ластва

Ширина степенишног крака варира од 120 до 150 цм. Ограда овог степеништа је камена, што је најчешћи случај. Негде се постављају балустери, а понегде се ограда ради и од кованог гвожђа. Камена ограда је висине од 80 до 85 цм, од кованог гвожђа 85+5 дрво, док балустера има различитих висина и облика, такође од камена.

У другој половини 20. века спољашња степеништа више нису увек камена, иако су на истим или приближно истим позицијама где су први пут изграђена. И када се поправљају старе и када се зидају нове степенице, оне се раде армираним бетоном. Ограде спољних степеништа више нису само од камена, већ их има и од обичног гвожђа, кованог гвожђа, или су од балустера (бетонски, од гипса), не баш прикладних облика овом типу кућа. Газишта се поплочавају плочицама од разних материјала и различитог су дизајна. Уместо камених клупа (пижула), све чешће се налазе металне, дрвене или пластичне клупе и столице. Изнад

солара се граде надстрешнице од различитих конструкција и од различитих материјала, које се не уклапају са постојећом каменом кућом. Изгледа да власнике то много не потреса. Свака је огледало стила и укуса (неукуса) власника и његових мајстора.

Унутрашња степеништа

Почетком 20. века, унутрашња степеништа су дрвена. Воде на спрат према огњишту и у приземље према коноби. Поп Накићеновић их почетком 20. века описује овако: „Степенице су у свим кућама до првог спрата, ако су у кући обично од дрвета, док, ако су с двора, а то је у Луштици, обично од камена. На другом су спрату увек од дрвета. И једне и друге су простране и положите, то јест, лаке за пењање. Од овог одступају оне куће које су се разделиле, и ту због недостатка простора степенице бивају уске и стрме[36].“

Ограде унутрашњег степеништа (пасамани) састоје се од стубића постављених на сваку степеницу. Висина тих стубића варира од 75 до 80 цм. Осовински размак стубића је најчешће 16 цм, међутим, некад тај распоред може бити нешто шири или нешто ужи. На крајевима се јављао нешто већи дрвени стуб који је уоквиравао цео тај склоп. Рукохвати могу бити дрвени, од кованог гвожђа, а у богатијим кућама су месингани. Дебљина дрвених рукохвата је од 4,5 до 5 цм, а ширина 4 цм.

Код озбиљнијих реконструкција у другој половини 20. века раде се армирана бетонска степеништа са дрвеним газиштима. Њихова ширина је нешто већа, од 80 до 100 цм, а висине су прилагођене данашњим нормама од 16,5 до 18 цм. Осим дрвених ограда, све више има и ограда од кованог гвожђа, са носачем на сваком газишту и са дрвеним или челичним рукохватом.

[36] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 229

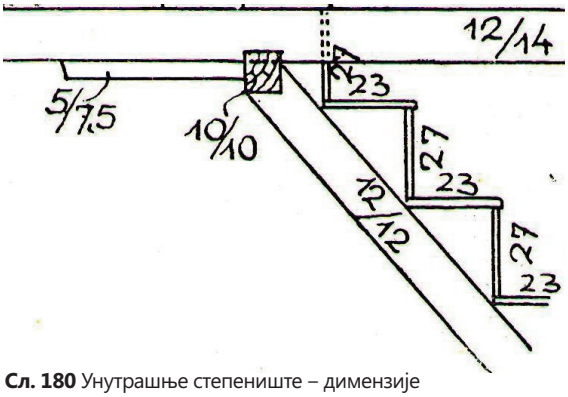

Сл. 180 Унутрашње степениште – димензије

Сл. 181 Ограда од дрвених стубића

Сл. 182 Ограда од кованог гвожђа

б) Прозор

Прозори у свим кућама имају вишеструку улогу: осветљавање, осунчавање, проветравање и омогућавање визуелних контаката са спољашњим простором. Они осим те функционалне имају и естетску димензију која се одражава више на екстеријер, али и на ентеријер. Налазе се углавном на страни која је окренута низ падину према мору.

О прозорима на кућама Врмца с почетка 20. века поп Накићеновић каже:

„Прозори су тако удешени да свијетлост долази с лијеве стране, а и са десне, па и одасвуд. Има их у приземљу, обично два на прочељу, а по један са страна; на првом спрату, на прочељу четири, а са стране по два, с противне стране обично ниједан, премда има по гдјекоји на новијим кућама. На ластавицама крова има обично по један (Сл. 3 и 5). Ови су прозори обично 1,10 м високи, а 1 м, а и мање, широки. У приземљу на прозорима су гвоздене решетке.“[37]

На приземљушама, прозори су били мали или их није ни било. Њихов облик и пропорција карактеристични су за камену архитектуру приморја уопште. Током 20. века, нешто су већи, отприлике 1 м.

На спратним кућама јављају се прозори већих димензија. Величина прозора и пропорције прозорског отвора дефинисани су и квалитетом допрозорника (увозног или домаћег). Допрозорници су обично од бољег и лепше обрађеног камена. На каменим праговима, са унутрашње стране, пробијене су рупе у које се та крила касније уграђују. Распон натпрозорне греде је мало већи од ширине човека у раменима. Висина је нешто већа, па се углавном добијају правоугаони отвори са односом страна 1:1.4, близак односу 1:√2.

Сл. 183 Прозор приземљуше димензија 30/50 цм

Сл. 184 Прозор спратне куће

[37] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 229

Сл. 185 Изнад отвора јавља се свод

Сл. 186 Прозор конобе

Форма прозорских крила, по правилу свуда је иста. То су двокрилни прозори, а свако крило танким летвицама подељено је на три поља, за оба крила укупно шест поља. Стакла су једнострука, дебљине 4 мм. У самој грађи прозора, зарезани су жлебови па је у њих спуштано стакло без кита. Стакло је тако заштићено од удара ветра, али је покретно и зато пропушта и ветар и кишу по јачем невремену.

Отвор у унутрашњости зида је кос, па је он унутра већи а споља мањи. То закошење зида ради се и по хоризонтали и по вертикали.

Сл. 187 Шкуре

Изнад отвора, изнутра, јавља се свод који прати закошења тих зидова.

Саставни део прозора конобе су решетке од кованог гвожђа. Њихова главна улога била је да заштити укућане од упада пљачкаша. Прозори су мањих димензија и уоквирени су праговима од корчуланског камена.

Изнад прозора често се срећу мале конзолице са рупом „*auriculae*“ (служиле су за држање завеса у летњем периоду) и конзолице „*dentes*“ (служиле су за ослањање шкура, или за држање цвећа, сушење смокава и сл.).

Шкуре су обавезни елемент прозора[38]. Карактеристичне су зелене боје и штите дрвенарију прозорских оквира од јаких киша и бура. Углавном су то биле пуне шкуре (од пуног дрвета, без покретних делова).

[38] Поп Накићеновић (стр. 229): „Затвори прозора, двора где их има, зову се ‚шкура’ и они су обично од јеловине а стакла унутра бором заоквирена. И једна и друга подмазана су уљем, пак бојадисана.“

Сл. 188 Допрозорници од армираног бетона

Отвори прозора и његове пропорције, на срећу, у већини случајева остају исти. Међутим, чест је случај да се на објектима зазиђују прозори (нарочито у приземљу), а отварају се нови, већи отвори, прикладни за нове делатности.

Допрозорници се, ако недостају или су поломљени, или раде од армираног бетона или се на неким објектима чак и избацују. На црном тржишту могу се наћи оригинали по многоструко вишој цени, скинути са објеката, који више нису у употреби.

Дрво има велику способност упијања влаге а самим тим се мењају и димензије, што за прозор није добро. Влага јако оштећује дрво, из чега следи да квалитетан дрвени прозор мора бити добро импрегниран, што га чини скупим. Са друге стране, импрегнација дрвених прозора не може бити дуготрајна, што значи да су дрвени прозори захтевни и траже често одржавање. Светлост оштећује површински слој дрвета, доводи до промене боје, пукотина, одлепљивања прозирних премаза и до ерозије дрвета. Влага изазива бубрење и стезање, што је последица влажења и исушивања. Дрво треба редовно штитити од биолошких штеточина, нарочито од гљивица које изазивају трулење.

Све ово има за последицу да у последњем кварталу 20. века дрво губи примат у односу на ПВЦ и алуминијум. Ови се материјали све више користе код обнављања старих народних кућа, колико год то било естетски неприхватљиво.

Сл. 189 Прозор и шкуре од алуминијума

ПВЦ је материјал отпоран на влагу. Међутим, због чврстоће тј. оптерећења које може да поднесе, ограничен је у димензијама. Овим прозорима није потребно фарбање.

Алуминијум добро проводи топлоту и има добра изолациона својства. Осетљив је на присуство соли у ваздуху која узрокује појаву избијања соли на површину алуминијума, што се штити премазима.

Стакла више нису само једнострука, већ се јављају и двострука вакуумирана стакла, чиме је унутрашњост боље термички и звучно изолована.

У истом периоду, на тржишту се појављују различити модели шкура са покретним и непокретним деловима од алуминијума и ПВЦ-а, у различитим бојама.

Кровни прозори, којих у последњем кварталу 20. века има све више, отварали су се и

опшивали по препоруци произвођача (Бане Сомбор, Velux и сл.). Урбаном регулативом из 1981. године предвиђено је постављање кровних прозора и клима-уређаја на одређеним местима на кући.

Прагови, фризови, конзолице, саставни елементи прозора кућа на Врмцу сачувани су на већини објеката и до данас. Због њихове кртости, треба им посветити посебну пажњу приликом реконструкције и рестаурације прозора.

в) Врата

Врата могу бити спољашња и унутрашња.

Спољашња врата

Спољашња врата разликују се по карактеру од унутрашњих. Она су изложена временским условима, посебним функционалним захтевима (безбедност, изолација), архитектонским и естетским критеријумима (наглашеност улаза, особеност) и зато се разликују по величини, форми, материјалима, конструкцији и начину обраде од унутрашњих. Спољашња врата на кући су улазна врата, као и врата на балконима и терасама. Некада се налазе и на каменом оградном зиду дворишта врмачких кућа.

Отвор и број отвора одређивао је власник куће. Димензије отвора условљавао је камени оквир, а врата се постављају на различитим местима и ту нема правила.

На спољним зидовима имамо две типичне висине врата, и то: 5'6" (191,235 цм) и 6' (208,62 цм) са најмањом ширином од 3' (104,31 цм), која се у размацима од пола стопе (6"=17,385 цм) пење навише до 5' (173,85 цм). Најчешћи односи величине врата споља су: 6'/4' (208,62/139,08) или 3:2 и 6'/4'6" (208,62/156,46 цм) или односа 4:3.

***Сл.* 190** Спољашња двокрилна врата

Ова врата немају надсветло, а отварају се према унутра. Уоквирена су или нешто боље обрађеним блоковима домаћег камена или праговима од корчуланског камена ширине ½ млетачке стопе, што износи 17 цм. Изнад врата се налази надвратник, а изнад њега често и растеретни лук.

Врата се састоје из рама – довратника и покретног дела крила. Према броју крила, врата могу бити једнокрилна и двокрилна. У почетку су она била једнокрилна, а касније и двокрилна. Код лучних врата појављује се изнад крила одвојени полукружни део, а и сама крила могу некада бити лучно завршена. Рађена су у дрвету, најчешће фарбана у зелену и белу боју.

Улазна врата у кућу и врата према врту или на оградном зиду често су се вишеструко обезбеђивала од могућности проваљивања. С унутрашње стране врата понекад се могу наћи и по 3-4 система затварача: брава, реза, клавови, баштун (итал. *bastone*), а у неким случајевима поставља се и „пат". „Пат" (вен. *pato*) је снажна четвртаста греда која се увлачи у

посебно остављене рупе у зиду. Поставља се иза затворених врата и тако се обезбеђује цели отвор. У Боки се и данас задржао израз „запатат врата“ за затварање врата.

Оков је рађен од квалитетног оплемењеног челика, тзв. арцал, арцао (од итал. *accialio* – челик). Својство оваквог окова је да без веће корозије траје на самој обали мора и по више стотина година.

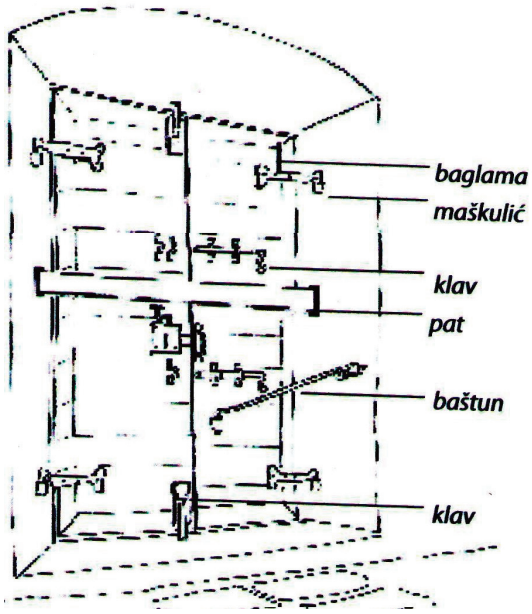

Сл. 191 Врата са унутрашње стране

Машкулићи су фиксирани оловом, што је још антички метод, и на тај начин се амортизује евентуална корозија која може настати у директном контакту камена и гвожђа.

Описано богатство облика, како унутрашњих тако и спољашњих врата на народним кућама током 18. и 19. века, показује и потврђује веома висок ниво обликовања истих, који је достигла архитектура у Боки которској тога доба.

Током 20. века, народне куће пролазиле су кроз велике промене и у просторном и у организационом погледу. Радила су се нова врата, али су одржавана и постојећа, на неким кућама стара и више од једног века.

Сл. 192 Оков са унутрашње стране улазних врата

Сл. 193 – Врата са стакленим делом

У овом периоду јављају се спољашња врата са два слоја, оба са конструкцијом и са оквиром на којима се уместо дрвене испуне појављује стакло у горњем делу. Тако врата више нису само од пуног дрвета, већ се она рашчлањују на део од дрвета и део од стакла.

Сл. 194 Гвоздена врата

Сл. 195 Алуминијумска спољашња врата крајем 20. века

Током прве половине 20. века, по открићу титаново беле боје за фарбање, оловно бела боја се све чешће замењује овом новом бојом, за коју се показало да има највећу моћ покривања међу белим пигментима. У 18. и 19. веку цинковано бела боја (која је слабе покривне моћи), најчешће се мешала са оловно белом бојом или јој се додавала креда. Столарија (и врата и прозори) почиње да се фарба уљаном бојом, добијеном мешањем пигмената, цинково беле, титаново беле и ланеног уља као везива. Ова боја није била отровна и имала је велику покривну моћ, а била је постојана на светлост.

У другој половини 20. века спољашња врата се раде и од гвожђа, а у каснијем периоду (последњој деценији 20. века) и од ПВЦ-а и алуминијума.

Такође се код појединих кућа на нивоу композиције главне уличне фасаде отварају портали упечатљиве обраде (пословни простор) како би привукли потенцијалне купце или госте (конобе, ресторани и сл.). Доминантан мотив изнад врата приземља на таквим кућама и данас су тенде, рекламе и сл.

Сл. 196 Пословни простор у приземљу куће

Унутрашња врата

Унутрашња врата представљају елемент за комуникацију, прелаз из једног простора у други. Рађена су у столарским радионицама локалних мајстора. Углавном су двокрилна и дрвена. Логично су постављена, а за мање важне просторије врата су једнокрилна. Декорација ових врата била је једноставнија или сложенија, у зависности од богатства кућевласника. Најчешће је изведена геометријским фигурама: квадратима, правоугаоницима, ромбовима, али било их је и са флоралним декорацијама.

Врата увек имају рам, а отварају се и затварају шаркама. Довратници и надвратници се опшивају перваз лајснама различитих рељефа.

У декоративне детаље унутрашњих врата спадају и гвоздене кваке.

Сл. 198 Гвоздена квака

У периоду после Другог светског рата замењују се вратима фабричког типа, која у највећем броју случајева својим естетским карактеристикама и обликом не одговарају овом типу објекта.

Сл. 197 Унутрашња врата са геометријским мотивима

Сл. 199 Врата фабричког типа не одговарају овом типу објекта

Сл. 200 Клав

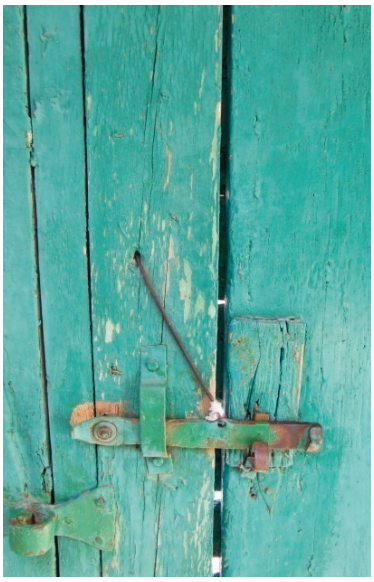

Сл. 202 Ручка са салтарелом за подизање резе

Сл. 204 Звекир

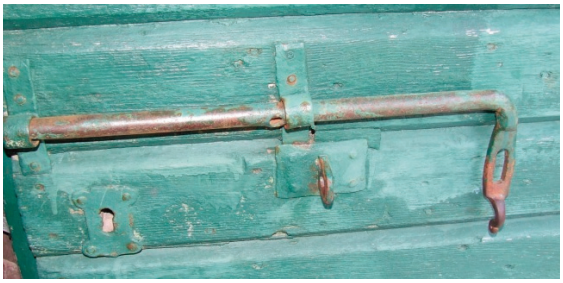

Сл. 201 Реза

Сл. 203 Баштун

Окови за врата

На дрвеним спољашњим и унутрашњим вратима уграђивале су се разне врсте окова:

- носиви оков:
  - багламе
  - машкулићи (на праговима)

- механизми за затварање:
  - резе
  - браве

- механизми за отварање:
  - ручка
  - ручка са „салтарелом“ за подизање резе

- механизми за додатну заштиту:
  - клавови
  - баштун или трес.

Као посебан елемент са спољашње стране поставља се звекир (батадур) или нешто касније системи звона.

г) Стреха

Стрехе су саставни део кровне конструкције и имају улогу заштите од атмосферских падавина. Оне са коталима су најчешћи пример на Врмцу, док су грондали много ређи.

Котали су камене, углавном правоугаоне плоче, испуштене од 15 до 40 цм изван зида, њихова дебљина је од 2 до 3 цм, а усађени су једним делом у зид за 5 до 10 цм. Фуговани су као и камена фасада кречним малтером и са фасадом делују монолитно.

Камена стреха је била веома практично решење јер је камена било у изобиљу. Она је једино могла да заштити кућу од јаких сијавица (ситних капи кише које ветар наноси код јаких удара буре, југа и осталих ветрова).

Сл. 205 Котали

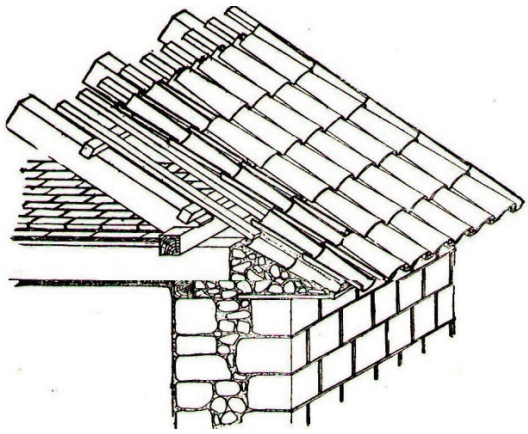

Сл. 206 Детаљ на таванској и кровној конструкцији

Када је требало сакупљати кишницу са крова у посебне резервоаре, уместо котала, употребљавали су се „грондали“, дебље плоче од корчуланског камена са изграђеним олуком за одвођење атмосферских вода. У неким случајевима грондале са доње стране придржавају мале камене конзолице (*dentes*) од корчуланског или локалног камена.

У другој половини 20. века, приликом неопходних реконструкција крова, стрехе се

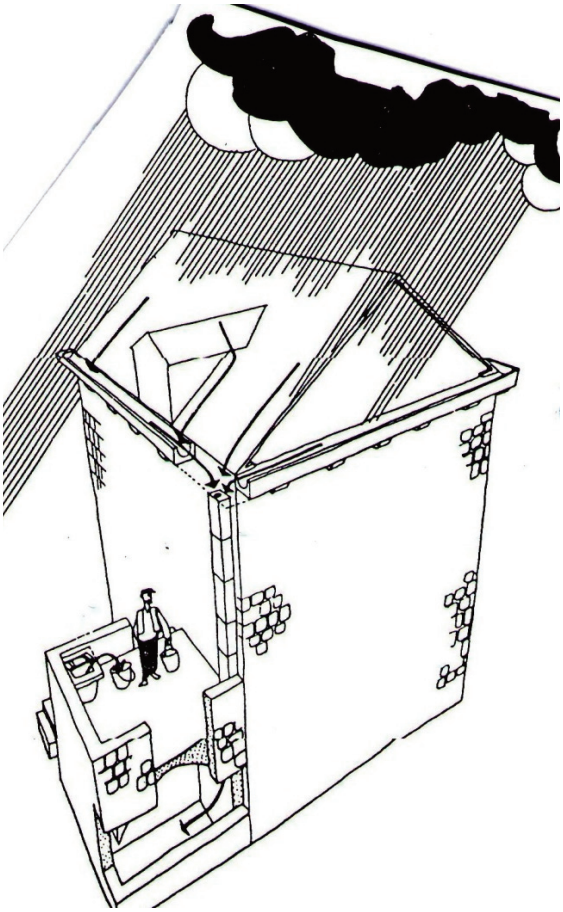

Сл. 207 Грондали

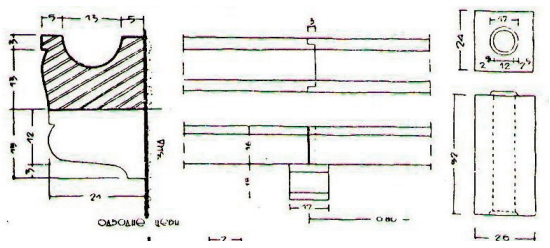

Сл. 208 Детаљ одводних канала

Сл. 209 Олук од поцинкованог лима

најчешће раде од армираног бетона. Негде се остављају камене плоче (котали) са доње стране, а негде не. Лепе се белим цементним малтером уместо кречним.

Саставни делови стрехе су и олуци. Олуци могу бити од поцинкованог лима или бакарни. Први су јефтинији па су више заступљени на кућама у целој Боки. Четвртастог су или лучног облика, а посебних правила око њиховог постављања нема. Углавном хоризонтално одвођење површинских вода обилази кућу и спушта се у двориште са предње стране у неки отворени шахт или тумбин. Излазили су у висини најнижег водостаја или су системом цеви спроведени до септичке јаме коју је та вода испирала.

Још увек се могу наћи куће и поред мора и на брду које немају олуке, већ вода директно са крова пада на земљу. На тим кућама сачуване су и оригиналне стрехе (котали) од камених плоча.

г) Кровни покривач

Кровови на сеоским кућама Врмца углавном су на две воде.

Нагиб кровова варира од 28 до 32 степена. Пошто је Врмац познат по великој количини падавина, кров је нешто више испуштен венцем од камених плоча (коталима). Некада су се кровови покривали каменим плочама, којих на Врмцу а и шире у Боки има у изобиљу (Св. Вид, Вериге, Каменари, Стрп). То се може закључити на основу бројних остатака у горњим селима Прчања, Столива, Већег Брда, Горње Ластве, Богдашића. Пре овога кровови су били прекривени сламом[39].

Почетком 20. века још увек је било кровова прекривених сламом (углавном у горњим селима полуострва Врмац). О њима поп Накићеновић каже: „Осим кровова са купом и плочом, имаде и ‚кров од сламе'. Кров од сламе гради се: На кућу се стави шљеме, које се иначе зове ‚кључ'. При кључу препријечи се пруће звано ‚жиока'. На жиоку се распростре слама, која се превеже и утврди с прућем,а пруће притврди ликом. Ово се каже ‚пошити кућу'. Овај кров може да без измјене

Сл. 210 Кров од камених плоча – Веће Брдо

[39] Поп Накићеновић (стр. 232): „Осим кровова са купом и плочом, имаде и ‚кров од сламе'. Кров од сламе гради се: на кући се стави шљеме, које се зове ‚кључ'. При кључу препријечи се пруће звано ‚жиска'.

Сл. 211 Цреп са каналицама старог типа, изливен у кречном малтеру

траје по 10 година. Слама је добро збијена на стромице. Не пушта воду ни снијег. Ова је кућа топлија него кућа, која је покривена тиглом.[40]“

Крајем 19. века, примат преузимају тигле ручне израде, а по отварању фабрике црепа и цигле у Кртолама 1907, производе се ћерамиде бољег квалитета и прецизније израде.

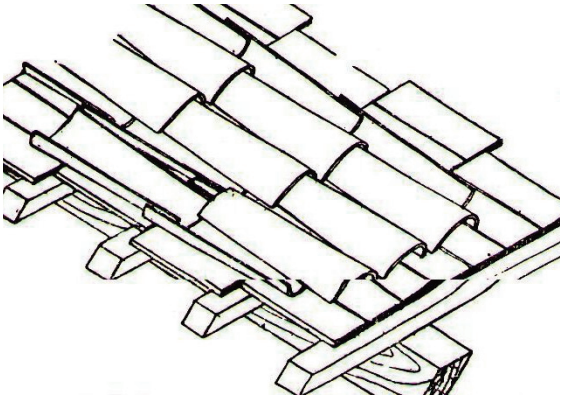

Сл. 212 Каналица

Полагане су између летава, доње усуво, а са горње стране се приликом постављања прави танак јастучић од малтера да би што боље прилегле и да не би пропуштале сијавицу (ситне капи кише ношене ветром). Пазило се да малтер не додирује дрвену грађу како је не би влажио. За слемена и грбине употребљавале су се тигле већег формата и осетно су шире. Задњи ред се на боковима завршавао црепом – каналом.

У овом периоду се јавља и француски цреп, етернит и бели лим као кровни покривач.

Олука у овом периоду на кућама Врмца није било, тако да је вода с крова директно падала на земљу.

Отварањем великих фабрика грађевинског материјала после Другог светског рата и гашењем фабрике црепа и цигле у Кртолама 1948. године, ћерамида се истискује из употребе а замењује се индустријским црeповима типа са жлебом ТМ – Кикинда, медитеран, меридиал 202.

За разлику од ћерамиде која се лепила кречним или цементним малтером, нови типови црепа су се ексерима закуцавали на правилно распоређене летве. Са доње стране грбине и слемена опшивали су се лимом

Сл. 213 Цреп типа меридиал 202 на четвороводном крову – у позадини

[40] Поп Накићеновић, Бока, 1913, стр. 232

(поцинкованим, бакарним), а са горње стране употребљавали су се црепови већих димезија. Они су се затим опшивали танким јастучићем од цементног малтера (млека).

Задњи ред крова се на боковима опшивао лимом (поцинкованим или бакарним), а доњи ред се завршавао олуком.

Крајем 20. века, још увек се могу наћи куће које немају олуке и које су покривене старим типом ћерамиде.

Урбаном регулативом у Боки од 1981. године, захтева се употреба косог крова покривеног црепом наведених типова.

ђ) Балкони

Урбанистичка трансформација града током барока, када се ренесанси додаје градски печат, остала је јасно забележена у форми и функцији бокељских балкона.

На већини кућа балкона није било. Тамо где их је било, почетком 20. века још увек су били у добром стању и у употреби. Њих су на своје куће зидали имућнији власници[41] (капетани, власници бродова, трговци) и зато их најчешће срећемо у местима економског благостања у 17, 18. и 19. веку као што су Прчањ, Муо, Доњи Столив, где је и било највише богатих. У Прчању се у овом периоду граде и најлепше племићке палате.

Навешћу неке:
- Палата Флорио Луковић из 18. века у Прчању којом доминира барокни балкон на првом спрату предње фасаде, окренут ка мору;
- Палата Верона у Прчању из друге половине 18. века. На другом спрату има ценрално постављен балкон са четири камене конзоле и са барокним балустерима;
- Палата Бескућа, у центру Прчања. На првом спрату главне фасаде налази се балкон са каменом оградом (балустрадом) којег носе три профилисане конзоле. На балкон излазе два портала, са лучним надсветлима украшеним металном мрежом;
- Палата Луковић, Прчањ, 11 барокно грађанских кућа у низу са карактеристичним балконима.

Сл. 214 Балкони на низу кућа у центру Прчања

Балкони нису великих димензија и поставља се питање да ли су они, осим естетске функције белведера (лепог погледа), имали неку практичну сврху.

Ширине балкона су од 90 до 110 цм, а дужине су различите. Постављају се најчешће на средини главне фасаде, а симетрија у односу на фасаду (прозоре и врата) строго се поштује.

Све балконе конструктивно носе велике камене конзоле „регуле“, стилски богато декорисане и обрађене.

У највећем броју случајева балкони су ограђени балустрадама различитих облика и

[41] Милан Злоковић у „Грађанској архитектури Боке Которске у доба Млетачке власти“ (стр. 134) каже: „За специјалну испоруку балкона мислим да је погодба склапана директно између будућег кућевласника или његовог пуномоћника са главним мајстором једне од каменарских радионица, утврђујући том приликом, на лицу места, према извесним угледним типовима конзола, ступчића и балустера, величину балкона и његову коначну обраду.“

Сл. 215 Симетрија балкона у односу на прозоре и врата на фасади строго се поштује

Сл. 216 Урушени балкон у Д. Столиву

висина. Балустраде уоквирује венац и са горње и са доње стране, а његова дужина, као и дужина целе ограде, дели се на 2, 3 или 4 поља (у зависности од дужине балкона).

Висина ограде је око 75 цм. Касније у 19. и 20. веку, на појединим се кућама ограде од камених балустера замењују оградом од кованог гвожђа.

Горња површина балкона (газиште) није наткривена и изложена је атмосферским утицајима. Обложена је каменим плочама из оближњих каменолома.

На балкон се излази двокрилним вратима која су у већини случајева уоквирена волтима (лучним каменим праговима). По правилу, врата се отварају према унутра. Она су у почетку пуна, а касније у комбинацији са стаклом. Некад се и део где лук почиње и завршава застакљује, док се део испод ради у комбинацији дрвета и стакла, или је од пуног дрвета.

Према облику балкона на Врмцу, па и у целој Боки, препознају се утицаји из различитих средина, на оригиналан начин прилагођени мери и потребама ове средине.

Средином 20. века, балкони на кућама рапидно пропадају. Промена намене неких кућа, немар и небрига доводе до урушавања појединих елемената балкона (балустера, регула, ограде).

У немогућности налажења истих конзола, испод балкона се постављају челични и дрвени носачи да се балкон под теретом не би обрушио на пролазнике. На појединим објектима балкони се у потпуности уклањају, а на некима се ипак неприкладно додају. У овом случају двострани прозори постају двострана врата, а конзоле више нису камене већ су од армираног бетона или од гвожђа. На многим кућама постоји и забрана изласка на балконе због небезбедности.

Сл. 217 Челична шипка спречава станаре да изађу на балкон – Прчањ

На неким се балконима стари тип балустера са крушком замењује неким новим облицима балустера који ни према својој форми ни естетски нису примерени овом типу кућа.

Има и примера добро изведених реконструкција, како кућа тако и балкона, али је лоших примера много више.

е) Терасе

Терасе се у горњим селима јављају готово редовно, а у доњим знатно мање. У зависности од нагиба терена, налазе се најчешће испред куће на нивоу приземља или на нивоу првог спрата.

Када је у нивоу првог спрата, ношена је на каменом волту. И у варијанти терасе на нивоу земље и када је на првом спрату, тераса је поплочана плочастим каменом из локалних каменолома, правоугаоног облика. Ограђује је „пижуо“, камена клупа са седиштем и наслоном.

Богатије породице у приземљу терасе праве бистјерне у које се скупља кишница каменим олуком (грондалима, гурлом), са крова куће. Сиромашније породице у истом простору (испод терасе) држе стоку, а у том случају бистјерна се налази испред или иза куће у дворишту.

Изнад улаза почетком 20. века нема никакве стрехе која би штитила улазна врата од кише, већ је једина заштита кровни венац. Хлад на тераси прави лоза – пергола или плетено пруће на дрвеној (храст, кестен) потконструкцији.

У периоду после Другог светског рата, терасе се где год је то могуће све више шире и у великом броју случајева се наткривају. На појединим објектима (на бочним и задњим фасадама) праве се и прави кровови са олуцима, који прекривају целу површину терасе.

Код варијанте кућа са прочељним терасама[42], на кућама поред мора, простор испод

Сл. 218 Тераса у нивоу приземља

Сл. 219 Тераса са прочељном терасом у Лепетанима

Сл. 220 Простор испод терасе у овом случају претворен је у стамбени простор

[42] Израз прочеље се обично користи као синоним за главну уличну фасаду, односно „лице“ зграде. ПРО (грч. про) је грчки предлог који се јавља као предметак у многим сложеницама и значи пред, испред, напред и сл. Видети: Вујаклија, Лексикон, 722

терасе се користи или као продајни, за издавање туристима или простор за радионице или гараже. У нивоу првог спрата изнад главног улаза додаје се мали кров (трем) који штити улазна врата од кише.

Подови су од камених плоча правоугаоног облика, али има и оних од бетона, плочица, мермера и сл. Терасу ограђује и даље у највећем броју случајева камена клупа пижуо, а тамо где је нема, постоје клупе и столови од различитих материјала (дрвета, плетеног прућа, пластике, алуминијума и сл.).

Бистјерне на терасама користе још само мештани горњих села. После изградње регионалног водовода између два светска рата, сва доња села и куће прикључују се на водоводну мрежу.

Уместо искључиво дрвених, перголе се сада раде и од бетона, кованог гвожђа, алуминијума и сл. Озелењене су лозом, кивијем, богумилама, палмама и сличним медитеранским биљем.

Терасе се више не ограђују само каменом и балустерима, већ и оградама од металних профила, кованог гвожђа, дрвета. У већини случајева нису усклађене и не приличе овом типу објеката.

x) Елементи пластике

Прагови око врата и прозора, фризне греде и профилисане стрехе над отворима, саставни делови балкона (конзоле, плоче, ступићи и балустери), спољна степеништа и њихове ограде, све је то израђено од камена који је морским путем допремљен из чувених каменолома са острва Врника крај Корчуле у Боки, познатог под именом корчуланац.

То вероватно стога што нигде у близини није постојао камен који се могао лако и прецизно обрађивати. Тако су Бокељи наручивали преко својих трговаца и морепловаца

Сл. 221 Тераса је ограђена каменом клупом и наткривена је одрином

Сл. 222 Пергола од армираног бетона

Сл. 223 Ограда од металних профила

камен врхунске обраде и уграђивали га у своје нове куће.

У зависности од њихових власника, током 20. века боље су или лошије одржавани.

Елементи пластике су:

- праг
- конзола
- фриз
- балустер

Праī

Док су у Боки куће зидане од локалног камена, оквири за отворе су рађени од камена подеснијег за обраду који је довезен са хрватских острва Врнике и Корчуле. Ови оквири су имали стандардизоване мере које су тако одређивале и димензије самих отвора. Као мерна јединица све до половине 19. века користила се стопа (млетачка стопа од 34,8 цм која се делила на 12 унција (1“=2,9 цм)).

Код спољашњих врата камени прагови имају и функцију довратника на које се каче крила. Ширина прагова је 17 цм или ½ млетачке стопе, док су величине отвора диктирале њихову висину и дужину. Код приземљуша и код највећег броја кућа у горњим селима на Врмцу надвратници су од монолитног камена домаће израде[43], а у ранија времена су били и од дрвета.

На Врмцу отвори (прагови) на спратним кућама могли су бити:

а) са оквирима тј. „праговима“ од локалног камена;
б) са праговима од корчуланског камена без профилисаног натпрозорног и надвратног венца;
ц) са праговима од корчуланског камена са профилисаним натпрозорним и надвратним венцем;
д) у другој половини 20. века, као замена за оригиналне корчуланске, рађени су оквири од армираног бетона истих димензија.

Сл. 224 Веће Брдо – прагови прозора и врата у насељима залеђа најчешће су од монолитног камена

Сл. 225 Прагови од корчуланског камена без профилисаног венца

[43] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 229: „Стране прозора и врата, тј. прагови су обично од домаћега а не од камена с Корчуле. Прагове зову ‚стране', а и ‚вратнице'.“

Сл. 226 Прагови од корчуланског камена са профилисаним венцем

Сл. 227 Прагове изнад прозора и врата спаја украсна конзолица са фризом на врху

Лица прагова добро су обрађена, док су унутрашњи делови лошије и грубље обраде. Камени оквири отвора (прагови) осим естетске, имају и конструктивну улогу. Отвори за врата утичу на облик и одређују димензије самих врата. Такви отвори могу бити равно или лучно завршени. Над већим распонима код равно завршених прагова ради се растеретни лук, да не би дошло до његовог пуцања.

Прагови над лучним прозорима и вратима (волати) нешто су специфичнији и шири. Раде се из два дела а спаја их мала украсна конзолица са фризом на врху.

Код спољашњих врата и прозора прагови имају и функцију довратника, односно допрозорника на које се каче крила.

У другој половини 20. века, поломљене и дотрајале прагове локални мајстори замењују праговима од армираног бетона. Израђују се мешавином белог цемента и белог песка и квадратног су пресека. Овакви прагови чврши су од корчуланских, али се примећује разлика у односу на оригиналне.

Сл. 228 Прагови од армираног бетона

Сл. 229 Конзолице са једном рупом *„auriculae"*

Сл. 230 Конзолице *„dentes"*

Конзола

Камене конзоле имају велику примену на кућама у Боки которској, па тако и на Врмцу. Постоји неколико типова које су се користиле:

- конзолице с рупом (*auriculae*),
- конзолице испод доњег прага прозора (*dentes*),
- конзоле које носе тешке камене балконе (*regule*).

Конзолице са рупом (*auriculae*) носиле су завесе са спољне стране и штитиле су укућане од сунца током лета. Димензија су 30/25 цм и стављају се испод доње линије горњег натпрозорног прага. Дебљина им је од 5 до 7 цм. Има их у варијанти са једном и са две рупе.

У другој половини 20. века конзолице са рупом (*auriculae*) све више губе првобитну функцију да штите укућане од сунца током летњих месеци. На неким кућама оне се трајно скидају, а на некима се урушавају од вишевековне употребе. Уместо њих, на фасадама објеката, без икаквог реда и распореда постављају се клима-уређаји који не приличе овом типу објекта.

Конзолице (*dentes*) јављају се у више варијанти. Уграђују се испод или у висини доњег прага прозора лево и десно у пару. Њихова улога је вишеструка, негде на њих осањају шкуре, на другима остављају цвеће, док некима оне служе за сушење смокава.

Налазимо их и на фасади испод кровног венца, носе котале (камене плоче), а и унутар зидова носе греде међуспратних конструкција на појединим кућама. Димензија су 40/20 цм, а понајвише их срећемо на кућама у Прчању, Доњем Столиву и Доњој Ластви.

Конзолице (*dentes*) у другој половини 20. века губе свој значај као конструктивни елемент. Велики број конзолица је страдао приликом земљотреса 1979. године, када су и многи плафони страдали. Њихова кртост је овом приликом дошла до изражаја. У највећем броју реконструкција (у периоду после земљотреса

1979. године), дрвене греде се секу и бацају, а са њима се и конзолице (*dentes*) уклањају. Оне које су опстале, остављене су унутар ентеријера и немају конструктивну функцију, већ само естетску.

Сл. 231 Конзолица са унутрашње стране зида, носи греду међуспратне конструкције

Регуле су конзоле које носе тешке камене балконе. Највећу тежину коју примају долази од балустера. Стављају се у зависности од дужине балкона у реду по два, три или четири. Раскошније регуле увозиле су се из Италије јер су оне које су прављене на Корчули биле много скромније.

У периоду после Другог светског рата, нарочито у периоду после земљотреса 1979. године који је тешко оштетио и порушио велики број балкона, а због великог немара и општег сиромаштва, нарочито су биле угрожене. На неким кућама и данас се виде остаци конзола који висе (представљају опасност за саобраћај и пешаке), а подупиру их привремени дрвени или челични носачи. Највише конзола је страдало у Прчању, месту које је имало и највише балкона, затим Доњем Столиву и Доњој Ластви.

Мало је позитивних примера где су стари или нови власници водили рачуна и одржавали камене конзоле на својим кућама. Тамо где је то учињено, камене куће са балконима постају прави украс за цело насеље и околни пејзаж.

Сл. 232 Регуле на балкону у Доњем Столиву

Сл. 233 Прчањ – дрвена скела подупире балкон са доње стране у недостатку регула

Сл. 234 Својим доњим делом фризови належу на горњи праг прозора

Сл. 235 Фриз изнад лучних врата у Д. Столиву

Фриз

Почетком 20. века, на неким кућама и после више од два века егзистирају фризови. И упркос томе, због своје компактности у изради, не показују знаке слабости или оштећења.

Највише их има на кућама поред мора. У селима залеђа их нема.

Налазе се изнад прозора, врата, улазних капија. Њихове димензије су различите и зависе од величине отвора изнад кога су постављене. Стандардизовали су их корчулански каменари, а највећи број је и купљен у њиховим радионицама.

Својим доњим делом належу на горњи праг прозора и врата. Осим естетске функције, имали су и практичну тј. да спрече упад кишнице кроз отворе, кише која у то време још увек пада са крова директно на тло.

Богатство фриза говори о богатству власника куће. Нарочита пажња била је посвећена фризовима изнад лучних врата са малом украсном конзолом на врху.

У периоду после Другог светског рата, у недостатку оригиналних (корчуланских фризова – који се могу наћи на црном тржишту уз папрене цене), локални мајстори изводе их у армираном бетону или гипсу, а потом их заједно са праговима који су од истог материјала фарбају у белу или беж боју. Ове имитације из даљине изгледају много боље него из близине.

Балустер

Појава балустера је у супротности са традицијом народне архитектуре, али они својом појавом наговештавају постепено настајање језика локалне архитектуре и његових дијалеката.

Балустери или камени стубићи користе се за ограђивање балкона, унутрашњих дворишта и атријума. Појављују се у приморским насељима, и то местимично, док их у горњим селима Врмца нема. То нам показује да су они касније ушли у употребу, јер су сва доња места ипак настала касније. Највише их примећујемо у местима: Мулу, Прчању, Доњем Столиву, Доњој Ластви. Вероватно су поморци са својих путовања по свету балустере донели прво у градове отприлике у 17. и 18. веку (нпр. балкони на палати Грегорини у Котору из 17. века и палати Дабиновић у Доброти из средине 18. века), а потом и у оближња места у другој половини 19. века.

Различитих су облика, висина и ширина. Уоквирени су фризним гредама и каменим

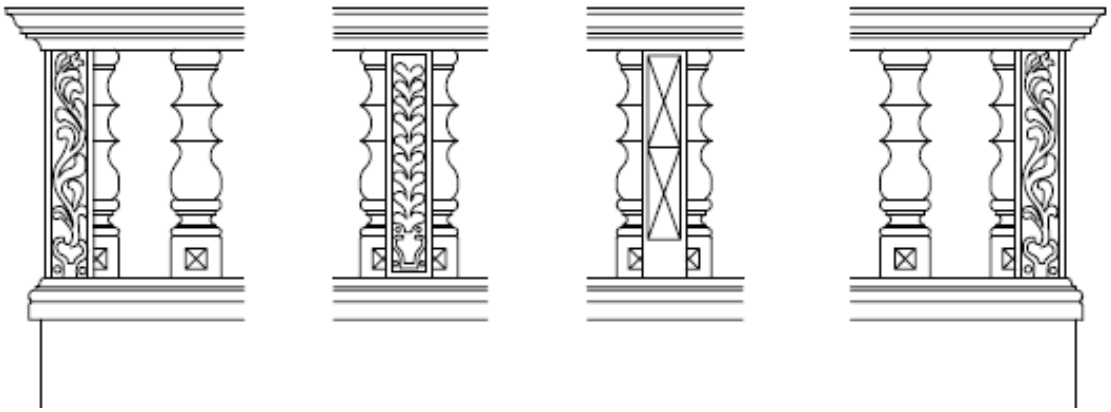

Сл. 236 Карактеристични балустери на Врмцу

Сл. 237 Тип балустера са три конвексна и конкавна дела

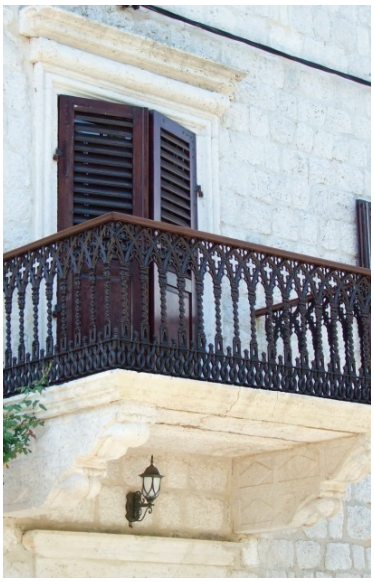

Сл. 238 Ограда балкона од кованог гвожђа

Сл. 239 Нови балустери од армираног бетона немају ништа заједничко са претходним

стубићима. Урађени су од камена високом и прецизном обрадом за овај период.

Тип балустера са три конвексно-конкавна дела оштро истакнутих ивица на њиховим границама и са квадратним базама са украсом концентричних квадрата (који се разликују од уобичајеног рашчлањивања балустера у облику једноструке или двоструке ‚крушке') најчешћи је тип на Врмцу. Јављао се и раније у бокељској архитектури 17. и 18. века.

Због дотрајалости, на многим балконима приликом реновирања балустери се замењују оградама од кованог гвожђа које су много лакше.

У другој половини 20. века балустери су се у Боки одомаћили па се сличних или једнаких профилација изводе у бетону или гипсу, и то не само на каменим кућама већ и на савременим стамбеним кућама уз море.

Ти и такви типови балустера, без прецизних одредница урбане регулативе која то и не помиње, утичу на ширење кича или неукуса који форсирају инвеститори или нестручни пројектанти. Наставак девастације без јасних смерница релевантних институција шта се сме а шта не, довешће до обесмишљења целокупне народне архитектуре ових крајева.

8.0. Утицаји стилске архитектуре

На бокељску барокну архитектуру доминантан утицај извршила је Венеција. Градитељство Боке которске налази своју инспирацију у оближњим крајевима током више стилских раздобља. Зна се да су неке од најзначајнијих палата у Боки которској пројектовали млетачки архитекти. Постоје и цркве и амбијенталне целине које су радили архитекти из оближњих трговачких и културних центара Далмације са којима је Бока имала блиске везе.

Из дубровачке архитектуре долази много градитеља и клесара попут Илије Катичића и других. Има, међутим, и јужноиталијанских утицаја где су прочељне терасе уз прочељне зидове великих ванградских комплекса карактеристичне за провинцију Пуља (*Puglia*).

Репрезентативније куће тј. бокељске палате, у погледу унутрашње организације и начина живота представљају проширен тип грађанске куће са већим бројем просторија за репрезентацију, као и за индивидуално становање. Барокних палата на Врмцу није било много, а највише их је било у Прчању (палата Верона, палата Флорио Луковић...), где је економија била и најбогатија.

На палатама, велики улазни портал са полукружним луком, украсним декоративним конзолицама, масивним балконима са снажним конзолама и оградом са балустрадама били су најупечатљивији мотив прочеља који је привлачио поглед посматрача, док су остали елементи били смирено и складно моделовани. На овим објектима оса симетрије је била наглашена

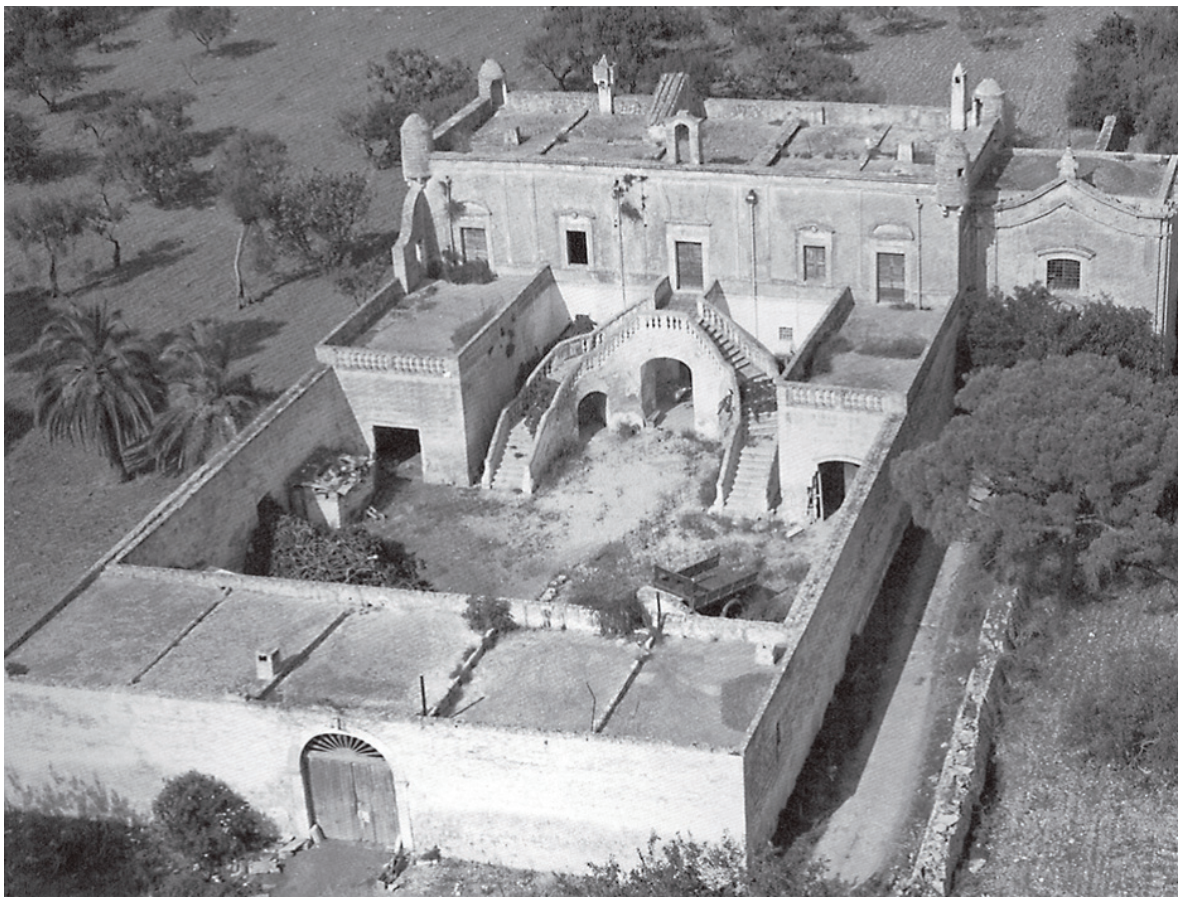

Сл. 240 Комплекс са прочелним терасама у Баriју

Сл. 241 Палата у Прчању

балконом са масивним конзолама и веома декоративном каменом, а у каснијем периоду и гвозденом оградом.

За разлику од наведених здања изузетно репрезентативне архитектуре, стилски елементи на осталим кућама током 18, 19. и почетком 20. века заједно са архитектонском формом плене својом јединственошћу и једноставношћу у обради.

У местима на обали, спољашњост грађанске куће је релативно скромно стилски обрађена. Ниво декоративне обраде прочеља а и целе куће зависио је од имовинских могућности власника и током векова углавном је био низак, односно скромних размера.

Уличне фасаде су биле једноставне. Уколико је на прочељу осим прозора био и улазни портал, он је био украшен лучним праговима са малом украсном конзолицом на врху и профилисаним оквиром. Нису биле посебно наглашене ни поделе на фасади на приземље, спрат и поткровље. Једино су прозори на конобама у приземљу били мањих димензија у односу на оне на спрату и указивали су на ту разлику.

Стилски елементи пластике на овим кућама у складу су са конструкцијом и функцијом куће, и она их на неки начин одређује.

Сл. 242 Низ грађанских кућа у Прчању

Јављају се и куће са прочељним терасама под утицајем ванградске архитектуре из околних региона. Терасе су на нивоу првог спрата, негде заузимају само бочни део прочељног дворишта, а негде се протежу у целој ширини куће дуж свих страна дворишта.

Фасаде су код свих кућа од камена, а слог камена је релативно правилан са превезом на једну половину. Угаони блокови су имали и конструктивну улогу, нешто су већих димензија и правилније су обрађени.

Хоризонталност на фасади наглашена је каменим конзололама мањих димензија које носе котале испод кровног венца.

Вертикалност са друге стране дају видјелице (видионице).

Зидне масе у тренутку настајања кућа (у 18. и 19. веку) фуговане су кречним малтером, а тај метод се користио и у првој половини 20. века. У другој половини 20. века, уместо креча за фуговање фасаде користи се сиви, а у каснијем периоду и бели цементни

малтер. На неким се кућама спојнице специјално обрађују са потпуно правим и оштрим ивицама. Богатије фуговање фасада може се тумачити као тежња њених власника ка репрезентативности и декоративности.

У другој половини 20. века, зарад заштите од великих киша, поједини власници малтеришу бочне зидове, а негде и све фасадне зидове па их потом боје бојама непримереним за ово поднебље. Оваквих примера је све више.

Сл. 243 Неадекватно третирање камене фасаде

Доминантан мотив прочеља били су отвори (прозори и врата). Они су у приморским насељима богатије обрађени него у горњим селима полуострва Врмац. Били су симетрично и ритмично постављани. Опшивање свих прозора и врата на фасади спратних кућа извођено је, без изузетака, праговима довезеним са Корчуле.

Улазна врата у кућу или врата дворишне капије била су богато и разноврсно моделована. Да би се истакао балкон, на појединим се кућама балконски прозори и врата завршавају елиптично или полукружно (постоји и један пример кружног прозора у Прчању).

Богатство форме и балкона дају и конзоле (регуле) које носе тешке камене балконе.

Естетика је заступљена и у ситнијим детаљима од кованог гвожђа, као што су браве и кваке, звекири и сл. Ковано гвожђе у 20. веку у најразличитијим формама употребљено је и на оградама балкона, а и на заштитним решеткама. Данас их има веома мало.

Сл. 244 Редак пример кружног прозора – Прчањ

И унутрашњост куће је обрађена у зависности од богатства њеног власника. Степеништа, ограде, елиптични отвори на већем броју прозора и врата, осликавање ентеријера (зидова и таваница), као и низ употребних предмета (барокно-класицистичке лампе) лустери, свећњаци, огледала комоде, иконостаси, столови, столице, плакари осликавали су прилике једног времена.

У архитектонском обликовању кућа које су се развиле на падинама Врмца (у горњим селима), крајем 19. и нарочито у првим деценијама 20. века, препознаје се прихватање утицаја града и обалног подручја уопште. Градитељи су следили облике и декоративне елементе грађене у претходном периоду и карактеристичне за доњу зону.

Њихове фасаде биле су камене, док су прочеља била уска. Нису више биле без малтер спојница (фуга), а двоводни кров је прекриван ћерамидом уместо каменим плочама.

Фасаде се симетрично формирају са видионицама (белведерима) на последњој етажи. Биле су једноставне, мирне и без декорација.

9.0. Опрема ентеријера

9.1. Опрема ентеријера приземљуше

Приземљуша је приземни објекат, често својим задњим делом укопан до под сам кров. Зидови овог објекта зидани су од неправилног камена и почетком 20. века нису били малтерисани ни са спољашње ни са унутрашње стране. Са препознатљиво су високим вратима и каменим надвратником на који директно належе кровна конструкција. Под ових кућа је терен, често у паду, нераван, ретко је поплочан.

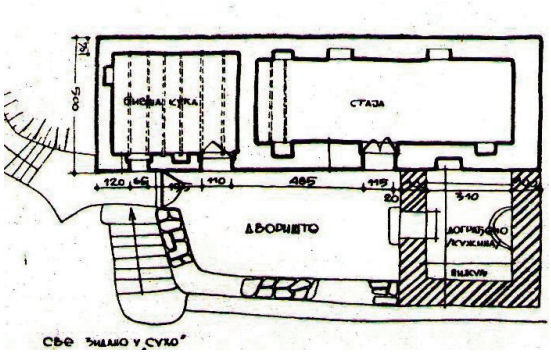

Сл. 246 Простор приземљуше почетком 20. века шири се по хоризонтали

Једина просторија где су живели људи била је уједно и кухиња, дневна, радна и спаваћа соба, и мушка и женска. У тој просторији налазила се и сва опрема ентеријера ове куће[44] која је била јако скромна.

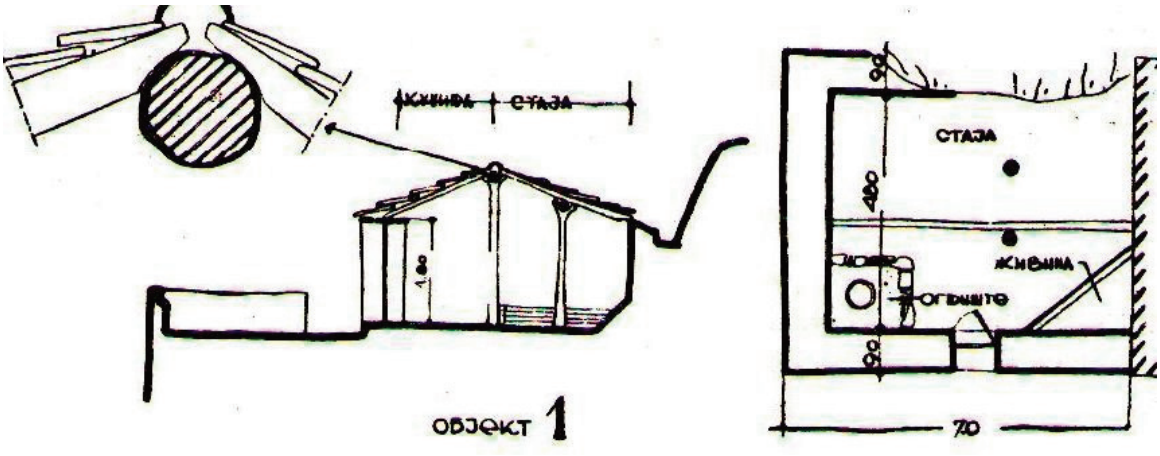

Сл. 245 Основа и пресек ране (једноделне) приземљуше

У првој половини 20. века почиње следећа развојна фаза приземљуше. Кухиња добија камени под, док се спаваћи део облаже даскама. Унутрашњост се дели лаким преградама од дасака на мања одељења: кухињу са огњиштем и мале собице за спавање. Некад постоји и средишње одељење у виду стамбеног предсобља. Спољашњи зидови се фугирају а унутрашњи се малтеришу кречним малтером.

Од садржаја ентеријера најинтересантније је огњиште[45]. Често се јављају и по два огњишта у истој просторији, једно за ложење и кување, а друго, мало издигнутије, за печење хлеба. Сва су огњишта тзв. „ниског хоризон-

[44] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 234: „Све је обично једна соба. Поврх тавана постави се овако: четири одељана храстова дрвета. Простор између ових дрвета, напуни се ситним камењем, пак умјешаним вапном са пјеском, а повише свега плоче. И то је огњиште, а пошто је на поду, тад више огњишта нема пода."

[45] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 235: „На ове куће нема димњака, већ дим свуда испод плоча иде. Слабо има и покућства; кревет им је врло прост, на неколико овако спојених гредица храстових, поставе сухога лишћа и на тома леже, а зими многи леже и на трави."

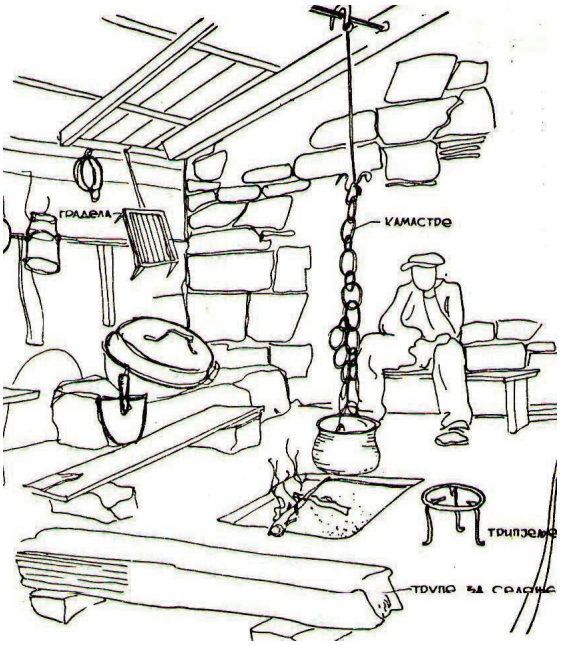

Сл. 247 Опрема ентеријера и огњиште приземљуше

та“, смештена су на поду уз крађи зид куће, по средини. Број огњишта зависио је и од бројности заједнице, да ли је та заједница била велика или мала.

Најстарије посуђе било је земљано. Опрема за кућу у првој половини века више се одликује променом материјала него променом облика: земља, бакар, ливено гвожђе и најзад емајлирани лим. Из старих времена, од опреме ентеријера још увек су коришћене: камастре, триноге, граделе, пињате, бронзин, пило (мањи котао) и слично. Од намештаја, налазио се сандук за суве смокве „кашун“, понека полица за судове и сл.

Живот у овим кућама био је тежак и неудобан. Нарочито за жене које су обављале тешке кућне послове. Рубље се и даље прало у каменим коритима изван куће по свакаквим временским условима. Хлеб се месио и пекао у земљаној црепуљи унутар или изван куће.

Санитарних чворова није било у самој кући, већ у двору (авлији) или скроз ван куће[46].

[46] Поп Сава Накићеновић, Антропогеографска студија, СКА, Бока, Београд, 1913, стр. 229

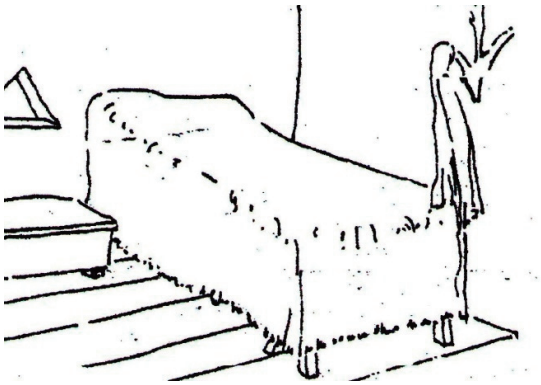

Сл. 248 Кревет је био нешто ужи и виши у односу на данашњи

Свеће и петролејске лампе и даље, као и много векова раније, осветљавале су унутрашњост ових кућа.

Кревет, са покојим ормаром, уводи се тек у периоду после Првог светског рата 1918. године.

У другој половини 20. века, након решавања економских проблема на истим темељима, већина приземљуша добија још један, а понегде и други спрат. Простор за становање премешта се на спрат, па тако и огњиште, а у приземљу остаје стока подељена преградама. Због велике миграције становништва горњих села (која настаје због промене животне и привредне основе у приморским местима, недостатка путева и сл.), крајем 20. века и ови објекти остају напуштени.

Сл. 249 Приземљуша подигнута на спрат – Веће Брдо

Овај и овакав тип становања постојао је у скоро свим горњим местима на полуострву Врмац (Богдашићи, Г. Столив, В. Брдо, Г. Ластва)

9.2. Опрема ентеријера спратне куће

Спратна кућа је много развијенији тип зграде од приземљуше.

Она се на полуострву Врмац најчешће састоји из три карактеристичне етаже, и то: најниже, конобе (подрума), која је у нивоу терена; спрата, где се одвија живот породице; и поткровља, где је смештена кужина (кухиња).

Привредна просторија (коноба)

Почетком 20. века, већина спратних кућа у приземљу имала је конобу. То је простор који се састоји из неколико соба (камара) и служи за остављање намирница, као радионица, али и у сврху риболова.

Засебан део простора конобе заузимали су артикли за продају (уље, вино, ракија), а засебан део за кућну употребу. Када је у коноби било више места, у неком од углова смештао се и жрвањ.

Од опреме у ентеријеру конобе почетком 20. века најприсутнији су „пило“, камени суд за држање уља и, „жара“, суд од опеке за чување маслина.

Зидови ове просторије прошарани су рупама у зиду (пањеге), где су се остављале ситне ствари. Чешће су огољен камен, а ређе су малтерисани. Подови су обложени финим

Сл. 250 Пило

Сл. 251 Жара

Сл. 252 Простор конобе

каменим плочама. На плафону су често видљиве греде међуспратне конструкције првог спрата које су ослоњене на јаку попречну греду „трамезол“, уклештену у забатне зидове.

Сл. 253 Коноба ресторан

У другој половини 20. века традиционална намена конобе као привредне просторије рапидно нестаје. Због свог доброг положаја (у приземљу и близу улице) најчешће се претвара у стамбени или простор од јавног значаја (продавнице, радионице, ресторане, просторије за рекреацију, пекаре). Опрема ентеријера прилагођена је новим садржајима.

Соба

Кревет заузима централни положај у соби на спрату. У почетку је гвоздени, а нешто касније и од пуног ораховог дрвета. Мештани га зову још и „одар“.

Сл. 254 Гвоздени кревет с почетка 20. века

Сл. 256 Изглед собе с почетка 20. века

Сл. 255 Брачни (француски) кревет

Сл. 257 Комо са мермерним постољем

Сл. 258 Кантунал – ноћни ормарић

Сл. 259 Теписи и ћилими прекривају под од дасака (штица)

Сл. 260 На прозоре се стављају завесе и драперије

За брачне парове уводе се и француски кревети са правим душецима, федерима и вуненим јастуцима[47].

Собе су се најчешће кречиле у бело. Изнад кревета на зиду висиле су иконе или свете слике, била би ту и понека столица или стари сандук (шкриња). Подови соба подашчани су даскама (штица[48]) различитих ширина, док су таванице од дрвених греда (нередак случај је и да су плафони окречени у бело).

У богатијим кућама (морепловаца, капетана, трговаца и сл.) купује се намештај из италијанских градова и лука. Уместо шкри-

[47] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 232: „У собама на спрату су постеље за пријатеље и за, старију домаћу чељад. Постеље су обично модерне, зову их ‚кревети', а и ‚одар'. Више главе од постеља виси при зиду по једна икона, а има у свакој соби по једна столица или по који стари сандук. Ово је најобичније домаће покућство."

[48] Поп Накићеновић: „Даске (штице) су уске, сухе и добро намјештене те између њих не ријетко остају рупе, које се испуне прашином, ђубретом или водом. Да буде чист патос, перу га пред Божић, Ускрс, крсно име и храмовну славу, а и више још пута.", Бока, 1913, стр. 229

Сл. 261 Карактеристична светиљка

Сл. 262 Кревет купљен у периоду после Другог светског рата

Сл. 263 Плакари фабричког типа

Сл. 264 Изглед собе крајем 20. века

Сл. 265 Креденца

ња, у собама се јавља „комо“, а поред кревета „кантунал“ (ноћни ормарић)[49].

Зидни сатови и слике красе зидове, подови соба прекривају се ћилимима, а на прозоре се стављају завесе.

До средине 20. века собе су осветљаване петролејским лампама окаченим на зид, а од тада у употреби су електричне светиљке.

Уколико постоји још један или два спрата, онда је на њему исти намештај као на првом (за госте и старије особе).

Период после Другог светског рата погодовао је клими улагања у већ доста запуштене објекте из претходног времена. Собе на спрату опремају се новим намештајем стандардног садржаја фабричке производње. Наручују се комплетне спаваће собе (кревети са посебним душецима, ноћним сточићима, плакарима). Значајнији комади намештаја попут кревета, плакара и сл. куповали су се у већим центрима.

Крајем 20. века, опрема ентеријера соба у сеоским насељима на полуострву Врмац ни по чему се не разликује од оне у градовима. Мобилијар је модеран и прилагођен је потребама данашњег човека.

Дневна соба

Почетком 20. века, просторије су биле опремљене крајње функционалним намештајем који су израђивали домаћи мајстори. Мобилијар се најчешће састојао од столова, столица, креденци, клупа, кревета, шкриња.

Даља модернизација ентеријера дневне собе настављена је у периоду после Другог светског

[49] Порекло кантунала је с краја 18. и почетка 19. века. Настају под утицајем града и трговине пре свега са италијанским градовима.

Сл. 266 Троседи, двоседи и фотеље у дневном боравку крајем 20. века

Сл. 267 Репрезентативна просторија „шала"

Сл. 268 Креденца

Сл. 269 Шала

рата, а нарочито у периоду велике обнове после катастрофалног земљотреса 1979. године.

У сваком делу посебно се приступа приликом опремања дневне собе. Намештај из претходног периода (троседи, двоседи, фотеље, угаоне гарнитуре, клупски сточићи, ормари и сл.) у потпуности се замењује новим, фабричким.

Репрезентативна просторија (шала)

У организацији простора приморских кућа морају се поменути и репрезентативне просторије (шале). Намена ових просторија је за пријем гостију приликом породичних свечаности, свадби, крштења, крсних слава, комеморација, али и за свакодневни живот. Нарочита пажња овој просторији поклања се у капетанској кући (палац, палацин).

Репрезентативност намеће и богату опремљеност ове просторије. Од намештаја у њој налази се тремо (шкриња са огледалом), канапа (барокно обрађен отоман у шали), комо (шкриња за постељину која се користи у свечаним приликама). Масивни дрвени сто и столице су у средини просторије, окружује их креденца, украсно огледало и понеки сточић.

Негде се ради пријема већег броја гостију, столице ређају укруг поред зидова просторије.

Подови су обложени даскама које мештани и данас зову „кострат". Прекривени су најлепшим ћилимима које породица поседује. За специјалне прилике у породици, гостињска одаја се пресвлачи новим тканинама које се по завршетку славља склањају и чувају за следећу прилику.

Сл. 270 Подови

Сл. 271 Канапа барокни отоман

Сл. 272 Слике познатих укућана добијале су почасно место у шали

Сл. 273 Врата са геометријским мотивом

Сл. 274 Лустер купљен у Трсту с почетка 20. века

Сл. 275 Украсно огледало

Зидови ових соба (испод слојева малтера може се негде пронаћи) понекад су били осликани, најчешће флоралним мотивима, али у већини случајева окречени су у бело. То је уједно био и најчешћи случај обраде плафона, мада има и случајева да се дрвене греде остављају да буду видљиве.

И данас (у мањем броју случајева), слике породица (кућевласника), капетана бродова на којима су пловили, морских и ратних трофеја красе зидове шале. У православним кућама, на источном зиду уобичајено је да се налазе иконостас и кандило.

Врата која повезују ову просторију са осталим просторијама на спрату су двокрилна, богато урађена, декорисана су геометријским или флоралним мотивима, а затим су бојена.

Почетком 20. века, овај простор се осветљавао репрезентативним петролејским лампама и раскошно израђеним свећњацима. Нешто касније, замењују их лампе или лустери на струју.

Грејања у овој просторији, као и у осталима, није било.

Стил овог намештаја најприближније можемо рећи да припада бароку. Барокна кићеност је овде више него препознатљива.

Почетком 20. века, још увек је било могуће наћи доста намештаја и опреме ентеријера из претходног периода. Нажалост, оваквих просторија је данас све мање. Крајем 20. века остало је мало кућа у којима се још увек може наћи, сачуван у изворном облику, изузетно вредан наме-

штај једног времена које нестаје. Те куће су углавном богатијих породица или помораца чију традицију чувају њихови наследници.

Просторија за домаћинство (кужина)

Од опреме је најинтересантније огњиште. Налазило се у углу или на средини калканског зида (најчешћи случај код палаца). Мало је издигнуто од пода, а изнад огњишта је постојало звоно за хватање дима, „напа“. На огњишту се кувала храна, а зими је служило и за загревање. Зими се седело на шкању (клупа за седење) и на столицама око огњишта. Лети, када је претопло у поткровљу, руча се и вечера што даље од огњишта, где је свежије и угодније.

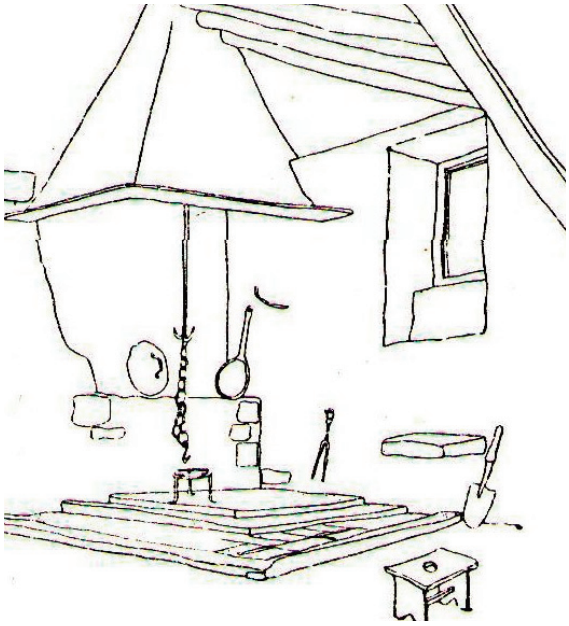

Сл. 276 Огњиште са напом на углу калканског зида

Сл. 277 Клупа за седење „шкањ” на подашчаном дрвеном поду

Сл. 278 Димњак на кући у Лепетанима

У почетку није било димњака па је тако дим из напе излазио директно кроз кров. Крајем 19. и почетком 20. века зидају се први димњаци.

Од покућства, око огњишта домаћици се налазе сви потребни реквизити. Обично су од кованог гвожђа. То су камастре, жарач, попећак, пињате, триноге, разни кочули (велики и мали), ромијенча, боланча.

Сл. 279 Кухињски реквизити

Камастре су се чистиле ваљањем у ситном песку, а шерпе су се прале у мору или пепелом и ситним песком уместо сапуном.

Под кухиња је подашчан, а исто тако и таваница. Зидови су кречени у бело или су остављани да буду го камен. На зиду кухиње налазила се „сканција“ (нека врста сталаже за одлагање) где су се држале пињате, шоље, пи-

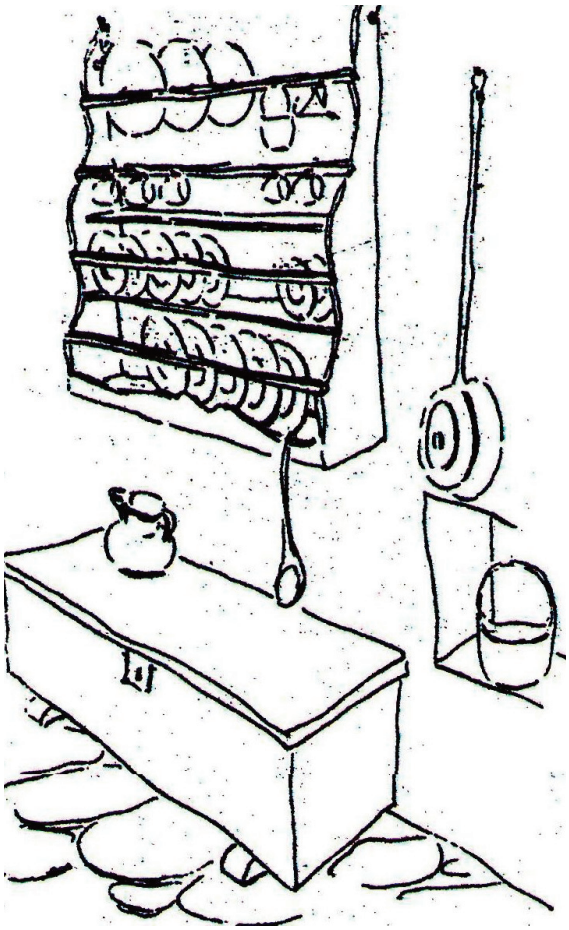

Сл. 280 Сканција и понара

Сл. 281 Сканција

руни, ожице, ножеви, кућерини. На поду се налазила понара, где су се одлагале кухињске потрепштине (шерпе, лонци, разни кочули, велики и мали).

Испод прозора видионице готово увек се налазило камено корито са пропусном рупом (шкафа), где је домаћица припремала, прала и одлагала посуђе.

Сл. 282 Камено корито са пропусном рупом испод видионице „шкафа"

Оваква кужина организована у једној просторији задовољавала је све потребе за припрему хране и обедовање. Штавише, и данас се може наћи кухињски инвентар који је служио породицама, можемо рећи вековима.

Сл. 283 Кухиња у периоду после Другог светског рата

Уколико је кухиња задржала старо уређење, у њој се налази само ново покућство: судопера, столови, кревети, столице, покоји орман градског типа, углавном све купљено у граду. Камена шкафа, шпорет на дрва и огњиште, у овом случају још увек су у функцији.

Сл. 284 Кухиња крајем 20. века

Сл. 285 Купатило у другој половини 20. века

Уколико је кухиња претрпела веће измене у просторној организацији (последњи квартал 20. века), онда се у њој од опреме још налазе и: електрични или плински шпорет, фрижидер, бојлер за топлу воду, аспиратор, машина за прање судова, нова судопера и сл.

Санитарна просторија

Почетком 20. века, купатило или тоалет као засебан простор у оквиру куће није постојало. Најчешће је било у оквиру двора (авлије) или изван њега. После изградње регионалног водовода након Другог светског рата, власници кућа користе ову погодност и уводе купатила и тоалете у своје старе-нове куће.

Опремљена су неопходним уградним елементима који чине савремено купатило које се ни по чему не разликују од оних у градовима.

Увођење санитарних просторија у народне куће био је предуслов за квалитетнији и једноставнији живот људи овога краја.

10.0. Дворишни комплекс

10.1. Обала

Данас се у обалном делу Врмца може наћи више традиционалних облика уређења простора:

- понте и мандраћи, остали су у склопу стамбених целина са доње стране магистралног пута;
- понте и мандраћи који су раније припадали кућама, који се сада налазе са горње стране магистралног пута;
- велика јавна пристаништа – мула, која су рађена у другој половини 20. века и
- пешчани делови обале – мале плаже.

Понте и мула

Испред кућа су се градила пристаништа (понте). Настала су у времену када су приватне куће почеле да се граде изван приморских утврђених градова, а првенствено Котора. То је, заправо, гат или мало пристаниште од камена, озидано према мору.

Породица Томановић из Лепетана изградила је своју понту и мандраћ почетком 19. века (1826), у периоду када су ударени темељи њихове породичне куће. Живот породице и мештана одвијао се на њој, а уз понту су пристајали и данас пристају барке са уловом рибе и слично.

Године 1904, Аустроугари граде пут уз обалу, не штедећи понте и мандраће, одвајајући их тако од кућа због којих су и били саграђени. Некада су били најчешћа и најјача веза са светом, а данас су понте и везови у лошем стању, понекад и извор несугласица и спорења између самих мештана, али и њих и туриста. Данас се у Боки которској налази отприлике две хиљаде понти, мандраћа и мула. Крајем 20. века настало је и много нових понти које се махом користе за купалишта или за везове чамаца. Све су углавном настале без плана.

Уз мање понте и мандраће, који су припадали појединим породицама или братствима, у местима поред обале налазе се и већа пристаништа „мула“ која су изграђена после Другог светског рата.

Мандраћ (итал. *mandraccio*)

Мандраћ је мало пристаниште за барке. Некада га је имала свака кућа која је директно излазила на обалу. То је било двориште ограђено каменом које је имало улогу да заштити чамце од буре, југа и јаког невремена.

Уз мандраћ обично постоји и тирадур, површина која је служила за извлачење барки.

Сл. 286 Понта породице Томановић у Лепетанима

Сл. 287 Јавно пристаниште Мулo Муо

Некада давно, када су барке биле основно средство за превоз људи и робе те су служиле за рибарење, било је потребно одржавати их увек у исправном стању. У данашње време мандраћи и даље постоје а тирадура је све мање. Претварају се у плаже или убрзано пропадају.

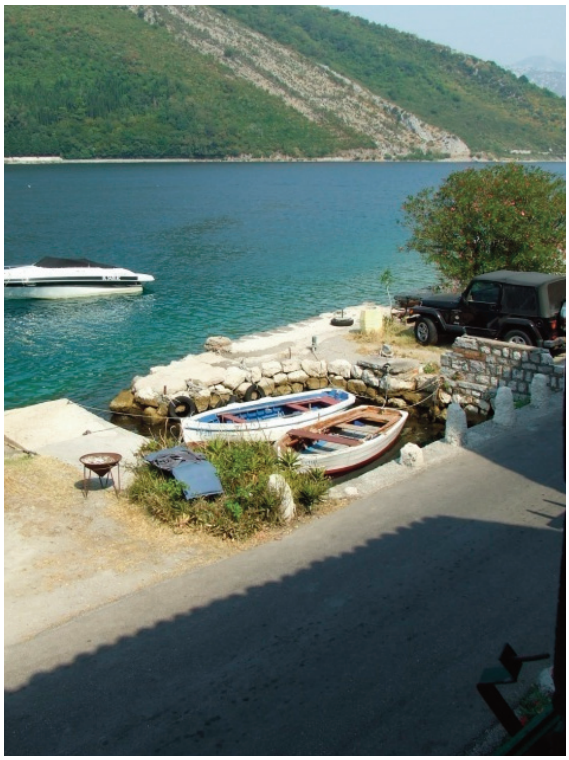

Сл. 288 Мандрач штити барке од буре, југа и јаког невремена

Са губљењем значаја приобалног саобраћаја, заборавило се и на понте и мандраће. Међутим, развој туризма је чамце и јахте претворио у објекте луксуза, уживања. па и друштвеног престижа. Тако се потреба за њиховим постојањем поново јавља.

10.2. Двориште

За положај дворишта и кућа на Врмцу природни чинилац је био од пресудног значаја.

Дворишта се састоје из три дела:

- двора (авлије) са вртом
- улазне капије (порте) и
- оградних зидова.

Двор (авлија)

У састав дворишта (и у приморским и у горњим селима) и у непосредном додиру са њим, распоређене су све зграде и површине

Сл. 289 Тирадур – место за извлачење барки

Сл. 290 Двориште је у предњем делу куће – Г. Столив

потребне за живот у кући или за рад у дворишту. Ширина дворишта је обично као и ширина куће. У саставу оваквог дворишта током 20. века јављају се следећи елементи:

1) кућа као главна стамбена зграда
2) кухиња као засебно дограђен простор
3)сточна стаја за краве, овце и коње
4) мали кокошињац или свињац
5) двориште испред куће (у горњим селима)
6) санитарна просторија (већим делом 20. века).

У горњим селима, нагиб терена је одређивао како ће куће бити постављене тј. да ли имају лице окренуто ка долини, мору или обрадивој земљи. Окренути су према разним странама света, управљајући се једино према оријентацији нагиба терена на коме су грађене. Оријентација према странама света овде није била ни од каквог утицаја на положај куће и дворишта.

У предњем делу дворишта редовно се налазе ненаткривене терасе (тераце). Сиромашније куће изнад тераце имају сјен (надстрешницу). Раде се од дрвених гредица које се забадају изнад врата, а хлад им прави лоза или плетено пруће. У новије време, пергола са лозом ради се од камених стубова или челичних профила.

Дворишта приморских кућа и врт су готово увек иза куће. Нераздвојиви су део кућа у

Сл. 291 Авлија приморских кућа

Боки, а посебно палата. Налазе се на терасама и ограђена су ниским каменим зидом (у сувозиду). То је обрадиво земљиште на којем се налазе воћњаци и баште. Неки мештани на терасастим вртовима имају мање расаднике за цвеће.

Сл. 292 Терасасти врт у задњем делу куће

За разлику од доњих села, где је двор са вртом још увек у употреби, у последњих 40 година 20. века потпуно је измењен однос према пољопривредном земљишту у горњим селима на полуострву Врмац. Горња насеља у

обалном појасу су замрла и нестала као места континуалног живота и рада, док њихова дворишта, вртови, маслињаци, сухомеђе, бунари, кровови и зидови зарастају у макију и коров, препуштени пропадању.

Улазна капија (порта)

Карактеристична је за куће поред морске обале. Главни улаз у двор (авлију) најчешће је са предње (ређе са бочних страна). Капија је сведена обично луком или је уоквирена каменим праговима довољне ширине за улаз људи и стоке. Испред улаза и унутар авлије под је поплочан фино исклесаним плочама. У неким случајевима слог плоча је са правилним спојницама или су приклесане плоче неправилног слога. У другој половини 20. века, уместо камених, поставља се бетонска плоча.

Испред главног улаза уз главну фасаду, често се налази камена клупа (пижуо), а некада се и нижи оградни зидови у дворишту око бистјерне или оградних зидова користе као клупе за седење.

Оградни зид

И други елементи дворишта (подзиди, ограде, степеништа) урађени су од камена. У већини случајева користио се камен који се употребљавао и за изградњу куће. То је често локални приклесани или плочасти, слабо обрађен камен. Такви зидови су најчешће зидани усуво, а ређе су топљени у кречни малтер. Њихова ширина варира од 40 до 60 цм, као и висина, од 2, 3 или више метара. Та висина варира у зависности од пада терена. Нису прекривени ћерамидом нити другим кровним прекривачем, тако да се вода која пада слива низ тај исти зид.

Поред неких од зидова куће или оградног зида, праве се мали вртови (жардини), оивичени ниским каменим зидом.

Сл. 293 Капија са лучним каменим сводом

Сл. 294 Оградни зид висине преко два метра

Сл. 295 Жардин са ниским каменим зидом

10.3. Вода

У првој половини 20. века, и у горњим и у доњим селима на полуострву Врмац ретко где има изворске воде, а мало је има и по двориштима.

Типична кућа на падинама Врмца најчешће нема своју цистерну (бистјерну).

У неким се местима (Горњи Столив) почетком 20. века гради велики резервоар за воду, бистјерна за све мештане. Она се састоји из површине за скупљање воде и резервоара испод тих површина.

Сл. 296 Бистјерна – Г. Столив

У обалним местима скоро у свакој кући праве се бунари (почули). Они имају грло обзидано каменом и налазе се испред или унутар двора куће.

Између два светска рата, у приморским местима уводи се вода из градског водовода. Ова тековина модерне цивилизације умногоме мења навике мештана, али нажалост, не долази и до горњих села. Ово је само још један од разлога велике депопулације горњих насеља и напуштања тих простора током 20. века.

10.4. Зеленило

На подручју полуострва Врмац заступљена је еумедитеранска зимзелена вегетација коју чине термофилне субмедитеранске, листопадне шуме. Доминира климатогена заједница зимзеленог храста црнике (чесмине – *Quercus ilex* и црног јасена *Fraxinus ornus*) која је слабо очувана.

Сл. 297 Бунар – почуо

Сл. 298 Палма цикас стара 104 године

Сл. 299 Лимун

Од биљака, раширени су и кестен, маслине, ловорике, стабла трешања, агрума – наранџи, лимуна, дуда (мурве), нара и др.

Камелија из Столива у другој половини 20. века извози се и у остале крајеве Боке.

Сл. 300 Камелија у Лепетанима

10.5. Привредне справе и уређаји

У Приморју уопште, уз кућу су везане справе и уређаји које понегде можемо и данас наћи и видети. Њих је неопходно показати јер су оне донекле условиле живот у кући и утицале на њену организацију. Оне стварају интимност и пријатан угођај без којег се не може замислити народна кућа.

Већи део ових справа смештен је у дворишту јер у тадашње куће нису могле да стану зато што су захтевале много простора за добро руковање њима.

У време када приземљуша постаје коноба а домаћин се сели на спрат, неке од ових справа пренете су и у ову просторију.

Млин за маслине

Млин за маслине најчешће је покретала људска снага или снага животиња. Смешта се у посебан објекат или у конобу богатије куће. Састојао се од млина и пресе. Млин се састојао од округлог суда пречника око 1,5 м, дубине око 70 цм, озиданог од камена, у чијој средини стоји усправна дрвена осовина другим крајем учвршћена у греду за коју је утврђена хоризонтална осовина камена. Кроз горњи део главне осовине пролазе две хоризонталне гредице помоћу којих људи окрећу осовину, а са њом и камен.

Сл. 301 Млин за маслине у коноби

Самлевена маслина преношена је под пресу од дрвета, где се под притиском цедило уље. Два вертикална стуба носе на себи урезане кодове завртња, а сами завртњи такође су били израђени од ораховог дрвета. За-

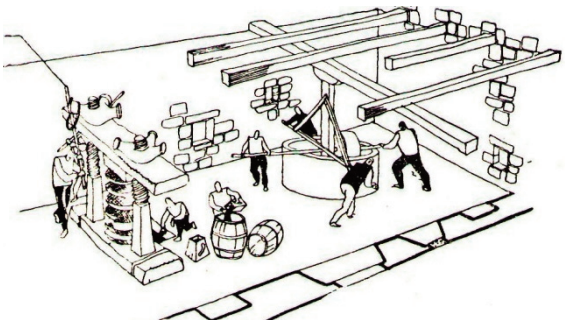

Сл. 302 Млин за маслине у Г. Столиву

вртњи окретани снагом човека спуштали су пречку, која је вршила притисак на плод маслине. Уље се хватало у укопани камени суд.

Откако су се почеле оснивати велике уљаре и како је вода дошла до свих доњих села на полуострву, због своје неекономичности уступају заувек своје место машинама, брзини и практичности.

Гувно

Гувно је кружни поплочани плато ограђен каменим зидом (коломатом са једним отвором – вратима).

„То је простор у облику круга, лијепом плочом поплочан, а около ограђен зидом. Служи за врђ жито[50].“

„Шест друга раде по цео дан на млаћењу пуног гувна. Пуно гувно се напуни са два дана орања (1951)[51].“

У средини гувна се налази кружна камена плоча у чијем је центру стожер, гвоздени или дрвени колац за који се везује коњ за време вршидбе. Плоче на поду су благо нагнуте да би кишница кроз једну рупу на коломату отицала. Гувно је увек на ветровитом месту. Од 70-их година 20. века више се не користи.

Сл. 303 Гувно – простор за млаћење жита

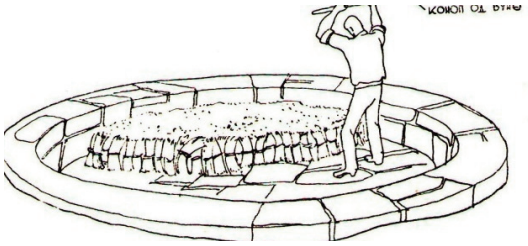

Сл. 304 Гувно

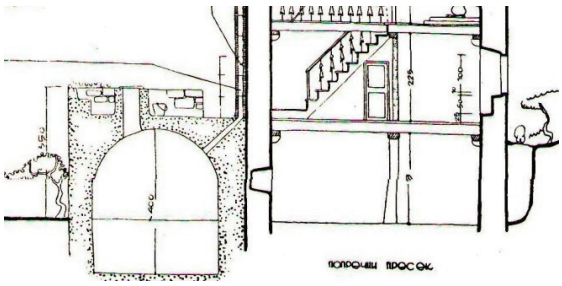

Сл. 305 Бистјерна на кући у Г. Столиву

Захваљујући новом времену, напретку и савременим потребама становништва, ове справе рапидно нестају. Модерна млинска индустрија својим преимућством 60-их година 20. века избацује гувно из употребе.

Бистјерна

Бистјерна је посебно изграђен резервоар за сакупљање кишнице која се касније користила у домаћинству.

У време када се почело са дизањем приземљуше на спрат, почело је и масовније зидање бистјерни. На самом почетку народ се снабдевао водом из разних локава, корита,

[50] Поп Сава Накићеновић, Антропогеографска студија, СКА, Бока, Београд, 1913, стр. 235

[51] Бранислав Којић, Сеоска архитектура у Которском заливу, стр. 165 + слика

Сл. 306 Горњи Столив – гуштерна из 1877. године

природних резервоара и малих периодичних језера, одакле се вукла вода за кућу без обзира на њихову удаљеност. Стока се појила на лицу места, уколико ти резервоари нису били превише удаљени.

У односу на кућу, бистјерне се налазе:

- испред куће, испод тераса чије површине служе за сакупљање воде;
- поред куће, када површине изнад бистјерне служе за сакупљање кише;
- иза куће, када се површина изнад бистјерне може користити као тераса;
- испод куће, у оквиру габарита (директно захватање воде из приземља).

Негде се бистјерне раде и веће запремине, за јавну употребу (нпр. у Горњем Столиву).

У случају када је бистјерна испред куће, њена горња површина претвара се у велику лепу терасу наткривену одрином.

Када се бистјерна налази на солару где се налазе и спољне степенице које завршавају

Сл. 307 Бистјерна испред куће – Веће Брдо

испред кућних и кухињских врата, и на солару се јавља наткривена одрина.

Проласком регионалног водовода кроз доња насеља почетком 20. века, већина бистјерни престаје да се користи. Крајем 20. века, употребљава се једино у горњим насељима, где је то још увек једини начин снабдевања водом.

IV Народна архитектура на полуострву Врмац – компарација са окружењем

1.0. Хрватско приморје

1.1. Анализа фактора који су условили постанак кућа

Југозападни део Хрватске припада медитеранском подручју које се пружа дуж источне обале Јадрана и обухвата Истру, Хрватско приморје и Далмацију са острвима.

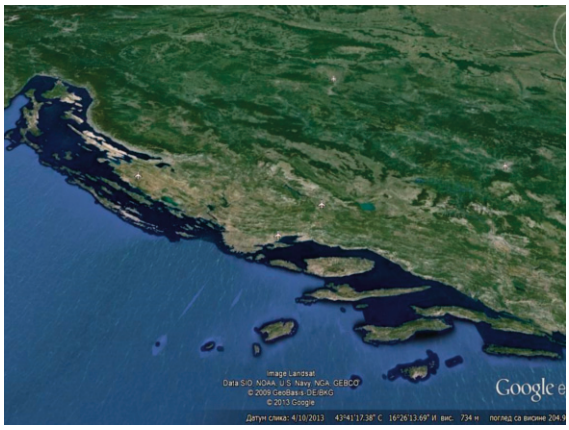

Сл. 308 Источна обала Јадранског мора

Каменито крашко тло даје нову карактеристику краша са непрегледним подручјима камена и малих поља. Ово је подручје сувозида, терасастих винограда, пољских кућица грађених у сувозиду. Сви ови елементи као да су израсли из камене подлоге и „живе“ са својим селима. Уз обалу су се налазила насеља рибара.

Сл. 309 Уз обалу су настала рибарска насеља

Камен је основни грађевински материјал овог поднебља, који је пастир и рибар многоструко искоришћавао. Градећи у почетку једноставне стамбене зграде у насељима и на рубовима крашких поља или у насељима збијеним уз морску обалу, зналачки је и према потреби дограђивао стамбене просторе.

Богатство народног градитељства испољава се не само у мноштву грађевинских облика него и у начину примене грађе и функционалним решењима. Богатство облика несумњиво потиче из одређених природних околности поднебља у којима су настали. Такве различите природне особине узроковале су разноликости у народном градитељству.

Сл. 310 Крашко тло условило је да камен буде основни грађевински материјал

На народно градитељство утицали су и много сложенији а мање уочљиви разлози који произилазе из променљивих околности, као што су историјски догађаји, културно-историјски утицаји других народа и култура, те етичке особине и друштвене околности које су један од фактора који највише утичу јер одређују економску подлогу, степен и врсту благостања који су извор развитка куће и села.

Постоји више фактора који су на овом подручју одредили карактеристике архитектуре овога краја. Ту пре свега мислим на:

- конфигурацију терена,
- климу,
- на градитеље, њихово порекло и традицију грађења,
- утицаје које су становници доносили са својих путовања.

Конфигурација терена

Основ тла далматинских острва чине кречњачке и доломитске стене које су склоне распадању и стварању растреситог тла, и које помешане са хумусом, погодују бујној вегетацији. Површинска конфигурација терена узрокована је тектоником. У раним раздобљима климатске су промене могле бити такве да су стални површински токови и извори текуће воде постојали, али их данас нема ни на једном јадранском острву.

Острво Крк је највеће и најсевернији острво у Средоземном мору. Површине је 405,78 км². У средњем и западном делу острва преовлађују шуме и узгајане културе, док северни и јужни део острва чине камењар и пашњаци.

Сл. 311 Острво Крк

Рељеф је одраз структурне грађе острва. Он је крашки, са занимљивим облицима, пећинама, шпиљама. Обала је разуђена, са бројним заливима, увалама, шљунковитим плажама. С обзиром на крашке карактеристике кречњачког дела острва, отицање воде је сложено и одвија се према локалним акумулацијама или ерозијској бази (мору). Сталних токова воде нема, а највећи повремени ток је Суха ричина у Башкој котлини. Повремени површински токови везани су по правилу уз флиш и јављају се у Врбничком пољу.

Острво Премуда је површине 8,61 км². Налази се у северозападном делу Задарског архипелага. Дужина острва је 8,86 км а највећа ширина 1,6 км. Најистакнутија тачка острва је врх Варх на 88 м надморске висине. Наслаге Премуде углавном чине кречњаци карбонати кредне старости. Преовладавају благо таласасти облици терена. Већи нагиби су на југозападној страни острва. Нема сталних површинских токова воде. За време обилнијих киша настају бујични токови. На острву се развило само једно насеље, и то на северозападном делу острва. Како је низом острваца заштићено од ветрова и таласа, у прошлости је служило и као уточиште рибара.

Сл. 312 Острво Премуда

Острво Хвар пружа се, као и остала острва, у смеру пружања структура. Средином острва протеже се планински венац који га дели на север и југ са својим врховима: Церница, Хум, Гвозд и Свети Никола (626 мнв). Између гребена који се истиче као полуострво на северној страни (Кабал 125 мнв) и главне ко-

сине протеже се потопљена удолина Старигрaдског залива.

Сл. 313 Острво Хвар

Састав острва је кречњачки. Структурно језгро острва чини коса, релативно стрма антиклинала. Значајнијих водених токова овде нема јер контакт пропусних и непропусних слојева на обе стране острва завршава у мору, па главне количине слатке воде истичу испод морске површине.

Острво Брач је највеће средњедалматинско острво. Дуго је око 40 км а широко у просеку 12 км. Треће је по величини острво на Јадрану. Највиши врх је Видова гора на 778 мнв, што је и највиши врх свих јадранских острва.

Сл. 314 Острво Брач

Острво има једноставну геолошку грађу. Састављено је од кречњака и представља пространу, непотопљену антиклиналу горњокредне старости. Нема површинских токова вода нити акумулација, па путеви вода, заобилазећи флиш, истичу испод површине мора. Због тога је 1970. године вода на острво доведена подморским водоводним цевима са копна из реке Цетине.

Клима

Далматинска острва Крк, Премуда, Хвар и Брач имају изразито средоземну климу са благим и влажним зимама и топлим сунчаним, али не и превише сушним летима. Средња годишња температура изоси 15°C. Најтоплији месец је јул са средњом месечном температуром од 25°C, а најхладнији јануар са средњом месечном температуром од 5°C.

Сл. 315 Снег је редак у овим крајевима

Падавине се јављају у облику кише, ретко снега. Ако и падне, снег се не задржава више од пар дана. Највеће падавине су у јесен, а нешто мање у пролеће. Доминантан ветар лети је маестрал, а последње буре дувају у марту.

Градитељи

На острвима Брачу, Хвару и Корчули налазе се богати слојеви жућкастобелог кречњака, па је сама природа погодовала развитку клесарског заната, посебно на острву Брачу. Стварају се познате брачке, хварске и дубровачке мајсторске радионице. Мајстори клесари звали су се ковачи, а они који су урезивали натписе, писари. Било у школи или приватно се обучавајући, изнедрили су се бројни безимени мајстори длета и мацоле. У првом реду треба поменути вајара Кармена Штамбука, Ивана Штамбука Канова, Божидара Штамбука, Ловра Мунитића. Међутим, осим самих власника, грађењем кућа бавили су се и зидари градитељи са острва Силбе.

Обрађеним каменом, вежући га кречним малтером, градитељ је градио зидове кућа, обликовао степеништа (скале), довратнике, допрозорнике, цепањем камена добијао је плоче (шкриле) за кров и у мањој мери за круне бунара на густјернама (гурле), посуде за уље (каменице) и сл.

Све до половине 20. века локални мајстори су имали устаљене шеме за градњу, произашле из континуираног традиционалног начина живота и привређивања, који се кроз историју само незнатно мењао. Међутим, традиционални начин градње изгубио се током 20. века са савременим променама живљења. Начин привређивања који није више искључиво везан за пољопривреду или сточарство и потреба за комфорнијим становањем (проистекла из искуства савремног становања које становници села стичу у урбаним просторима) утичу на обликовање кућа. У градњи се примењују нови материјали којима се гради брже и јефтиније. Самоуки градитељи своју градњу самостално прилагођавају новим потребама, па тако изграђене или трансформисане куће габаритима и обликом у знатној мери одударају од традиционалне градње и мењају карактер наслеђеног руралног простора.

Утицаји

Бројни су утицаји који су условили настанак кућа на овом делу јадранске обале. Последица су искустава насталих прекоморским контактима са светом. Међу најважнијим су утицаји млетачких и градитеља из доба готике, али и локалних клесарских мајстора. У 19. веку каменорезачка индустрија концентрисала се у три средишта: у Пучишћу, Сплитској и Селцу на Брачу. Средином 19. века, камен са Брача се извозио на исток, у Цариград и Одесу, али и у Боку которску. Говорило се да су за „шкуну“[52] (брод) песка од стена добијали исто толико пшенице.

Друга половина 19. века доноси промене у погледу обраде камена. Од тада, клесари у Селцима постају врсни уметници, са нарочитом склоности ка орнаментици.

Са развојем каменарства, јавља се и потреба за организованим школовањем клесара. Тако се у Пучишћу и Селцу од 1906. године организују течајеви и испити из клесарства. Камен и камене стубове, капителе, фасаде и орнаментику у овом периоду раде домаћи мајстори изнедрени из Клесарске школе. Школа је радила до 1973. године, када је укинута.

Каменарство у Селцу доживљава највећи замах у периоду 1925–1943. године, када Италијани пале већи део места. Тридесетих година 20. века отворено је 30 нових каменолома.

После Другог светског рата, каменарство на Брачу оживљава и постаје најјача привредна грана. Оснива се предузеће Брач, а затим Индустрија јадранског камена и мермера Сплит, са погонима у Пучишћу, Селцу, Сплитској, Трогиру, Дрнишу. Експлоатацију брачког камена до краја 20. века обављало је

[52] Интересантно је да су морнари на шкунама, па и Селчани Томо и Мате Штамбук, очеви др Анте и Ђуре, носили црногорске капе на повратку са пута на Исток.

друштвено предузеће, а сада приватно деоничарско друштво „Јадран камен“.

Брачки мермер од давнина је имао велики утицај на обликовање урбане и руралне архитектуре овог, али и осталих делова јадранске обале.

1.2. Типологија према просторној организацији

У народном градитељству нема праволинијског развоја куће као у световној (стилској) архитектури, већ се градило према могућностима појединца, односно породице. Градиле су се слободностојеће, двојне куће, куће у низу различитих спратности и облика. Сиромашни, којих је било више, градили су скромније, а имућнији веће, односно богатије куће.

Традиционална нит у народном градитељству на овом делу Јадрана провлачи се до краја Другог светског рата. Касније, у другој половини 20. века, долази до прекида са традицијом, село се раслојава и у социјалном и у физичком смислу. Све сеоско постаје назадно и примитивно. Уводе се нови материјали (бетон), огњиште (комин) замењује шпорет на дрва и струју.

Један од важнијих фактора који је утицао на развој и трансформацију куће на овом подручју јесте и процес депопулације. Он је на већим острвима слабији у односу на мања. Педесетих година 20. века на појединим острвима претвара се у прави егзодус.

Градитељска баштина се у овом периоду (20. век) више разграђује и заборавља него што се чува. Нестручном обновом народне архитектуре и савременом градњом разноразних објеката ствара се од природе одвојена градитељска баштина, која прекида стогодишњи континуитет развитка.

Унутрашња просторна организација и опрема ентеријера

Унутрашња просторна организација показује велико богатство варијанти и решења. Условљена је у зависности од броја чланова породице, њихових потреба, начина живота, културног и цивилизацијског нивоа, традиције, економске моћи.

Кућа је организована следећим просторима: комуникациони простор, привредна просторија (коноба), соба, дневна соба, просторија за домаћинство (кужина) и санитарна просторија.

У просторној организацији, положај ових група просторија зависи од положаја објекта на парцели (чиме се одређује улаз у кућу), положај куће у односу на рељеф терена (главна фасада, поглед на поље, море), микролокација са топографијом терена (спратност објекта) и умеће мајстора да све ово прилагоди захтевима власника.

Унутрашње степениште

Унутрашње повезивање приземља и спратова решавано је степеништем. Степенице су најчешће дрвене, једнокраке или двокраке, ређе трокраке. Постављене су централно или бочно у односу на облик основе.

До средине 20. века степенице и њихови елементи (ограда, рукохват и сл.) били су дрвени.

***Сл.* 316** Ограда

Сл. 317 Кружно степениште

Данашња степеништа у трансформисаним кућама су, осим од дрвета, и од армираног бетона или од челика. Висина њихових газишта је нешто мања у односу на првобитна (16–18 цм), док је ширина нешто већа (27–30 цм). Обложена су новијим материјалима као што су плочице, разни мермери, гранити. Осигурана су оградом од инокса, кованог гвожђа или новом дрвеном.

Привредна просторија (коноба)

У просторној организацији куће коноба се увек налази у приземљу објекта. Састоји се од једне или две просторије квадратног или правоугаоног облика. Унутрашњом или спољашњом везом повезана је са просторијама на спрату.

Храна и већина пољопривредних производа већим делом 20. века држала се у коноби (на доњем поду од куће). У средишту сваке од ових коноба био је мештанин, пољопривредник, виноградар и подрумар, а коноба као таква била је његов одраз. Редован детаљ у ентеријеру коноба на овом простору били су:

Сл. 318 Традиционална коноба

бадањ, бигунци, брименице, касете и кртоле, вриче, ужа и пољопривредна оруђа. Ту се још налазе и алати: мошкини, мотике, дуплаши и шћапи са куком на врху.

У другој половини 20. века, а нарочито крајем овог периода, све је мање коноба које су сачуване у свом изворном облику. Атрактивност овог простора и чињеница да је у приземљу, у великом броју случајева утичу на промену његове намене (простор за становање, продавница, гаража). Дух конобе данас се покушава дочарати угоститељским објектима који носе име коноба. Међутим, изворних коноба је сваким даном све мање.

Сл. 319 Ресторан коноба

Коноба је симбол прошлог начина живота у којем се живело другачије, у којем су на снази била нека друга мерила вредности. Нов начин живота наметнуо је и питање: како сачувати традиционалну конобу данас?

Сл.320 Стара шкриња

Сл. 322 Кревет од масивног дрвета

Сл. 321 Гвоздени кревет

Сл. 323 У послератном периоду куповао се фабрички намештај

Соба

Главна функција ове просторије је за одмор и спавање. У њу се улазило из централно или периферно постављеног хола на првом, другом спрату или поткровљу Квадратне је или правоугаоне основе.

У већим породичним заједницама собе су се делиле на уже породице. Почетком 20. века, у њима су се налазили кревети, шкриње и ком, а у боље стојећим кућама уз кревет би стајала још два кантунала и огледало. У шкрињама су се држали ћилими, а у кому постељина и одевни предмети од вуне.

У неким кућама се могао наћи и војнички кофер, у коме су мушкарци држали породичне документе. У овом периоду је било више врста кревета. Најједноставнији су били мутапи или слама побацана по поду. Друга врста био је тзв. гранач – лежаљка направљена од чврстог материјала која би се ексерима причвршћивала за две даске полегнуте на трупце. Трећа врста биле су калавете и кочете. Калавете су рађене од две паралелне греде на које су се под правим углом прибијале даске, а кочете су имале и стране уз главу и ноге.

Богатији су спавали на правом кревету који је био дрвени или гвоздени, а душеци су били од вуне. Иначе, до средине 20. века кревет је имао сламицу од капуцине. Били су то јастуци величине кревета, рађени од спојених вреће који су се пунили сувим лишћем од кукуруза. О тврдоћи сламица посебно су водиле рачуна младе невесте, па су их сваке године пуниле младим лишћем. Нешто касније, у спаваћим собама кревети су се пре-

Сл. 324 Соба с краја 20. века

кривали ланцунима од лаженог платна и тканим покривачем бијцем. Одећа се чувала у шкрињама, а касније у комоди (комо), те у ормарима.

Ко где спава у соби зависило је од старости и положаја у породици. Тако су почетком века деца спавала на поду, младићи на граначу, родитељи на кочети, а најстарији на правим креветима, ако их је било у кући.

После Другог светског рата, собе се опремају модернијим индустријским намештајем. Значајнији комади намештаја попут кревета, плакара и сл. куповали су се у већим градовима.

Крајем 20. века, собе се последњи пут трансформишу. Њихова површина се смањује или се повећава у зависности од намене целог објекта. Модерно се опремају и прилагођене су навикама и потребама људи данашњег времена.

Сл. 325 На једном од зидова висило је распело

Дневна соба

Главна функција овог простора је за пријем гостију, али и за свакодневни живот. По правилу је највећа просторија, има најбољу позицију у кући (приземље или први спрат) и најлепши поглед.

Почетком 20. века, дневне собе су биле скромно опремљене. Зидови су украшавани посебном врстом ћилима, тзв. стрикама, светим сликама и фотографијама родбине. На једном од зидова обично је висило распело, а 20-их година 20. века, након доласка првих фотографа, уз распело би се качиле и фотографије са венчања или других важнијих породичних догађаја. Од намештаја, у њој су се налазили и четвртасти сто и столице, комо, огледало, а у имућнијим кућама и понека креденца.

Подови су били дрвени и у овом периоду ретко су прекривани ћилимима, крпарама и сл. Собе су осветљаване свећњацима и петролејским лампама, а нешто касније скромнијим лустерима.

У другој половини 20. века, а нарочито крајем овог периода, организована је на другачији начин. У највећем броју случајева, заједно са кухињом и трпезаријом организује јединствен простор.

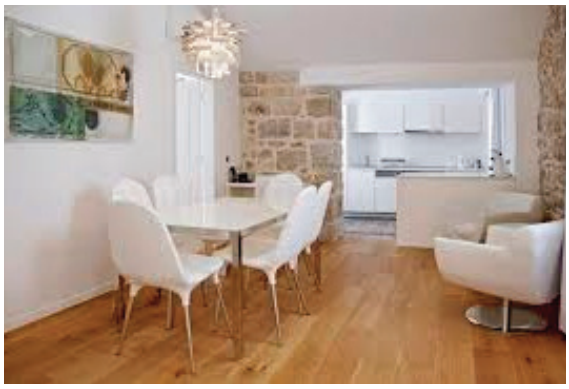

Сл. 326 Модерно опремљени простор крајем 20. века

Ентеријер се богатије опрема и уређује. Зидови и плафони се малтеришу кречним или цементним малтером па се боје, али нису ретки ни зидови са тапетама и сл. На подове соба постављају се паркети, ламинати, бродски подови, а у каснијем периоду керамика и гранити. Прекривају се линолеумима, теписима, стазама. Цео простор сада се осветљава модерним лампама и лустерима.

Просторија за домаћинство (кужина)

Кухиња представља најважнији простор у свакој кући, па тако и у овој. Почетком 20. века, најчешће се налазила на тавану или у мањој дограђеној згради уз главни објекат. У организацији кухиње, примарни елеменат било је уздигнуто и четвртасто огњиште (комин), постављено уза зид куће. Огњиште је било средиште породичног живота, нарочито у зимским месецима. Служило је за спремање хране и за одлагање градела и црипње.

Четврастог је облика и површине нешто веће од квадратног метра, пола метра издигнут од тла. Унутар каменог зида огњишта налазила се површина за ложење. Старија огњишта су била смештена на земљи, а с временом су се подизала ради лакше употребе. Унутар каменог зида огњишта налазио се простор за ложење. Над огњиштем су висиле на греди комоштре од челичних карика, на које се качио котлић бронзин. За одлагање врућих лонаца служиле су триноге.

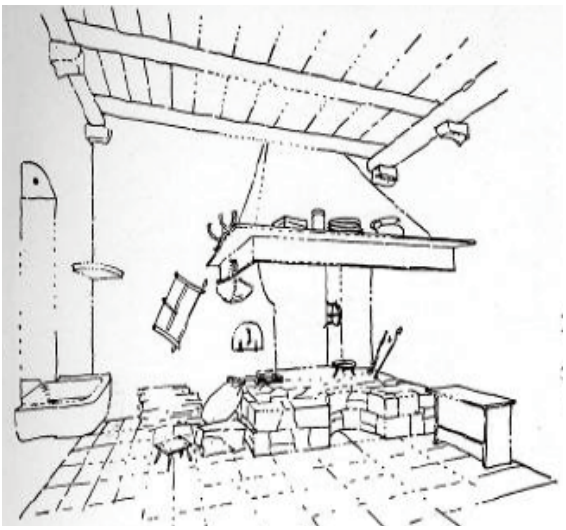

Сл. 327 Камин (комин)

Сл. 328 Издигнуто огњиште

Двадесетих година 20. века почињу да се купују шпахери (шпорети на дрва), па се комини могу наћи још само у мањим димавицама, које служе за сушење меса.

На средини кужине био је смештен сто, обично квадратног облика, око којег су биле катриге и ређе троношци. Уза зид је обично

Сл. 329 Простор око крушне пећи

Сл. 330 Сканција

стајала шкриња са катанцем, у којој се чувала куповна храна, пиринач (ризи), шећер (цукар), суве смокве и слично. Кључ од сканције домаћица је држала на конопу око паса.

У богатијим породицама с почетка века у кухињи се налазио зидни ормар, у којем су остављане тече, чикаре, пјати, жмули, болцуи и сл. У сиромашнијим кућама посуђе се држало на окаченој сканцији, на којој би висила кацијола, варјак, шупјача, дрвена букара. Уз сканцију су на ексерима на зиду висили још и тава и кутија за со.

У случају да кућа нема конобу, у кухињи би се о греде на плафону окачила решета, крто-ли, вриче и уже, а негде су биле постављене сталаже, на којима су домаћице одлагале сир. У издвојеним кухињама (које нису у поткровљу), иза врата се, испод крушне пећи налазио и ограђен простор, прострт сламом, у коме се налазио кокошињац.

Средином 20. века, грађанска кухиња заменила је првобитну кухињу са камином и спустила се са тавана у неку од соба на спрату. У овом периоду кухиња се опрема новим судоперама (лавелима) које су уједно служиле као радна плоча за чишћење и сецкање хране, дрвеним столом и столицама и лепим куповним креденцама. Уз огњиште се седи на троношцима, клупама или на једноставнијим столицама.

Сл. 331 Намештај у кухињи

Сл. 332 Модерна кухиња у ретро дизајну

Највеће промене у простору кухиње дешавају се у последњем кварталу 20. века. Одређеног правила у диспозицији кухиње нема. Најчешће се налази на приземљу или спрату, ређе у поткровљу. Са дневним боравком и трпезаријом формира јединствен простор. У зависности од намене, понекад је и више кухиња у истој кући. У односу на првобитну кухињу, површина савремене кухиње драстично је смањена.

Санитарна просторија

Највећи део појава у здрављу и болестима је у тесној вези са начином живота народа овог краја. Почетком 20. века, здравствена ситуација и ситуација везана за хигијену у Далмацији била је јако тешка. Била је то последица неусловног начина живота, економских прилика, велике беде и незнања, неписмености, празноверја, надрилекарства и разних других обичаја.

Као један од чинилаца наведених фактора, који је у спрези са овде реченим јесте непостојање санитарних просторија у народним кућама овог краја. Унутар објеката, санитарних просторија у овом периоду није било или их је било јако мало. Налазиле су се у дворишту или у најближој околини.

Побољшање санитарно-хигијенских услова у кућама уследило је тек после Другог светског рата. Водоводна мрежа из дворишта (тамо где је има) премешта се у унутрашњост куће. Вертикална канализација од азбестноцеличних, керамичких или пластичних цеви уграђује се у већину објеката. Хоризонтална канализација прикључује се на заједничку (комуналну) или се одводи у септичке јаме.

Крајем 20. века, већина кућа има санитарне просторије као додатне просторије које се добро уклапају у облик народне куће.

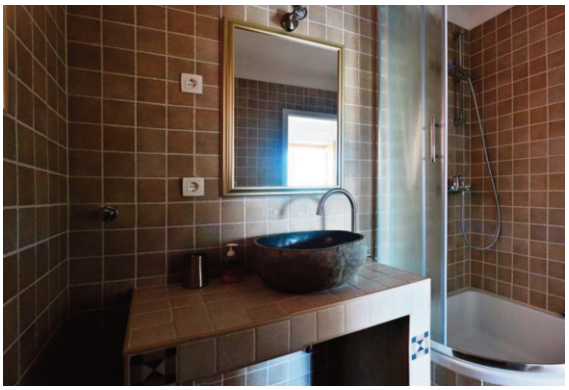

Сл. 333 Купатило с краја 20. века

Табеларни приказ објеката у насељима на Хрватском приморју

	ТИПОВИ КУЋА – ХРВАТСКО ПРИМОРЈЕ	
ПРИЗЕМЉУША	А	Једноделна
	Б	Дводелна
СПРАТНА КУЋА	А	П+СП ИЛИ П+ПК
	Б	П+2СП ИЛИ П+СП+ПК
	Ц	П+3СП ИЛИ П+2СП+ПК

Табела 16 Типови кућа – Хрватско приморје

	ТИПОВИ ГРУПАЦИЈА КУЋА – ХРВАТСКО ПРИМОРЈЕ	
ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА	Е	П+СП ИЛИ П+ПК
	Ф	П+2СП ИЛИ П+СП+ПК
	Г	П+3СП ИЛИ П+2СП+ПК
НИЗ СПРАТНИХ КУЋА	Х	П+СП ИЛИ П+ПК
	И	П+2СП ИЛИ П+СП+ПК
	Ј	П+3СП ИЛИ П+2СП+ПК

Табела 17 Типови групација кућа – Хрватско приморје

Табела 18 Табеларни приказ објеката у насељима на Хрватском приморју

	МЕСТО	ТИП	СПРАТНОСТ	УЛАЗ	ТЕРЕН	КРОВ	ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ	РЕНОВИРАН	НАМЕНА
А	**ПРИЗЕМЉУША ЈЕДНОДЕЛНА**								
А1	Ластово Хвар	А	П+0	с прочеља	у паду	двоводни	-	не	-
А2	Иван Долац Хвар	А	П+0	са бока	у паду	двоводни	-	не	-
Б	**ПРИЗЕМЉУША ДВОДЕЛНА**								
Б1	Брда Дрвеник	Б	П+0	с прочеља	раван	двоводни	-	не	-
Б2	Ковачеви двори	Б	П+0	из дворишта	раван	двоводни	-	не	-
Б3	Рушиновићи	Б	П+0	из дворишта	раван	двоводни	-	не	-
Б4	Завала Хвар	Б	П+0	са бока	у паду	двоводни	-	не	-
Б5	Јагодња Хвар	Б	П+0	са бока	у паду	двоводни	-	не	-
А	**СПРАТНА КУЋА (П+СП ИЛИ П+ПК)**								
А1	Премуда	А	П+СП	с прочеља	раван	двоводни	20. в.	не	-
А2	Премуда	А	П+ПК	с прочеља	раван	двоводни	1903.	не	-
А3	Премуда	А	П+СП	из дворишта	раван	двоводни	19. в.	не	породично становање
А4	Хвар	А	П+СП	с прочеља	у паду	двоводни	19. в.	не	-
А5	Малинска Крк	А	П+СП	с прочеља	раван	двоводни	1900.	да	породично становање

Табела 19 Табеларни приказ објеката у насељима на Хрватском приморју

	МЕСТО	ТИП	СПРАТНОСТ	УЛАЗ	ТЕРЕН	КРОВ	ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ	РЕНОВИРАН	НАМЕНА
А	**СПРАТНА КУЋА (П+СП ИЛИ П+ПК)**								
А6	Завала Хвар	А	П+СП	с прочеља	у паду	двоводни	19. в.	не	породично становање
Б	**СПРАТНА КУЋА (П+2СП ИЛИ П+СП+ПК)**								
Б1	Премуда	Б	П+СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	19. в.	не	некада читаоница
Б2	Цавтат	Б	П+СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	19. в.	да	-
Б3	Цавтат	Б	П+СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	1846.	да	-
Б4	Шолта	Б	П+СП+ПК	с прочеља	у паду	двоводни	19. в.	да	породично становање
Б5	Хвар	Б	П+2СП	с прочеља	раван	двоводни	19. в.	не	породично становање
Е	**ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА (П+СП ИЛИ П+ПК)**								
Е1	Хумац Брач	Е	П+СП	с прочеља	благи пад	двоводни	1896.	да	становање и издавање
Е2	Малинска Крк	Е	П+СП	из дворишта	раван	двоводни	-	да	становање и издавање
Е3	Брач	Е	П+СП	са бока	раван	двоводни	-	да	туристичка вила
Е4	Брусје Хвар	Е	П+СП	са бока	раван	двоводни	-	не	породично становање
Ф	**ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА (П+2СП ИЛИ П+СП+ПК)**								
Ф1	Премуда	Ф	П+СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	1865.	да	породично становање

Табела 20 – Табеларни приказ објеката у насељима на Хрватском приморју

	МЕСТО	ТИП	СПРАТНОСТ	УЛАЗ	ТЕРЕН	КРОВ	ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ	РЕНОВИРАН	НАМЕНА
Ф	**ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА (П+2СП ИЛИ П+СП+ПК)**								
Ф2	Малинска Крк	Ф	П+СП+ПК	с прочеља	благи пад	двоводни	1856.	да	породично становање
Ф3	Брач	Ф	П+2СП	са задње стране	велики пад	четвороводни	19. в.	да	туристичка вила
Ф4	Брусје Хвар	Ф	П+2СП	с прочеља	раван	четвороводни	19. в.	не	породично становање
Х	**НИЗ СПРАТНИХ КУЋА (П+СП ИЛИ П+ПК)**								
Х1	Шолта	Х	П+СП	са задње стране	благи пад	двоводни	-	не	-
Х2	Шолта	Х	П+СП	са задње стране	раван	двоводни	19. в.	да	становање и издавање
Х3	Хвар	Х	П+СП	с прочеља	благи пад	двоводни	19. в.	не	породично становање
И	**НИЗ СПРАТНИХ КУЋА (П+2СП ИЛИ П+СП+ПК)**								
И1	Хвар	И	П+СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	19. в.	да	породично становање
И2	Хвар	И	П+2СП	с прочеља	у паду	двоводни	-	да	туристичка вила
И3	Крк	И	П+2СП	с прочеља	раван	двоводни	-	не	породично становање
Ј	**НИЗ СПРАТНИХ КУЋА (П+3СП ИЛИ П+2СП+ПК)**								
Ј1	Шолта	Ј	П+2СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	-	да	туристичка вила
Ј2	Хвар	Ј	П+2СП+ПК	са бока	раван	двоводни	-	да	туристичка вила
Ј3	Брусје Хвар	Ј	П+2СП+ПК	из дворишта	благи пад	једноводни	-	не	-

1.3. Опште одлике просторне организације

Два типа кућа карактеристична су на подручју Хрватског приморја и острва, и то, пре свега: приземљуша и спратна кућа.

Приземна кућа (потлеушица)

У време када су насељавани ови простори, све куће су биле једноделне приземљуше, правоугаоне основе и веома примитивне грађе. Камен којим су се градиле био је слабо обрађен, често се градило у сувозиду тј. није постојала повезаност малтером. Кров је био од сламе, а преграде од плетеног прућа или од грубо обрађених плетених дасака.

Почетком 20. века, почиње друга развојна фаза ових кућа, у којој се оне унапређују. Граде се од бољег и лепше обрађеног камена везаног кречним малтером. Стока се издваја у засебан објекат, а ентеријер се преграђује на два дела – спаваћи део и дневни боравак са кухињом и огњиштем (кужина, ватреница). Ради штедње, с једне стране, али и заштите од буре (хладног ветра који је карактеристичан за овај крај), приземљуше се граде једна до друге. Видљивије су промене и у ентеријеру. Под ових кућа више није од набијене земље, већ се прекрива дрвеним даскама. Зидови се са унутрашње стране, за разлику од претходног периода, малтеришу кречним малтером.

Ову кућу карактеришу и мали отвори (врата и прозори) који су штитили од пљачки и провала, невремена и слично. Отвори се с временом повећавају. Уоквиравају их грубо клесани камени блокови.

Сл. 335 Приземљушу карактеришу мали отвори

Кров је најчешће на две воде и без олука. Камене плоче и природне шкриљце нешто касније замењује цигласти кровни прекривач. Црeп, осим што је лакши за греде, био је и знак престижа оних породица које су га имале. Сламом су се у овом периоду прекривале још само штале или мање привредне зграде.

До средине 20. века, највећи број приземљуша престаје да постоји. Трансформишу

Сл. 334 Рана приземљуша

Сл. 336 Почетком 20. века, кровови су се још увек покривали каменим плочама

Сл. 337 Слојеви архитектуре – од приземљуше до спратне куће

се у спратне куће или се претварају у штале, привредне просторе, оставе, димавице и слично.

На основу изнесеног, приземљуше можемо поделити на два основна типа:

ТИП А – једноделна
ТИП Б – дводелна

ПРИЗЕМЉУША:
ТИП А – ЈЕДНОДЕЛНА

Варијанта А1

Као илустрацију овог типа приказаћу приземљушу на острву Ластову. Релативно је малих димензија и правоугаоне основе на терену који је у паду. Својом задњом страном ова приземљуша ослоњена је на камену стену.

Типична окућница састоји се од куће за становање и простора за држање стоке, који је у непосредној близини куће на отвореном. Кућа је грађена у техници сувозида од неправилно тесаних камених блокова. Улаз је нешто издигнут због неравног терена и има грађене довратнике. Подови су подашчани а у зидовима су бројни отвори (пањеге). По један прозор налази се на предњој и један на бочној страни куће.

Кров је на две воде. Конструкција крова је таква да се рогови нису ослањали на венчанице, већ су налегали директно на масивне зидове и заједно са попречним летвицама носили су тежак кров од камених плоча без слемене греде.

Варијанта А2

Овај стари једноћелијски стамбени објекат налази се у Иван Долцу на Хвару. Са своје северне стране објекат је ослоњен на живу стену. Главни улаз у кућу је са западне стране, а то је уједно и једини отвор на кући.

Објекат је зидан усуво са касније набаченим малтером и споља и унутра. Дебљина зидова је од 80 до 90 цм, што је приближно дебљини зидова код приземљуша на Врмцу. Под је од набијене земље целом површином правилне правоугаоне основе. Висина од пода до слемена је 3,35 м, ширина куће је 4,50 м, а дужина 6,80 м.

Кров је двоводни, а прекривач је од камених плоча.

Чест је случај да се овакви објекти граде у низу. Средином 20. века, овај објекат се претвара у стају.

ПРИЗЕМЉУША:
ТИП Б – ДВОДЕЛНА

Варијанта Б1

Ова приземљуша се налази се засеоку Брда, североисточно од насеља Дрвеник Вели. Оријентисана је у смеру исток–запад. Заселак обухвата четири окућнице. Свака се састоји из куће за становање и кухиње издвојене у мањем

објекту, подигнуте уз кућу или њој насупрот. На источном и западном крају села налазе се објекти за овце (двори), грађени техником сувозида. Покривени су сувим грањем[53], а уз њих су били и дворине – ограђени простор за боравак стоке на отвореном. На ужем подручју насеља налазе се и две цистерне са кровом од камених плоча и једно гувно. Дворишта су ограђена сувозидом који понегде достиже висину од готово два метра. Сва су дворишта поплочана, уз куће су смештене камене клупе, а обавезни елемент дворишта чини и мањи врт за цвеће, те стабло наранце и шипка.

Сви објекти изграђени су на равном терену и правоугаоне су основе. Постављени су уздужно или попречно на главни сеоски пут. Грађени су од камена везаним кречним малтером.

Улаз у посматрану кућу смештен је по средини. Дрвена врата постављена су са унутрашње стране зида ради заштите од кише. У ентеријеру куће спаваћи део је био преграђен, одвојен од дела за дневни боравак, односно кухиње. Преградни зидови су били од дрвених дасака, као и плафон собе, који је почетком 20. века служио за одлагање одеће и других предмета. Унутрашњост у свим кућама је редовно малтерисана. Под у собама је био прекривен даскама (за разлику од првих приземљуша, где је под био набијена земља). У кухињи, под је поплочан каменом плочом. Сва огњишта су смештена на поду уз крађи зид куће, по средини, без напе и димњака, са једноставним отвором у крову за испуштање дима или димњаком од камене плоче, ослоњена на два усправно положена камена.

Кров је двоводни а конструкција се изворно градила од грубо обрађених дрвених грана и била је покривена правилно приклесаном каменом плочом. Рогови се у овом примеру ослањају на дрвене венчанице. На овим кућама нема олука.

[53] Према речима Мате Млачића, власника једног од објеката, просторије за стоку покривале су се и сламом.

Варијанта Б2

Пример овог типа налази се у засеоку Ковачеви Двори. Ово збијено насеље смештено је североисточно од насеља Дрвеник Вели. Састоји се од петнаестак објеката малих димензија, међусобно повезаних високим сувозидним оградама у јединствену целину. Објекти су збијени у мање групе, раздвојене двема уским пешачким стазама, оријентисани исток–запад и омеђени високим каменим зидом. Сви објекти у насељу су приближно једнаких димензија, подигнутих на правоугаоној основи са двоводним крововима, од којих су данас остали само забати. Ове густо распоређене приземљуше различите оријентације, ослањају се једна на другу и врло често деле носиве зидове. Како није сачуван ниједан кров, тешко је распознати намену појединих елемената. Само једна приземљуша од 15 има измалтерисане унутрашње зидове.

Типична окућница састоји се од куће за становање, кухиње издвојене у мањем објекту ослоњеном на главну кућу, и кућице за складиштење производа или простора за држање стоке. Овде приказана кућа грађена је у техници сувозида, од правилно тесаних камених блокова слаганих у двоструком низу и са испуном од ситнијег камена. Она нема прозора, а улаз има уграђене довратнике. У стамбеним деловима налазе се правоугаони отвори у зидовима, а подови су били од набијене земље.

Ова и остале куће у насељу имале су отворену дрвену конструкцију од грубо обрађених грана, а због дебљине зидова од 80 цм, рогови се нису ослањали на венчанице, већ су налегали директно на зидове, и заједно са попречно постављеним летвицама носили су кров од камених плоча без сљемене греде.

За разлику од кућа за становање, просторије за стоку немају правилне правоугаоне темеље, а највероватније су биле покривене покровом од грања.

Варијанта Б3

Још један пример дводелне приземљуше налази се у засеоку Рушиновићи – острво Дрвеник. Објекти су размештени уздужно по стрмини падине. У заселак се улази са југоисточне стране главним путем који пролази подно Цркве Св. Николе. Све куће у Рушиновићима су приземљуше. Распознају се два типа градње:

- градња у сувозиду од неправилних комада камена и
- градња уз минималан додатак везива од приклесаног камена плочастог облика.

Све куће, па и овде приказана, подигнуте су на правоугаоној основи. У ентеријеру, најинтересантније је огњиште, изнад кога се налази једноставан отвор за дим. Кухиња има камени под, док је спаваћи део био обложен даскама. Кухиња је у датом примеру измештена у засебан објекат, који је заједно са кућом чинио основну окућницу засеока и био ограђен сувозидом. Све стамбене површине измалтерисане су кречним малтером.

Кров је двоводни, а његова конструкција је једноставна. Рогови се ослањају на венчанице, а преко њих су пребачене летве од издељаног грања и покривене каменим плочама.

Варијанта Б4

Кућа је лоцирана у Долцу Барбића у Завали на Хвару. Правоугаоне је основе, а главни улаз у кућу је са бочне (источне) стране. Лаком дрвеном преградом основа је подељена на два приближно једнака дела, један за становање људи и други за стоку. Осим врата, других отвора на кући није било. Објекат је зидан усуво, без везивних материјала. Висина од пода до врха слемена је 3,68 м, ширина куће је 3,68 м, а њена дужина 5 м.

Од садржаја у ентеријеру интересантно је огњиште које се налази десно од улаза и пањеге (рупе у зидовима за остављање ствари).

Кров је двоводни, а кровни покривач је од камених плоча.

У другој половини 20. века, објекат је претворен у стају.

Варијанта Б5

Карактеристичан пример овог типа налази се у селу Јагодња на острву Хвару. Јединствен простор (за људе и за животиње), добио је са своје бочне (западне) стране призидану стају. Стаја има засебан улаз, а директне везе између ова два дела више нема. Главни улаз у кућу је са бочне (источне) стране. Од улаза лево у углу два зида налазило се огњиште. Остали простор служио је за боравак и спавање.

Зидови су зидани усуво, местимично од огромних ломљеника и дебљине су од 80 до 90 цм. Са задње стране (северне) зид је ослоњен на живу стену. Изузев врата, других отвора на кући није било.

Кров је двоводни, а кровни покривач је од камених плоча.

Спратна кућа

Уобичајени облик стамбене куће ове регије је кућа на спрат. Како су се породице ширили, градиле су се куће са једним спратом, а нешто имућнији су градили са два и више спратова. Поморци, рибари и трговци градили су куће које својим изгледом и величином нису заостајале за онима у градовима. Оне су имале читав низ архитектонско осмишљених и сврсисходних решења, било да се ради о спољашњим степеницама, балатурама, димњацима, разним конзолама, било да носе камене или дрвене плоче, са каменим праговима испод прозора и врата, каминима, понарама.

У својој просторној организацији, спратна кућа увек је у приземљу имала конобу. Добра коноба морала је бити на северу, увек хладна и морала је имати стално исту температуру јер су се у њој држале намирнице (уље, вино и остале потрепштине). На спрату се боравило и спавало. Собе (камаре) су чиниле организацију спрата, док се у поткровљу налазила кухиња (кужина) са огњиштем. Доста често она је издвојена у посебну зграду, било да је везана за главни објекат или не. Овај тип куће карактерише и солар (сулар), најзначајнији елемент традиционалне камене спратне куће у читавој јадранској зони.

Основна му је функција спољашња вертикална веза (камено степениште) којом се долази на спрат. Пред вратима приземља (коноба), солар је лети стварао хлад како се коноба не би грејала. Зими, насупрот, под соларом је било угодно и топло. Генеза овог назива долази од сунца (соле), па одатле и његов назив. У Далмацији има и других назива, као што је балатура (северна Далмација), волта (јужна Далмација), балатур (Истра). Може бити и наткривен.

***Сл.* 339** Сулар

После Другог светског рата, у грађевинарству се напушта традиционални начин градње. Простори конобе и поткровља претварају се у просторе за становање. Грађанска кухиња замењује крашку кухињу и спушта се са тавана на спрат. Собе се смањују и деле преградним зидовима од летвица и прућа.

Највећа и последња промена дешава се у последњем кварталу 20. века. Велики број кућа се реконструише и у потпуности реновира. Трансформишу се у туристичке виле (2-3 ста-

***Сл.* 338** Спратна кућа

***Сл.* 340** Балатура

на у кући) у туристичке објекте апартманског типа (собе-апартмани) или се пак користе за становање.

Конoба је простор који се и овде највише променио. Следе га кухиња која је знатно мања и нема одређено место, па собе за боравак и спавање. Тавански простор искључиво се користи као простор за становање, а највећа квалитативна промена у односу на претходни период постигнута је увођењем санитарних просторија, којих у претходном периоду није било унутар објеката или их је било јако мало. Њих прати увођење хоризонталне и вертикалне канализације, које су у већој или мањој мери присутне у свакој од анализираних кућа.

На основу свега реченог, може се направити подела на три основна типа спратних кућа током 20. века:

ТИП А: приземље и спрат или приземље и поткровље,
ТИП Б: кућа са приземљем и два спрата или приземљем, спратом и поткровљем,
ТИП Ц: кућа са приземљем и три спрата или приземљем, два спрата и поткровљем.

СПРАТНА КУЋА:
ТИП А – ПРИЗЕМЉЕ И СПРАТ (ФУНКЦИЈЕ РАЗВИЈЕНЕ ПО ВЕРТИКАЛИ)
П+СП ИЛИ П+ПК

Варијанта А1

Као пример овог типа приказана је кућа млина за маслине на острву Премуди. Премуда спада у спољашњи низ задарских острва, издуженог је облика и пружа се, као и већина задарских острва, паралелно са обалом. То је најзападније острво задарског архипелага површине 9,2 км², најдужи је 9 км, а најшири 1,5 км.

Кућа је лоцирана у луци Киријал, близу Цркве Св. Киријала. Правоугаоне је основе. Налази се поред мора, а главна фасада има југоисточну оријентацију. Изграђена је на равном терену и данас је напуштена. Улаз у конобу је преко двокрилних врата у приземљу. У њему се налазе млин, торкул за маслине и пећ. Унутрашње повезивање приземља са спратом решено је дрвеним степеништем, које се налази на левом бочном зиду куће. Приступ спрату решен је спољашњим каменим степеницама изједначене висине и ширине, прислоњеним уз прочеље. Таква ненаткривена тераса која води на спрат и затвара улаз у конобу зове се балатура. Балатура лежи на каменом своду – волту или своду од опека – тикула, а грађена је увек са источне или јужне стране, понекад са западне, док са северне никад, због буре. Такав простор осигурава лети угодан хлад, а зими заклон од буре. Спрат је јединствена просторија, а интересантан детаљ на овом спрату је огњиште.

Фасада је камена, неправилног слога и потом малтерисана. Отвори на кући нису симетрично распоређени. Врата су била грађена од више тесаних дасака од масног дрвета лариша, храстовине или неке врсте смреке, које је било на самом острву. Довратници или прагови уз прозоре и врата направљени су од исклесаних камених греда. Прозори – дрвени оквири са уметнутим стаклом – затварали су се дрвеним масивним шкурама, које су биле причвршћене на дрвене куке.

Кров је двоводни, а 60-их година 20. века кров на овом објекту прекривен је салонитом. Нови материјали у грађевинарству увек су били претња у нарушавању традиционалног начина градње, па тако и на овом примеру.

Варијанта А2

Као илустрација овог типа приказана је кућа саграђена између 1903. и 1905. године. Лоцирана је на острву Премуди и саграђена је на равном терену. Правоугаоног је облика, са западном ори-

јентацијом фронталне фасаде. Главни улаз је у приземљу. Из пространог хола који се налази по средини објекта, улази се у четири просторије, у којима се живело и спавало. У основи приземља налазе се још и круна гуштерне, камин и печењара, која је дограђена са спољне стране. Из просторије која се налазила у десном углу куће воде узане дрвене степенице у ненастањено поткровље (шуфит). Средином 20. века, зида се мањи приземни објекат на задњој фасади који је служио у санитарне сврхе.

Фасада је камена, неправилног слога. Отвори прозора и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена. Интересантна је и крушна пећ, која је изграђена као доградња уз огњиште. Она се ложила из кухиње. У кухињи је било и огњиште, а изнад огњишта напа. На ободу напе је дрвена полица за посуђе. Основни инвентар огњишта су граделе, комоштре и шкреванац (гвожђе за разгртање жара).

Кров је на две воде, а изворно је био покривен равним етернит плочама. Данас је прекривен плочама од салонита. Сва вода из олука иде у гуштерну.

Варијанта А3

Кућа породице Талисманић саграђена је 1764. године, у време када је населила острво Премуду. Северно крило куће је више и вероватно старије од источног. Деобом породице, склоп се дограђивао и преграђивао, па је тако добио неправилан облик.

Улаз у кућу је из дворишта, а приступ спрату решен је спољашњим каменим степеништем, прислоњеним уз један од спољних зидова куће. И основа приземља и основа спрата су током последњих 100 година мењале своју функцију. Данашње стање објекта у потпуности задовољава све потребе ове породице и савременог становања.

Фасада је камена, неправилног слога. Отвори на фасади, и у приземљу и на спрату, постављани су према потребама власника, те о некој симетрији у овом случају не можемо говорити.

Кров је на две воде. Данас је покривен таласастим етернит плочама.

Варијанта А4

Ова мала камена кућа спратности Пр+Сп, лоцирана је у селу Вело Грабље на острву Хвару. Од града Хвара удаљена је 10 км. Терен на коме је изграђена кућа је под нагибом приближно 15 %, па је тако основа приземља са своје задње стране укопана у земљу. Објекат је са две стране омеђен мањим локалним путем. Пред кућом је омањи врт, а са њим парцела има 60 м². Изнад врта налази се тераса и на њој стара гуштерна. Спољна површина објекта је 55 м² а унутрашња је 35 м².

Кућа има правоугаону основу. У приземљу се налазе економске просторије, а директне везе са спратом у овом случају није било. На њих се надовезује простор који је ограђен каменом, а већим делом 20. века служио је за чување стоке. На спрат се улази са горњег пута и у њему се налазе три просторије. Поткровље се не користи у стамбене сврхе, већ за остављање непотребних ствари.

Фасада је камена, неправилног слога. Симетрије на овој скромној кући нема. Прозори и врата постављани су према потребама станара који су у њој живели.

Кров је двоводни и прекривен је ћерамидом старог типа. Олука на овој кући нема.

Варијанта А5

Налази се у Малинској на острву Крку. Изграђена је 1900. године, а у потпуности је реновирана крајем 20. века. Удаљена је од мора 4 км. На равном је терену и има пространо двориште испред и иза куће. Правоугаоног је облика, а постављајући кућу тј. њену дужу

страну паралелно са изохипсама терена, главна фасада добија јужну оријентацију.

Основа приземља дебелим каменим зидом подељена је на два једнака дела. Први део служи као коноба, док други служи као мали апартман за издавање. На спрат се долази преко подеста и степеништа, које се налази на фронталној фасади. Организација спрата потпуно задовољава потребе једне породице. Интересантан детаљ у ентеријеру спрата је крушна пећ која се налази у дневном боравку од улаза лево. Сва опрема у ентеријеру прилагођена је потребама савременог човека.

Фасада је камена, неправилног слога. Сва столарија, како спољашња тако и унутрашња, замењена је новом, дрвеном.

Кров на кући је двоводни и прекривен је ћерамидом новијег типа. На овој кући нема олука.

Варијанта А6

Овде приказана кућа налази се у месту Завала на Хвару. Саграђена је 1914. године и типичан је пример стамбеног објекта овог подручја након продирања утицаја градске куће. То је кућа са правилном правоугаоном основом на косом терену. Савладавање спратне висине на терену у паду у овом случају постиже се делимичним укопавањем приземља, тако да се и у приземље и на спрат улази са терена са разних страна.

Кућа се састоји од приземља и спрата. У приземљу се налази коноба у којој се налази турањ (справа за прављење вина). Поплочана је финим каменим плочама. Директне везе између приземља и спрата није било. Спољашње једнокрако степениште преко солара на фронталној фасади води до главног улаза. Од просторија на спрату налазе се две собе и кухиња са огњиштем. На тераси иза куће налази се чатрња (скупља воду с крова објекта) и од тесаног је камена.

Прозори и врата нису складно уклопљени на фасади, али су усклађени са унутрашњим потребама станара. И прозори и врата уоквирени су праговима од локалног, грубо обрађеног камена.

Кров на објекту је двоводни и прекривен је ћерамидом старог типа. Олук на овој кући је камени и одводи кишницу у чатрњу, која се налази у задњем делу дворишта.

СПРАТНА КУЋА:
ТИП Б – ПРИЗЕМЉЕ И ДВА СПРАТА
П+2СП ИЛИ П+СП+ПК

Варијанта Б1

Кућа Бујачић Еугеније је карактеристичан пример овог типа. Сазидана је почетком 20. века на острву Премуди. Педесетих година ова стамбена јединица претвара се у сеоску читаоницу.

Терен на коме је изграђена кућа је раван. Основа је правоугаона, а дворишта ова кућа нема. У скорије време није реновирана.

Основа приземља састоји се из једног јединственог простора без поделе са кухињом, комином и крушном пећи. Од улаза лево налази се дрвено степениште које води на први ниво. Први спрат са своја три прозора и пуно светла намењен је за дневни боравак. У поткровљу се налазе две собе које воде једна у другу. Користиле су се за ноћни одмор и спавање.

Фасада је камена, неправилног слога. Малтерисана је кречним малтером, а потом фугована. Прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена, а изнад прозора јављају се и фризне греде које належу на прагове исте величине.

Кров је на две воде и прекривен је ћерамидом старог типа. На овој кући нема олука.

Варијанта Б2

Интересантан пример овог типа је кућа *Casilari*, смештена у Цавтату, поред мора. Изграђена је у другој половини 18. века, у време просперитета породице *Casilari*. Терен на коме је кућа изграђена је раван.

Премда је унутрашњост куће накнадно мењана, препознаје се основна диспозиција простора у приземљу. Средишњи носиви зид, простор дели на прочелни и зачелни део. Организација простора у приземљу поновљена је и на спрату и у поткровљу. Унутар стандардне поделе простора на средишње, веће и мање бочне просторије, истичу се лучни портали на споју прочелног предворја у приземљу и средишње дворане на спрату са зачелним степеништем. Осим по квалитетној штуко декорацији, они су значајни јер сведоче о позицији (касније измењене) вертикалне комуникације. Уједно, постављањем горњег портала у оси врата дворане према прочелном балкону, потенцирана је главна вредност просторне организације куће.

Непосредно уз кућу је и цистерна са крушном на тераси. У средини је био магацин, а прочелни део испод терасе – продавница, која је отворена према обали. Будући да део терасе изнад цистерне уз кућу није повезан са њеним ентеријером, треба претпоставити да је предњи део терасе старији.

На главној фасади, најефектнији акценат пластике јесте балкон. Обухвативши три средишња отвора првог спрата, камени балкон носе двоструке конзоле са масивним листовима, док ограду чине балустери у облику двоструке крушке. У висини балкона налази се пет симетрично распоређених прозора уоквирених праговима и фризовима од корчуланског камена. На задњој фасади постоји прозор у готском стилу који нам говори да је доградња прочелног дела изведена током 17. и 18. века.

Кров је сложен, са више вода. Прекривен је ћерамидом старог типа. Стреху носе мале камене конзолице, симетрично распоређене.

Варијанта Б3

Двоспратрна кућа са прочелним двориштем и зачелним вртом, са својом пространом терасом доминира цавтатском обалом. Време изградње ове куће је највероватније друга половина 18. века. Имала је више адаптација до почетка 20. века, али су то биле само мање промене размештаја просторија.

Приземље и први спрат куће правоугаоне су основе са средишњим прочелним предворјем у приземљу (односно, двораном на спрату) и зачелним трокраким каменим степеништем. Са степеништа се улази у по два пара бочних просторија, од којих западна прочелна на спрату има директну везу са терасом. Подједнак распоред карактерише и поткровну етажу, осветљену кроз прочелне и бочне белведере у високом четвороводном крову. Краци степеништа не воде директно у дворану, већ се веза између крака остварује преко предсобља (подеста).

Опрема ентеријера у овој кући је богата (на степеништу, плафонима, вратима и сл.) и у тој једноставној опреми испреплетани су стилови рококо и класичне декорације.

Складна једноставност обележава и фасаде куће. Грађене су великим правилним каменим квадрима. Улазно прочеље са светлим отвором упућује на начин профилисања у готском стилу тј. на другу половину 18. века. Додатни акценат пластике на прочељу чине јастучасти профили изнад надвратника и натпрозорника. Оно што истиче ову кућу јесте њена прочелна тераса. Она се протеже на простору првог спрата целом ширином куће, дуж свих страна дворишта, остављајући слободним само мањи средишњи део испред главног улаза у приземље и узани појас уз десни бочни део приземља (где се до терасе налазе спољашње степенице новијег датума).

Приступ у двориште изведен је кроз средишњи портал у прочелном зиду терасе, преко бачвасто надсвођеног пролаза. На левој страни, где тераса сеже до куће, налазила се просторија с круном цистерне. У њеном продужетку према обали налазила се продавница, док је просторија испод терасе на супротној страни имала намену магацина. Најефектнији обликовни елемент терасе јесте њена камена балустрада, која ограђује терасу на све три стране. Балустраде су под утицајем палата Боке которске, примењене на кућама у Цавтату, јер оне нису карактеристичне за дубровачко подручје а за бокељско су уобичајене.

Варијанта Б4

Још једна варијанта овог типа налази се на острву Шолти. Смештена је на узвишењу, што омогућава прелепе видике према мору. Трансформисана је у два апартмана и намењена је за туристе. Посед је окружен каменим зидом, на њему се налази новозасађени маслињак, камин, бунар (гуштерна), базен и двориште са три паркинг места. У дворишту је изграђен и мањи помоћни објекат. Комплетно је реновирана и намештена.

Кућа се састоји од три етаже и правоугаоне је основе. Свака етажа има 70 м² стамбеног простора. У приземљу се налазе конoба, студио апартман, сала са камином. Од улаза право, двокраке степенице воде на први спрат. До првог спрата долази се и спољашним каменим степеништем које на врху има проширење. Од просторија на првом спрату налазе се дневни боравак са кухињом, камин, купатило и наткривена тераса. Простор поткровља обухвата две спаваће собе и купатило.

Фасада је камена и пескирана је током реновирања. На фронталној (јужној) фасади вертикалност објекта је наглашена са три симетрично постављене видионице са по једним прозором у поткровљу. И на остале три фасаде симетрија отвора у потпуности је испоштована. Прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена, а штите их шкуре пуног профила у зеленој боји. Сва опрема у ентеријеру куће је модерна и прилагођена је потребама савременог човека.

Кров на овом објекту је двоводни и прекривен је ћерамидом новијег типа. На овом објекту има олука.

Варијанта Б5

На следећем примеру имамо кућу спратности П+2Сп на острву Хвару. Својом фронталном фасадом објекат гледа на поље и на море. Терен на коме је кућа изграђена је раван, а главни улаз у кућу је с прочеља из дворишта.

Основа објекта је у облику слова Г. И први и други спрат су у време изградње прво били једноделни простори, али су с временом подељени на собе. У приземљу се налази конoба, док је на спрату до којег се долази преко солара (лок. сулар) дневна соба, кужина и две собе. Испод кужине налази се густирна (лок. гуштерна, густјерна) – цистерна за снабдевање водом. Организацију другог спрата чине две спаваће собе. Унутрашњи габарити свих просторија не прелазе дужину већу од 7 метара.

Фасада је од камена неправилног слога. Објекат је зидан кречним малтером, док су спољашњи зидови обрађени грубо клесаним каменом. Углови куће посебно су третирани и урађени су од већих и правилније обликованих камених блокова. Прозори и врата су складно укомпоновани на фасади објекта, а уоквирени су праговима од корчуланског камена.

Кров на објекту је двоводни и прекривен је ћерамидом старог типа. На овој кући нема олука.

ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА: ТИП Е – ПРИЗЕМЉЕ И СПРАТ ПР+СП ИЛИ ПР+ПК

Варијанта Е1

Ова двојна стара камена кућа налази се на острву Брачу у месту Доњи Хумац. Изграђена је 1896. године и комплетно је реновирана у другој половини 20. века. Као таква, намењена је за издавање туристима.

У предњем дворишту се налазе два одвојена простора за седење, од којих је један наткривени роштиљ. Од локалног пута, двориште је омеђено ниским каменим зидом.

Терен на коме је кућа изграђена је у благом паду и окружен је предњим и задњим двориштем. Чине је два стана од по 70 м² са потпуно одвојеним улазима. Приступ спрату у овом случају решен је спољним каменим степеништем прислоњеним уз прочеље куће. Та ненаткривена тераса, која води на спрат и затвара улаз у некадашњу конобу, зове се балатура. Балатура лежи на каменом своду и осигурава лети угодан хлад, а зими заклон од буре.

Основе приземља и спрата имају идентичан распоред просторија. Из централно постављеног хола преко двокрилних врата улази се у просторије са засебним купатилом (студио апартман). Ентеријер је урађен од модерних материјала и опремљен је модерним намештајем.

Фасада је камена, неправилног слога. Пескирана је током реконструкције и ревитализације. На главној фасади доминирају два прозора и централно постављена балатура. Сви прозори и врата уоквирени су каменим праговима и заштићени су дрвеним шкурама пуног профила.

Кров је на две воде и прекривен је новим црепом налик ћерамиди. Стрехе носе мање камене конзолице постављене на правилном растојању. На овој кући има олука.

Варијанта Е2

Карактеристична кућа овог типа налази се у Малинској на острву Крк. Састоји се из две куће од 85 м² и 70 м² и намењена је за породично становање. Од мора и од центра Малинске удаљена је 3 км. Терен на коме је кућа изграђена је раван, а у дворишту се налази и гуштерна за воду. Кућа има лепо урађену окућницу и паркинг за више аутомобила.

Од просторија у приземљу налазе се улазни хол, две спаваће собе и купатило. Веза између приземља и спрата остварена је унутрашњим, али и спољашњим степеништем. Главни улаз на спрат води преко терасе наткривене дрвеном перголом. Простор на првом спрату састоји се од дневног боравка са камином и кухиње са трпезаријом. Опрема ентеријера у обе куће је савременог типа.

Фасада је камена и малтерисана је цементним малтером (на појединим деловима фасада је од неправилно обрађеног камена). Отвори прозора и врата уоквирени су каменим праговима, а сва столарија, како унутрашња тако и спољашња, урађена је од дрвета.

Кров је на три воде. Прекривен је ћерамидом старијег типа. На овој кући има олука.

Варијанта Е3

Интересантан пример овог типа налази се у Солину на острву Крку. Терен на коме је ова кућа изграђена је раван. Двориште је испред и иза ове куће. У задњем дворишту налази се и поплочана тераса са базеном. Кућа има леп поглед и налази се 500 метара од мора. Површине је 85 м² и саграђена је на парцели од 300 м².

Главни улаз у кућу је са бочне, северне стране. Садржи приземље и спрат на којима су три спаваће собе, кухиња са трпезаријом, два купатила, остава и лепо урађени врт. Веза између приземља и спрата остварена је једнокраким унутрашњим степеништем. Основа

приземља је на нешто нижој коти и укопана је до висине једног метра у односу на терен на који је постављена. Приликом реконструкције, коришћени су природни материјали и урађена је у аутохтоном стилу са много лепих детаља у ентеријеру и екстеријеру.

Фасада је камена, неправилног слога. Малтерисана је цементним малтером и обојена у црвено. Распоред и број отвора на кући постављан је према потребама власника. Опрема ентеријера је урађена са истанчаним укусом и прилагођена је потребама савременог становања.

Кров куће је на две воде и прекривен је ћерамидом новијег типа. На овој кући има олука.

Варијанта Е4

Варијанта овога типа јесте кућа породице Смирчић из 19. века на острву Премуди. Некада је у њој живела најбогатија породица са надимком Ремундови. Већ дуже времена је напуштена и данас је прилично руинирана. Уз њу је прислоњена кућа са северне стране и она је у рушевном стању. Ове две куће повезане су међусобно и имају заједничко двориште, гуштерну и гаражу.

Оба објекта су правоугаоне основе. У наведеном тексту описаћу мањи објекат који је у бољем стању у односу на већи, који је урушен и није у употреби. Кућа се састоји из приземља и спрата.

Главни улаз у приземље је из заједничког дворишта. Из централног хола улази се у две просторије, од којих једна служи као коноба, док је друга кухиња са трпезаријом. Најинтересантнији детаљ ентеријера у кухињи било је огњиште. Прва огњишта била су мало издигнута од пода са удубљењем за дрва, а касније се граде огњишта висока и до 50 цм. Изнад огњишта налазила се напа која одводи дим и спречава ширење дима по просторији. Са бочне стране куће дограђена је крушна пећ, која се ложила из кухиње (кужине). На први спрат водиле су двокраке степенице, смештене на дну улазног хола. Исти распоред просторија као у приземљу налазио се и на спрату, с том разликом што су просторије коришћене као спаваће собе.

Опрема ентеријера у овој кући и на острву Премуди у првој половини 20. века била је веома слична оној у Боки которској. Тоалета у овој кући није било, а у насељу је 1929. године сагра-ђен јавни тоалет (мушки и женски). Он, иако није у функцији постоји и данас близу поште.

Фасада је камена, неправилног слога. Отвори на фасади (довратници или прагови) уз прозоре и врата урађени су од клесаних камених греда. Прозори су били дрвени са уметнутим стаклом а затварале су их масивне дрвене шкуре, причвршћене на дрвене куке. Спољашња врата су грађена од више тесаних дасака храстовог дрвета, којег је било на острву. Унутрашња врата урађена су са геометријским мотивима.

Кров је двоводни на обе куће. Прекривен је ћерамидом старог типа. На овој кући су постојале гурле (камени олуци) за одвод кишнице у гуштерну. Клесали су се у каменолому Подрара, недалеко од самога села, те на магарцима преносили до кућа.

ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА:
ТИП Ф – ПРИЗЕМЉЕ И ДВА СПРАТА
ПР+2СП ИЛИ ПР+СП+ПК

Варијанта Ф1

Кућа Ловровић Шимице изграђена је 1865. године на острву Премуди (исписано на довратнику улазних врата). Године 1913. велико двориште је ограђено каменим зидом. У њему је некада живела бројна и богата породица. Кућу су, по предању мештана, градили домаћи зидари, а камен су довозили из увале Широко.

У основи, десни део ове двојне куће већи је од левог. У приземљу се налазе кухиња, поне-

ка соба, купатило, тинел. Из портика се дрвеним степеницама долази на спрат, где се налази чак пет соба. И један и други део куће данас имају купатила као додатне просторије, које се у основе традиционалних кућа добро уклапају. У овој кући се налазила продавница јер је готово свака кућа до краја 60-их година 20. века имала малу задругу. Сваки морепловац приликом путовања нешто би са собом донео за продају.

Фасада је камена, неправилног слога. Фронталном фасадом доминира пет асиметрично постављених прозора. Симетрију додатно нарушава распоред прозора, врата и крушне пећи у приземљу. Прагови прозора и врата урађени су од клесаног камена и заштићени су дрвеним шкурама пуног профила.

Кров је на две воде и прекривен је салонит плочама. На овој кући нема олука.

Варијанта Ф2

Објекат спратности Пр+Сп+Пк налази се у Малинској на острву Крку. Ова двојна кућа изграђена је 1856. године и у потпуности је реновирана крајем 20. века. Удаљена је 3 км од мора и у изузетно је мирном делу острва. Терен на коме је кућа изграђена је у благом паду. Двориште се налази у предњем делу куће, где је и главна капија која је омеђена ниским каменим зидом у сувозиду. Окућница је површине 400 м², има асфалтиран прилаз и паркинг за више аутомобила. У овом излагању ћу описати мању (десну половину) двојне куће.

Кућа је на три етаже, површине 80 м² и правоугаоне је основе. Укупно има пет просторија. Главни улаз у кућу је на нивоу првог спрата и решен је спољашњим каменим степеништем прислоњеним уз прочеље. Тераса која води на спрат и затвара улаз конобе зове се балатура. Ова балатура налази се на јужној страни. На тераси постоји и грло гуштерна, као и отворени камин. Тераса је са свих страна ограђена оградом од кованог гвожђа.

Основа приземља својим задњим делом до висине првог спрата укопана је у терен који је у благом паду. Од просторија у приземљу налазе се пролазна конобa и спаваћа соба (некадашња кужина), која има крушну пећ. Просторија на спрату уједно је и дневни боравак и кухиња и трпезарија. Једнокрако степениште смештено на овом нивоу води у простор на поткровљу који чине спаваћа соба и веће купатило. Опрема ентеријера на сва три нивоа је модерног садржаја и у потпуности одговара потребама савременог становања.

Фасада је камена, малтерисана цементним малтером и обојена у беж боју. Отвори на њој немају симетрију тј. отварани су према скицама и потребама власника. Источном фасадом доминирају димњак за крушну пећ и конзолице дентес испод прозора од грубо клесаног камена. Сви прозори и врата уоквирени су праговима од клесаног камена.

Кров је на две воде и прекривен је ћерамидом новог типа. На овој кући има олука.

Варијанта Ф3

Кућа овог типа налази се у месту Супетар на острву Брачу. Удаљена је 3 км од мора, на брду, окружена је боровом шумом. Окућница је површине 450 м² и у виду је терасастих вртова на бочним странама куће. Нешто земље има и у задњем врту, али врло мало. Део испред куће претворен је у паркинг место са гаражом. У овом излагању описаћу већи (десни) део ове двојне куће.

Кућа је правоугаоне основе површине 180 м². Састављена је од приземља и два спрата. Дужа страна правоугаоника постављена је паралелно са изохипсама терена па тако фронтална фасада добија источне видике. У новије време, она добија неколико анекса са предње и са задње стране.

Приземље је својим већим делом укопано у земљу. Тако на задњој и бочним фасадама овај простор нема никаквих отвора. Главни улаз у приземље постављен је супротно од главног улаза у кућу и налази се са фронталне (источне) стране. Намена просторија у приземљу је економског карактера и у њему не постоји степениште које повезује приземље са првим спратом.

Због изузетно стрмог терена, главни улаз првог и другог спрата налази се у задњем делу објекта. На први спрат се улази преко простране терасе са задње стране куће. Кухиња је измештена ван куће и у мањој је згради у дворишту. Од осталих просторија на првом спрату налазе се улазни хол, дневни боравак са великом фронталном терасом, две спаваће собе и купатило.

Основа другог спрата идентична је као и основа првог, с том разликом што дневни боравак нема излаз на терасу.

Фасада на овом објекту је камена, неправилног слога. Симетрију отвора на фронталној фасади нарушавају анекси са предње стране и отвори који нису у односу са постојећим на старом објекту. Симетрију додатно нарушавају отвори на коноби. Отвори на осталим фасадама постављани су према потребама власника и о некој симетрији овде нема ни говора. Сви прозори и врата уоквирени су каменим праговима а од елемената пластике јављају се и балустери новијег типа, на тераси изнад анекса на фронталној фасади куће.

Кров је на четири воде и прекривен је каменим плочама. На овој кући има олука.

Варијанта Ф4

Карактеристичан пример овог типа је кућа у селу Брусје на острву Хвару. Настала је увећањем породице и деобом браће. Десна кућа је старија од леве. Деле заједничко двориште и у њему се одиграва комплетан живот породица.

Терен на којем је кућа изграђена је у благом паду. Издужене је правоугаоне основе која је паралелна са изохипсама терена.

Главни улаз оба објекта налази се на првом спрату. До њега се долази угаоно постављеним степеништем прислоњеним уз прочеље куће. Ненаткривена тераса која води на спрат и затвара улаз у конобу зове се балатура. У овом случају балатура лежи на каменом своду, волту. Форма и диспозиција просторија иста је на свим нивоима. Унутрашње степениште је дрвено и спаја први са другим спратом. Везе између конобе и спрата није било. Кухиња је издвојена у посебан објекат у дворишту и спојена је са левом односно десном кућом. У кухињи је најинтересантније огњиште. У левој оно је на средини зида, док је у десној у углу, лево од улаза.

Фасада је камена, неправилног слога. Прозори и врата асиметрично су распоређени на фронталној фасади. Сви отвори на кући уоквирени су праговима од корчуланског камена, а заштићени су тешким капцима „шкурама“. Димњаци на кухињама грађени од клесаног камена у овом примеру имају и естетске квалитете. Сва столарија, и унутрашња и спољашња, је од дрвета. Врата конобе урађена су од нешто масивнијег дрвета.

Кров на главној кући је четвороводни, док је на издвојеним кухињама двоводни. Стрехе комплекса кућа носе мање камене конзолице постављене на једнаком растојању. На овој кући нема олука.

НИЗ СПРАТНИХ КУЋА:
ТИП Х – ПРИЗЕМЉЕ И СПРАТ ПР+СП ИЛИ ПР+ПК

Варијанта Х1

Кућа спратности Пр+Сп налази се у Доњем Селу, у строгом центру уз трг. Удаљеност од мора је 1 км, од Грохота 2 км, и од Маслинице 6 км. Овде приказани објекат први је у ни-

зу од пет објеката, а испред куће пролази мали локални пут. Терен на коме је изграђен објекат је у благом паду.

Правоугаоног је пресека, а његова краћа страна паралелна је са изохипсама терена. Улаз у приземље и на спрат су потпуно одвојени. Површина основе приземља је 46 м², а у њу се улази директно са улице. Она је на неки начин пролазна јер се из ње излази у задњи део објекта, где се налази двориште и степениште које води на спрат. Некадашња коноба је данас дневни боравак. Са задње, као и са десне стране основе приземља зида се анекс који у новој пренамени простора служи као коноба, односно кухиња. Изнад тог дела, на првом спрату налази се ненаткривена тераса. Преко једнокраког степеништа и простране терасе са задње стране улази се на први спрат. Први спрат је намењен за ноћни боравак породице и састоји се из две спаваће собе и купатила.

Фасада је камена, неправилног слога. Дозидани делови објекта са бочне и са задње стране зидани су опекарским производима а затим малтерисани цементним малтером. Прагови око прозора на старој кући уоквирени су од боље клесаног камена, док их на додатим деловима нема.

Кров старе куће је на две воде и нешто је виши у односу на дограђени део са десне стране објекта, чији је кров нешто нижи. Кров је прекривен каменим плочама. На овој кући нема олука.

Варијанта Х2

Традиционална далматинска кућа налази се унутар потпуно заштићене историјске зоне насеља Шолте. У његовом је средишњем претежно изграђеном делу, у првом реду до мора. Кућа је реконструисана крајем 20. века и тада јој је додат још један спрат. Пре реконструкције била је приземљуша. Ова кућа нема двориште.

Прва је у низу од четири куће, укупне површине 68 м². Главни улаз је у приземљу, са задње (северне) стране и са те стране постоји приступ аутомобилом. Новопројектовано стање подразумева дневну зону у приземљу и ноћну на спрату. Опрема у кући је модерна и прилагођена је потребама власника.

Фронтална (јужна) фасада је камена, неправилног слога. Симетрија прозора на све три фасаде је испоштована. Њу нарушавају отвори у наставку низа. Прозори су уоквирени оригиналним брачким каменом „сивац“. Код затварања отвора на кући коришћена је алуминијумска рустична зелена столарија.

Кров је двоводни, прекривен ћерамидом новог типа. На овој кући има олука.

Варијанта Х3

Стара камена кућа налази се на источној страни острва Хвара и још један је пример овога типа. Кућа је прва у низу од четри објекта. У доста је лошем стању и потребно јој је реновирање. Напуштена је 70-их година 20. века.

У суштини, ову кућу чине два објекта, један поред другога. У једном се живело и спавало, док се у другом налазила кухиња са огњиштем. У приземљу објекта налазила се коноба. Укупна површина за становање је 72 м², док кућа има и башту са земљом од око 200 м².

Фасада је камена, неправилног слога. Сви отвори на фасади уоквирени су праговима од клесаног камена.

Кров на кући је на две воде. Прекривен је црепом са жлебом новијег типа. На кући нема олука.

НИЗ СПРАТНИХ КУЋА:
ТИП И – ПРИЗЕМЉЕ И ДВА СПРАТА
ПР+2СП ИЛИ ПР+СП+ПК

Варијанта И1

Интересантан пример овог типа налази се у малом рибарском насељу Братуш. Кућа је стара 300 година и прва је у низу од три куће. У основи

има 35–40 м² и простире се на три етаже. Заједничко двориште налази се испред сваке од кућа.

Постоје два улаза у кућу; један води у конобу, одакле иде и степениште за спратове, а други, са неколико спољних камених степеница и мањом ненаткривеном терасом, води у дневни боравак са кухињом. Конoба је поплочана финим каменим плочама. По средини је камин, а око њега модеран намештај. У позадини је кухиња са каменим пилом и великим дрвеним столом. На првом спрату у омален простор смештена је кухиња са старинском креденцом и дневни боравак специфичног ентеријера. Простор у поткровљу намењен је за ноћни одмор.

Фасада је камена, неправилног слога. Вертикалност на објекту акцентују две видионице (са једним прозором) на фронталној фасади. Прозори на видионицама су у осовини прозора на првом спрату, па је симетричност тог дела фасаде у попуности испоштована. Приликом реновирања, радило се према строгим правилима Завода за заштиту културе, па су тако задржане дрвене шкуре, прозори и разни детаљи у ентеријеру.

Кров на овом делу куће је двоводни. На њему се налазе четири видионице, две са предње и две са задње стране, које су мање. Прекривен је каменим плочама. На овој кући нема олука.

Варијанта И2

Још један пример овог типа јесте кућа у самом центру града Хвара. Некада намењена за породично становање, крајем 20. века ова кућа се реновира и претвара се у хостел.

Овде описани објекат први је у низу од четири објекта. Низ је формиран на веома стрмом терену, па је тако краћа страна низа паралелна са изохипсама терена. Задњи део основе свих кућа у низу је због нагиба укопан, па је због тога један његов део и насут земљом. Дворишта овај низ нема.

Кућа је правоугаоне основе, а састоји се од приземља, првог и другог спрата. Стамбена површина објекта износи 220 м². Од просторија у приземљу налазе се заједничка кухиња и дневни боравак. Унутрашње степениште веже први и други спрат на коме је осам спаваћих соба, од тога шест двокреветних и две једнокреветне. Први спрат добија један балкон, а други спрат два балкона.

Фасада је камена, неправилног слога. Отвори на кући појављују се у виду прозора и врата. На фронталној фасади доминирају по три отвора на првом и другом спрату испред којих се зидају балкони. Они нису типични за ову врсту објеката. Додатно су наружени гвозденом оградом и надстрешницом од лексана на другој етажи. Остале две фасаде нису имале никакве отворе. Елемената пластике вредних помена на овој кући нема.

Кров на целом низу, па и овде описаном, јесте на две воде, неуједначених висина. Прекривен је ћерамидом новијег типа. На овој кући има олука.

Варијанта И3

Стара камена кућа налази се у старом градском језгру града Крка. Трећа је у низу од шест објеката. Терен на којем је кућа изграђена је раван. Удаљена је 30 метара од мора и површине је на све три етаже 180 м². До краја 20. века кућа није претрпела никакву озбиљнију интервенцију. Због тога је у доста лошем стању.

У конобу се улази са улице. Овај простор је једноделан и без преграда. Изузев улазних врата, овај простор нема других отвора. Топле везе између конобе и првог спрата није било. До првог спрата долази се једнокраким степеништем, које је смештено уз предњи зид овог дела низа. На њему се налазе две спаваће собе, кухиња са трпезаријом, тоалет и тераса, која је додата са задње стране. Из хола на првом спрату, узаним једнокраким степеништем долази се на други спрат, који се састоји од ходника и две спаваће собе.

Низ као целина не оставља утисак на посматрача. Отвори на објекту нису постављани плански, већ према потреби и захтеву власника. Због тога више можемо говорити о асиметрији отвора на фасади него о симетрији. И прозори и врата уоквирени су праговима прецизније обраде, а штите их шкуре са покретним деловима.

Кров је на две воде, а прекривен је црепом новијег типа. На овој кући има олука.

НИЗ СПРАТНИХ КУЋА:
ТИП J – ПРИЗЕМЉЕ И ТРИ СПРАТА
ПР+3СП ИЛИ ПР+2СП+ПК

Варијанта J1

Кућа спратности Пр+2Сп+Пк налази се у центру Шолте и прва је у низу од четири куће. Терен на којем је кућа изграђена је раван. Западне је оријентације главне фасаде, па је тако главни улаз са западне стране. Кућа је реновирана у другој половини 20. века.

Правоугаоне је основе, с тим што је краћа фасада главна (западна) фасада. Основа приземља се користи као конoба, има два улаза и у њој нема никаквих преграда. На простор на првом спрату долази се спољашњим каменим степеницама изједначене висине и ширине, прислоњеним уз прочеље. Таква ненаткривена тераса која води на спрат и затвара улаз у конобу зове се балатура. Ова балатура се налази на западној страни. Први спрат састоји се од дневног боравка, кухиње и трпезарије. Намена просторија на другом спрату и поткровљу је за боравак и за спавање. Њихова веза успостављена је кружним степеништем. Кућа је комплетно опремљена савременом техником и намештајем.

Фасада је камена, правилног слога. На фасади доминирају по два отвора на првом и другом спрату, испод којих се налазе врата конобе. Симетрију на објекту ремети кровни прозор који није у оси већ постојећих отвора на фасади. Сви спољашњи отвори уоквирени су праговима од оригиналног корчуланског камена. Затворени су дрвеним шкурама пуног профила у зеленој боји.

Кров је на две воде и прекривен је црепом са жлебом. Нешто је виши у односу на остале куће у низу. На овој кући има олука.

Варијанта J2

Интересантан пример овог типа је камена кућа у Старом Граду на острву Хвару. Терен на којем је кућа изграђена је раван. Површине је 330 м², а дворишта ова кућа нема. Организована је у четири богато опремљена апартмана за издавање и садржи 12–25 лежаја. Кућа је трећа у низу од шест објеката и нешто је виша у односу на остале делове низа. Комплетно је реновирана и реконструисана.

У први апартман се улази директно са улице, док се у остала три долази са задње стране, преко ненаткривене терасе. Веза између првог, другог спрата и поткровља остварена је двокраким степеништем које се налази уз главни улаз на задњем делу куће. Распоред просторија на првом и другом спрату је идентичан, док је основа поткровља организована другачије. Опрема у ентеријеру задовољава све потребе савременог туристе.

Фасада је камена, неправилног слога. Вертикалност објекта наглашена је са две једноводне видионице у поткровљу објекта. Осовине видионица у оси су са прозорима на првом и другом спрату и вратима у приземљу. Тиме је симетрија отвора на предњој фасади у потпуности испоштована. Приликом реконструкције и ревитализације, сва спољашња столарија (прозори, врата, шкуре) замењена је новом, алуминијумском.

Кров је на две воде и нешто је виши у односу на остале куће у низу. Прекривен је ћерамидом новијег типа. Камене конзолице распоређене на правилном растојању носе стрехе крова и видионица. На овој кући има олука.

Варијанта Ј3

Надасве занимљив пример спратног низа Пр+2Сп+Пк налази се у селу Брусју на острву Хвару. Доста је сличан низу у Горњем Столиву, са минималним разликама. На овом примеру видећемо трећу у низу од четири стамбене зграде, затим ред степеништа на сводовима, након тога ред дворишта, и кухињу, која је са кућом спојена суларом (балатуром), на коме се налази гуштерна (цистерна). Сеоски пут дели споменути низ зграда од низа стаја и башти.

Основа приземља је и у овом случају конoба. У њој се налазе цистерна, остава за алат, рибарски прибор, дрва и слично. До просторија на првом спрату долази се степеништем које води из дворишта. Преко солара наткривеног одрином на коме се налази грло цистерне, улази се у кухињу и кућу. Први спрат се састоји од једне просторије, намењене за пријем и дневни боравак. До просторија на другом спрату и поткровљу долази се унутрашњим једнокраким дрвеним степеништем. Намена ових просторија је за боравак и ноћни одмор. Кухиња се налази у мањој издвојеној кући са двоводним кровом. У њеном ентеријеру најинтересантније је огњиште. Организација простора у осталим кућама у низу је иста или слична овде приказаној.

Фасада је камена, неправилног слога. Сви отвори уоквирени су фино клесаним каменим праговима и заштићени су неопходним шкурама.

Низ је под једним једноводним кровом, на појединим местима прекинут је видионицама са по једним прозором. Прекривен је ћерамидом старог типа. На овој кући нема олука.

Тип (1) Приземљуша " А "
П+0
Хвар

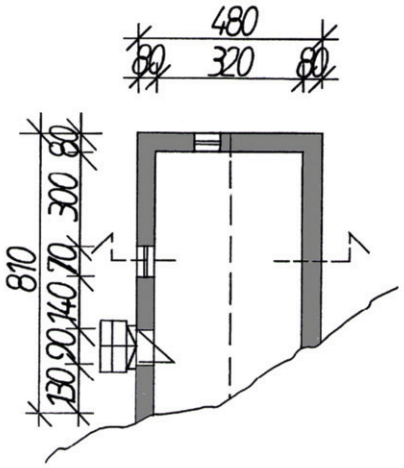

- улаз са бока
- терен у паду
- кров двоводан
- напуштена

Основа Р 1:200

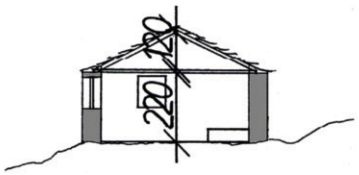

Пресек

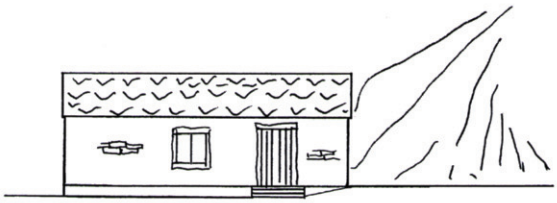

Варијанта типа А1

Цртеж 48

Тип (1) Приземљуша " А "
П+0
Хвар

- улаз са бока
- терен у паду
- кров двоводан
- напуштена

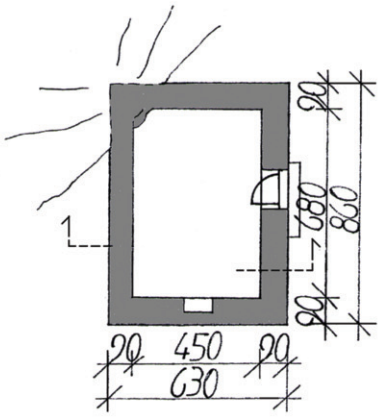

Основа Р 1:200

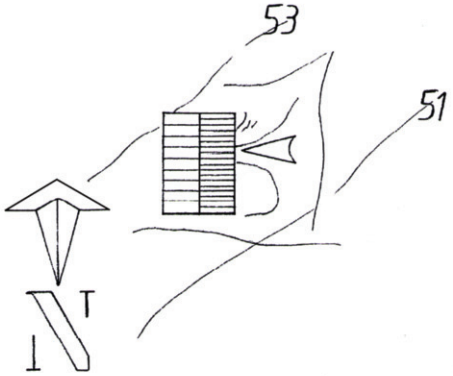

Ситуација Р 1:500

Пресек

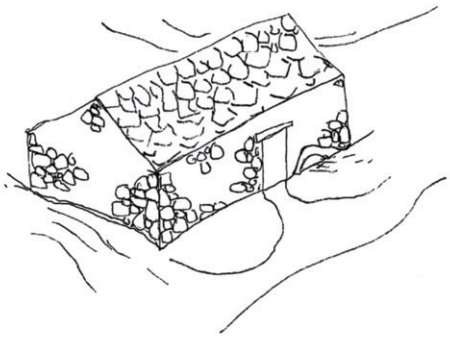

Аксонометријски приказ

Варијанта типа А2

Цртеж 49

Тип (1) Приземљуша " Б "
П+0
Дрвеник

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- напуштена

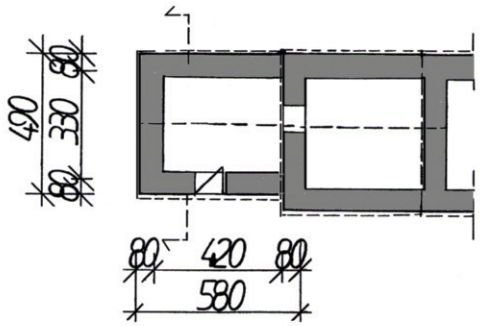

Основа Р 1:200

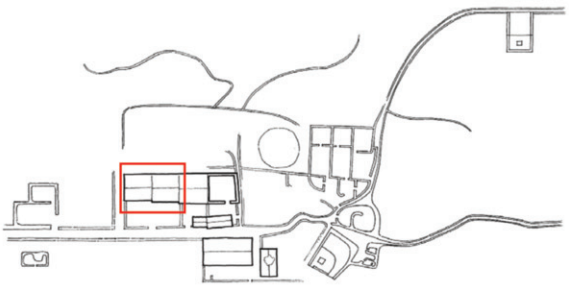

Ситуација

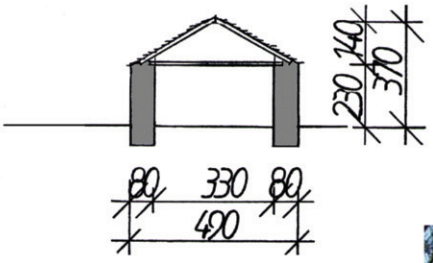

Пресек

Фронтална фасада

Варијанта типа Б1

Цртеж 50

Тип (1) Приземљуша " Б "
П+0
Дрвеник

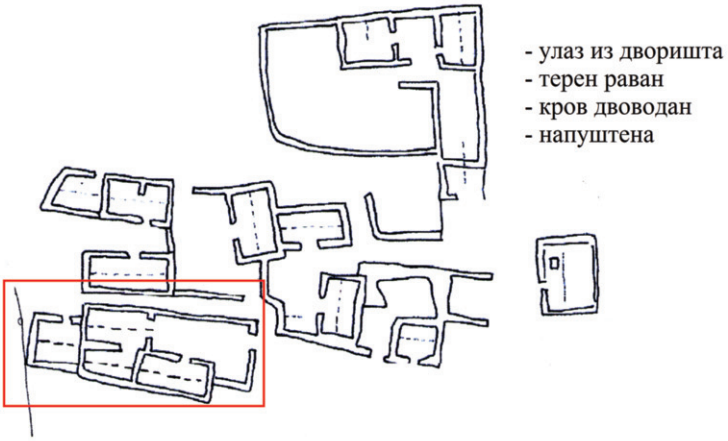

Ситуација - засеок Ковачеви двори

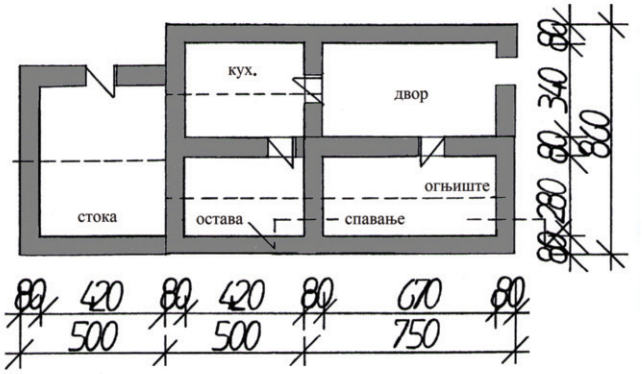

Основа Р 1:200

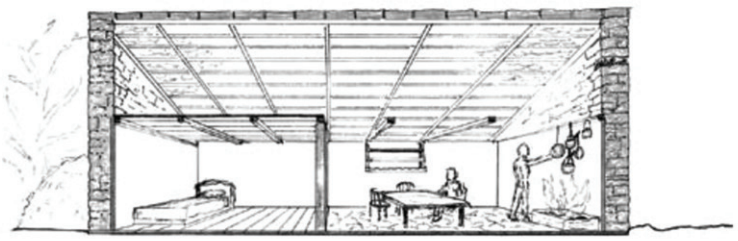

Пресек - претпостављени изглед ентријера приземљуше

Варијанта типа Б2

Цртеж 51

Тип (1) Приземљуша " Б "
П+0
Дрвеник

- улаз из дворишта
- терен раван
- кров двоводан
- напуштена

Ситуација - засеок Рушиновићи

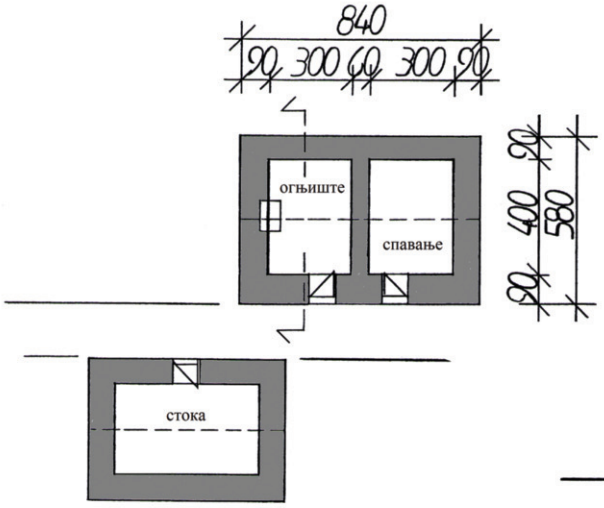

Основа Р 1:200

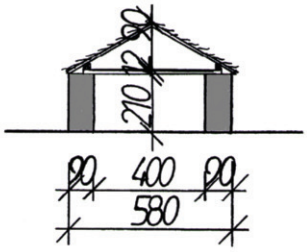

Пресек

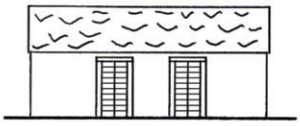

Фронтална фасада

Варијанта типа Б3

Цртеж 52

Тип (1) Приземљуша " Б "
П+0
Хвар

- улаз са бока
- терен у паду
- кров двоводан
- напуштена

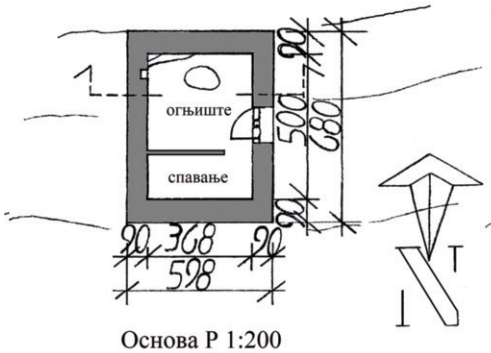

Основа Р 1:200

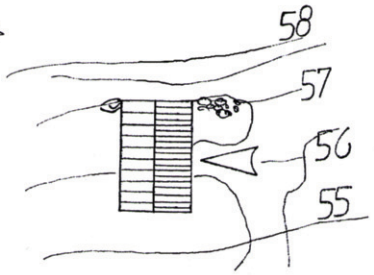

Ситуација Р 1:500

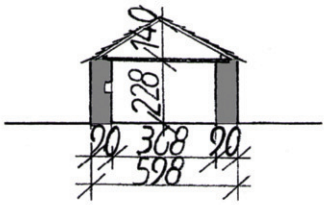

Пресек

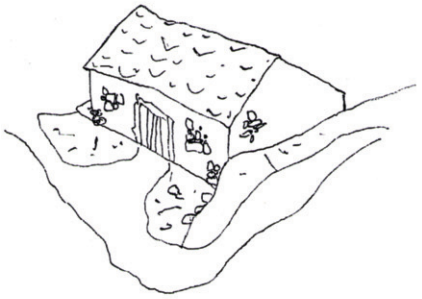

Аксонометријски приказ

Источна фасада

Варијанта типа Б4

Цртеж 53

Тип (1) Приземљуша " Б "
П+0
Хвар

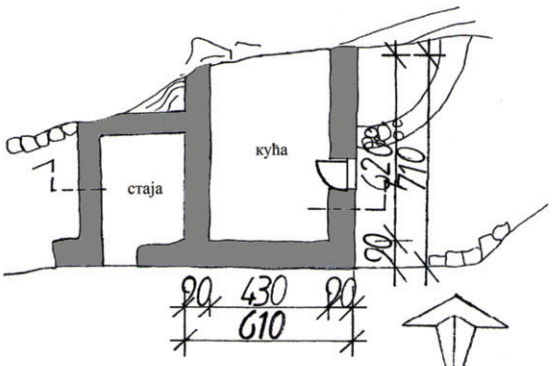

Основа Р 1:200

- улаз са бока
- терен у паду
- кров двоводан
- напуштена

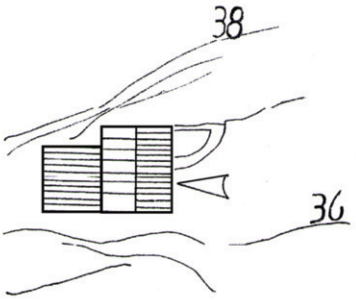

Ситуација Р 1:500

Пресек

Аксонометријски приказ

Варијанта типа Б5

Цртеж 54

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Премуда

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- из 1903. године
- напуштена

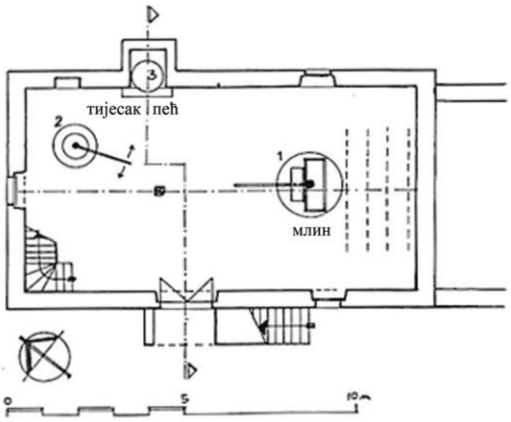

Основа приземља

Ситуација

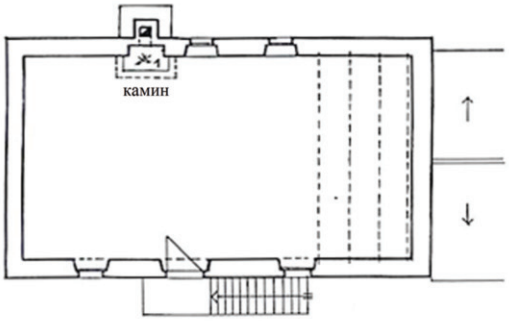

Основа спрата

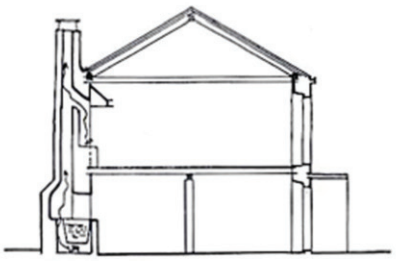

Пресек

Фронтална фасада

Бочна фасада

Варијанта типа А1

Цртеж 55

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Пк
Премуда

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- из 1905. године

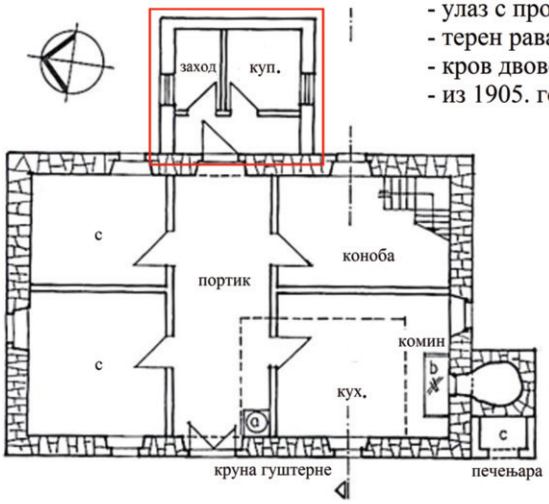

Основа приземља

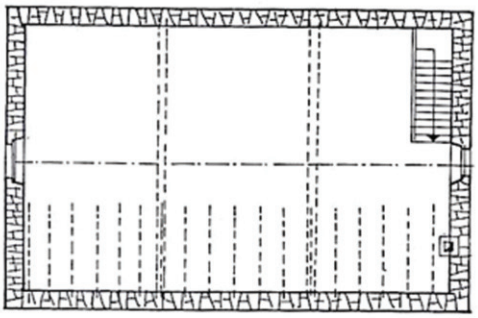

Основа поткровља

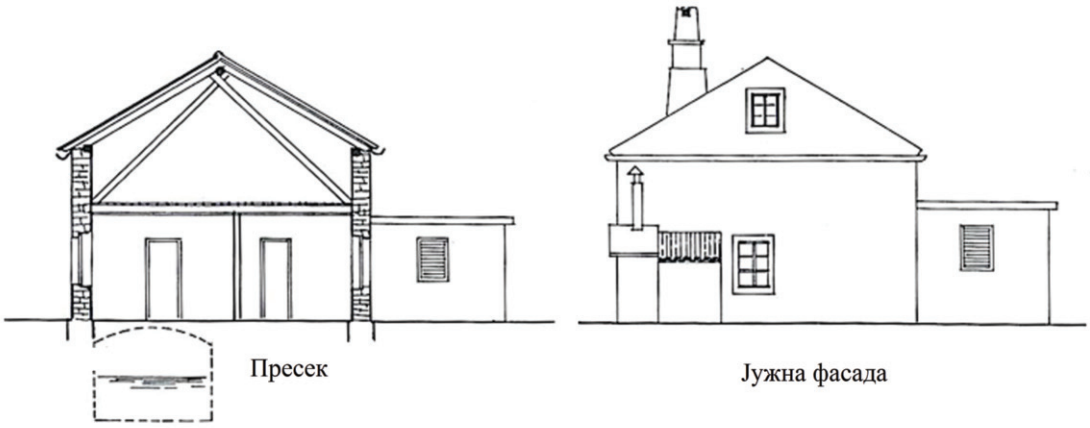

Пресек

Јужна фасада

Варијанта типа А2

Цртеж 56

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Премуда

- улаз из дворишта
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

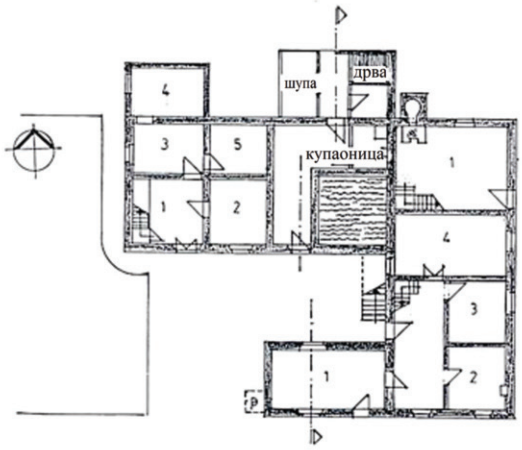

1- кужина
2- кужина
3- тинел
4- коноба

Основа приземља

1- портик (предсобље)
2- камара (соба)
3- кужина
4- купатило
5- тоалет
k- круна гуштерне

Основа спрата

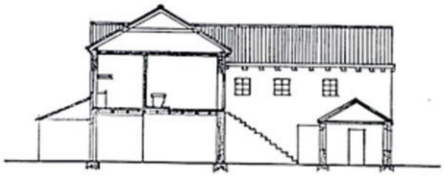

Пресек

Фронтална фасада

Варијанта типа А3

Цртеж 57

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Хвар

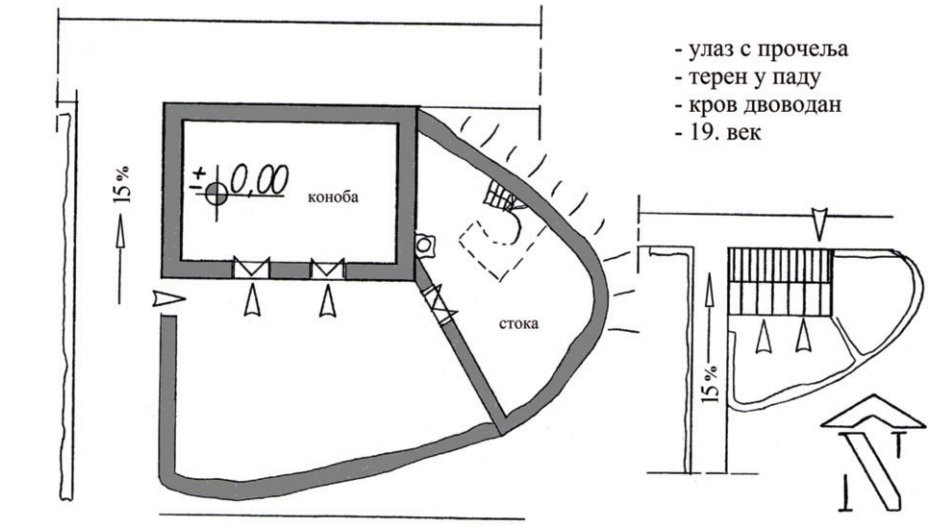

Основа приземља Р 1:200

Ситуација Р 1:500

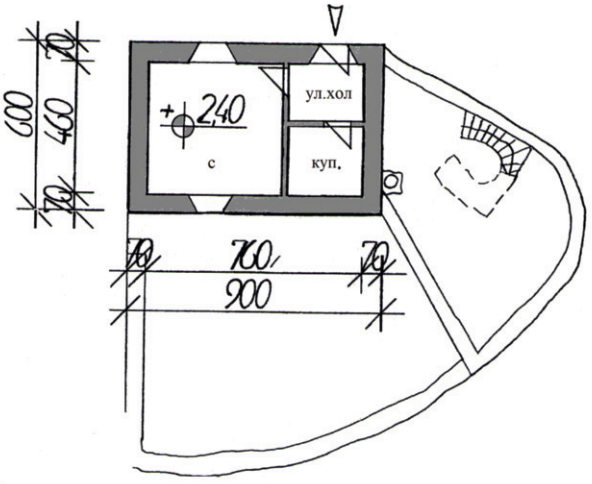

Основа спрата

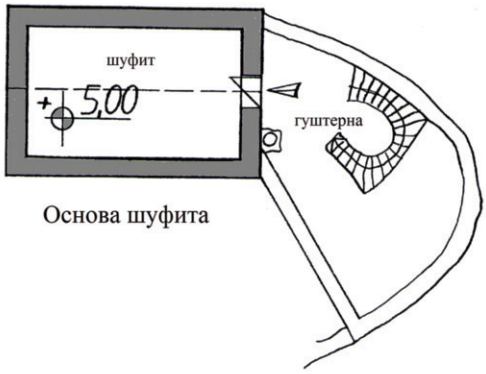

Основа шуфита

Варијанта типа А4

Цртеж 58

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Крк

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- из 1900. године
- породично становање

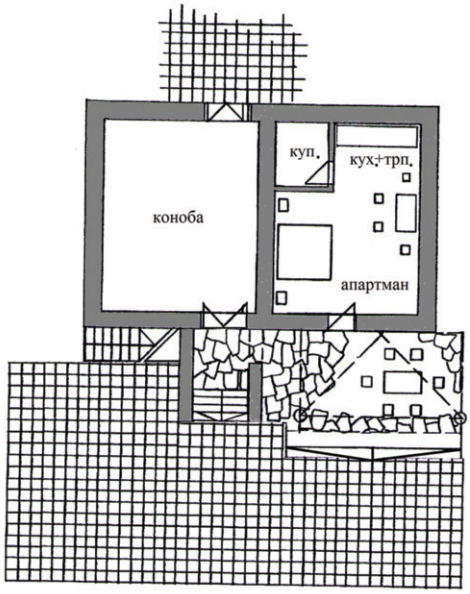

Основа приземља Р 1:200

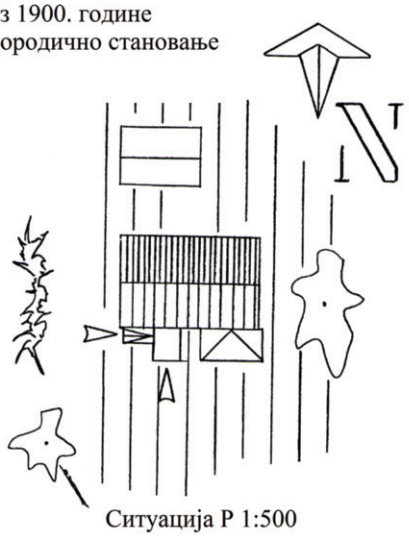

Ситуација Р 1:500

Пресек

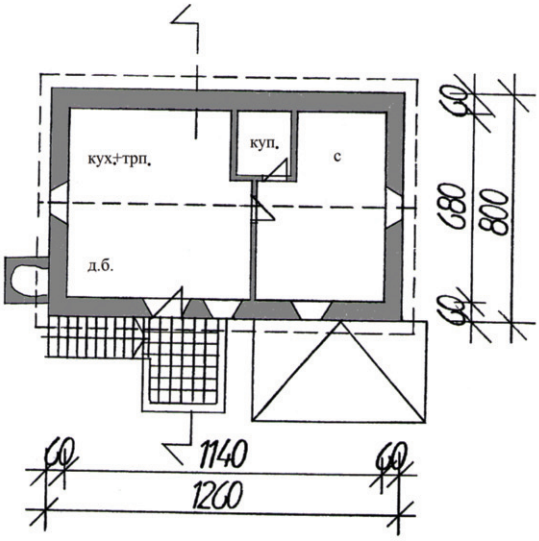

Основа спрата

Варијанта типа А5

Цртеж 59

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Хвар

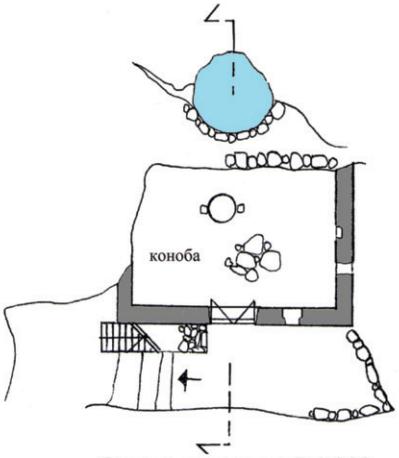

Основа приземља Р 1:200

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

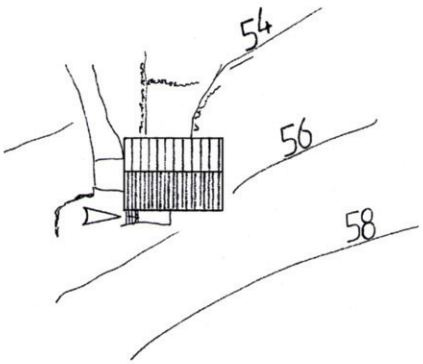

Ситуација Р 1:500

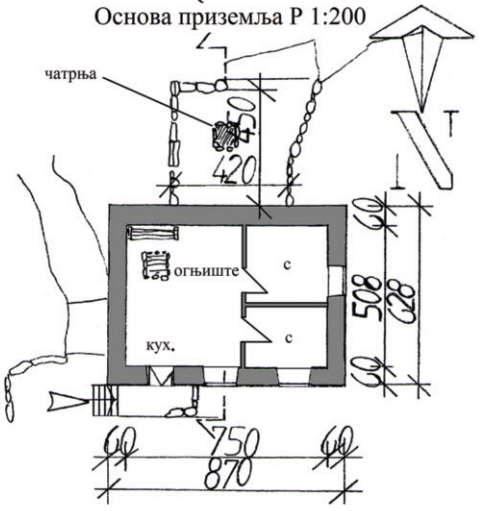

Основа спрата

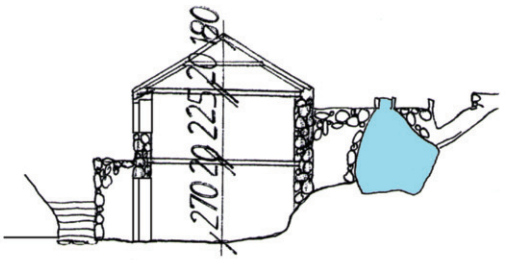

Пресек

Јужна фасада

Варијанта типа А6

Цртеж 60

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Премуда

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- читаоница

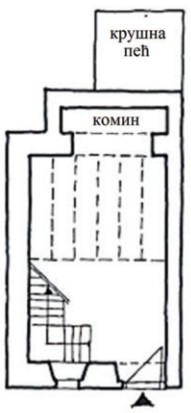

Основа приземља

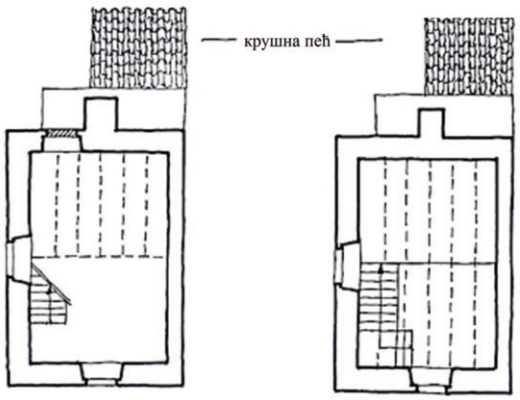

Основа спрата

Основа поткровља

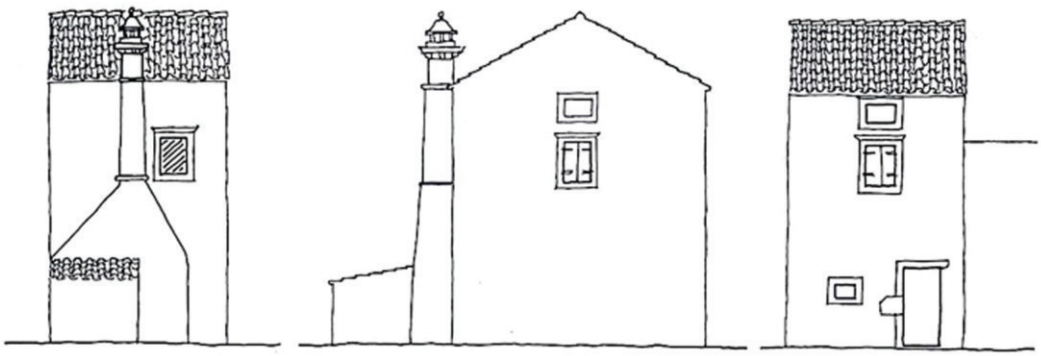

Северна фасада

Западна фасада

Јужна фасада

Варијанта типа Б1

Цртеж 61

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Цавтат

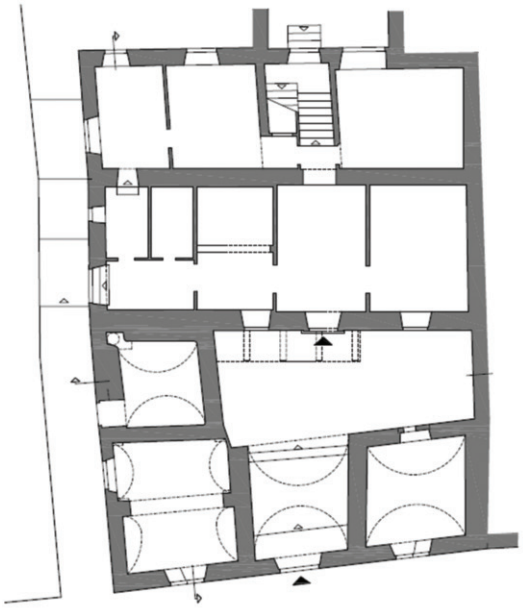

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 19.век

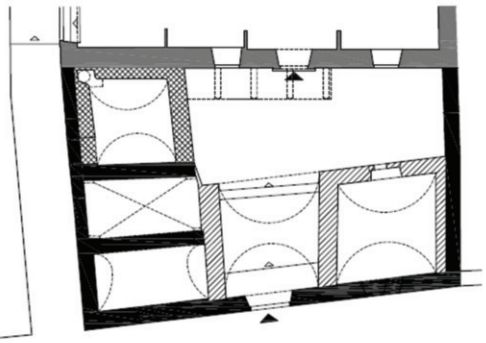

Основа приземља

Основа приземља прочелне терасе

Фронтална фасада

0 5

Попречни пресек

Варијанта типа Б2

Цртеж 62

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Цавтат

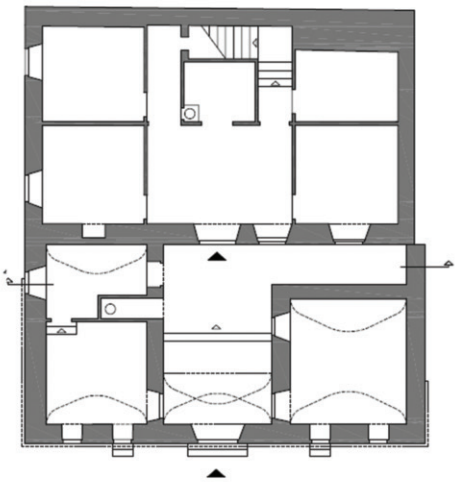

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- из 1846. године

Основа приземља

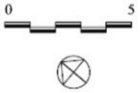

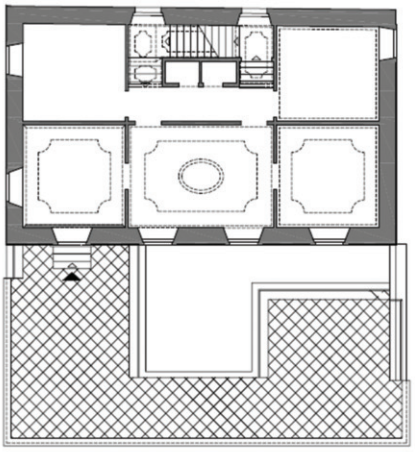

Основа спрата

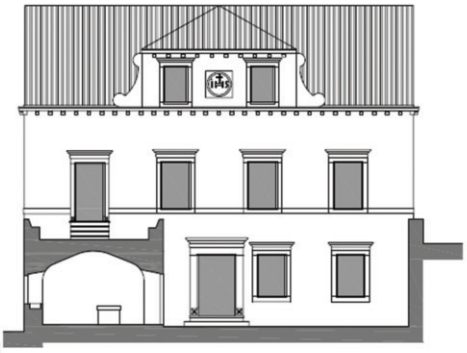

Варијанта типа Б3

Фронтална фасада

Цртеж 63

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Шолта

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

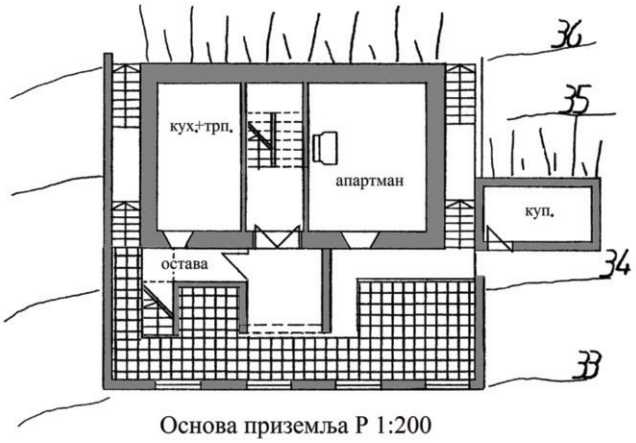

Основа приземља Р 1:200

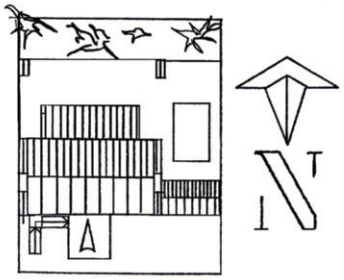

Ситуација Р 1:500

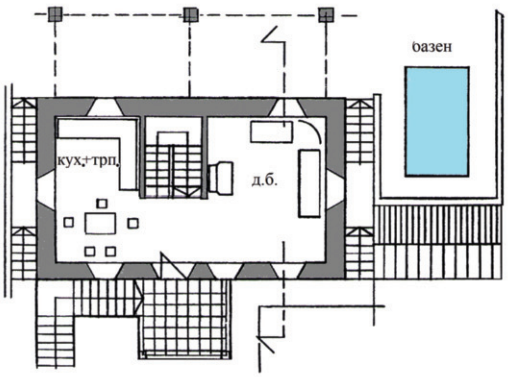

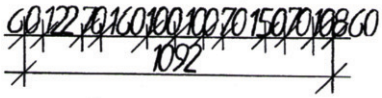

Основа спрата

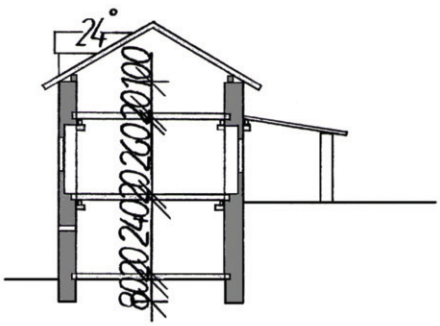

Пресек

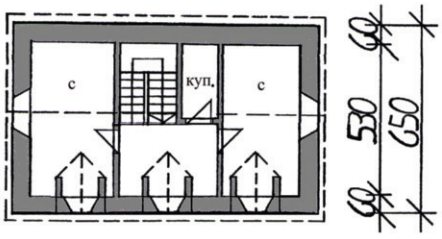

Основа поткровља

Варијанта типа Б4

Цртеж 64

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+2Сп
Хвар

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

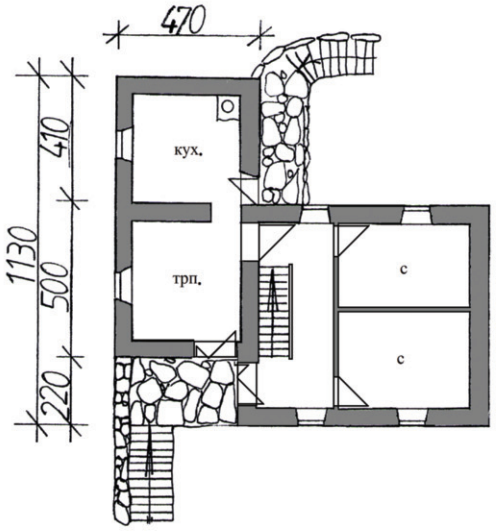

Основа првог спрата Р 1:200

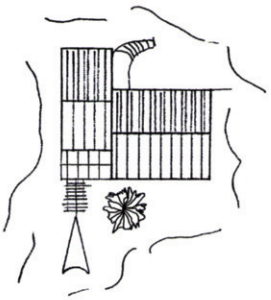

Ситуација Р 1:500

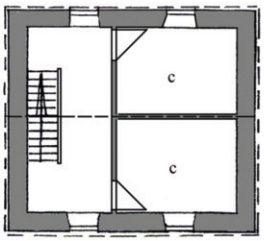

Основа другог спрата

Фронтална фасада

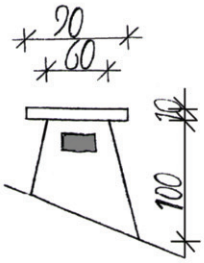

Детаљ капе димњака изнад кухиње

Варијанта типа Б5

Цртеж 65

Тип (2) Двојна спратна кућа " Е "
П+Сп
Брач

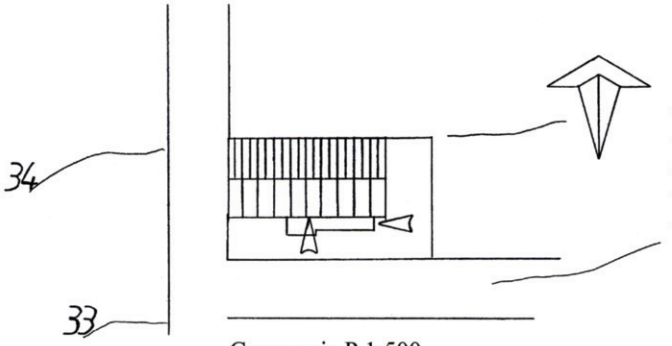

- улаз с прочеља
- терен у благом паду
- кров двоводан
- из 1896. године
- становање и издавање

Ситуација Р 1:500

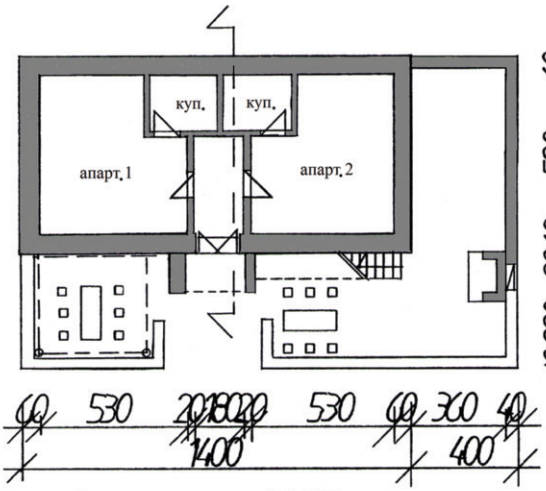

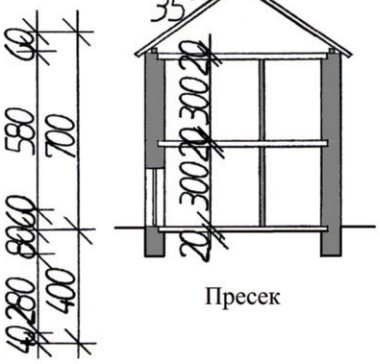

Пресек

Основа приземља Р 1:200

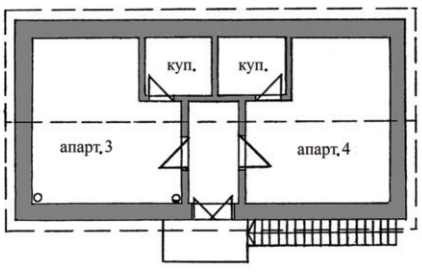

Основа спрата

Варијанта типа Е1

Цртеж 66

Тип (2) Двојна спратна кућа " Е "
П+Сп
Крк

- улаз с прочеља
- терен у благом паду
- кров двоводан
- из 1896. године
- становање и издавање

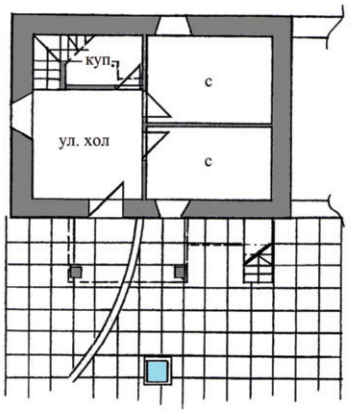

Основа приземља Р 1:200

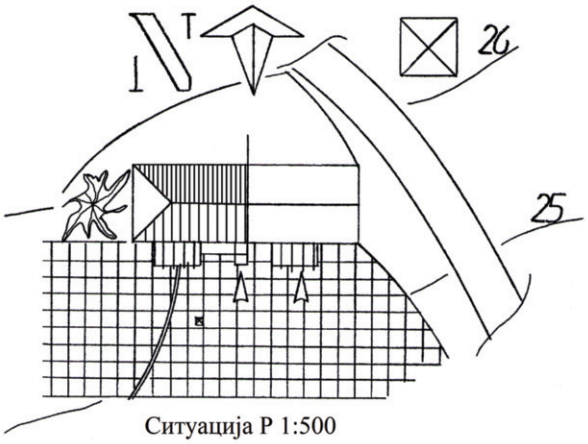

Ситуација Р 1:500

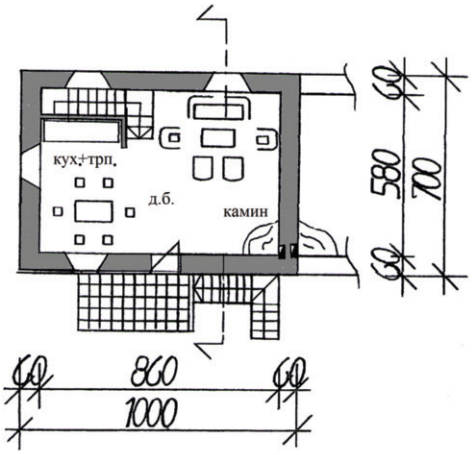

Основа спрата

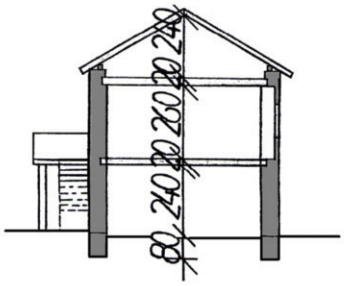

Пресек

Варијанта типа Е2

Цртеж 67

Тип (2) Двојна спратна кућа " Е "
П+Сп
Крк

- улаз са бока
- терен раван
- кров двоводан
- туристичка вила

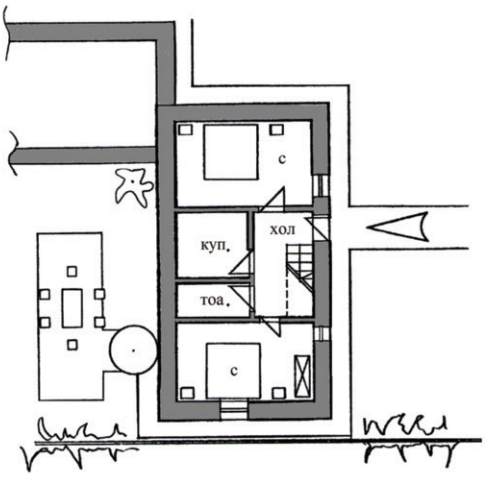

Основа приземља Р 1:200

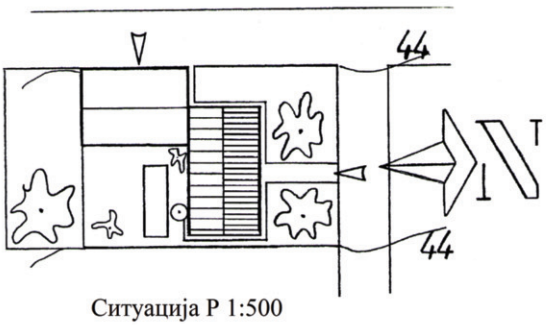

Ситуација Р 1:500

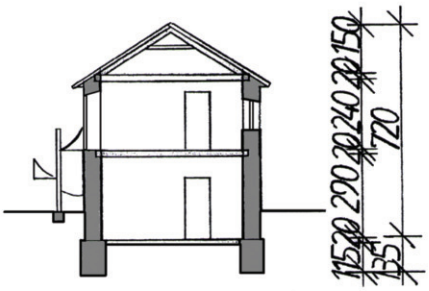

Пресек

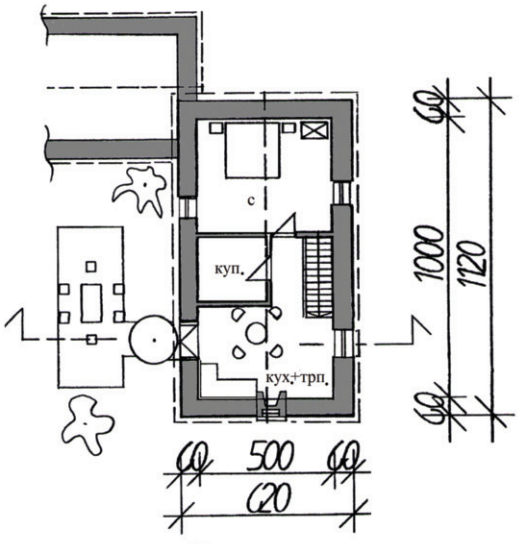

Основа спрата

Варијанта типа Е3

Цртеж 68

Тип (2) Двојна спратна кућа " Е "
П+Сп
Премуда

- улаз са бока
- терен раван
- кров двоводан
- породично становање

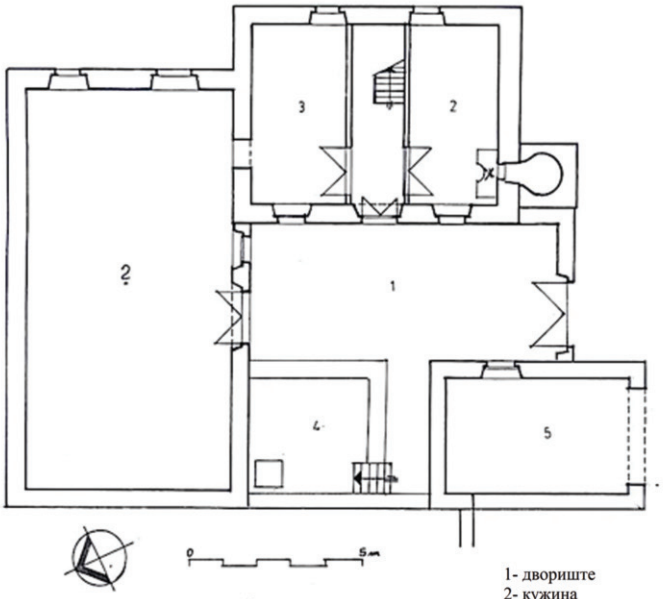

Основа приземља

1- двориште
2- кужина
3- коноба
4- бистјерна (гуштерна)
5- сада гаража

Камин

Улазна врата

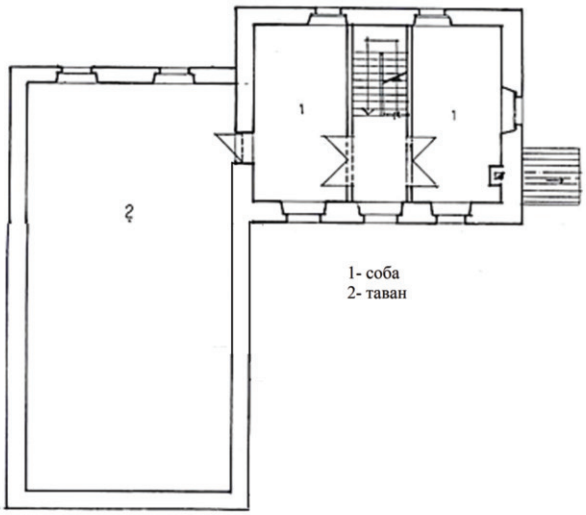

1- соба
2- таван

Основа спрата

Унутрашње степениште

Бистјерна

Варијанта типа Е4

Цртеж 69

Тип (2) Двојна спратна кућа " Ф "
П+Сп+Пк
Премуда

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- из 1865. године
- породично становање

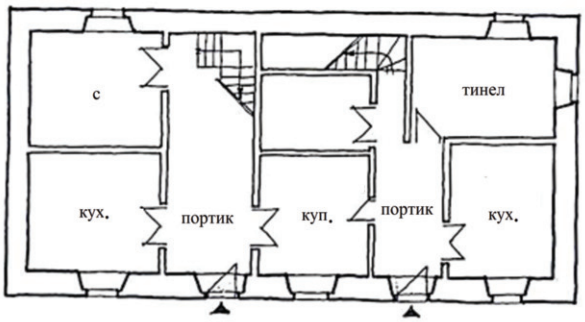

Основа приземља

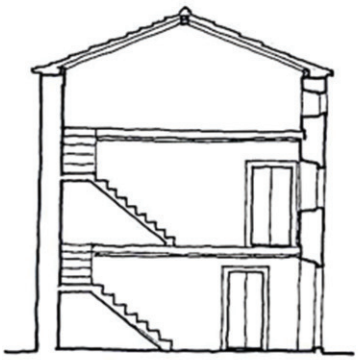

Пресек

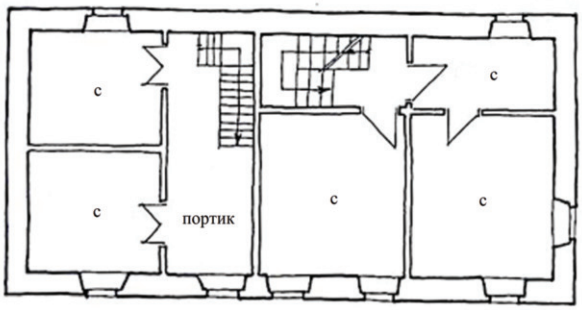

Основа спрата

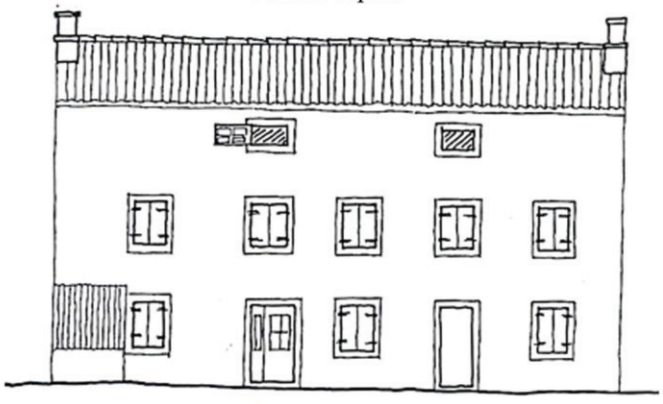

Јужна фасада

Варијанта типа Ф1

Цртеж 70

Тип (2) Спратна кућа " Ф "
П+Сп+Пк
Крк

- улаз с прочеља
- терен у благом паду
- кров двоводан
- из 1856. године
- породично становање

Основа приземља P 1:200

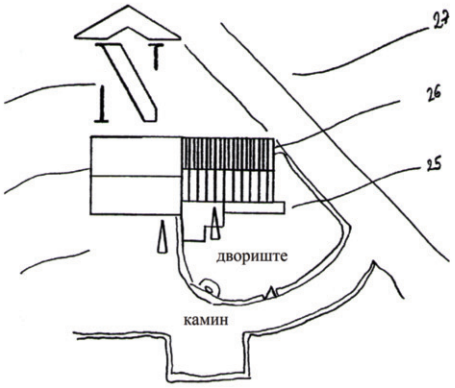

Ситуација P 1:500

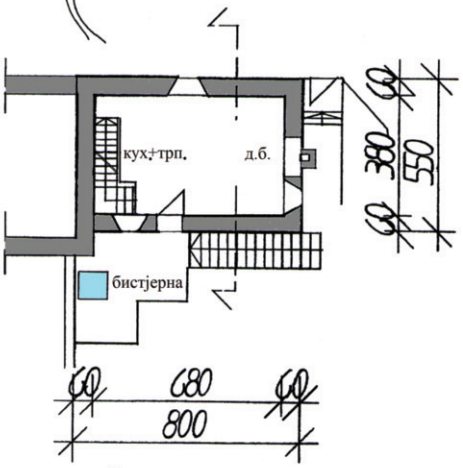

Основа спрата

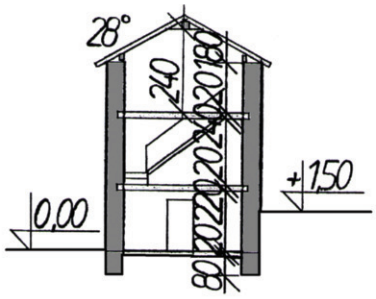

Пресек

Основа поткровља

Варијанта типа Ф2

Цртеж 71

Тип (2) Двојна спратна кућа " Ф "
П+2Сп
Брач

- улаз са задње стране
- терен у великом паду
- кров четвороводан
- 19. век
- туристичка вила

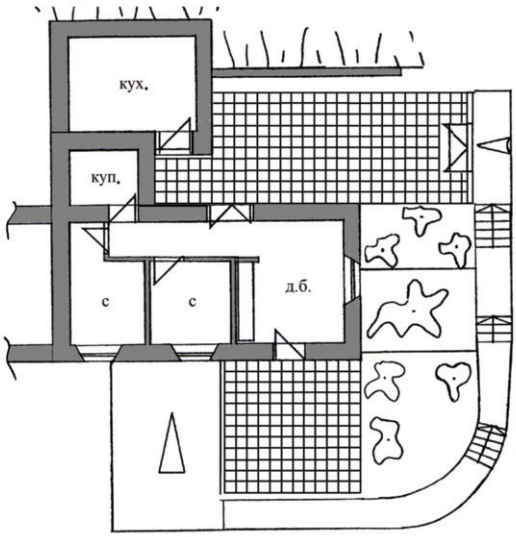

Основа првог спрата

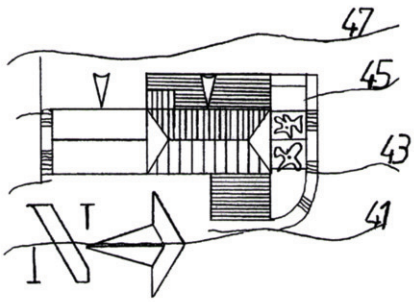

Ситуација Р 1:500

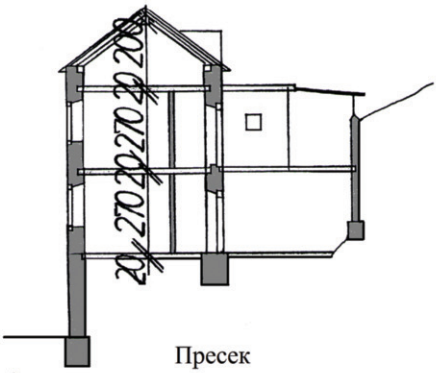

Пресек

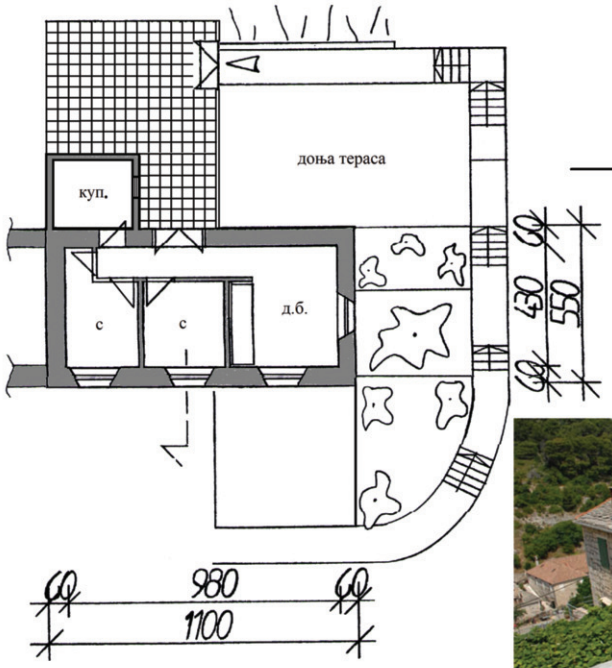

Основа другог спрата

Варијанта типа Ф3

Цртеж 72

Тип (2) Двојна спратна кућа " Ф "
П+2Сп
Хвар

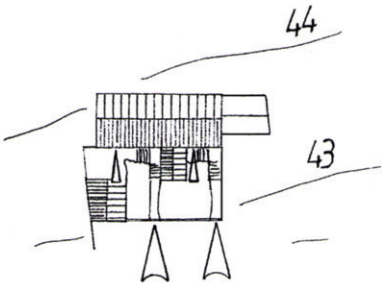

Ситуација Р 1:500

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров четвороводан
- 19. век
- породично становање

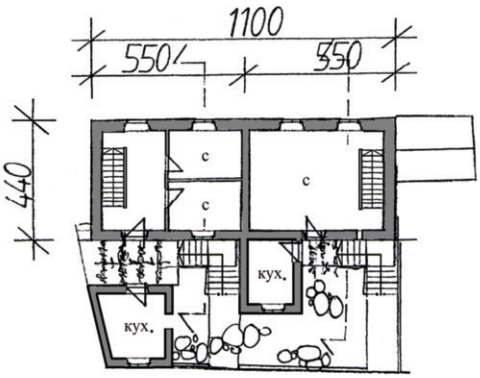

Основа првог и другог спрата Р 1:200

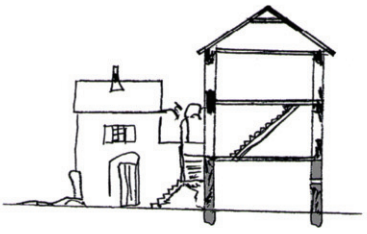

Пресек

Аксонометријски приказ

Варијанта типа Ф4

Цртеж 73

Тип (2) Низ спратних кућа " X "
П+Сп
Шолта

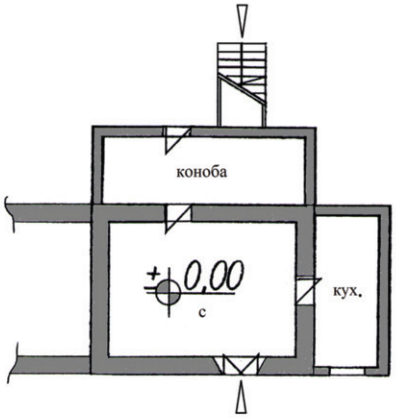

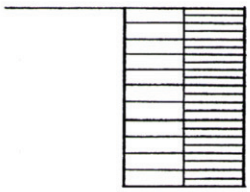

Основа приземља Р 1:200

- улаз са задње стране
- терен у благом паду
- кров двоводан

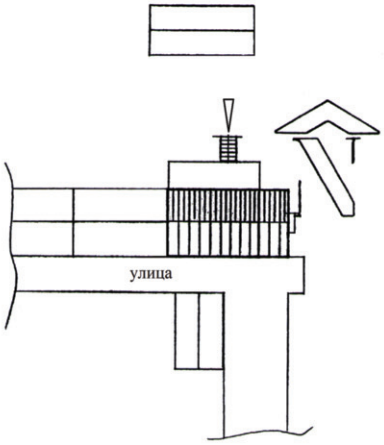

Ситуација Р 1:500

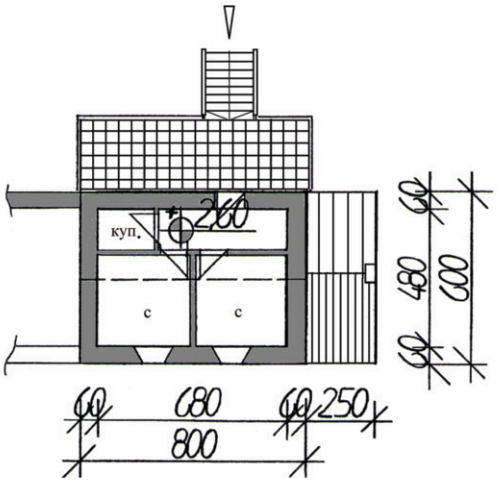

Основа спрата

Варијанта типа X1

Цртеж 74

Тип (2) Низ спратних кућа " X "
П+Сп
Шолта

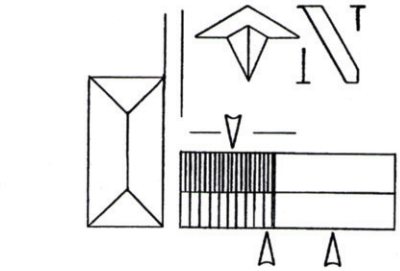

- улаз са задње стране
- терен раван
- кров двоводан
- 19. век
- становање и издавање

Ситуација Р 1:500

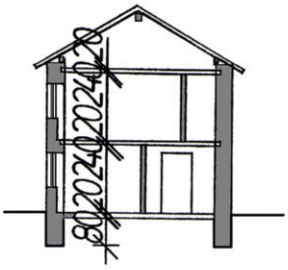

Пресек

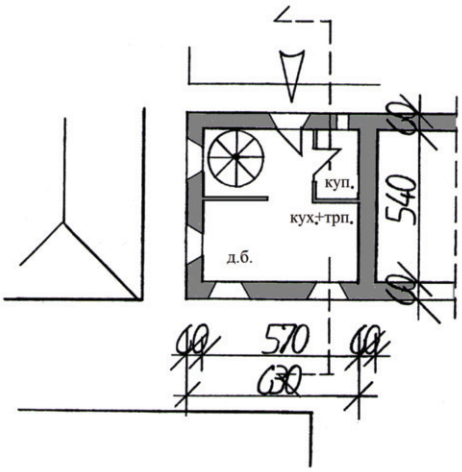

Основа приземља Р 1:200

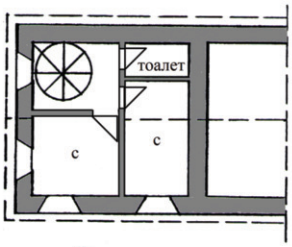

Основа спрата

Варијанта типа X2

Цртеж 75

Тип (2) Низ спратних кућа " X "
П+Сп
Хвар

- улаз с прочеља
- терен у благом паду
- кров двоводан
- 19. век
- породично становање

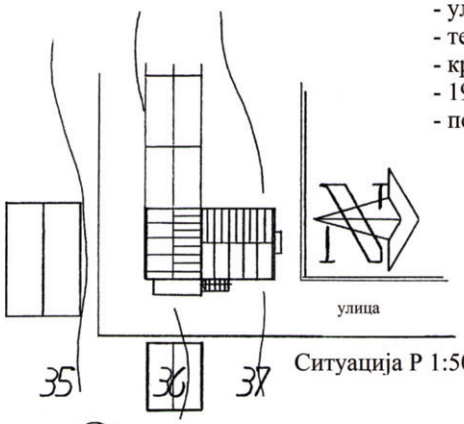

Ситуација P 1:500

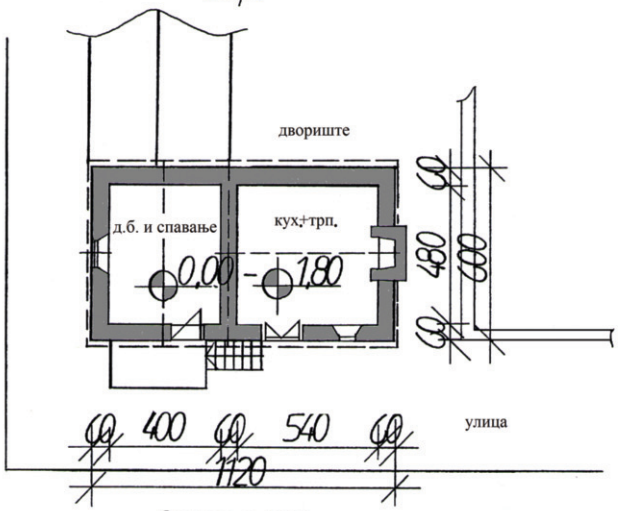

Основа спрата

Основа приземља P 1:200

Варијанта типа X3

Цртеж 76

Тип (2) Низ спратних кућа " И "
П+Сп+Пк
Хвар

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- 17. век
- породично становање

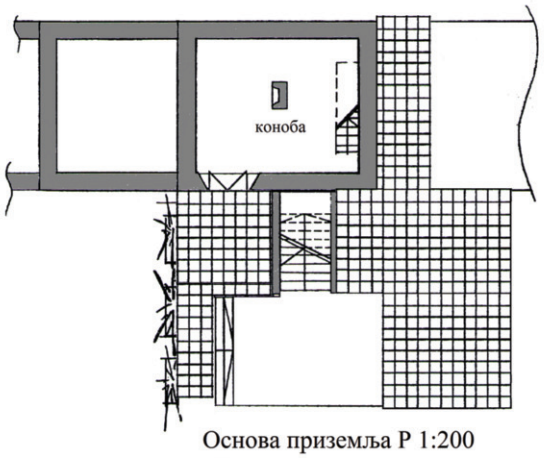

Основа приземља Р 1:200

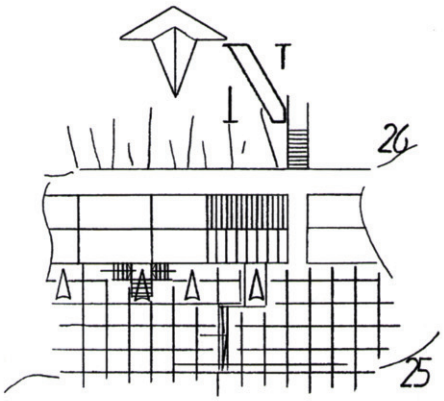

Ситуација Р 1:500

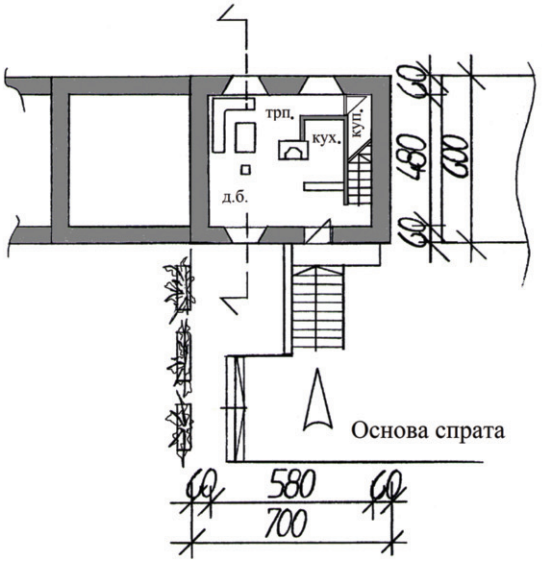

Основа спрата

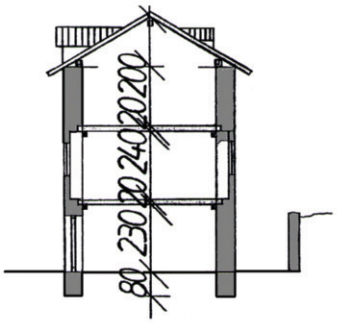

Пресек

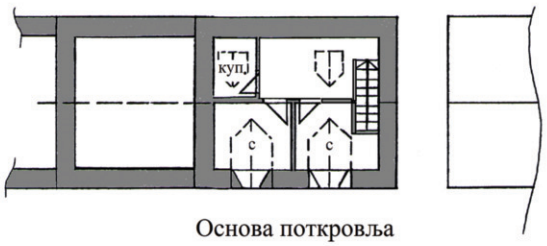

Основа поткровља

Варијанта типа И1

Цртеж 77

Тип (2) Низ спратних кућа " И "
П+2Сп
Хвар

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- туристичка вила

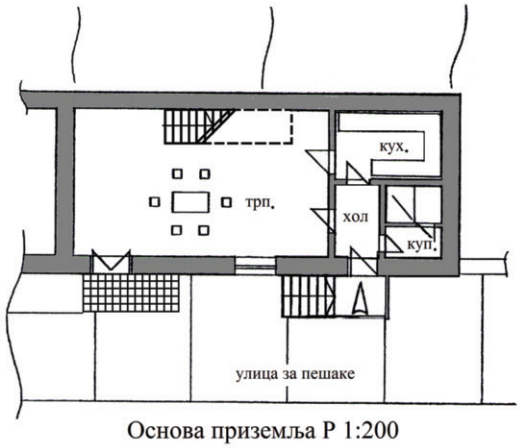

Основа приземља Р 1:200

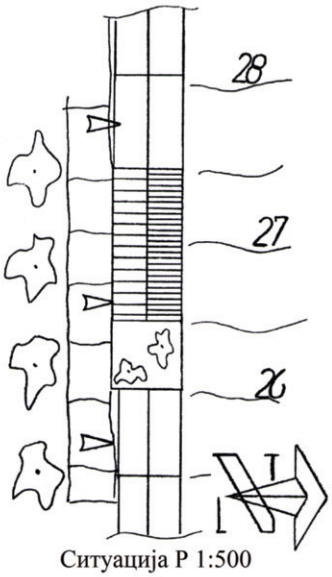

Ситуација Р 1:500

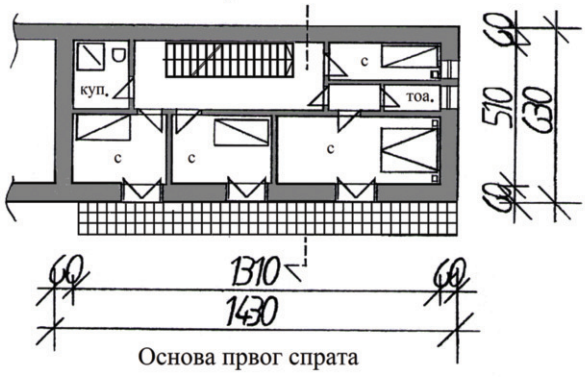

Основа првог спрата

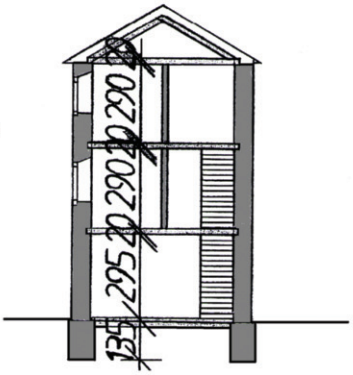

Пресек

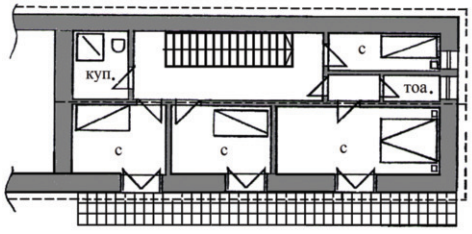

Основа другог спрата

Варијанта типа И2

Цртеж 78

Тип (2) Низ спратних Кућа " И "
П+2Сп
Крк

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- породично становање

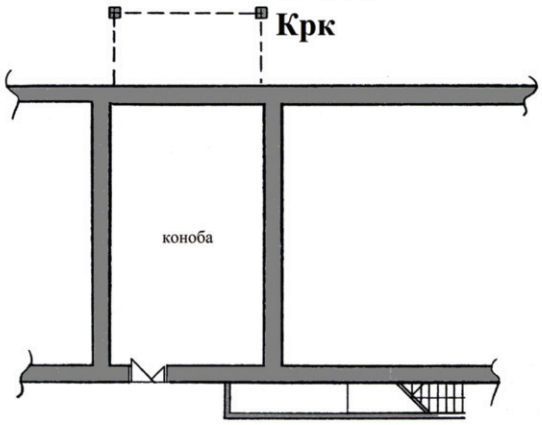

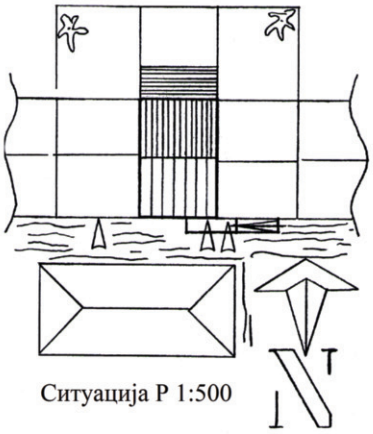
Ситуација Р 1:500

Основа приземља 1:200

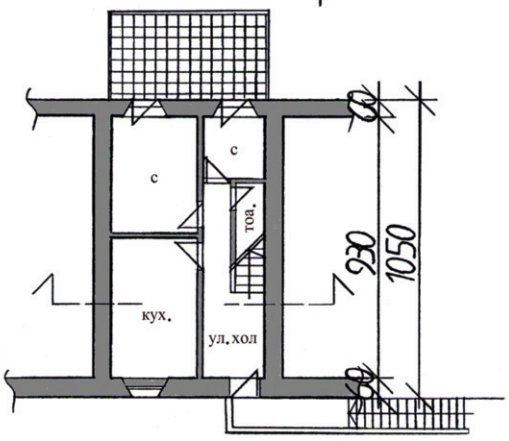

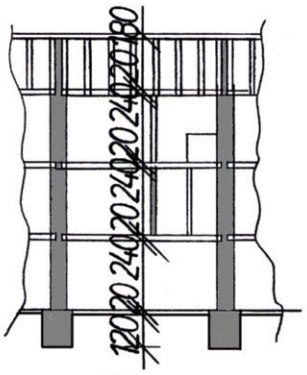

Пресек

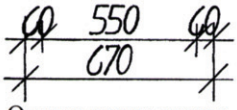

Основа првог спрата

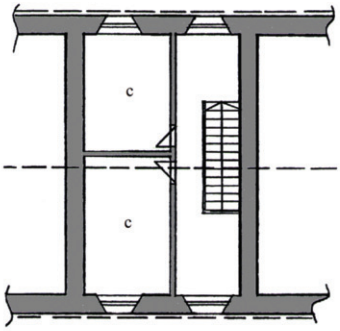

Основа другог спрата

Варијанта типа И3

Цртеж 79

Тип (2) Низ спратних кућа " J "
П+2Сп+Пк
Шолта

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- туристичка вила

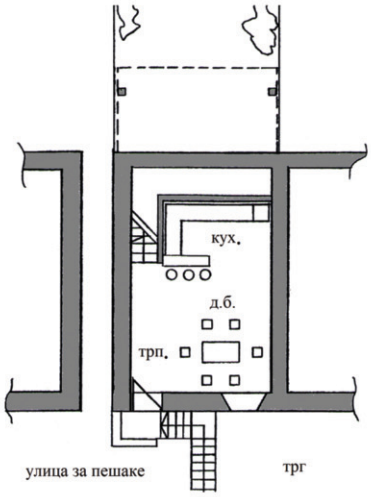

Основа првог спрата P 1:200

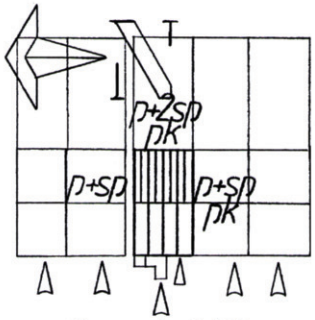

Ситуација 1:500

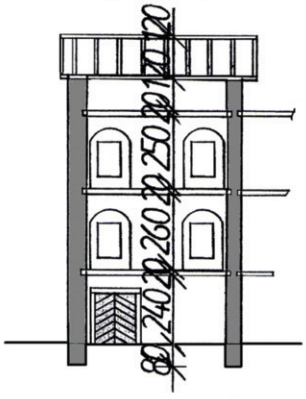

Пресек

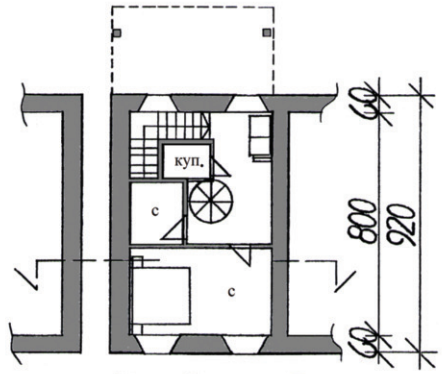

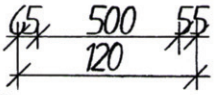

Основа другог спрата

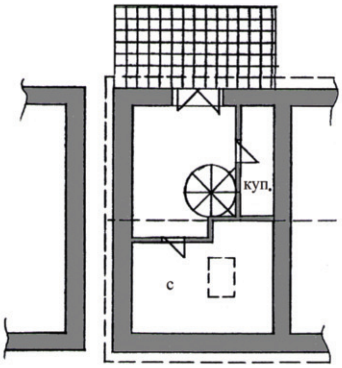

Основа поткровља

Варијанта типа J1

Цртеж 80

Тип (2) Низ спратних кућа " J "
П+2Сп+Пк
Хвар

- улаз са бока
- терен раван
- кров двоводан
- туристичка вила

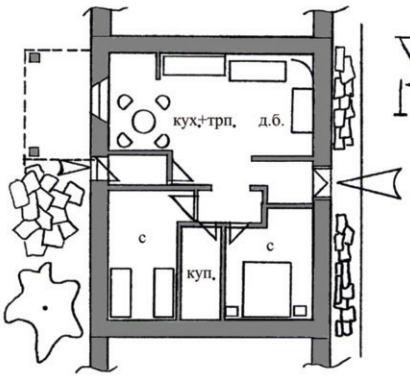

Основа приземља P 1:200

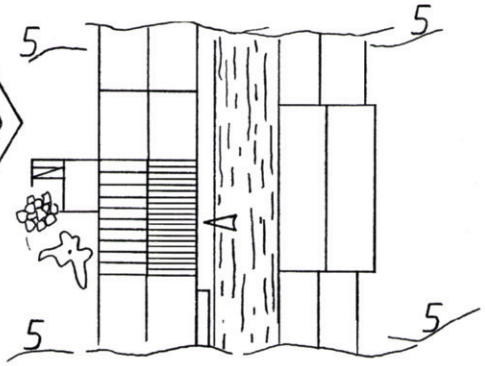

Ситуација P 1:500

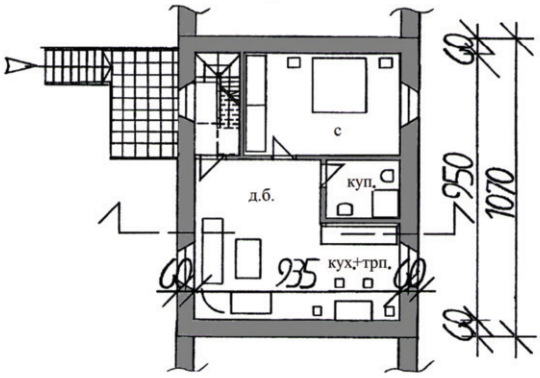

Основа првог и другог спрата

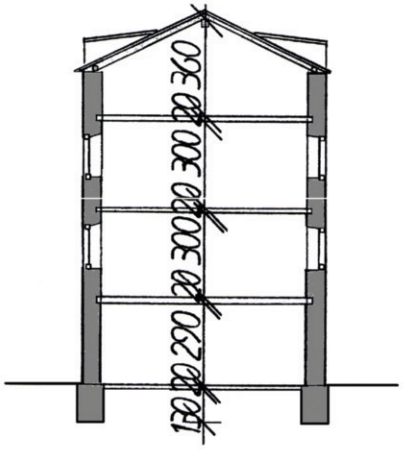

Пресек

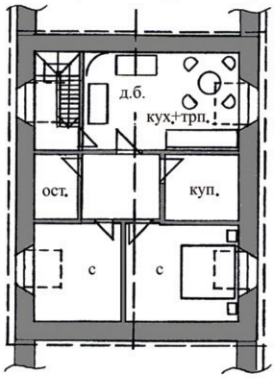

Основа поткровља

Варијанта типа J2

Цртеж 81

Тип (2) Низ спратних кућа " J "
П+2Сп+Пк
Хвар

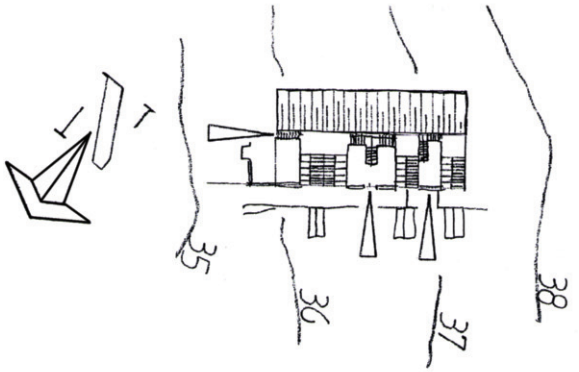

Ситуација Р 1:500

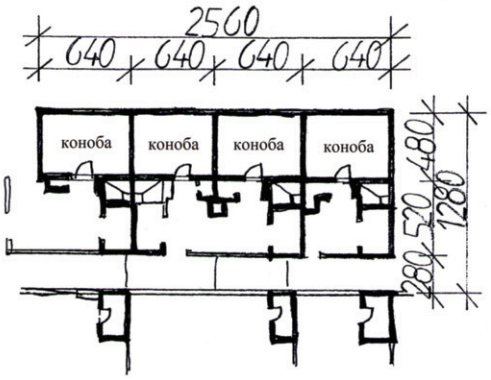

Основа приземља Р 1:200

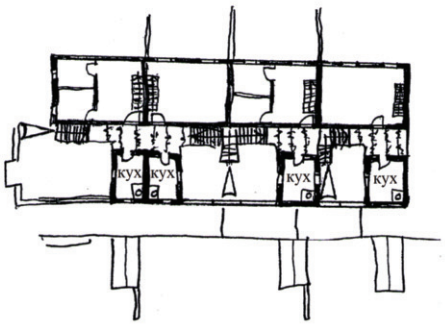

Основа првог и другог спрата

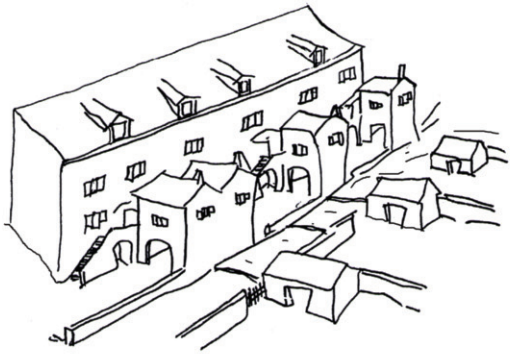

Аксонометријски приказ

Варијанта типа J3

Цртеж 82

1.4. Материјали и конструкције

Употреба грађевинског материјала локалног порекла, уз сврху и економичност, једна је од битних одлика традиционалне архитектуре. У Далмацији, као и на ширем подручју уз јадранску обалу то је камен, материјал којег има у готово неограниченим количинама, јефтин и лако доступан. Од камена су грађене сеоске куће, цркве и гробља, путеви и бунари. Простор између насеља премрежен је сувозидним подзидима, оградама пољопривредних парцела и сточарских површина, пољским кућицама, склоповима за повремено становање и сезонски рад, грађевинама које су промениле, обогатиле и оплемениле крајолик.

Камени блокови за градњу обликовали су се на месту где се камен вадио. За сувозидне куће припремали су се неправилни приклесани блокови, а за зидање кречним малтером обликовали су се правилни клесаници. За зидање спољног лица зида припремали су се правилни клесаници вацаде, а за унутрашње лице зида грубље обрађени приклесани блокови. За обликовање једне вацаде мајстору је почетком 20. века требао читав дан. Завршна обрада вацада била је извођена градином (зубачом).

Сл. 341 Сувозидни подзиди

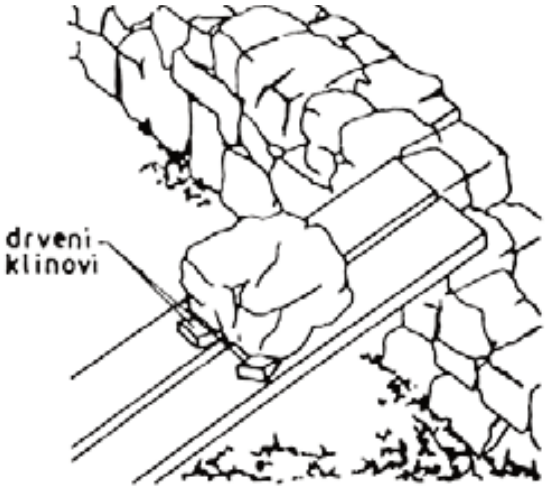

Сл. 342 Уградња камена у камени зид

Камен за изградњу кућа обрађивао се алатима – шкарпелима. Народ је на траљама – чиверама носио камен у село. Чивере су састављене од двају летава у средини које су вертикално спојене кожом или мањим летвама. Носила су их два мушкарца, док су жене камен носиле на глави, на колачунима (подметач – колачина – крпа), израђеним од вуне са поставом.

Сл. 343 Алати за обраду камена

Тек крајем 20. века традиционални начин бушења камена штапом и мацолом замењен је пнеуматским чекићем.

Камен се вадио најчешће у малим каменоломима. Вадило се онолико колико је било потребно за градњу. Данас су ти исти каменоломи напуштени, обрасли грмљем и не разликују се од своје природне околине.

Техника градње

Постоје два стара начина градње куће:

- зидање усуво без везива
- зидање фино обрађеним каменим блоковима у малтеру.

Без обзира на то којом се техником радило, кућа је темељена на чврстом тлу, а темељи су шири од зида над њима. На различитој су дубини па су понегде зидови сувозидних кућа ослањани на поравнати врх стене изнад тла.

Зидање без везива

Ово је најстарија техника градње, а у традиционалној изградњи примењивана је скоро до краја 20. века. Зид има дебљину од 60 до 80 цм, зависно од висине. На угловима зида постављали су се највећи блокови, а међу њима се везао конопац да би се зид извео у правцу. Увек су се прво зидали блокови на спољњем лицу зида, а према њиховом правцу они на унутрашњем. Морали су бити добро учвршћени, тако да су се неравнине на лежајној плохи равнале подметањем мањих комада камена (соврња – лат. *souornam*).

Каже се да соврња држи зид (на Хрватском приморју зову је шкаља). Све шупљине између блокова на лицу и наличју зида испуњавале су се соврњом. На квадратни метар зида постављао се један везник који је повезивао спољашње и унутрашње лице зида.

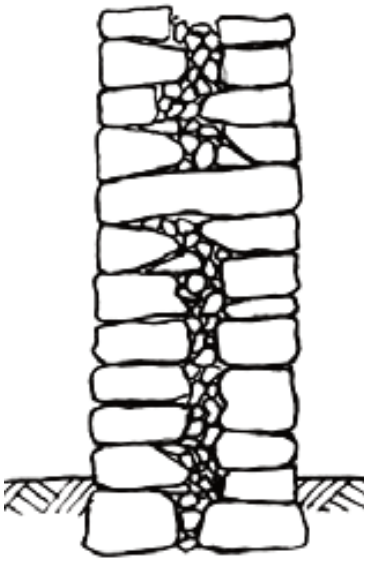

Сл. 344 – Камени зид без везива

Зид код кућа без малтера (сувозид) само је наизглед неправилан. Горња и доња страна блока су морале бити добро обрађене шпицом како би сваки нови ред чврсто налегао на доњи. Овај зид нема правилне хоризонталне редове блокова исте висине, али је правилно зидан са хоризонталним спојевима горњег и доњег реда. Према положају споја доњег реда и облику камена који уграђује, мајстор је бирао величину и облик блока који ће употребљавати као следећи. Угао куће радио се из већих блокова, а постављали су се по висини тако да крађа страница блока горњег реда належе на дужу страницу доњег. Спољно лице зида градило се већим и правилнијим каменим блоковима а унутрашње мањим, тако да се висина редова на лицу и наличју зида није поклапала.

Добар мајстор могао је дневно озидати 1 м^2 усуво. Најстарије куће за становање, једнопросторне приземљуше биле су грађене на овај начин. Начин зидања усуво није у потпуности заборављен – и данас се понегде тражи код зидања ограда и подзида.

Зидање фино обрађеним блоковима у малтеру

Почетак зидања, постављање угаоних блокова и одређивање правца зидања канапом исти су као и код зидања усуво. Прво се слажу блокови спољњег, а према њиховом правцу блокови унутрашњег лица. Спољашње лице се градило правилно обрађеним блоковима слаганим у правилним хоризонталним редовима на слој малтера. Сви блокови истог реда исте су висине, 25–40 цм. Вертикалне стране блокова у дубини до око 15 цм фино су обрађене тако да су на прочељу фуге испуњене малтером приближно исте дебљине, или су блокови чврсто приљубљени један уз други.

Наличје зида градило се из грубље обрађених блокова постављених у хоризонталним редовима. Но ред на лицу и наличју зида није морао бити исте висине (на наличју два и на лицу један ред). Шупљина између блокова лица и наличја зида испуњена је кречним малтером. На свака два метра по висини уграђивао се кључ – блок који је повезивао спољашње и унутрашње лице зида. Углови куће изводили су се блоковима веће дужине, постављенима на чешаљ (на дужу страну доњег блока постављала се краћа страна горњег реда). У народу се говорило „што дужа раца на ћошку, то боље веже“.

Сл. 346 Углови куће изводили су се блоковима веће дужине

Уз помоћника који је правио малтер, просечни је зидар дневно могао изградити 3 м² зида. Клесаници су се пре уградње обрађивали зубачом. Лепо обрађена површина клесаника била је једини украс куће.

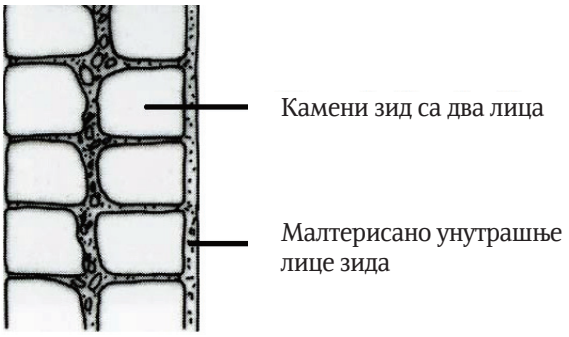

Сл. 345 Камени зид са два лица

Малтери

Малтер се припремао мешањем песка, пржине и креча. Креч је био познат још од антике и средњег века, а добијао се у кречанама званим јапненице. До 50-их година 20. века правио се на исти или сличан начин.

Топљени креч се хладио три дана. За припрему малтера креч се гасио, односно поливао се водом у плитким ограђеним даскама. Гашени креч се мешао дрвеним алатом који се састоји од дугачке дршке на чијем је крају углављена дашчица вертикално на њу.

Цемент се у традиционалној градњи почео користити релативно касно – све до седамдесетих година 20. века био је прескуп за сиромашније сеоске градитеље.

Припрема грађевинског материјала је била дуготрајан и мукотрпан посао, а с обзиром на то да су се мајстори бавили и пољопривредом, вађење камена и изградња кућа обављали су се ван сезоне пољопривредних радова. Због тога је и градња текла споро.

Мајстори каменари научили су занат радећи са старијима и учећи на њиховом искуству па је уобичајено да се чланови исте породице генерацијама баве истим занатом.

Употреба аутохтоних врста камена данас узмиче пред увозним врстама, а напуштање традиционалног начина рада и привређивања у потпуности мења село и сеоски простор.

Тако је готово нестао и мукотрпан ручни начин вађења и обраде камена. У савременој и планираној изградњи заборавља се умеће зидања каменом који постаје тек украсна облога зида, а с пажњом и љубављу обликовани блокови старих камених кућа постају грађевински материјал за нове зграде.

1.5. Обликовни елементи

На употребу обликовних елемената приликом изградње кућа, уз локалне градитељске и клесарске радионице, највише утицаја је имала Венеција и Аустроугарска. Њихова сарадња била је чврста подлога за развој архитектуре на овом подручју. Какви ће се обликовни елементи наћи на кући зависило је од главног мајстора и инвеститора.

Обликовни елементи који су карактеристични за куће народне архитектуре у Далмацији и које ћу овде описати су:

а) спољашње степенице
б) прозори
в) врата
г) стрехе
д) кровни покривач
ђ) балкони
е) елементи пластике (прагови, конзоле, фризови, балустери).

а) Спољашње степенице

Приступ спрату у највећем броју случајева на овом поднебљу решаван је спољним каменим степеницама изједначене висине и ширине, прислоњенима уз прочеље. Таква ненаткривена тераса која води на спрат и затвара улаз у конобу зове се балатура. Она лежи на каменом своду – волту или своду од опека (тикула). Градила се увек са источне или јужне стране, понекад са западне, док са северне никад, због буре. Овако постављен простор осигурава лети угодан хлад, а зими заклон од буре.

Сл. 347 – Балатура и спољашње степениште

Степениште и његови елементи, газиште и чело, урађени су од камених плоча. Норме за израду степеништа и степеника у то време нису постојале. Уколико су њихове мере и биле предвиђене старим грађевинским прописима, то се углавном односило на градове, док на села није имало никаквог утицаја. У другој половини 20. века, а нарочито при крају, прекривају се и разним мермерима, гранитима, плочицама и слично. Ограда овог степеништа је најчешће од камена, негде се постављају балустери, а у другој половини 20. века ограда се прави и од металних профила и кованог гвожђа.

б) Прозор

Прозор је већим делом 20. века био двокрилни и са једноструким остакљивањем. Прозорска крила подељена су на три дела да би се смањила штета код пуцања стакла. Димензије прозора су се током 20. века повећавале у односу на првобитне. Понекад су се испод прозора постављале и камене конзоле као носач даске за цвеће, сушење смокава и сл. На конобама се налазе мањи прозорски отвори за проветравање, заштићени решетком.

Видионице (лок. луминариј), кровни прозори, служили су за проветравање кухиње, која је у почетку била смештена у поткровљу. Налазиле су се углавном у средишњој оси про-

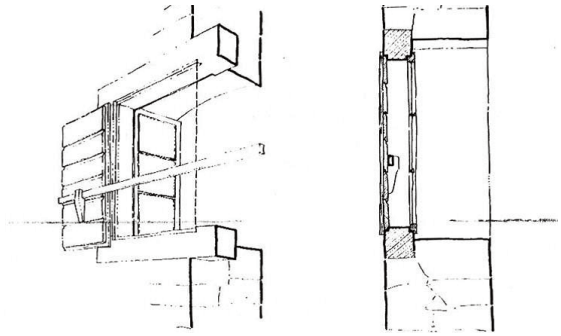

Сл. 348 Прозор у пресеку

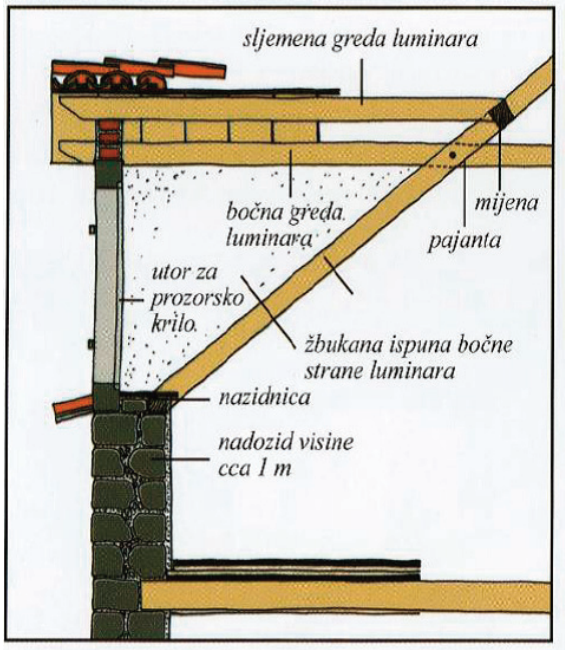

Сл. 349 Пресек двострешног луминара на прочељу

Сл. 350 Дрвене шкуре

чеља, а најчешће се радило само о једној видионици. Изграђена је дрвеном конструкцијом, са једноводним или двоводним кровом. Главно прочеље видионице обично је заузимало двокрилни прозор подељен на шест поља и заштићен шкурама.

Сл. 351 Карактеристична пуна двокрилна врата

За заштиту од сунца коришћени су спољни прозорски капци од пуног дрвета – шкуре. Код њих, као и код врата конобе, постоји двоструко уклађивање (два слоја дасака, са једне стране слагане вертикално, а са друге хоризонтално). Овакви дрвени капци одликују се одличним изолационим својствима и физичком отпорношћу.

У каснијем периоду, на појединим местима уместо дрвених шкура могу се наћи и металне, а крајем 20. века од ПВЦ-а и алуминијумске. Овакви материјали нарушавају амбијент и естетски квалитет куће и насеља.

в) Врата

Спољна врата на кући су улазна врата, као и врата на балконима и терасама. Разликују се од унутрашњих јер су изложена временским утицајима, безбедносним, естетским и другим критеријумима. Она се некада налазе

Сл. 352 Унутрашња дрвена врата

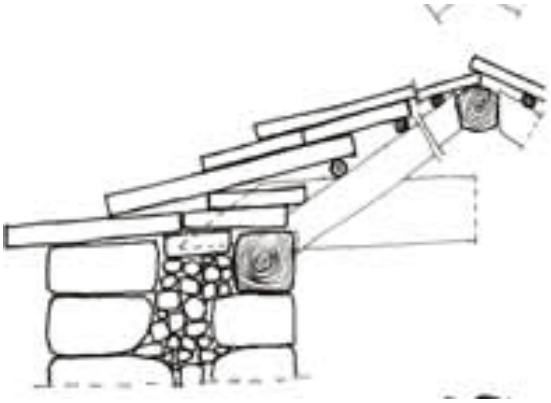

Сл. 353 Покривач од камених плоча дебљине од 2 до 10 цм, димензија 20–100 цм

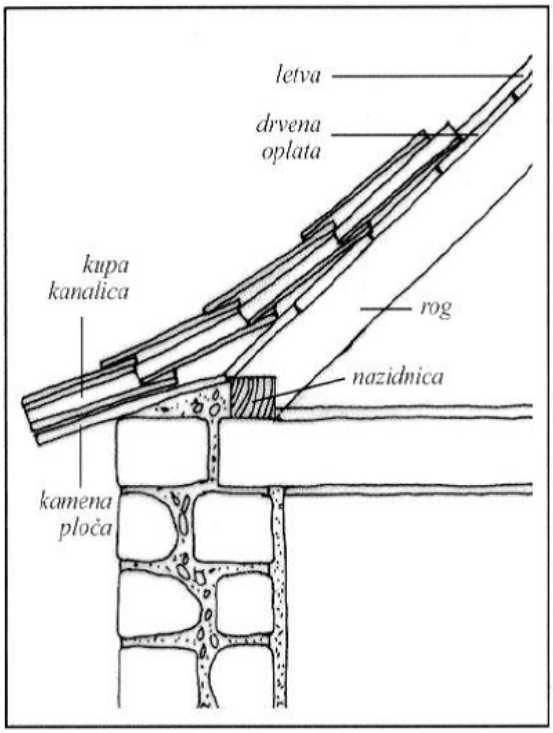

Сл. 354 Детаљ стрехе од камених плоча

и на каменом оградном зиду дворишта спратних кућа. Врата приземљуша су скромна, једнокрилна, од једноструког слоја дасака. Врата конобе су урађена од двоструког слоја дасака, док се на вратима станова на спрату јављају застакљена двокрилна врата преузета из грађанске архитектуре.

У последње две деценије 20. века спољашња дрвена врата све чешће се замењују вратима од ПВЦ-а или алуминијума. Ови материјали све више се користе приликом обнављања народних кућа. Имитације дрвених врата су вештачке, нису естетске и немају никакве везе са традиционалним моделима.

Унутрашња врата су дрвена. Урађена су у столарским радионицама локалних мајстора.Скромније су или богатије декорисана, у зависности од богатства власника. У периоду после Другог светског рата, замењена су вратима фабричког типа, која својим естетским и обликовним карактеристикама не одговарају овом типу објеката.

г) Стреха

На грађевинама са зидовима од камена, венци су више или мање изражене хоризонталне плочасте површине. Имају декоративну намену а уједно служе и за заштиту нижих вертикалних плоха прочеља од падавина. Испод кровних стреха спратних кућа често се налазио и камени венац са конзолама.

Код приземљуша на зидни венац ослањају се банкине (венчанице, назиднице) које на њу належу, а забат мора бити чврст.

На стреху се прво ређају највеће и најправилније камене плоче, које се постављају тако да направе стреху широку 10 цм. Плоче се надаље слажу према слемену.

Код спратних кућа, препуштена стреха је најчешће изведена од већих и правилније обрађених плоча на уздужним зидовима, док их

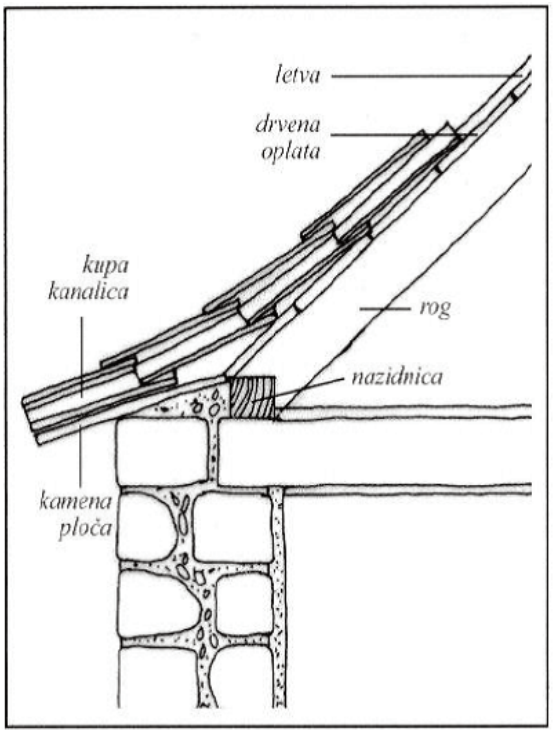

Сл. 355 Детаљ стрехе са профилисаним рогом често има и лимени олук у другој половини 20. века

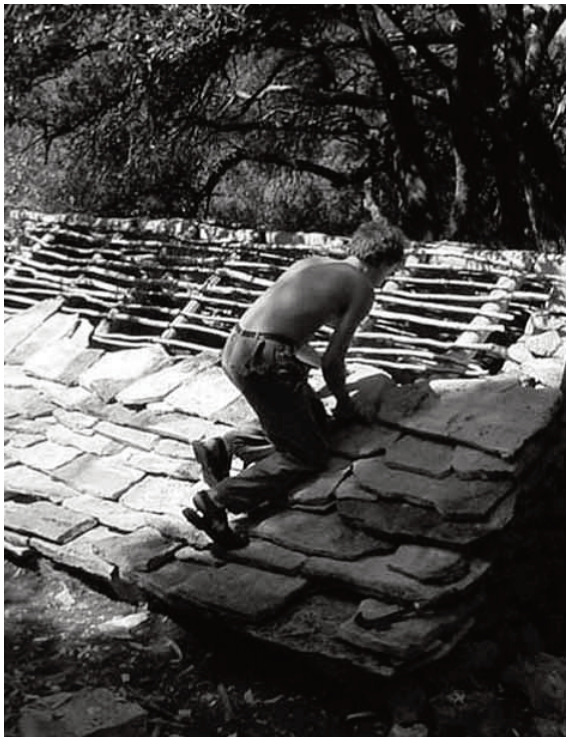

Сл. 356 Постављање камених плоча

на забатима најчешће нема. Понегде је одвод воде са крова решен и каменим олуцима положеним на камене конзоле. Олуци су у почетку били од камених плоча те су чинили саставни део кровне површине, којој је промењен нагиб при доњем рубу крова. Како старе камене кровове замењују кровови са црепом, постављају се и лимени олуци, који доста лоше подносе локалне климатске неприлике па су углавном зарђали.

д) Кровни покривач

Кровови кућа овог поднебља најчешће су на две воде, нагиба кровне равни до 35 степени.

У време када су настале прве куће на овом делу јадранске обале (приземљуше), кровови су се покривали каменим плочама, природним каменим шкиљцима. Ломљене плоче, глатке али неправилне површине, коришћене су од давнина за израду кровова. Слемена кровова, као и увале на судару крова и зида или на споју два крова, покривале су се овим материјалом, а нешто касније и низом купа канали-ца. Плоче за покривање вадиле су се из посебних кава (малих каменолома) у таквом стању да их није требало посебно обрађивати. Такве плоче мајстори су постављали на кров, а тако изграђени кровови нису прокишњавали ни за време највећих киша и снегова.

Сл. 357 Током 20. века каналица истискује камене плоче

Почетком 20. века, каналица и цигласти кровни покривач полако истискују камене плоче. Осим што су лакше за греде, у својим популарним данима с почетка века, када су били новост за те крајеве, били су и видљив

знак престижа. Становници овог краја су говорили: „Слатко ми је видити кућице са по макар редом или два цигле, а даље плоче." Покривање црепом у другој половини 20. века, готово у потпуности је заменило покривање каменим плочама.

ђ) Тераса и балкон

Терасе и балкони су саставни делови и украс сваке куће.

Тераса је равна, површински обрађена наткривена или ненаткривена површина, уз неку кућу или на њој. Карактеристична је за насеља унутар обале, тамо где је утицај града био мањи. Постављена је у предњем или задњем делу објекта. Може бити мало издигнута од терена или је на нивоу првог спрата. Понегде се на терасама могу видети и стубови који носе одрину.

Сл. 358 Тераса у предњем делу објекта наткривена одрином

Отварање кућа је у појединим местима изведено и преко прочелних тераса (Цавтат), па тако оне постају и кључни обликовни елемент. У овом случају настале су под утицајем Дубровника који увођењем тераса после земљотреса 1667. године доживљава једну од најрадикалнијих трансформација.

1. Дубине тераса су различите и зависе од услова које диктирају положај куће на парцели и положај у склопу.
2. Оивичене су најчешће ниским или високим каменим зидом зиданим усуво или везаним неким малтером (кречним или цементним).
3. Поплочане су аутентичним каменим плочама, нешто касније и новим модернијим материјалима (керамичким плочицама, мермером, гранитом и сл.).

Сл. 359 Кућа са прочељном терасом у Цавтату

Балкона је више било у насељима поред обале, где је утицај градске архитектуре био већи, а мање или нимало у унутрашњости. Постављани су најчешће у средишњој оси на првом или другом спрату, а ношени су тешким каменим конзолама. Најчешће балкон обухвата ширину једног отвора, али постоје примери где балкон иде готово читавом ширином прочеља. Током 20. века, неки балкони изгледом и употребом материјала претрпели су непримерене и неадекватне промене током реконструкције.

Сл. 360 Типична прочелна тераса уз бочну страну дворишта – Цавтат

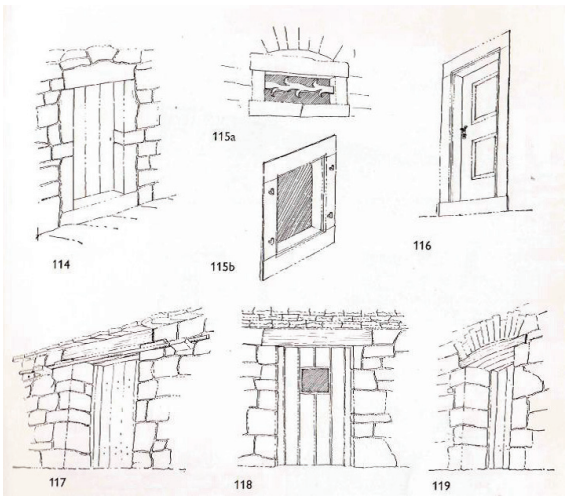

Сл. 362 Прагови око прозора и врата

Сл. 361 Балкон најчешће обухвата ширину једног отвора

Сл. 363 Конзолице испод стрехе које придржавају камени одводни канал

е) Елементи пластике

Елементи већег степена обраде и од већих комада камена су:

- праг
- конзола
- фриз
- балустери

Употребљавају се под утицајем градске архитектуре и за приземне куће нису карактеристичне.

Праī

Код сиромашнијих власника (којих је било више) камени оквири за прозоре и врата скромније су обраде, док су на кућама богатијих власника Брача и Хвара неретко и уметнички профилисани.

За њихову израду бирали су се већи комади камена, без пукотина и што хомогенијег састава. Куповали су се на острву Хвару и Брачу. Карактеришу их плитке линеарне профилације. Старији прагови су обично изједначени са површином зида, а новији (од бетона) су обично истакнути око 2 цм.

Конзола

Конзола је избочени грађевински елеменат који прихвата греде, венце, сводове и сл. Највећу примену имале су мале камене конзоле испод стрехе које су придржавале одводни камени канал (камени олук). Конзоле за врата и прозоре као и тешке камене конзоле за бал-

Сл. 364 Фриз изнад лучних врата – Цавтат

коне правиле су се и наручивале на острву Корчули и Брачу.

Фриз

Фризови се могу наћи изнад прозора, врата, улазних капија. Својим доњим делом належу на горњи праг прозора или врата. На кућама које су ближе мору има их више, док их у унутрашњости нема.

Сл. 365 Оригинални камени балустери

Балустер

Украс на прочељу могу чинити и камени балкони на конзолама које ограђују терасе (балустери). Балустери су оштре профилације у групи између четвртастих стубова, који су са полубалустерима. Ти омањи стубови украшени су понегде мотивима (флоралним и геометријским).

Од средине 20. века раде се њихове имитације од армираног бетона, гипса и сличних материјала. Раде се у облицима који нису препознатљиви кућама овог поднебља. У истом периоду елементи ограде, како тераса тако и балкона, праве се од кованог гвожђа, металних профила и сличних материјала.

Сл. 366 Имитације балустера од армираног бетона

1.6. Закључне констатације

Како у типолошком тако и у функционалном погледу, може се закључити да је трансформација дуж целог Јадрана подједнака и уједначена, што је и разумљиво јер се дешавала у истој држави током целог 20. века. Она показује готово непрекидан развој који карактеришу континуитет облика, материјала и начина градње током целог овог раздобља.

Социо-економске и демографске промене током 20. века, а нарочито после Другог светског рата, биле су велике, нарочито у последње три деценије 20. века. Дерурализација је захватила и ове крајеве, нарочито оне на мањим острвима. На демографско стање су утицали развојни концепти, убрзана индустриијализација па заостајући због тога у друштвено-економском развоју, обично становништво, посебно оно које није укључено у туристичко привређивање, добија подстицаје за исељавање. Депопулација је најчешћи узрок лошег стања градитељске баштине на Јадрану током 20. века.

* * *

Приказани и анализирани основни типови склопова и просторне организације стамбених јединица јасно указују на то да су настали из традиционалних типова кућа. Два типа кућа карактеристична су за ове крајеве, и то: приземљуша и спратна кућа.

Осим што је често у унутрашњости, примитивна кућа (приземљуша) разбацана је по целом Хрватском приморју и острвима. Понегде опстаје до друге половине 20. века, углавном у селима унутрашњости, док је на острвима престала да постоји и нешто раније.

Јединствени унутрашњи простор био је просторија у којој су се збивали сви догађаји у кући. То је уједно била и кухиња и дневна и радна и спаваћа соба. У сиромашнијим домаћинствима стамбени простор је једноћелијски, док се код осталих дели дрвеним преградама на две, три или више просторија.

Преграђивање једноделне зграде је новијег датума. У првом делу су становали људи, док је други служио за животиње.

У другој великој трансформацији приземљуша половином 20. века, она престаје да буде дом за људе и служи само за стоку. У највећем броју случајева, уз зидове приземљуше или на њеним темељима зида се спратна кућа.

Грађење спратних кућа, као и подизање приземљуша на спрат, почиње интензивније крајем 19. и почетком 20. века. Нова кућа пружа много већи комфор за живот људи и животиња.

Најбитније промене на спратним кућама догодиле су се тек после Другог светског рата, нарочито у последње три деценије 20. века.

Власници који реновирају своје старе породичне куће претварају их у туристичке објекте апартманског типа (собе апартмани) или туристичке виле (2-3 стана у кући).

Традиционални елементи приликом реновирања најчешће се виде у употреби косог крова, понешто камена или дрвета (тамно или природно обојеног), заштити објекта грилама, полукружним профилацијама изнад отвора, профилисаним железним оградама или рустично изведеном роштиљу.

Постојећа регулатива крајем 20. века (није је било у претходном периоду), упућује на примену елемената градитељског наслеђа карактеристичног за ово поднебље, међутим, у пракси се слабо спроводи.

Нажалост, због велике миграције становништва, већина ових кућа крајем 20. века остаје празна, у њима више нико не живи. Неудобност живљења у њима и врлетима доводи до изумирања и потпуног гашења великог

броја села на острвима и дуж целе јадранске обале.

* * *

Током 20. века, највише је на удару било село и сеоска баштина, тамо где је могућност заштите сваким даном била све мања. Традиционални садржаји тј. бивша функција, савременим је околностима, потребама и стандардима потпуно ревидирана, а традиционални материјали су, као главни конструктивни и грађевински материјал, потпуно нестали.

Сеоска насеља су данас свуда у великој мери изгубила идентитет, а структура насеља и естетика нарушене су недовршеним кућама непрепознатљивог стила и запуштеним објектима народне архитектуре. Данашња дивља изградња је заправо аутентична, архитектура без архитеката, иста која је обликовала сликовита приморска места, само је савремени израз нешто другачији од оног из прошлости.

На основу свега, може се закључити да је народна архитектура овог дела јадранске обале током 20. века доживела спонтану а не планску трансформацију.

Народно градитељство се може очувати само уз подршку становника са села. Свест о вредностима традиционалног градитељства заједно са предметима код којих се види народно умеће мора имати сваки појединац. Уместо неразумног уништавања народног градитељства, потребно је плански новим садржајима оживети атрактивност и функционалност вредне традиционалне градитељске баштине.

Архитектуру, па и ову, дефинише много фактора, од трајних попут климе, до променљивих, као што је коришћење енергената. Архитекта у будућности мора одговорити на све те факторе и све њих укључити у промишљање.

2.0. Јужни Јадран

2.1. Анализа фактора који су условили постанак кућа на јужном Јадрану

Подручје које је обухваћено истраживањем простире се од полуострва Луштице на северу до Улцињског залива на југу.

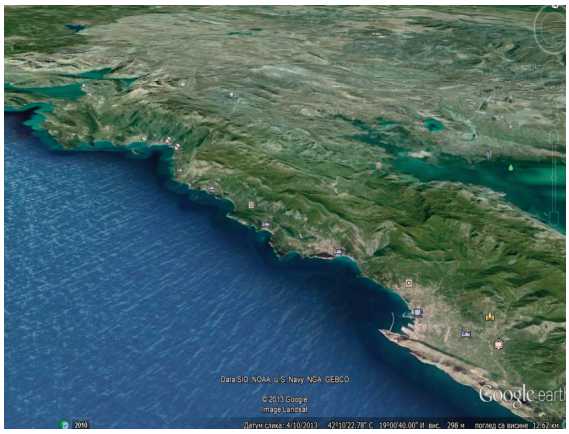

Сл. 367 Јужни Јадран

На овом подручју развиле су се две врсте насеља:

- приморска села уз обалу мора
- приморска села у залеђу.

Постоји више фактора који су на овом подручју одредили карактеристике стамбене народне архитектуре овога краја. Ту пре свега мислим на:

- конфигурацију терена
- климу
- на градитеље, њихово порекло и традицију градње
- утицаје које су становници доносили са својих путовања.

Конфигурација терена

Овај део јадранске обале ситно је разуђен. Његова ширина од обале мора до најближих врхова износи 2–3 км. Обала је висока и стрма и у облику је клифова.

У мекшим, флишним стенама обала је ниска и песковита (Будвански и Барски залив). Читав низ мањих песковитих плажа налази се на потесу од Петровца, Милочера, Св. Стефана до Улциња.

Свети Стефан је превлаком (томболом) спојен са обалом и претворен у полуострво. Подручје је богато воћњацима, виноградима и повртарским културама, нарочито на Грбљу и Луштици. С обзиром на крашке карактеристике тла, отицање воде је сложено и одвија се према ерозијској бази (мору). Нема сталних површинских токова воде. За време обилнијих киша настају бујични токови.

Клима

Клима на овом делу јадранске обале је медитеранска са благим али кишовитим зимама и дугим топлим летима. Средња температура је 15,5° C, у јулу 23° C, а у јануару 10° C. Карактеристични ветрови на овом подручју су:

- бура – северни ветар, дува са континента, може бити јако опасан и достизати брзину 12–15 м/с;
- југо (широко) – јужни ветар, дува са мора, доноси кишу и облачне дане.

Током лета је изражен маестрал, северозападни благи ветар.

Клима је фактор који и на овом подручју битније одређује форму куће.

Градитељи

Градитељи су најчешће били домаћи људи. Кућа у овим крајевима гради се спонтано на

Сл. 368 Литица изнад Св. Стефана

Сл. 369 Поглед на Будвански залив

основу традиционалних правила. Градња се прилагођава условима на конкретној локацији и према потребама власника. У време настајања ових насеља, у овим крајевима је постојао општеприхваћени тип куће. Прилагођавање основног типа и све промене у елементима и детаљима, градитељи остварују у оквирима наслеђеног система вредности. Иако је присутно често понављање једног основног облика куће, градитељи остварују разнолике просторне форме.

Савремене технологије у другој половини 20. века, а нарочито после земљотреса 1979. године, потискују традиционалне. У недостатку локалних мајстора, после Другог светског рата долазе и грађевинари са стране (Далмација, јужна и централна Србија, Албанија). Њихов утицај на трансформацију традиционалних облика кућа у последњем периоду је веома изражен.

Утицаји

У селима поред мора, као и у градовима, могу се приметити изразити страни утицаји који су одредили спољашњи изглед и унутрашњу организацију куће. Утицаји са Запада, пре свега из Венеције са којом су трговали, одредили су да се куће на овом подручју развијају по вертикали. Осим сличности са кућама из суседних приморских крајева, на овом подручју постоји сличност и са кућом из континенталних региона. Села у залеђу (Паштровићи, Кртоле, Луштица, Грбаљ) много су боље сачувала своју изворну архитектуру јер су утицаји са стране код њих били мањи. Не треба занемарити ни утицаје мајстора, који су из својих места са собом доносили локалне специфичности градње.

2.2. Типологија према просторној организацији

Кућа је у својој трансформацији на овом простору током 20. века била под непосредним утицајем привредних и друштвених чинилаца који су се непрекидно мењали.

У време настајања ових насеља, имовина је била веома несигурна и постојала је опасност од крвне освете. То је утицало на људе да се организују, а све то се одразило на постављање њихових кућа (низови кућа). Када у 19. веку поједини слојеви сељака јачају и учвршћују свој друштвени статус, њихово градитељство, куће и простори у којима бораве (народна архитектура), добијају све више на значају. У форми куће се одражавају и специфичан начин живота људи из овог краја и специфични природни услови – клима и рељеф пре свега. Градиле су се појединачне куће, али и двојне и куће у низу (братске куће).

Депопулација, која је почела 20-их година 20. века а убрзала се после Другог светског ра-

та и нарочито после земљотреса 1979. године, темељни је друштвени процес у горњим селима на јужном делу јадранске обале. На демографско стање утиче и развојни концепт убрзане и урбано темељене индустријализације и укључивање у туристичко привређивање, углавном насеља поред мора. Тако горња села добијају нове подстицаје за исељавање које у неким местима поприма обележје егзодуса.

Треба напоменути да је већим делом 20. века трансформација била спонтана тј. непланска. У периоду после катастрофалног земљотреса, 1981. године уводи се урбана регулатива у све општине овог дела јадранске обале. У њима су дате смернице о употреби традиционалних архитектонских елемената и мотива приликом извођења реконструкција, али и у новоградњи. У зависности од општине, варира и тип фаворизованих модела, као и обавезност њихове примене.

Унутрашња просторна организација и опрема ентеријера

Унутрашња организација кућа на овом простору показује велико богатство варијанти и решења. Она је зависила од броја чланова породице, њихових потреба, начина живота, културног и цивилизацијског нивоа, традиције, економске моћи.

Положај просторија у просторној организацији кућа зависио је од положаја објекта на парцели (чиме се одређује место уласка у објекат), положај куће у односу на амфитеатар (главна фасада, поглед на поље, море), микролокација са својом топографијом терена (спратност објекта) и на крају, умеће мајстора да све ове детаље прилагоде захтевима власника.

Унутрашња организација кућа у селима залеђа и оних уз море била је слична. Због неповољног положаја кухиње, она се измешта из поткровља у приземље или у новосаграђени објекат у дворишту. Притом, организацијом спрата и поткровља доминирају просторије за боравак и спавање.

Увођењем струје и воде и почетком експанзије туризма, у другој половини 20. века куће се понајвише трансформишу у ентеријеру. Унутрашњи простори се преграђују и прилагођавају се новим потребама. Уводе се санитарне просторије (тоалети и купатила), коноба губи своју привредну функцију, простор спрата дели се на већи број соба, намештај се осавремењује.

Унутрашње степениште

Комуникација приземља и спратова остварена је унутрашњим степеништем. Степеништа су најчешће једнокрака, ређе двокрака.

И степениште и његови елементи (греде, газишта, ограда рукохвата) најчешће су дрвени. Нешто касније раде се и од армираног бетона, од челичних профила или сасвим нова дрвена. Облажу се модернијим материјалима, керамичким плочицама, разним мермерима и гранитима, терацом и слично. Осигуравају се оградом од кованог гвожђа, металних профила, инокса и сл.

Привредна просторија (коноба)

У време настајања народних кућа, коноба је имала значајну улогу. Налазила се у приземљу, а дебели камени зидови пружали су пријатну ниску температуру и у најтоплијим данима. У њој су се чувале разне врсте животних намирница (уља, вина, пршуте, сланих сардела, сира из уља) и осталих потрепштина. У једном делу конобе често се налазила и омања радионица.

После Другог светског рата, традиционалних коноба све је мање. Коноба се све више ставља у контекст продавница, гаража, јела и пића који носе име конобе. Многе крчме су преузеле и распоред конобе како би гостима пружиле њен духовни след. Остале се преграђују и користе се за становање.

Сл. 370 Дрвено степениште

Сл. 372 Коноба некад

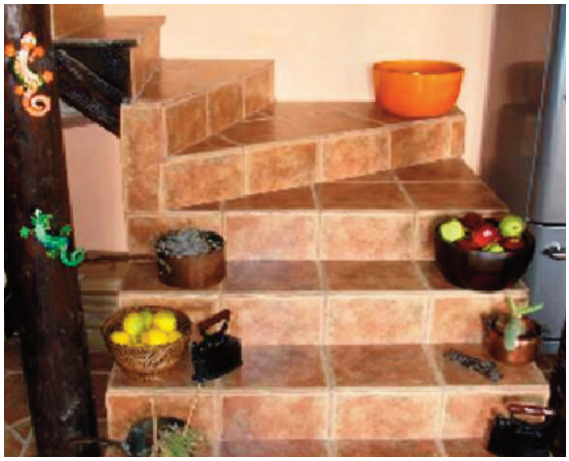

Сл. 371 Степениште обложено керамичким плочицама

Сл. 373 Коноба-ресторан данас

Соба

Главна функција овог простора је за одмор и спавање. Налази се на првом, другом, трећем спрату или у поткровљу. Квадратне је или правоугаоне основе.

Почетком 20. века, собе су, као и остатак куће, биле скромно опремљене. Кревет је заузимао централни положај у соби, доста се разликовао од данашњег (нешто је већи и виши од данашњег кревета). Поред кревета се налазила понека шкриња, војнички кофер и скромнија столица. Собу су осветљавале петролејске лампе и свећњаци.

Подови су подашчани широким дрвеним даскама (штицама), док су зидови и плафони једноставно малтерисани и кречени у бело.

Средином 20. века јављају се прве значајније промене у ентеријеру соба. Уводе се француски кревети, комоде, столови, огледала и слично. Уместо шкриње, купују се масивни плакари, на подове се постављају ћилими, а на прозоре завесе. По зидовима се качe сатови, слике породице и сл. Уместо петролејских лампи, собе су осветљавале електричне сијалице.

Највеће промене изглед собе претрпео је у периоду после катастрофалног земљотреса 1979. године. Површина се смањује или повећава у зависности од намене објекта. Велики број соба претвара се у апартмане за издавање са два, три или више кревета.

Опремљене су модерним фабричким намештајем. Уместо ћилима, по подовима су

Сл. 374 Војнички кофер

Сл. 376 У собе се уносе француски кревети

Сл. 375 Почетком 20. века соба је била скромно опремљена

Сл. 377 Модерна спаваћа соба

теписи, а на прозорима модерне завесе. Осветљене су лустерима са више свећа и додатним лампама. Греде на плафону се рестаурирају, зидови се материшу, а понегде се на њих постављају и тапете.

Дневна соба

Намена ове просторије је за пријем гостију приликом породичних свечаности, али и за свакодневни живот. У мањим кућама овај простор је мањи него у већим. Облик ове просторије је квадратни или правоугаони. Скоро увек се јавља на првом спрату и нешто је већа од осталих соба. У организацији спрата, ова просторија добија централно место. Њен положај је на главној фасади, чиме добија најбоље визуре. Третирана је много брижније на кућама поред мора него на онима у залеђу.

Почетком 20. века, опрема ентеријера је прилично скромна. Сто и столице које га окружују са мноштвом фењера и лампи.

Неравни зидови кречe се у бело или се остављају да буду го камен. Њих украшавају слике породице и ратних трофеја. Код православних хришћана, на источном зиду собе уобичајено је да се налази иконостас и кандило. Врата која повезују ову просторију са осталим просторијама на спрату су дрвена и нешто су боље обрађена од осталих у кући. У то време ова просторија није имала грејање.

У организацији дневног боравка највидљивије промене дешавале се су у последње две деценије 20. века (после катастрофалног земљотреса 1979. године). Дневна соба се понекад простире и на цео спрат. У том случају

Сл. 378 Руинирани ентеријер дневне собе у Паштровићима

Сл. 379 Дневна соба у новом амбијенту – крајем 20. века

саставни делови собе су и кухиња са трпезаријом. Неретко се налази и у приземљу куће, а никада у поткровљу.

У ентеријеру, зидови се малтеришу па се глетују и боје. Негде се постављају и тапете. Зидне лампе и богатији лустери квалитетније осветљавају овај простор. Уместо дасака, на под се поставља паркет, ламинат или квалитетнији бродски под, понекад и плочице. Прекривен је теписима и богатијим стазама. Телевизор је центар окупљања, а просторија се греје ТА пећима или пећима на угаљ и дрва.

Просторија за домаћинство (кужина)

Простор кухиње је центар интерног живота куће. Најчешће је налазимо у поткровљу. Приближно је квадратне или правоугаоне основе. До ње се долазило узаним дрвеним степеништем смештеним уз неке од бочних зидова куће.

Најинтересантнији детаљ у овом простору је огњиште са напом. Оно је правоугаоно и мало издигнуто од пода. Од остале опреме интересантни су сто и шкањ (клупа за седење), разни реквизити од кованог гвожђа (камастре, жарач, триноге), разни кочули (велики и мали), пињате (тањири) и слично. Вода се ручно доносила у кужину, а прање посуђа се обављало у шкафи (камено корито са пропусном рупом).

Под кухиње је био подашчан, а исто тако и таваница. Зидови су ређе кречени у бело, а чешће остављани да буду необрађен камен. Дању су кухиње осветљене природним светлом са прозора на забатним зидовима или видионица. Ноћу су се користиле петролејске лампе и свећњаци. Простор у поткровљу задовољавао је све потребе људи тог времена за припрему хране и обедовањем.

У првој трансформацији између два рата, кухиња се из поткровља измешта у неку од соба на спрату. Нешто касније сели се и у приземље (коноба). У нове кухиње купују се шпорети на дрва, нове шкафе, керамичко посуђе.

Крајем 20. века, кухиња заузима неупоредиво мању површину него раније. У неким кућама се налази и више кухиња. Уводи се струја и вода, па се кухиња опрема електричним и другим апаратима. Фабричке кухиње прилагођене су савременим потребама и не разликују се од оних у граду.

Санитарна просторија

Санитарне прилике с почетка 20. века на овом подручју биле су веома лоше. Неусловне куће, без санитарних просторија и текуће воде (нарочито у залеђу) показале су све своје мане.

Поп Накићеновић о санитарним условима 1913. године каже: „Заходи ријетко су у самој

***Сл.* 380** Клупа за седење – шкањ

***Сл.* 381** Купатило с краја 20. века

кући већ и изван самог двора, а многима је мило да буду и на сасвим отворену мјесту.“[54]

У периоду после Другог светског рата прилике се постепено поправљају. Напредак је приметнији у кућама које су ближе морској обали или путевима. Део куће одваја се за нову просторију, уводи се вода из регионалног водовода, вертикална и хоризонтална канализација.

Санитарне прилике у насељима и кућама залеђа у истом периоду много су лошије. Депопулација, земљотрес, бесперспективност и многи други фактори крајем 20. века доводе до изумирања многих кућа, а тиме и читавих насеља.

Опремање просторија за ову прилику пратило је дешавања у широј друштвеној заједници. Крајем посматраног периода, ове просторије су модерно и квалитетно опремљене и пружају сав комфор својим укућанима.

[54] Поп Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, СКА, Београд, 1913, стр. 229

Табеларни приказ објеката у насељима на јужном Јадрану

	ТИПОВИ КУЋА – ЈУЖНИ ЈАДРАН	
СПРАТНА КУЋА	А	П+СП ИЛИ П+ПК
	В	П+2СП ИЛИ П+СП+ПК
	Ц	П + 3СП ИЛИ П+2СП+ПК

Табела 22 Типови кућа – јужни Јадран

	ТИПОВИ ГРУПАЦИЈА КУЋА – ЈУЖНИ ЈАДРАН	
ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА	Е	П+СП ИЛИ П+ПК
	Ф	П+2СП ИЛИ П+СП+ПК
	Г	П+3СП ИЛИ П+2СП+ПК
НИЗ СПРАТНИХ КУЋА	Х	П + СП ИЛИ П+ПК
	И	П+2СП ИЛИ П+СП +ПК
	Ј	П+3СП ИЛИ П+2СП+ПК

Табела 23 Типови групација кућа – јужни Јадран

Табела 24 Табеларни приказ објеката у насељима на јужном Јадрану

	МЕСТО	ТИП	СПРАТНОСТ	УЛАЗ	ТЕРЕН	КРОВ	ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ	РЕНОВИРАН	НАМЕНА
А	**СПРАТНА КУЋА (П+СП ИЛИ П+ПК)**								
А1	Луштица	А	П+СП	из дворишта	у паду	двоводни	19. в.	да	становање и издавање
А2	Мештровићи Кртоле	А	П+СП	из дворишта	раван	двоводни	-	да	становање и издавање
А3	Радовићи Кртоле	А	П+СП	из дворишта	у паду	двоводни	-	да	туристичка вила
А4	Костићи Кртоле	А	П+СП	из дворишта	раван	двоводни	-	не	напуштена кућа
А5	Богишићи Кртоле	А	П+СП	из дворишта	раван	двоводни	-	не	напуштена кућа
А6	Миловићи Кртоле	А	П+СП	са бока	благи пад	двоводни	19. в.	не	напуштена кућа
А7	Паштровићи	А	П+ПК	с прочеља	благи пад	двоводни	19. в.	не	напуштена кућа
А8	Бјелила Кртоле	А	П+СП	с прочеља	благи пад	двоводни	19. в.	не	напуштена кућа
Б	**СПРАТНА КУЋА (П+2СП ИЛИ П+СП+ПК)**								
Б1	Бргули Луштица	Б	П+СП+ПК	са бока	у паду	двоводни	-	да	становање и издавање
Б2	Триповићи Луштица	Б	П+СП+ПК	с прочеља	у паду	двоводни	-	да	становање и издавање
Б3	Режевићи	Б	П+2СП	с прочеља	у паду	двоводни	1750.	да	становање и издавање
Б4	Росе Луштица	Б	П+СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	-	да	породично становање
Б5	Пристан Крашићи	Б	П+СП+ПК	с прочеља	раван	двоводни	-	да	туристичка вила

	МЕСТО	ТИП	СПРАТНОСТ	УЛАЗ	ТЕРЕН	КРОВ	ВРЕМЕ ИЗГРАДЊЕ	РЕНОВИРАН	НАМЕНА
Е	**ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА (П+СП ИЛИ П+ПК)**								
Е1	Љешевићи Грбаљ	Е	П+СП	из дворишта	у паду	двоводни	-	да	туристичка вила
Ф	**ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА (П+2СП ИЛИ П+СП+ПК)**								
Ф1	Митровићи Луштица	Ф	П+С2П	са бока	у паду	двоводни	-	да	
И	**НИЗ СПРАТНИХ КУЋА (П+2СП ИЛИ П+СП+ПК)**								
И1	Челобрдо Паштровићи	И	П+СП+ПК	из дворишта	у паду	једноводни	-	не	породично становање

Табела 25 Табеларни приказ објеката у несељима на јужном Јадрану

2.3. Опште одлике просторне организације

Развијени тип куће на простору јужног Јадрана је спратна кућа па ћу њу у овом делу рада највише и анализирати.

Спратна кућа

Настала је од примитивног склоништа правоугаоне основе (приземљуша), дизањем на спрат. Због утицаја са Запада, пре свега из Венеције, кућа се развијала по вертикали до облика са приземљем и два спрата.

Узимајући у обзир постојеће настањене и ненастањене спратне куће, као и рушевине, закључујем да је најбројнији тип куће на овом простору она са приземљем, спратом и настањеним поткровљем.

Величине куће према површини коју заузимају су различите. Најмање су оне које су грађене у низу, једна уз другу. Оне имају лице уже него што је дубина или највише имају ширину приближну дубини. Засебне куће имају лице дуже од ширине.

Најприсутнија подела у организацији унутрашњег простора куће у првој половини 20. века веома је слична дуж целог Јадранског приморја. Она се састојала од конобе као економске просторије за смештај хране и стоке, спрата за одмор и спавање, и другог спрата или поткровља који је као простор кухиње (кужине) са огњиштем већим делом 20. века опстао као такав.

Средином 20. века долази до раслојавања села, до прекида традиционалног живота, па тако и грађења. Типског распореда у организацији унутрашњег простора куће у овом периоду нема. Спонтано се долази до решења која су аутентичан израз њихових власника. Силазак кухиње из поткровља на спрат или у приземље можда је највећа промена у односу на претходни период.

Велики део грађевинског фонда на овом простору страда у земљотресу 1979. године. Депопулација и сиромаштво доводе до изумирања већег броја села у залеђу, а самим тим и до запуштања домова. Насупрот њима, места уз обалу и путеви бележе највећи могући процват.

Обнови кућа народне архитектуре приступа се прилично брзоплето, без јасних смерница институција које су за то надлежне. Резултати су поражавајући. Велики број објеката (нарочито у залеђу) препуштен је пропадању, док се у насељима уз море реконструишу без икаквог надзора. У непосредној близини народних кућа граде се нове куће које ни формом ни величином не одговарају постојећим.

Сл. 382 Низ у Тудоровићима

Сл. 383 Срушена спратна кућа у Паштровићима

Сл. 384 У близини старих кућа граде се нови објекти који ни формом ни величином не одговарају постојећим

Реновирање се спроводи према захтевима нових власника (дељење породице, издавање туристима, за продају и сл.). Простор који први страда јесте традиционална коноба у приземљу. У новој организацији простора она практично изумире. Због свог атрактивног положаја, претвара се у стамбени, пословни простор, гаражу и сл.

Дневни боравак је у новој организацији простора најчешће отвореног типа, у блоку је са кухињом и трпезаријом. Налази се у приземљу или на првом спрату. Собе на вишим етажама и у поткровљу искључиво су намењене за ноћни боравак. Уколико је кућа претворена у туристички објекат, површина соба се повећава или смањује у зависности од потребе. У свим анализираним кућама примећује се и санитарни чвор, којег у претходном периоду унутар кућа није било.

На основу свега реченог, може се направити подела на три основна типа спратних кућа:

- **ТИП А**: приземље и спрат или приземље и поткровље;
- **ТИП Б**: кућа са приземљем и два спрата или приземљем, спратом и поткровљем;
- **ТИП Ц**: кућа са приземљем и три спрата или приземљем, два спрата и поткровљем.

СПРАТНА КУЋА: ТИП А – ПРИЗЕМЉЕ И СПРАТ П+СП ИЛИ П+ПК

Варијанта А1

Карактеристичан пример овог типа је кућа спратности П+Сп на полуострву Луштици. Реновирана је и реконструисана крајем 20. века. Лоцирана је на јужној падини полуострва, 3 км од плаже Жањице и 15 км од Котора и Тивта.

Правоугаоне је основе, а њена дужа страна је паралелна са изохипсама терена. Главни улаз у кућу је из дворишта које је поплочано каменом и опасано дебелим каменим зидом. Задњи део основе куће је због пада терена нешто виши у односу на остали део куће. Приступ спрату решен је спољњим каменим степеницама изједначене висине и ширине, прислоњеним уз прочеље. Таква ненаткривена тераса која води на спрат и затвара улаз у приземље (некадашњу конобу), лети осигурава удобан хлад, а зими заштиту од буре. Са терасе на спрату пружа се поглед на отворено море.

Прелепа камена кућа са двориштем има површину од 60 м², а ситуирана је на плацу површине 200 м². Састоји се из приземља, првог спрата и мањег додатог објекта у дворишту. Основа приземља предвиђена је за ноћни боравак породице, а у овом простору налази се и купатило. Веза између приземља и спрата остварена је унутрашњим једнокраким степеништем које се налази од улаза право. Спрат је намењен за дневни боравак. Чине га пространа дневна соба, кухиња и трпезарија, које су модерно опремљене. У додатом објекту у дворишту налази се још једна спаваћа соба са купатилом, а овај накнадно дозидани објекат намењен је за издавање туристима.

Фасада је камена, правилног је слога од фино обрађеног камена. Отвори (врата и прозори) различитих облика и величина постављани су према потребама власника те о некој симетрији на фасади у овом случају не

можемо говорити. Сви оквири око прозора и врата су камени и клесани су од грубо обрађеног локалног камена. Сва врата и прозори су дрвени и заштићени су дрвеним капцима од пуног профила.

Кров на кући је двоводни и прекривен је црепом новијег типа. На овој кући има олука.

Варијанта А2

Следећи пример овог типа јесте кућа у насељу Мештровићи, Кртоле. Мештровићи су мања сродна групација настала у близини Ђурашевића, која су језгро традиционалног села и центар околне територије. Мало су изграђени и смештени су на готово идеалном локалитету.

Кућа има ромбоидну основу, а њена дужа страна паралелна је са изохипсама терена. Дебели камени зид дели по средини основу приземља на два неједнака дела у коме је придодат и анекс са десне стране у виду две мање просторије конобе и оставе. Од просторија у приземљу налазе се кухиња са трпезаријом, коноба, остава, купатило и сачувана бистјерна. До њих се долази двокрилним вратима из хола који је централно постављен. Тако формиране просторије у приземљу међусобно су повезане унутрашњим вратима.

До главног улаза на спрату долази се једнокраким степеништем смештеним уз бочни оградни зид и преко простране терасе. Постављен је на средини дуже главне фасаде са предње стране куће. У новој организацији, основа спрата подељена је танким преградним зидовима на собе за боравак и спавање. Унутрашњим степеништем повезана је са основом приземља. Ова савремена кућа модерно је опремљена и прилагођена потребама савременог човека.

Фасада је камена, неправилног слога. Симетрију објекта на фронталној и десној бочној фасади нарушава дограђени део и нови отвори који нису у пропорционалном односу са старим објектом. Сви отвори уоквирени су фино исклесаним праговима и заштићени су неопходним шкурама.

Кров на кући је двоводни, а нагиб кровне равни је око 28 степени. Прекривен је црепом новије производње. На овој кући има олука.

Варијанта А3

Имање је лоцирано у малом месту Радовићи (Кртоле), на полуострву Луштица. Састоји се од две куће и дворишта и опасано је дебелим каменим зидом. Двориште је подељено на два дела и укупно је површине 158 м². До парцеле, која има три паркинг места, долази се локалним путем. У потпуности је реконструисана и реновирана, како екстеријер тако и ентеријер.

Постављајући кућу тј. њену крађу страну паралелно са изохипсама терена, главна фасада добија видике према западу. Мања кућа коју овде приказујем састоји се од приземља и спрата. Главни улаз у кућу је из дворишта, с тим што се, за разлику од приземља, на спрат долази једнокраким степеништем преко приступне терасе. Сваки апартман има површину од 35 м² и намењен је за издавање туристима. Основе приземља и спрата су идентичне и састоје се од кухиње са трпезаријом, спаваће собе отвореног типа и купатила. Опрема апартмана је модерна и задовољава потребе савременог туристе.

Фасада је камена, неправилног слога. Фугована је белим цементним малтером. Прозори и врата првог и другог спрата постављени су један испод другог у њиховој осовини. Сви прозори су дрвени и уоквирени су армираним бетонским праговима, који су нешто шири у односу на старе корчуланске. Заштићени су дрвеним шкурама пуног профила. Улазна врата су масивна, једнокрилна и дрвена.

Кров је на две воде и прекривен је каналицом. На овој кући нема олука.

Варијанта А4

Као пример овог типа, веома је интересантан за анализу објекат у Костићима спратности П + Сп. Село је у новијем периоду, а посебно после катастрофалног земљотреса 1979. године, у великој мери изгубило од своје претходне живости и од градитељског фонда. Крајем 20. века, у насељу је велики број објеката који су потпуно напуштени. Међу њима је и објекат који ћу овде описати.

У кућу се улази из дворишта које је опасано дебелим каменим зидом. Овај објекат је лоциран по дубини парцеле, па се двориште својим највећим делом развија испред објекта. Двориште је било привредног карактера, као и основа приземља. Био је то један целовит простор који су користили сви.

Главна кућа је правоугаоне основе, с тим што је краћа страна правоугаоника постављена паралелно са изохипсама терена. Тако главна фасада добија источну оријентацију. У приземљу се налазила коноба која је била привредног карактера. Везе између приземља и спрата у овом случају није било. На спрат се долази преко спољашњег степеништа и проширења. Подест овог степеништа пред улазом је проширен па се формира једна врста терасе са каменом клупом за седење (пижуо). Са тог платоа улази се и у кухињу која је издвојена у посебан објекат. Готово једини начин снабдевања водом у летњим месецима био је преко бистјерне. Она се на овом примеру налази на тераси која је уједно и главни улаз у кућу. Спрат је стамбеног карактера и све просторије служе за становање. Он садржи неколико просторија подељених танким преградним зидовима, међусобно повезаних. Ове просторије су намењене за дневни боравак и спавање. Свака од просторија на спрату добро је осветљена захваљујући правилном распореду прозора. Са овога спрата непосредно поред улаза са десне стране, једнокрако узано дрвено степениште води на ненастањено поткровље. Поделе преградним зидовима у поткровљу није било.

Фасада је камена, неправилног слога. Врата конобе у приземљу нису постављена у осовини прозора на првом спрату па о симетрији на фронталној фасади нема ни речи. Сви прозори и врата уоквирени су праговима од боље клесаног локалног камена. Заштићени су шкурама пуног профила и офарбани у зелену боју.

Кров је на две воде и прекривен је каналицом. На овој кући постоји камени олук.

Варијанта А5

Овај тип можемо илустровати на примеру куће у Богишићима, изграђене у другој половини 19. века. Ово насеље је смештено на источном делу Кртољске превлаке при врху гребена. Спада у изразито збијена села кртољског типа. Кућа у оваквом облику одржала се до пред крај 20. века.

Терен на коме је кућа саграђена је раван, а двориште је површине 305 м². Приземље је, као и у свим кућама поред мора, економског карактера. Танким преградним зидом подељено је на два неједнака дела, од којих је већи користио као коноба, док је мањи део служио за чување стоке. Овај други у каснијем периоду добија проширење на десној страни, које се зида уз већ постојећи објекат. Унутрашње везе приземља и спрата на овом примеру није било. Приступ спрату решен је спољашњим каменим степеницама прислоњеним уз прочеље. Таква ненаткривена тераса лежи на каменом своду (волту), а у овом случају она је изграђена са јужне стране. Тај простор осигурава лети угодан хлад, а зими заклон од буре. Спрат је једноделна просторија без икаквих преграда. Намена простора на спрату била је за спавање и дневни боравак.

Фасада је камена, неправилног слога. Међусобна симетрија прозора у односу на врата на предњој фасади строго је испоштована. На остале три фасаде отвори су постављани према потреби власника. Прагови око врата и прозора урађени су од квалитетније клесаног

домаћег камена, док прозоре штите дрвене шкуре без покретних крилаца.

Кров је на две воде, прекривен је каналицом. На овој кући нема олука.

Варијанта А6

Објекат спратности П+Сп налази се у селу Миловићима (Кртоле). Кућа је у доста лошем стању и у њој се не живи од земљотреса 1979. године. Терен на којем је кућа изграђена је у благом паду. Правоугаоне је основе па тако фронтална фасада добија јужну оријентацију. Двориште је ограђено високим каменим зидом, а испред стамбеног дела налази се тераса са пижуом. Једним делом, тераса је наткривена и одрином (лозом).

Простор у приземљу састоји се из конобе и кужине, у чијој је близини бистјерна. Бистјерна се налази испод терасе, која је уједно и главни улаз у кућу. Једини начин снабдевања водом већим делом 20. века у летњим месецима био је преко бистјерни (цистерни). До терасе на првом спрату долази се из пространог дворишта једнокраким каменим степеништем. Опрема ентеријера била је доста скромна и није одговарала потребама савременог становања.

Предњом фасадом доминирају два симетрична прозора и улазна врата на спрату. То су уједно и једини отвори на кући. Сви прозори и врата уоквирени су скромније обрађеним праговима од домаћег камена, што је карактеристика за Кртоле (на Врмцу је ово ређи случај, прагови су чешће од корчуланског камена).

Кров је двоводни, са нагибом кровне равни од око 22° С. Прекривен је ћерамидом (каналицом), а олука на овој кући нема.

Варијанта А7

На следећој слици дат је пример спратне куће у Паштровићима. Одликује се изразитом једноставношћу и складним пропорцијама. Кућа је правилне правоугаоне основе, па је тако дужа страна правоугаоника постављена паралелно са изохопсама терена. Функције су и на овом примеру развијене по вертикали (приземље и настањено поткровље). Испред куће на нивоу високог приземља, развија се тераса (тараца) у ширини прочеља и дубине 3,6 м. Поплочана је правоугаоним каменим плочама, а по ободу је клупа за седење пижуо. Изнад терасе је трем од лозе која у летњим месецима прави пријатан хлад.

Основа приземља својим задњим делом до висине приземља укопана је у терен који је у паду. И приземље и спрат састоје се од по једне просторије. У приземљу се налази соба (камара) са креветима, а у поткровљу кужина са огњиштем. Веза спрата са поткровљем омогућена је стрмим унутрашњим степеништем. У ентеријеру су интересантне нише у зидовима за држање покућства (пањеге) и огњиште у поткровљу.

Кућа је зидана тесаним каменом. Зидање усуво овде је замењено зидањем кречним малтером. Главни улаз уједно је и једини отвор на кући. Уоквирен је каменим рамом од већих комада у равни зида.

Кров је кос, на једну воду (још једна карактеристика куће у Паштровићима). Покривен је ћерамидом (каналицом) и нема препуштања (стрехе). На овој кући нема олука.

Ова и овако организована кућа коришћена је већим делом 20. века све до катастрофалног земљотреса 1979. године. Она представља прелазни тип ка најчешћој и најкарактеристичнијој кући, која има приземље, спрат и поткровље.

Варијанта А8

Следећа слика показује пример овог типа у Бјелили (Кртоле), близу Тивта. Кућа је спратности П+Сп и налази се уз саму обалу мора. Парцела се у овом случају налази у задњем делу објекта.

Простор у приземљу је из једног дела и економског је карактера. Главни улаз налази се на спрату и до њега се долази једнокраким степеништем постављеним уз спољашњи зид куће. Преко солара са пижуом наткривеног одрином, долази се на спрат, који је подељен на три приближно једнаке просторије. Правилним распоредом прозора, ове просторије су веома добро осветљене. Кухиња са огњиштем је дограђена током 20. века и смештена је у засебну зграду са десне стране.

Зидови су дебљине око 60 цм. Зидани су домаћим каменом изливени кречним малтером. Прагови су од локалног клесаног камена и нешто су лошије израде.

Кров је двоводни, прекривен ћерамидом. На овој кући нема олука.

СПРАТНА КУЋА:
ТИП Б – ПРИЗЕМЉЕ И ДВА СПРАТА
П+2СП ИЛИ П+СП+ПК

Варијанта Б1

Стара камена кућа налази се у селу Бргули на полуострву Луштици. На јужној је страни природног амфитеатра полуострва, па тако главна фасада добија јужну оријентацију. Комплекс на коме се кућа налази састоји се од великог дворишта површине 883 м², и мале зграде у дворишту површине 22 м². До куће се долази путем, а има и струје и воде.

Састоји се из спрата и поткровља, укупне површине 150 м². Правоугаоне је основе тј. њена дужа страна паралелна је са изохипсама терена који је у већем паду. Главни улаз у кућу је због погодности терена са бочне (западне) стране, преко откривене „тараце" (терасе), простора испред објекта. Задњи део основе приземља је због стрмине терена укопан у земљу па је због тога један његов део насут земљом.

Основа приземља и данас служи као коноба у којој је сачуван импресиван млин за маслине, који заузима већи део овог простора. Веза између приземља и спрата постигнута је једнокраким дрвеним степеништем које је смештено уз леви бочни зид овог објекта. Спрат је стамбеног карактера и све просторије ове етаже служе за становање. У организацији простора на спрату доминира дневни боравак који је узаним ходником повезан са кухињом, трпезаријом и купатилом. Осветљење ових просторија је веома добро захваљујући доброј оријентацији и правилном распореду прозорских отвора. У организацији простора поткровља доминирају просторије за спавање.

Фасада је камена и правилног је слога. Отвори (прозори и врата) на предњој фасади симетрично су распоређени, док на осталим фасадама те симетрије нема. Сви отвори уоквирени су праговима од корчуланског камена, заштићени су дрвеним шкурама пуног профила и офарбани су у некарактеристично белу боју. Врата на коноби су двокрилна, док су остала врата једнокрилна.

Кров на кући је двоводни и прекривен је црепом новије израде са жлебом. На овој кући има олука.

Варијанта Б2

Интересантан пример овог типа је стара камена кућа у месту Триповићи на полуострву Луштици. Кућа је формирана на оштрим преламањима тла, па је тако њена краћа страна паралелна са изохипсама терена. Правоугаоне је основе, на омањем плацу. Кућа је у потпуности реновирана и реконструисана крајем 20. века. У току реновирања, дограђује се нови објекат на већ постојећи стари уз предњу фасаду.

Објекат има три функционална нивоа и два главна улаза. Један је из дворишта у којем је издвојено паркинг место, док је други улаз са локалног пута. Укупна површина на све три етаже је 210 м². Некадашња коноба претвара

се у дневни боравак и уз кухињу и трпезарију које су у новосаграђеном објекту, чини јединствену функционалну целину у приземљу. Из приземља једнокраке степенице воде на први спрат. Организација простора на спрату намењена је за ноћни боравак и чине је две спаваће собе са купатилом. Једна од ових соба добија излаз на велику терасу. У поткровљу се налази трећа спаваћа соба и купатило. Добро су осветљене са четири кровна прозора.

Фасада је камена, неправилног слога. Углови куће урађени су нешто јачим и већим каменим блоковима, због укрућења. Отвори на кући распоређени су према потребама власника, па тако на овој фасади нема симетрије. Уоквирени су комбинацијом прагова, од корчуланског камена и армираног бетона. Интересантан детаљ на фасади је и ограда терасе изнад новосаграђеног дела која је од кованог гвожђа. Опрема у ентеријеру прилагођена је потребама савременог становања.

Кров је двоводни. Препуштен је венцем од камених плоча (котала). Кровни прекривач је каналица, а олука нема па вода са крова директно пада на земљу.

Варијанта Б3

У следећем примеру приказана је кућа из 1750. године у Режевићима, малом месту на територији општине Будва. Режевићи се налазе на брдашцу са аутентичним селом и традиционалним каменим кућама.

Кућа је правоугаоног облика површине 120 м² + тераса (све заједно 145 м²). Постављајући кућу тј. њену дужу страну паралелно са изохипсама терена, главна фасада добија југоисточну оријентацију. Двориште је омање – 42 м², са базеном 10 м³ и камином. Због великог нагиба терена, задњи део куће до висине првог спрата је укопан па је због тога и један његов део насут земљом. У потпуности је реновирана.

У приземље се улази с прочеља. Овај простор је намењен за дневни боравак и обухвата простор за одмор и кухињу са трпезаријом. Угаоне степенице постављене лево од главног улаза воде на први спрат. Организацију првог спрата чине родитељска спаваћа соба са терасом, купатило и степенишни хол који их повезује. Просторна диспозиција и облик просторија на другом спрату, са мањим изменама у односу на први, састоји се од веће и мање спаваће собе и мањег тоалета. Веће собе имају поглед на море.

Фасада је камена, правилног слога. На фасади првог и другог спрата доминирају балкони које носе тешке камене конзоле (регуле). Ограда балкона је од кованог гвожђа новије израде. Сви отвори (прозори и врата) уоквирени су праговима од корчуланског камена. Заштићени су шкурама од пуног профила у зеленој боји.

Кров је на две воде и прекривен је црепом новијег типа меридијал. На овој кући има олука.

Варијанта Б4

Кућа на обали мора у малом идиличном рибарском месту Росе још је један пример овог типа. Изграђена је на равном терену у непосредној близини плаже и мора. Правоугаоне је основе и окружена је двориштем површине 205 м². Укупна унутрашња површина овог објекта је 256 м². Кућа је задржала аутентичан изглед с краја 19. и почетка 20. века са припадајућим намештајем. У више наврата коришћена је као сценографија за филм која описује приче с почетка 20. века. Кући је неопходно реновирање.

Главни улаз у кућу је са приватне понте на фронталној фасади. Два су функционална нивоа у овој кући: приземље и спрат. Преко двокрилних врата на средини главне фасаде и пространог хола улази се у три просторије: пространи дневни боравак са кухињом и тр-

пезаријом, у оставу и у купатило. На крају пространог хола у приземљу налази се двокрако степениште којим долазимо на простор првог спрата. Намена просторија на овом спрату била је за ноћни одмор. Он се састоји од улазног хола и три спаваће собе. Поткровље већ неко време није у употреби, а од детаља који акцентују овај простор је камин са напом.

Главна фасада је на дужој страни, како би се искористила повољна оријентација и поглед на море. Она се у овом случају специјално третира. Предњом фасадом доминирају три симетрично постављена прозора на првом спрату. Симетрична фасада са правилним распоредом прозора даје нам хоризонтални визуелни ефекат ове куће. Бочне фасаде имају по два симетрично постављена прозорска отвора, док на задњој фасади немамо ниједан отвор. И прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена. Заштићени су шкурама са покретним крилцима и офарбани су у некарактеристичну браон боју.

Кров је на две воде, прекривен је каналицом. На овој кући нема олука.

Варијанта Б5

Вила Пристан ситуирана је преко пута новоизграђене наутичке марине Порто Монтенегро у месту Крашићи. Парцела на којој се кућа налази својом фронталном фасадом излази на сопствену понту и море, пошто је море у тренутку настајања ове куће имало функцију главне и једине саобраћајнице. Двориште овог објекта је уједно и понта, поплочана лепим каменим плочама. Приступ колима у овом насељу могућ је само становницима села па је тако бука сведена на минимум. Реставурирана је по највишим стандардима и намењена је за издавање туристима.

Састоји се од приземља, спрата и поткровља. Укупна унутрашња површина виле Пристан је 201 м², док је површина дворишта 373 м². Главна фасада је северне оријентације и на њој се налази главни улаз у кућу. Преко двокрилних врата у приземљу улази се у хол који повезује два апартмана. Задњи део основе приземља у односу на првобитно стање добија анекс са једноводним кровом, у који се постављају два купатила за већ поменута два апартмана. До првог спрата долази се двокраким степеништем које је смештено у дну ходника. Организација првог спрата састоји се од спаваће собе и купатила. Она чини јединствену целину са простором у поткровљу у коме се налазе дневни боравак, кухиња и трпезарија.

Фасада је камена, правилног слога. Отвори на овом објекту (прозори и врата) налазе се само на предњој (фронталној) фасади. На остале три фасаде нема ни прозора ни врата. Фронталном фасадом доминирају три симетрично постављена прозора на првом спрату. У њиховој осовини на приземљу налазе се нешто мањи прозори са леве и десне стране и двокрилна улазна врата испод средишњег прозора. Вертикалност објекта наглашена је видионицом са једним прозором у поткровљу. Сви прозори и врата уоквирени су праговима од корчуланског камена. Шкуре су обавезан елеменат прозора, а и прозори и врата обојени су у карактеристичну зелену боју.

Кров је двоводни на старом објекту и једноводни на анексу. Прекривен је каналицом. На овој кући има олука.

ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА:
ТИП Е – ПРИЗЕМЉЕ И СПРАТ (П+СП ИЛИ П+ПК)

Варијанта Е1

Ова двојна камена кућа ситуирана је у месту Љешевићи – Грбаљ. Грбаљ је област чији је центар Ластва Грбаљска, а смештен је између Тивта и Будве. Кућа је лоцирана на стрмом терену, тако што је дужа страна правоугаоника постављена паралелно са изохипсама терена. Простире се на два нивоа укупне унутрашње

површине 150 м². Површина окућнице је 300 м², терасе су површине 100 м², а на њој се налази и базен димензија 3,5 х 3 м. Кућа је у потпуности реновирана, а у току реконструкције испоштован је традиционални стил градње са каменом и дрветом. У односу на првобитно решење, кућа је претрпела највећу могућу трансформацију, како у ентеријеру тако и на екстеријеру. Намена овог објекта данас је за издавање туристима.

Постоје два главна улаза на овом објекту. Један је у приземљу, док је други на спрату. Смештај у кући чине отворен дневни боравак са кухињом, три спаваће собе и купатило. Све спаваће собе имају засебан излаз у двориште и све излазе на базен, који је окружен високим каменим зидом. У кући од просторија постоје још и остава и корисна просторија.

Фасада је камена, правилног слога. Највећи број отвора на кући (прозори и врата) постављан је према потребама власника, неједнаких величина. Сви су дрвени и заштићени су шкурама без покретних крилаца, обојених у браон боју. Уоквирени су праговима од боље клесаног камена домаће израде.

Кров је на две воде и прекивен је црепом новијег типа са жлебом. Нешто је виши у односу на кров суседа, који је прекривен каналицом. На овој кући има олука.

ДВОЈНА СПРАТНА КУЋА: ТИП Ф – ПРИЗЕМЉЕ И ДВА СПРАТА П+2СП ИЛИ П+СП+ПК

Варијанта Ф1

Кућа спратности П+2 Сп лоцирана је у селу Митровићи на полуострву Луштици. Налази се на надморској висини од 200 м, 12 км је удаљена од Тивта и 1,5 км од Крашића. Имање се састоји од два објекта на површини плаца од 542 м². Терен на коме је кућа изграђена је у паду, па је тако задњи део фасаде до висине првог спрата укопан у земљу. Двориште је окружено високим оградним зидом, што обезбеђује приватност и интиму власника.

Правоугаоне је основе, а својом дужом страном паралелна је са изохипсама терена. Подељена је дебелим каменим зидом по висини на два објекта (вероватно насталом породичном деобом). Главна кућа је димензија 6,7 м х 6,5 м, на три нивоа са прекривеном терасом површине 15 м². У приземљу главне куће налази се традиционална коноба, која се у случају потребе претвора у додатну дневну просторију. Први спрат се састоји од дневне собе и наткривене терасе са које се и улази у кућу. Организацију другог спрата чине две спаваће собе, купатило и ходник који их повезује. Сва три нивоа повезана су једнокраким унутрашњим степеништем. Други, нешто нижи објекат који је спојен на овде описани начин, тренутно је руина и захтева комплетну реконструкцију.

Фасада је камена, правилног слога. Фронтална фасада наглашена је са по два симетрично постављена прозора на првом и другом спрату. Њихову симетрију нарушава прозор на коноби који није у пропорционалном односу са остала четири прозора. Симетрију додатно нарушава новоизграђена тераса са једноводним кровом, која се налази на бочној страни овде описане куће. Прозори и врата уоквирени су праговима од боље клесаног локалног камена. Заштићени су дрвеним шкурама обојеним у зелено.

Кров је на две воде са различитом висином двоводних кровова. Прекривен је каналицом. На овој кући има олука.

НИЗ СПРАТНИХ КУЋА: ТИП И – ПРИЗЕМЉЕ И ДВА СПРАТА ПР+2СП ИЛИ ПР+СП+ПК

Варијанта И1

Низ кућа спратности Пр+Сп+Пк налази се у селу Челобрдо и чине га три објекта. Тешко је оштећен у земљотресу 1979. године. Исте

године је напуштен и до данас није претрпео озбиљнију реконструкцију.

У зависности од конфигурације терена, низ је прав или је благо извијен. Висина и пресек су исти тако да их покрива једна кровна раван заједничким сљеменом. Двориште се налази испред куће и ограђено је каменим зидом. Основни волумен куће је јасно изражен и дефинисан равнима зидова и крова.

Правоугаоне је основе. Основни габарит једне куће унутар низа је релативно мали и креће се око степеништа, тако да сваки спрат чини по једна просторија. У приземљу је коноба – остава или простор за стоку, на првом спрату је простор за спавање, а испод крова налази се кухиња са огњиштем.

Прозори и врата на овој кући су мали, а прагови и шкуре истичу сваки појединачни отвор.

Кров је једноводни, а кровни покривач био је цреп – каналица. Он прати конфигурацију терена и кишницу усмерава испред, а не иза куће.

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Луштица

- улаз из дворишта
- терен у паду
- кров двоводан
- 19. век
- становање и издавање

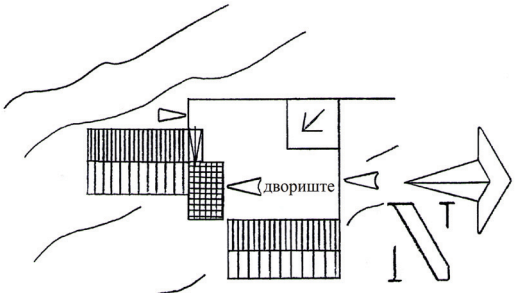

Ситуација Р 1:500

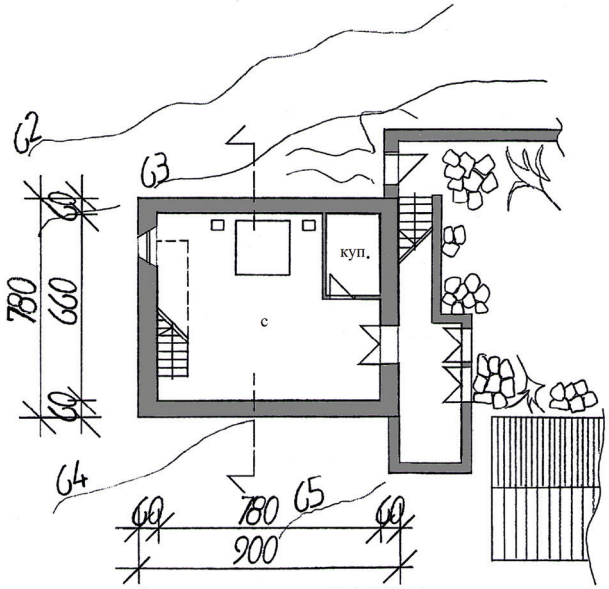

Основа приземља Р 1:200

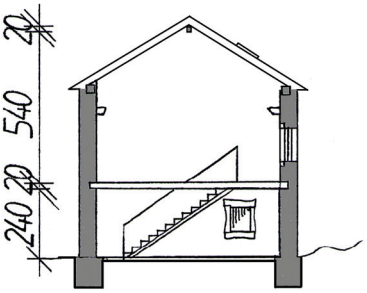

Пресек

Варијанта типа А1

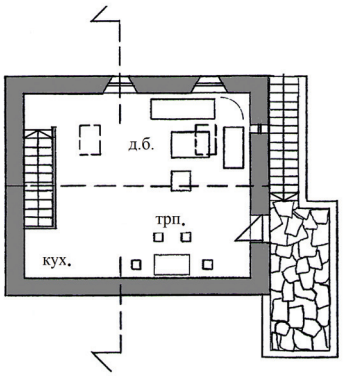

Основа спрата

Цртеж 83

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Кртоле

- улаз из дворишта
- терен раван
- кров двоводан
- становање и издавање

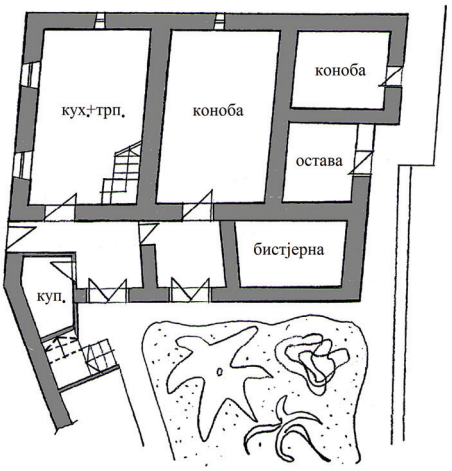

Основа приземља Р 1:200

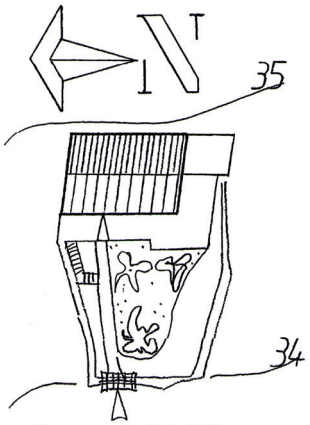

Ситуација Р 1:500

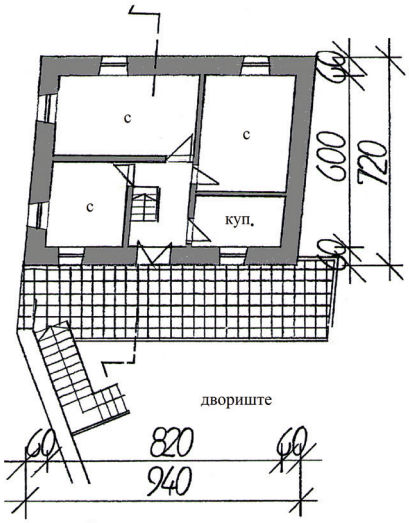

Основа спрата

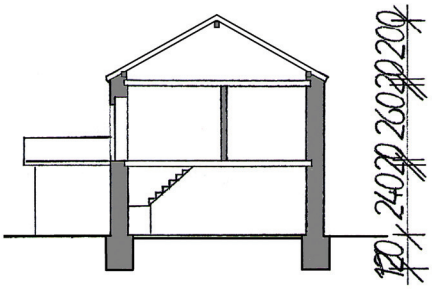

Пресек

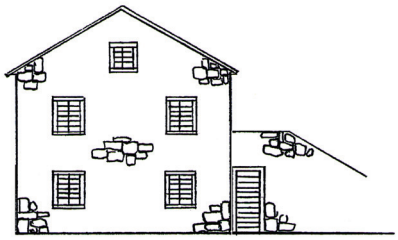
Северна фасада

Варијанта типа А2

Цртеж 84

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Кртоле

- улаз из дворишта
- терен у паду
- кров двоводан
- туристичка вила

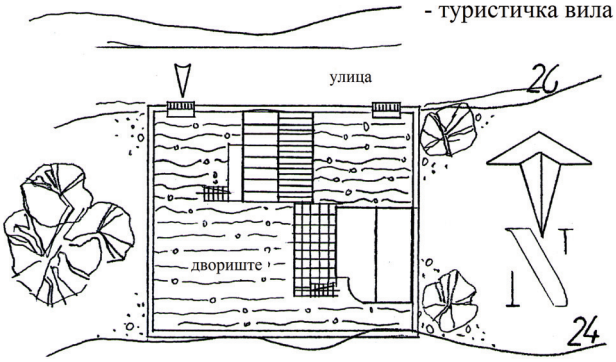

Ситуација Р 1:500

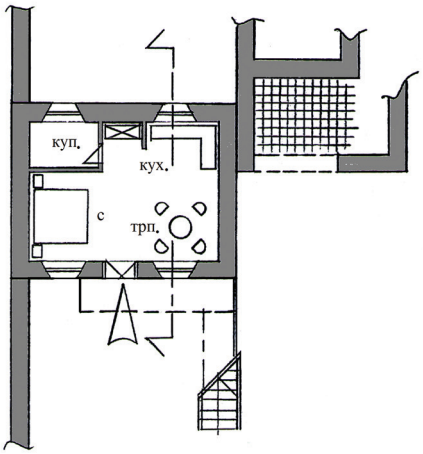

Основа приземља Р 1:200

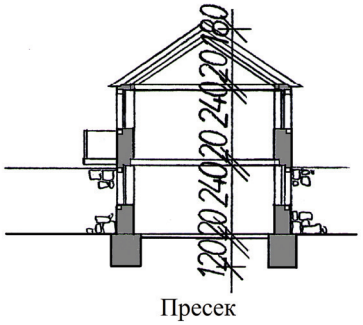

Пресек

Основа спрата

Варијанта типа А3

Цртеж 85

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Кртоле

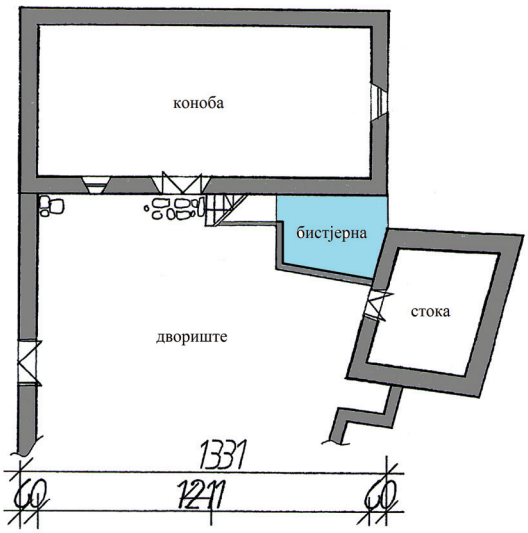

Основа приземља Р 1:200

- улаз из дворишта
- терен раван
- кров двоводан
- напуштена

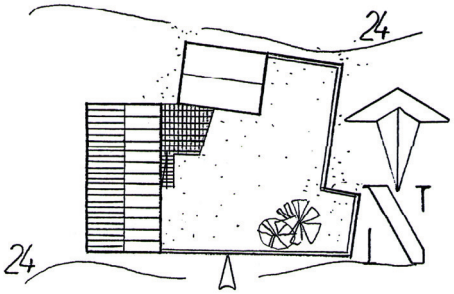

Ситуација Р 1:500

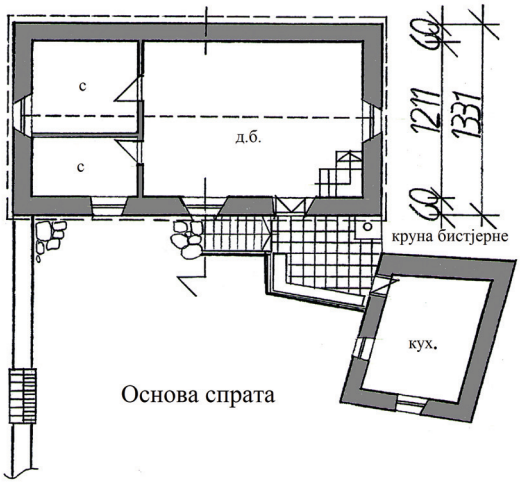

Основа спрата

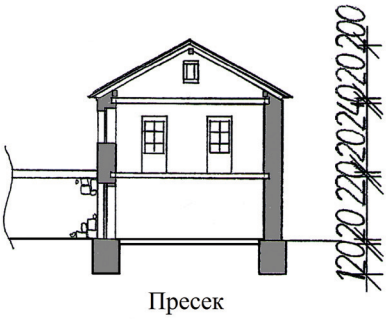

Пресек

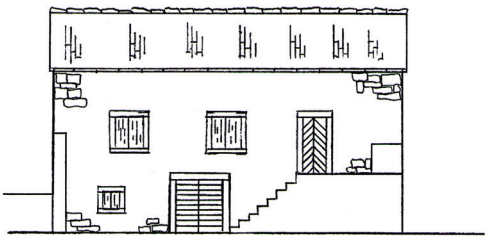

Варијанта типа А4

Јужна фасада

Цртеж 86

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Кртоле

- улаз из дворишта
- терен раван
- кров двоводан
- напуштена

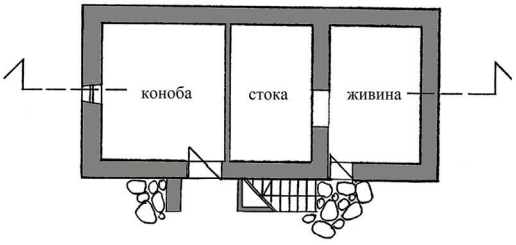

Основа приземља Р 1:200

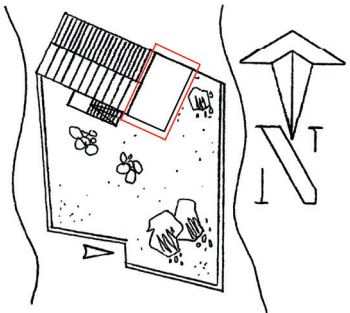

Ситуација Р 1:500

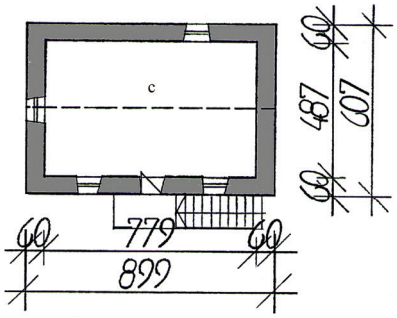

Основа спрата

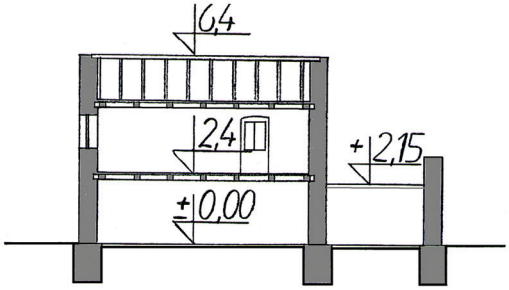

Пресек

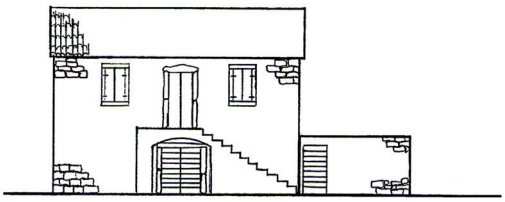

Фронтална фасада

Варијанта типа А5

Цртеж 87

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Кртоле

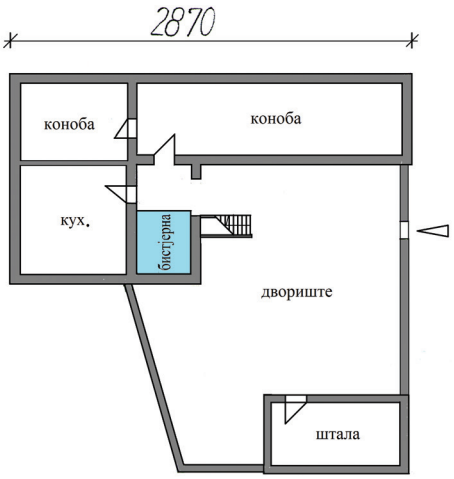

Основа приземља Р 1:200

- улаз са бока
- терен у благом паду
- кров двоводан
- 19. век
- напуштена

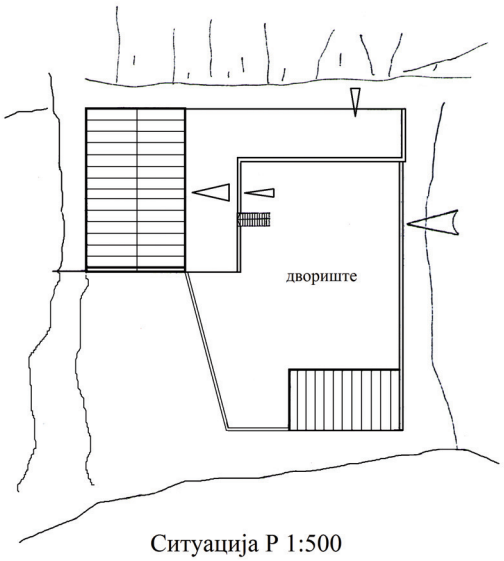

Ситуација Р 1:500

Основа спрата

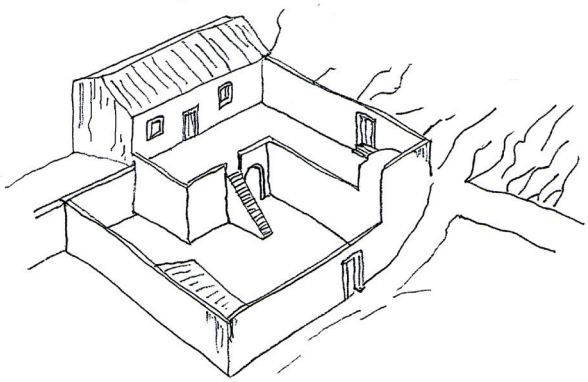

Аксонометријски приказ

Варијанта типа А6

Цртеж 88

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Пк
Паштровићи

- улаз с прочеља
- терен у благом паду
- кров двоводан
- 19. век
- напуштена

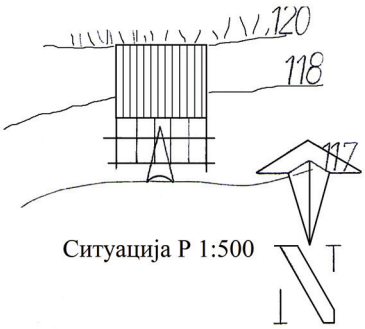

Ситуација Р 1:500

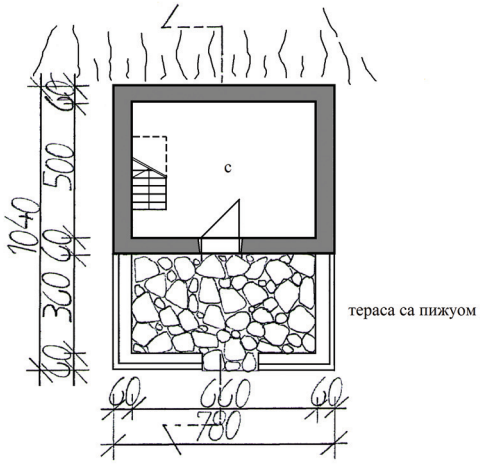

Основа приземља Р 1:200

Основа поткровља

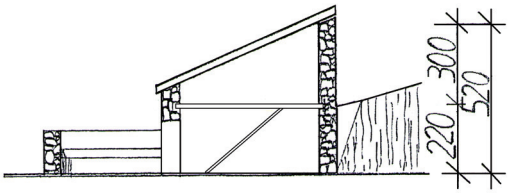

Пресек

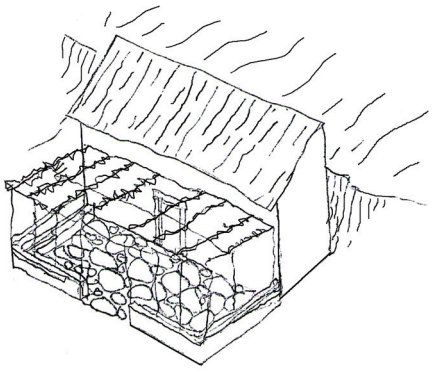

Варијанта типа А7

Аксонометријски приказ

Цртеж 89

Тип (2) Спратна кућа " А "
П+Сп
Кртоле

- улаз с прочеља
- терен у благом паду
- кров двоводан
- 19. век
- напуштена

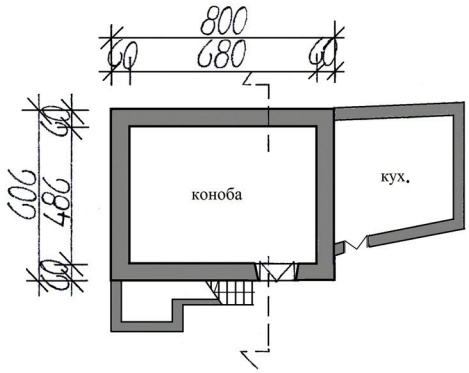

Основа приземља Р 1:200

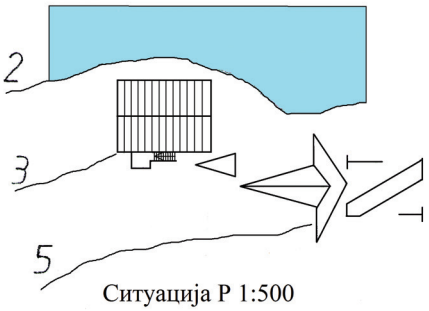

Ситуација Р 1:500

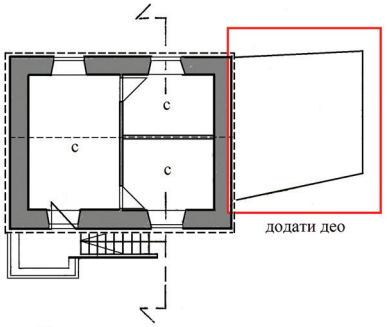

Основа спрата

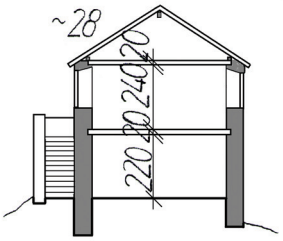

Пресек

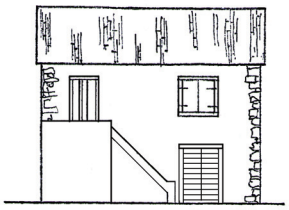

Фронтална фасада

Варијанта типа А8

Цртеж 90

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Луштица

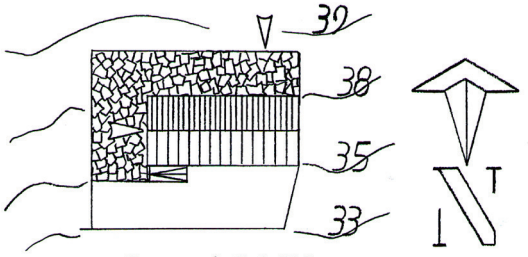

Ситуација Р 1:500

- улаз са бока
- терен у паду
- кров двоводан
- становање и издавање

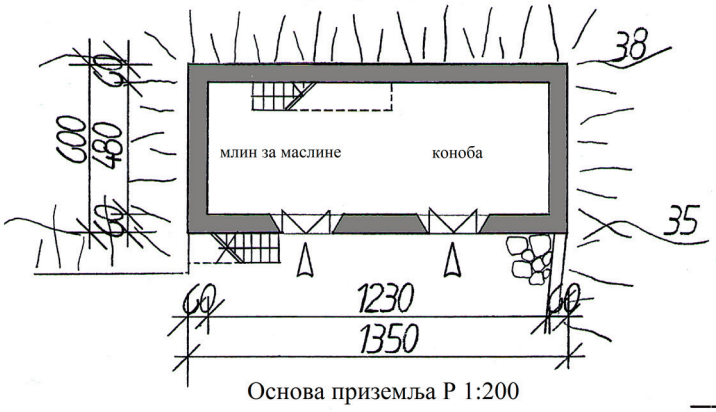

Основа приземља Р 1:200

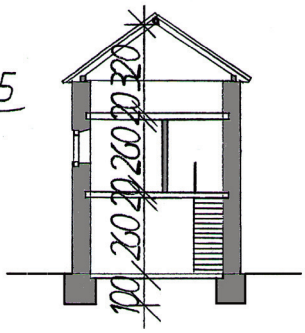

Пресек

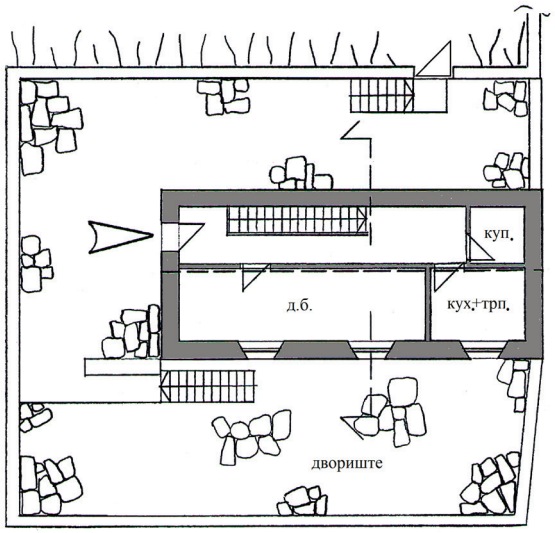

Основа спрата

Варијанта типа Б1

Цртеж 91

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Луштица

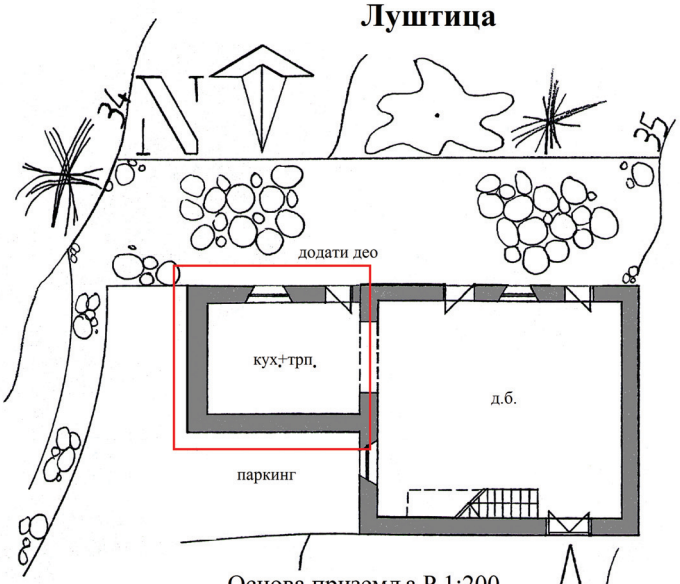

Основа приземља Р 1:200

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- становање и издавање

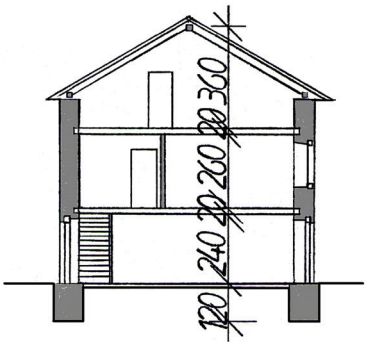

Пресек

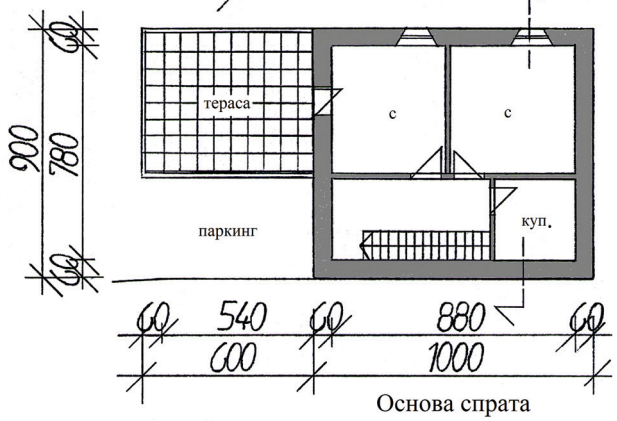

Основа спрата

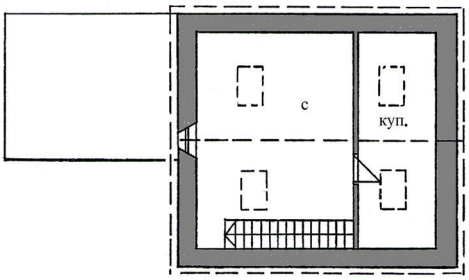

Основа поткровља

Варијанта типа Б2

Цртеж 92

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+2Сп
Режевићи

- улаз с прочеља
- терен у паду
- кров двоводан
- из 1750. године
- становање и издавање

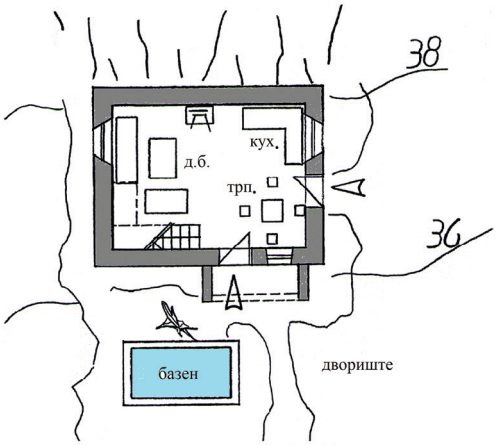

Основа приземља Р 1:200

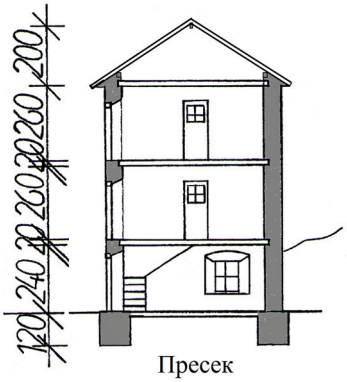

Пресек

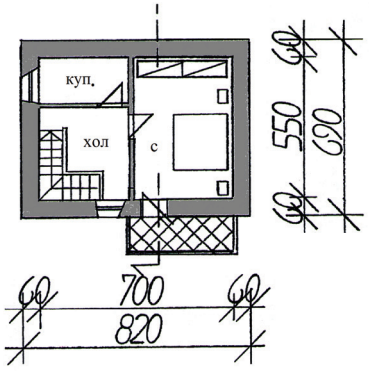

Основа првог спрата

Варијанта типа Б3

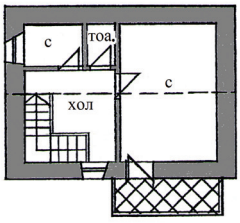

Основа другог спрата

Цртеж 93

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Луштица

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- породично становање

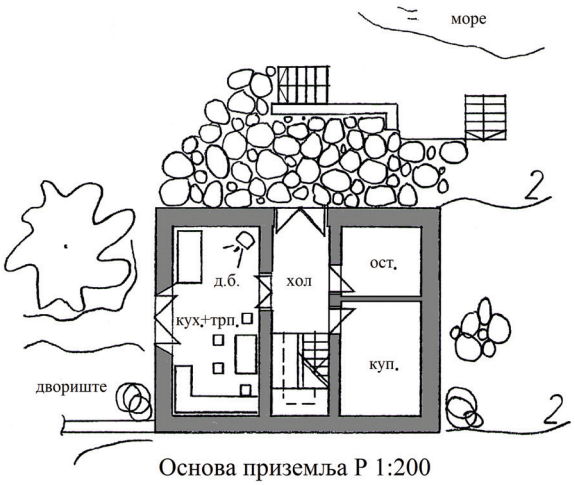

Основа приземља Р 1:200

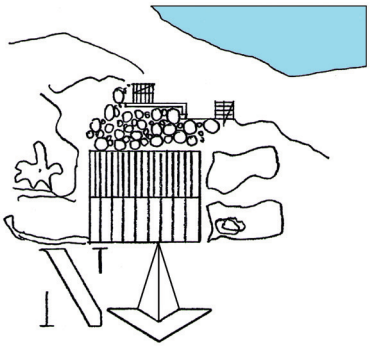

Ситуација Р 1:500

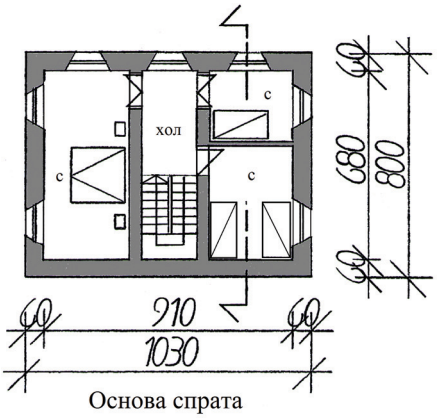

Основа спрата

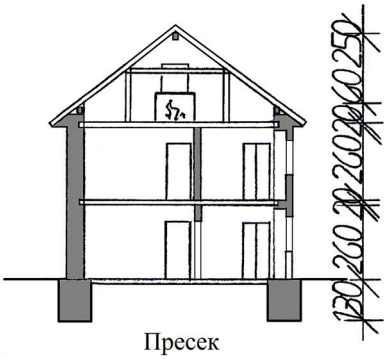

Пресек

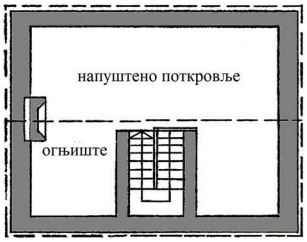

Основа поткровља

Варијанта типа Б4

Цртеж 94

Тип (2) Спратна кућа " Б "
П+Сп+Пк
Луштица

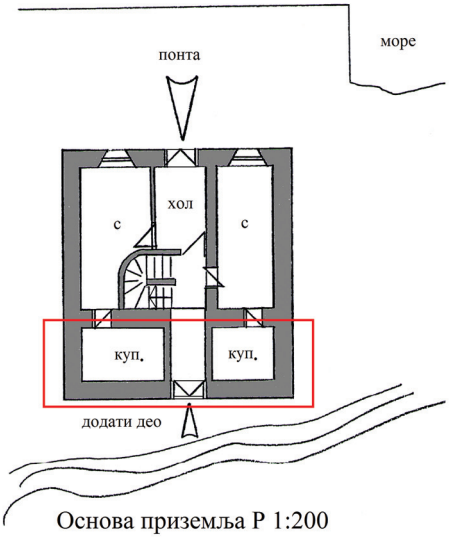

Основа приземља Р 1:200

- улаз с прочеља
- терен раван
- кров двоводан
- туристичка вила

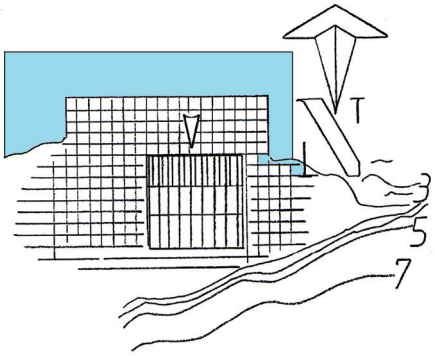

Ситуација Р 1:500

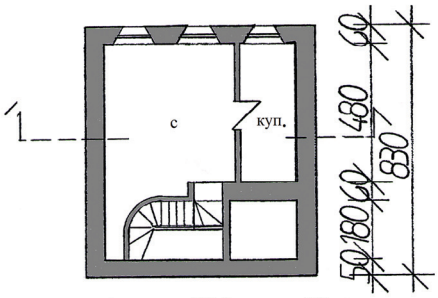

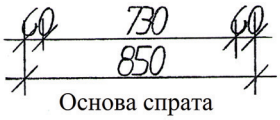

Основа спрата

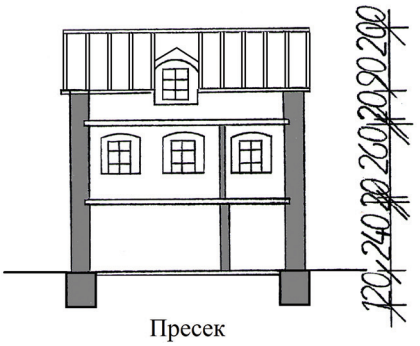

Пресек

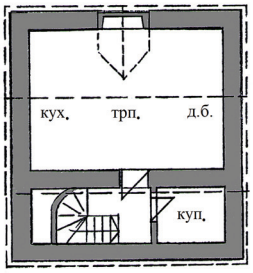

Основа поткровља

Варијанта типа Б5

Цртеж 95

Тип (2) Двојна спратна кућа " Е "
П+Сп
Грбаљ

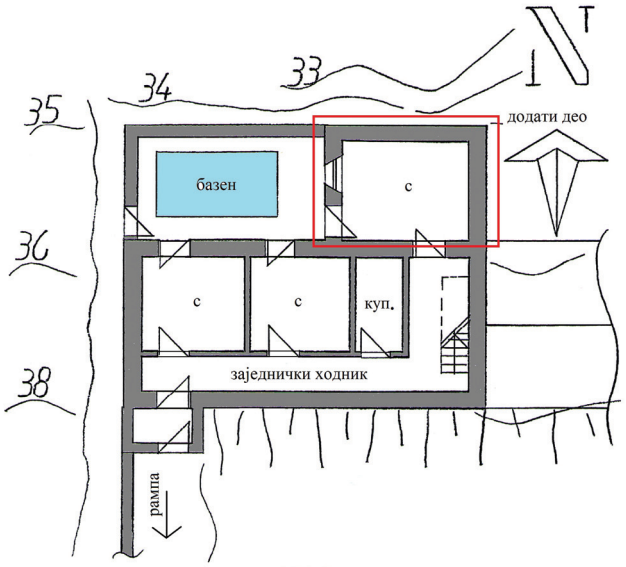

- улаз из дворишта
- терен у паду
- кров двоводан
- туристичка вила

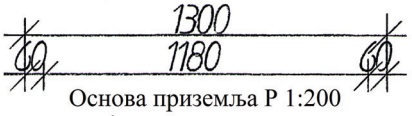

Основа приземља Р 1:200

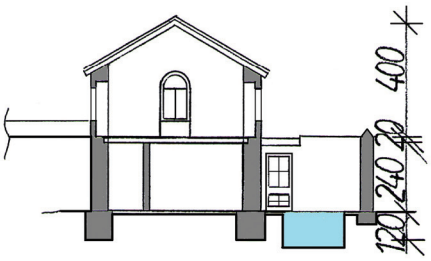

Пресек

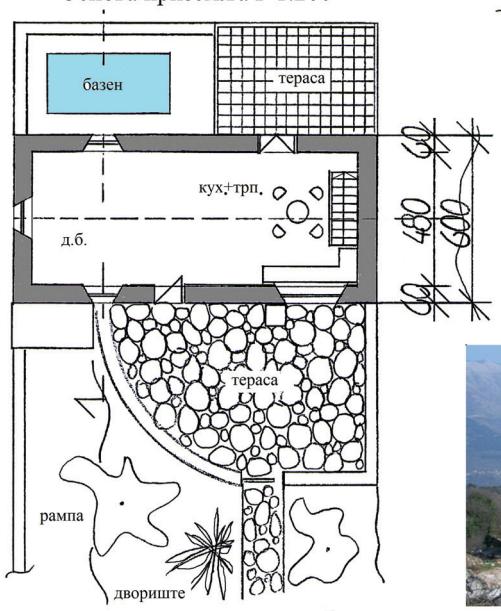

Основа спрата

Варијанта типа Е1

Цртеж 96

Тип (2) Спратна кућа " Ф "
П+2Сп
Луштица

- улаз са бока
- терен у паду
- кров двоводан

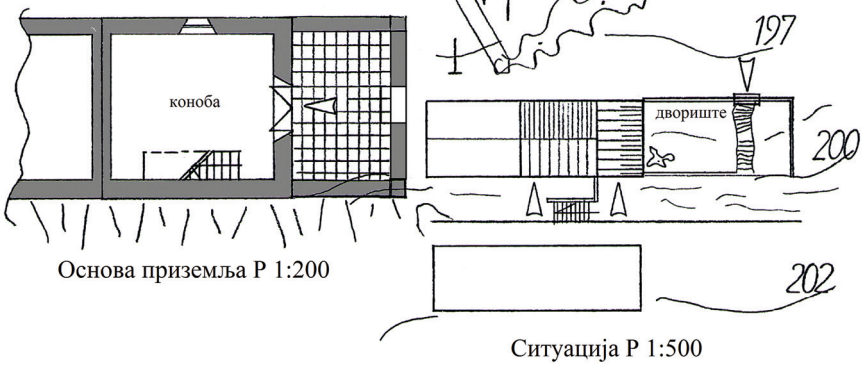

Основа приземља Р 1:200

Ситуација Р 1:500

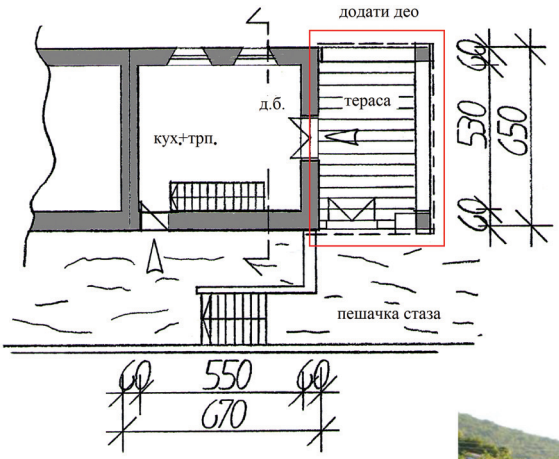

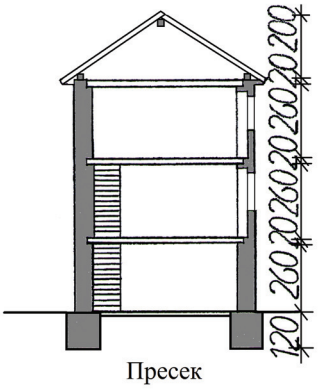

Пресек

Основа првог спрата

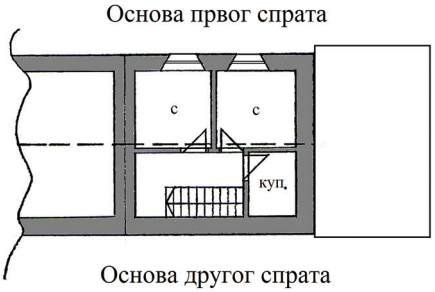

Основа другог спрата

Варијанта типа Ф1

Цртеж 97

Тип (2) Спратна кућа " И "
П+Сп+Пк
Паштровићи

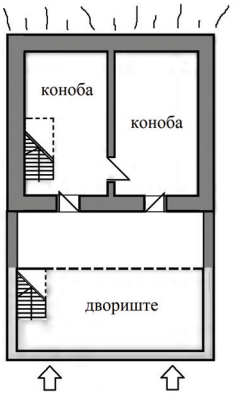

Основа приземља

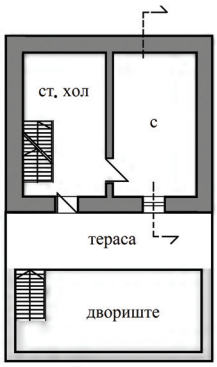

Основа спрата

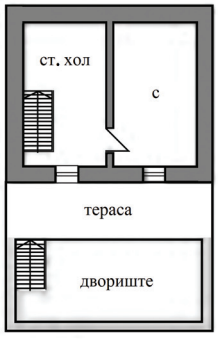

Основа поткровља

- улаз из дворишта са предње стране
- терен у паду
- кров једноводан
- породично становање

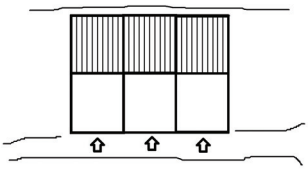

Ситуација

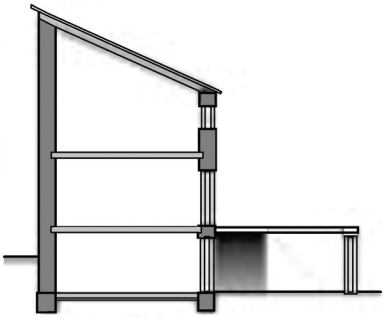

Пресек

Варијанта типа И1

Цртеж 98

2.4. Материјали и конструкције

Грађевински материјали који су се користили за изградњу кућа на овом подручју најчешће су узимани из непосредне околине. Најзаступљенији материјал је камен, различитих облика и обраде, као основни елемент. У залеђу се за зидање зидова готово никада не користи обрађени камен, односно онај који је пре зидања клесан у правилне квадре. То није ни било потребно јер грађевине нису биле ни велике ни репрезентативне.

Кречни малтер је једно од најстаријих везива. На селу он има многоструку примену: као грађевински материјал за малтер, за бојење зидова и као дезинфекционо средство, за заштиту винограда или за сузбијање смрада из септичких јама. Негашени или живи креч добија се печењем квалитетног кречњака са што већим садржајем калцијум-карбоната. Он се увек пекао у близини места изградње, на посебном месту.

Као везиво користио се и песак. Понегде се на обали налазе лежишта песка који се може користити за изградњу. Песак је пре коришћења увек просејан. Слан песак није коришћен јер со јако привлачи влагу.

Дрво је служило за израду међуспратне и кровне конструкције, унутрашњег степеништа, прозора, врата и сл. Велика већина дрвене грађе била је од боровог дрвета. Бор се секао у лето када је најтоплије и када је дрво пуно смоле. То је због тога што у том периоду има мање влаге која узрокује деформације и трулење.

Сви овде поменути материјали у непосредној су близини живљења и на дохвату су руке.

Техника градње

У време изградње камених кућа, техника, технологија и материјали нису били довољно развијени па тадашњи објекти нису имали адекватну заштиту и стабилност по данашњим мерилима.

Масивни камени зид, осим конструктивне, имао је и терморегулативну улогу. Лети је пружао пријатно ниску температуру, а зими је дуго задржавао топлоту. Састоји се из спољног и унутрашњег зида, а простор између њих испуњаван је ситним камењем и кречним малтером. Спољни камени зид овде није специјално третиран па је дебљина спојница (фуга) неједнака. У почетку, унутрашњи зидови су били голи камен. У каснијем периоду, нарочито после Другог светског рата, зидови се малтеришу кречним малтером и боје најчешће у бело. Зидови дворишта ограђени су ниским каменим зидовима, зиданим усуво, без везивних материјала.

Преградни зидови су лаки, дрвени, тако да омогућавају једноставно накнадно дељење простора. Могу бити плетени од прућа (јасеновог) или формирани од јелових летава на потки од гредица. Нису прелазили дебљину већу од 12 цм.

Међуспратна конструкција најчешће је од дрвених греда које се ослањају на камене конзоле или у рупе предвиђене за то. Под и плафони претежно су од дасака које се вежу директно за греде. Обрада није нарочито прецизна. Код богатијих кућа, нешто је квалитетнија. Међуспратне висине нешто су веће у приморским кућама у односу на оне у залеђу.

Кровна конструкција је покривена ћерамидом „тиглом каналицом“ и веома су ретки примери друге врсте прекривача на овом простору. У време настанка овде описаних кућа, цреп се довозио са стране. Године 1907. пуштена је у рад фабрика за експлоатацију глине из оближњег Солиоцког поља. Годишње је производила око 4 милиона разних врста црепа и цигле најбољег квалитета. На Јадрану није имала конкуренцију, а своје производе је пласирала и изван Јадрана.

Санитарне просторије и канализацију у првој половини 20. века имао је мали број кућа. Највећи број их се налазио у дворишту или у ближој околини куће. Тек у другој половини 20. века одвајају се простори за ову намену. Због недостатка новца, највећи број села у залеђу до краја 20. века још увек није добио канализацију, за разлику од оних уз море.

Крајем 20. века, као последица честих земљотреса, атмосферилија и осталих утицаја, конструкција објекта губи своју стабилност. Иако на први поглед објекат изгледа компактано, недостатак везива у зиду и на фугама, те појава пукотина на носивим зидовима знак су да је на њему потребно извршити конструктивну санацију. Она се по потреби изводи на различите начине: инјектирањем, сидрењем, затегама, карбонским влакнима и другим решењима која предложи статичар. Ова и овако реконструисана кућа треба да задовољи све услове предвиђене за VIII МСЦ сеизмичку зону према прописима о изградњи.

2.5. Обликовни елементи

На подручју јужног Јадрана куће се одликују изразитом једноставношћу, складним пропорцијама, одмереним обликовним елементима и изразитом доследношћу примене ових елемената. Друштвени, културно-историјски и природни услови у великој мери су утицали на облик куће, архитектонске детаље, материјале. Иако је утицај Венеције, а касније Аустрије, пре свега у приморским местима, био израженији, на овом подручју грађевине су ипак аутентичан израз народа овога краја. С временом, маштовитост и разноврсност примењених обликовних елемената, њихови облици и мере усавршавани су и усклађивани са материјалним и техничким могућностима њихових власника. Ови једноставни обликовни елементи могу бити модел у будућем грађењу нових индивидуалних стамбених објеката или групација на овом простору.

Сл. 385 Камено степениште – Тудоровићи

а) спољашње степенице
б) прозори
в) врата
г) стрехе
д) кровни покривач
ђ) балкони
е) елементи пластике (прагови, конзоле, фризови, балустери).

а) Спољашње степениште

Спољашња степеништа до висине првог спрата најчешће су једнокрака и камена. Изједначене су висине и ширине и прислоњена су уз прочеље. Воде на терасу (солар), на којој се налази главни улаз у кућу. Таква ненакривена тераса лежи на каменом своду (волт, волат). Овај простор лети осигурава угодан хлад, а зими заклон од буре.

Откривене камене степенице ограђене су каменим зидом, а у касније периоду и металним профилима, оградом од кованог гвожђа, новокомпонованим балустерима, иноксом и слично. Облажу се керамичким плочицама, мермером, гранитом.

Сл. 386 Спољашње степениште обложено мермерним плочама – Петровац

Сл. 387 Карактеристичан прозор у Паштровићима

б) Прозор

Прозори на кућама били су мали и дрвени. Јасно се истицао сваки појединачни отвор. Распоређени су релативно симетрично на фасади и не налазе се испод самог крова. На калканским зидовима неких кућа јављају се још мањи прозори. Сви прозори уоквирени су праговима, а у недостатку истих, крајем 20. века су и од армираног бетона.

Без обзира на положај куће, сви прозори су заштићени дрвеним капцима (шкуре). Од пуног су профила или у новије време са покретним крилцима (жалузине). Крајем 20. века, широко је распрострањена реплика дрвених шкура у виду металних, алуминијумских и ПВЦ шкура.

Са повећањем површине отвора крајем 20. века, мењају се и прозори. Они су сада ређе од дрвета, а најчешће су од ПВЦ-а или алуминијумских профила.

Сл. 388 Дрвене шкуре

Сл. 389 Двокрилна врата мањих димензија

Сл. 390 Врата од алуминијума

Сл. 391 Квака на спољашњим вратима

в) Врата

Спољашња врата најчешће су дрвена и масивна. Врата коноба су двокрилна, док су остала углавном једнокрилна.

У периоду после Другог светског рата, раде се и двокрилна врата нешто мањих димензија. Крајем 20. века, замењују се онима од ПВЦ-а или алуминијума. Ма колико естетски нису прихватљива за овај тип кућа, све више су у употреби приликом реновирања народних кућа.

У време када су куће настале, рађена су скромна унутрашња дрвена врата без мотива. Некада су до пола застакљена, а интересантни детаљи на овим вратима су кваке, браве, кључеви.

Од средине 20. века, стара унутрашња врата замењују се новијим дрвеним вратима фабричке израде. Иако естетски неприлагођене овом типу куће, овај тип врата доминантан је у кућама крајем 20. века.

Сл. 392 Стреха на једноводном крову у Паштровићима од камених плоча

г) Стреха

Стрехе на неким кућама не постоје или су јако мале.

На калканским странама кров је завршен са по једним редом каналица окренутих волутом нагоре. Тако се спречава сливање кише низ забатне зидове. Олука нема већим делом 20. века. Крајем периода, на куће се постављају олуци од поцинкованог или бакарног лима.

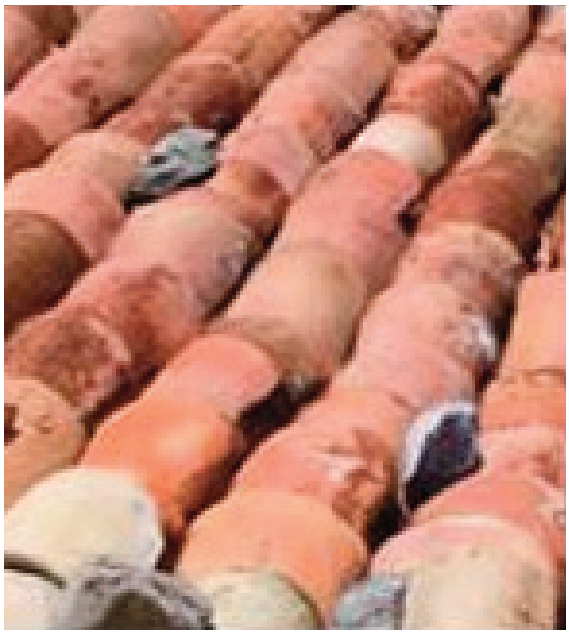

Сл. 393 Кровни покривач – цреп каналица

д) Кровни покривач

Кров је најчешће двоводни, у појединим областима (Паштровићи) једноводни. Једноводни кровови штитили су становништво Паштровића од северног ветра (буре), па је тако кишница одвођена испред, а не иза куће. И једноводни и двоводни кровови покривени су тиглом или ћерамидом.

Веома ретко кров је од камених плоча, које су се често примењивале на овим просторима у претходном периоду (18. и 19. век). Постоје примери млинова и цркава прекривених каменим плочама, али не и кућа за становање.

Сл. 394 Балкон обухвата ширину једног отвора – кућа на риви у Петровцу

Током 20. века, цреп се показао као најбољи покривач. Он није пропуштао воду на подручју које је са великом количином падавина. Крајем 20. века користе се и модернији типови црепова, естетски блиски тигли (ћерамиди). Кровна раван је нагиба од 20 до 30°, с временом прошарана низом нијанси. Слеме или сљеме је покривено истим елементима као и остатак крова.

У нивоу крова, на појединим местима налазе се видионице (видјелице), са једном или две воде. Симетрично су постављене на фасади објекта и прекривене су истим црепом.

ђ) Балкон и тераса

Балкона на кућама овог поднебља није било или их је било веома мало. Постављани су најчешће у средишњој оси на првом или другом спрату. Носиле су их тешке камене конзоле или камени стубови. Најчешће, балкон обухвата ширину једног отвора.

Током 20. века, неки балкони изгледом и употребом материјала претрпели су непримерене и неадекватне промене током реконструкције. Веома често на прочељима

Сл. 395 Код слободностојећих кућа на нивоу високог приземља развија се тераса

кућа могу се наћи и остаци балконских конзола.

Ограда балкона најчешће је оивичена каменим балустерима или оградом од кованог гвожђа. Она ограђује терасу са све три стране. Подови ових тераса крајем 20. века поплочавају се керамичким плочицама, мермером, гранитом и сл.

Насупрот њима, терасе су представљале веома важан елемент целог склопа куће.

Сл. 396 Тераса се налази на волту, кроз који се улази у конобу

Приступ на терасу код слободностојећих кућа води преко спољашњег каменог степеништа из дворишта. На нивоу спрата или високог приземља развија се тераса – „тераца“. Обично прати ширину прочеља куће, а може бити и нешто ужа. Дубине тераса су различите и зависе од услова које диктира положај кућа на парцели и положај у склопу. Подигнута је на каменом своду „волту“ или на два свода, када је веће површине. По ободу се налази камена ограда која служи као клупа. Наслон ових клупа је благо искошен и формиран је класичним плочама. Изнад терасе по правилу је одрина, у каснијем периоду киви или неко друго воће.

Код кућа у низу, терасе чине јединствену површину, а камена клупа се јавља само према падини. У Паштровићима комуникација је омогућена и између самих тераса, с обзиром на то да се ширине тераса поклапају са ширином куће. У овом случају, као носећа конструкција терасе јавља се „волат“, кроз који се улази у конобу.

Као неизбежан елеменат терасе јавља се и бистјерна. Крајем 20. века, на терасама се могу запазити и базени, отворени камини и слични садржаји.

е) Елементи пластике

На овом делу јадранске обале куће народне архитектуре садрже брижљиво сачуване детаље, као што су:

- праг
- конзола
- фриз (ређе)
- балустер

Прaī

Сва спољашња врата и прозори уоквирени су праговима. Најчешће су рађени од боље клесаног камена, већих комада. Готово увек су у равни зида, док је надвратна греда доста често исклесана из једног комада. Оних од

Сл. 397 Конзоле *auriculae* и *dentes* на кући у Петровцу

Сл. 398 На кућама горњих села конзолице на прозорима су скромније

корчуланског камена је било веома мало и могли су се наћи само на кућама поред мора. Код спољашњих врата, на неким местима могу се уочити и лучни надвратници урађени из једног комада или из делова. И једни и други су у равни зида. У периоду после катастрофалног земљотреса 1979. године, уместо напуклих и сломљених клесаних камених прагова, употребљавају се армирани бетонски истих облика и димензија.

Конзола

На овом подручју се могу видети камене конзоле на прозорима. Горње конзоле – *auriculae* – у висини су каменог натпрозорника, имају рупе тако да се кроз њих може поставити хоризонтални носач кружног пресека. На њих се поставља завеса за заштиту од сунца.

Доње конзоле – *dentes* – су уз доњи хоризонтални камен и на њих се поставља даска која служи за сушење пољопривредних производа.

Фриз

Фризова на кућама овог краја није било или их је било јако мало.

Балустер

Балустери нису присутни као елеменат у првобитном облику кућа овог поднебља јер је утицај града на овом подручју био веома слаб. Приликом реновирања кућа у другој половини 20. века, на неке од њих постављају се балустери, који својим обликом и величином не одговарају овом типу народних кућа.

Сл. 399 Новокомпоновани балустери

2.6. Закључне констатације

Ток трансформације који је кућа имала у 20. веку на овом подручју није се разликовао у односу на остали део јадранске обале. Био је спонтан, без утицаја правне регулативе већим делом 20. века.

Анализа је показала да су куће народне архитектуре грађене према принципима енергетски и амбијентално одговорне архитектуре. Добро су оријентисане, изоловане, трајне, једноставне, направљене од локалних материјала. Изграђене су на чврстом тлу, поштујући локалне специфичности. С временом, показале су и недостатке, пре свега ту мислим на порозан камен, слаба везивна средства, мале отворе и слично. У суштини, прилагођене су за другачији начин живота, без гламура и комфора.

Једнообразни облици елемената куће, детаљи и цели објекти представљали су сједињавање многовековног искуства и заједничког учествовања локалног становништва у том стварању.

Трансформација кућа у другој половини 20. века није ишла у правом смеру. Заснивала се на увођењу нових градитељских облика и елемената, савремених инсталација, где се и није водило превише рачуна о традицији. Отвори врата и прозора се неразумно проширују. Распоређују се насумице без икакве логике или поштовања већ постојеће симетрије на фасади, већ само према унутрашњој организацији простора. Комбинују се неприкладни материјали различите старости, разни архитектонски стилови. Ради се без одређеног плана и концепта.

Без планског концепта није могућ напредак у правом смеру. Један од почетних модела постизања одрживог развоја јесте заштита и конзервација постојећих насеља поред мора и у залеђу и њихове традиције. Све ово треба да подржи локална привреда која је веома важан чинилац свеукупног развоја.

Анализом традиционалних кућа мора се доћи до нових модела кућа. Требало би да се нови облици рађају из постојећих, тј. да је стварање неизоставно акт трансформације знања. Ти нови модели били би обогаћени могућностима нових материјала, принципима енергетске ефикасности и одрживости, једноставно прилагођени савременом начину живота.

V Предлог планске обнове и ревитализације руралних насеља на полуострву Врмац

Предлог планске обнове и ревитализације руралних насеља на полуострву Врмац

Полуострво Врмац и насеља на њему вредан су и јединствен пример народног градитељства. Промена традиционалног начина живота и привређивања у 20. веку трајно је изменила сеоски амбијент и утицала је на промену локалитета становништва из горњих села у доња. Деградација села као трајан процес у 20. веку који је нарочито интензиван у његовој другој половини, резултирала је у својој просторној појавности двојако: потпуним напуштањем села или његовом трансформацијом у којој су се изгубиле традиционалне вредности. Потпуним напуштањем горњих села, њихова је грађевинска структура, иако сачувана у просторној организацији и ненарушена новом изградњом, изложена пропадању.

Напуштена насеља се могу оживети једино повратком становника и привредним подстицајима који би их мотивисали да у њима живе. Један од начина очувања народног градитељства, као важног дела црногорске културне баштине, јесте и препознавање таквих насеља као значајног туристичког ресурса.

У горњим замрлим селима требало би избећи ситуацију која је задесила доња села, у којој без планско-просторне документације и стручне помоћи архитеката и других стручњака настају насеља која нису ни село ни град.

Републичке и локалне надлежне институције требало би да направе програм обнове расељених и запуштених села која би постала туристичка одредишта те тако и извор прихода за локално становништво, а све са циљем заустављања распродаје и девастације некретнина.

Овим програмом требало би да се дају смернице за очување и обнову постојећих инфраструктурних објеката или изградњу нових, чиме би се стекли услови за комерцијализацију обновљених смештајних и угоститељских капацитета (сеоски туризам), оживљавање традиционалне производње, производњу здраве хране и заштиту традиционалних производа ових крајева.

Програм би требало да садржи:

- просторно-планску документацију за свако насеље;
- геодетске и катастарске подлоге;
- урбанистичке и детаљне планове уређења;
- студију утицаја на околину;
- израду инвестицијско-техничке документације за обнову постојећих и изградњу нових инфраструктурних прикључака;
- решавање имовинскоправних односа (откуп, укрупњавање, замена);
- правничке услуге;
- откуп грађевина у које ће се сместити заједнички садржаји (етнозбирке, галерије, рецепција, продавнице сувенира, радионице за израду традиционалних производа);
- израду пројектне документације за обнову народних кућа намењених заједничким садржајима;
- набавку аутохтоног камена за обнову камених кућа;
- уређење комуналне инфраструктуре и околине;
- обнову традиционалних заната, израду сувенира;
- израду пројекта модела управљања или ревитализације етно-екосела односно студије изводљивости.

Најзначајнији допринос програма у ревитализацији старе баштине био би плански приступ. Туризам и пољопривреда требало би

да буду главни покретач развоја ових крајева. Обнова насеља је дуготрајан и финансијски захтеван задатак. Висок степен заштите историјског наслеђа потребно је повезати са интересом његовог власника/поседника, као и са интересом свих који ће улагати у његову ревитализацију и квалитетан развој.

Улагања у обнову оваквих насеља требало би третирати као активну или трајну заштиту културних добара, што заслужује ослобађање од неких пореских давања. Постојеће законске олакшице нису довољне за остварење трајне самоодрживости ових насеља и појединачних грађевина у њима. Оне треба да буду трајне и подстицајне за све који учествују у том процесу (власнике, предузећа и сл.). У Аустрији, у насељима којима је претило напуштање, производи које пољопривредници производе у својим кућама, ослобођени су пореза. У супротном, када тих подстицаја средине нема, такве средине ће захтевати сталне субвенције.

Модел обнове, пројекат оживљавања сеоских насеља Тиватског залива урадили су ЦЕП из Београда и Индок центар из Тивта у периоду 1982–986. године. Нажалост, овај програм није реализован те се стога не могу критички размотрити и валоризовати добре и лоше стране ове студије.

Предлог за очување народне архитектуре на полуострву Врмац

Урбанистичке претпоставке:

- сачувати амбијент, чиме штитимо архитектуру;
- сачувати карактеристике структуре историјског насеља са приобалним стамбеним целинама, уређеном обалом и обрадивим имањима у горњим зонама;
- сачувати карактеристике обале са смењивањем изграђених делова са понтама и мандраћима, увале и затоне;
- сачувати карактеристике културног пејзажа са подзидима, оградним зидовима и старим засадима, као и старим комуникацијама у камену;
- локације за новоградње предвидети на основу резултата Студије културног пејзажа;
- направити прецизан попис народних кућа на целом полуострву;
- постојећи планови ДУП-а да се преиспитају, да се остави више времена за расправу, а не да се усвајају по аутоматизму и жељама локалних моћника;
- треба јасније дефинисати урбанистичко-техничке услове и строго их се придржавати;
- предвидети мере којима би се ублажиле последице стихијске изградње која угрожава природну и градитељску баштину насеља;
- комуналну инфраструктуру (канализацију и водовод) увести у сва горња и доња насеља;
- магистралу која води од Будве ка Тивту изместити у горњу зону полуострва која би се дефинисала просторним планом, чиме би се растеретио доњи појас а горњем дала шанса да оживи;
- направити тунел или мост на потезу Опатово – Св. Недјеља;
- појас од Лепетана (трајекта) до Муа ставити под заштиту државе или Унеска, предвидети га као пешачко-бициклистичку стазу, уз предуслов да се направи нови мањи обилазни пут (садашњи водоводни пут), који би ишао горњом ивицом насеља;
- забранити улазак крузера у најужи део залива (због подводних струјања која праве) и паркирати их у области Тиватског залива;
- јахтама ограничити брзину на 5 чворова јер таласи девастирају обалу и први ред кућа.

Обнова и заштита – технички аспект

- разликовати архитектуру данашњег села и постојећу историјску руралну архитектуру данашњег села;
- спољашње интервенције на затеченом објекту са вредношћу за баштину требале би бити минималне;
- у пројекту пренамене треба задржати габарите, спољни изглед и камену фасаду куће, као и испоштовати и прилагодити се распореду старих отвора;
- ако је неопходно, додати неки прозор (отвор) или врата да би се у унутрашњем простору добила потребна светлост или уоквирио вредан поглед на околни пејзаж, и тада то треба урадити тако да се испоштују величине постојећих отвора;
- не прилагођавати архитектуру садржају, већ садржај прилагодити архитектури;
- како би се уклопио са екстеријером, ентеријер треба да буде урађен у прикладним материјалима, природном камену, дрвету, видљивом бетону и глаткој завршној облози цементом. Где је могуће, фасаду у ентеријеру поравнати изобетоном, што ствара својеврсну потпорну структуру за постојећу фасаду, ојачавајући на тај начин старе зидове и пружајући потребну изолацију;
- изворни конструктивни склоп, примењени елементи и традиционалне технике нису адекватно валоризовани у поступку реконструкције и ревитализације народних кућа и треба их више вредновати;
- код одабира материјала, предност треба дати камену, али не било каквом. То би био ручно клесани камен, традиционални материјал за градњу. Он је добар топлотни изолатор будући да лети хлади а зими спречава продор хладноће. Како би се избегле грешке код обнове камених зидова, фуговања и заштите од влаге, треба се обратити специјализованим фирмама. Примери из свакодневице упозоравају на дословно ручно вађење камена из зидова како би се поставила изолација – смола или нешто друго. Влага је, међутим, зими врло тешко решив проблем, поготово у кућама у којима се не живи;
- камене елементе израђивати масивне, а не обложне;
- упознати кречни малтер, његове предности, једноставност и употребљивост;
- никако не малтерисати камене зидове (има много примера где су зидови малтерисани – као заштита од влаге – а потом обојени). Све фасаде које су малтерисане, омалтерисати;
- проучавати градитељска правила из прошлости и из њих извлачити поуке;
- иновативност, ручни рад и употреба некада коришћене опреме и материјала у што је могуће већој мери;
- да би се рестаурација врата и прозора што квалитетније обавила, треба анализирати њихов склоп, елементе и детаље и утврдити тип. То исто важи и за окове;
- увек настојати да се поправе дрвена врата уместо да се замене, увек задржати што више оригиналне дрвене грађе приликом поправке;
- приликом фарбања столарије, треба увек користити традиционалну уљану фарбу направљену од ланеног уља или пигмента боје која омогућава вратима да дишу и да испусте влагу уколико случајно уђе у дрво. За фарбање дрвених шкура у зелено најбоља је швајнфуртско зелена боја. Ова боја има добру покривну моћ а њен тон данас је зачињен синтетичким органским бојама и на тржишту је под истим именом;
- где је могуће, користити обновљиве изворе енергије нпр. соларне колекторе који се постављају на крову. Заједно са топлотном изолацијом и контролисаном вентилацијом, овакви објекти би били еколошки више него прихватљиви;

- држати се принципа минимализма, не радити оно без чега се може.

Општи концепт пејзажног уређења треба да буде усклађен са:

- постојећим (аутохтоним) зеленим растињем и површинама,
- условима средине,
- планираном наменом површине,
- нормативима за површине под зеленилом (степен озелењености и ниво озелењености),
- зеленим обрасцем насеља са наменом површина,
- функционалним површинама под зеленилом,
- употребом биљних врста отпорних на еколошке услове средине,
- композиционим и функционалним захтевима,
- елементима традиционалне куће које треба да буду модел за нове објекте.

Понте, мандраћи, мула

Понте, мандраћи и мула традиционално су служили за везивање барки и чамаца и доскора нису представљали посебан планерско-урбанистички проблем. Од свих урбанистичких планова, само је из Котора осамдесетих година стајало опредељење да треба обновити ове објекте.

Највећи проблем је то што прекомерна изградња објеката у залеђу генерише све већи број заинтересованих за коришћење обале.

Последњих деценија изграђено је много нових понти и изведено је много неуједначених интервенција на њиховим поправкама. То знатно нарушава укупан амбијент и спречава намену простора у друге, потребније сврхе и ограничава слободан приступ и коришћење мора за шири круг корисника.

Данас понте, мандраћи и мула припадају ЈП Морско добро, који су њен саставни део. Под појмом морског добра налазе се још и морска обала, луке, гатови, привезишта, пристаништа, обални зидови, шеталишта уз море и остала инфраструктура.

У циљу одрживог развоја, очувања интегритета обалних екосистема, пејзажа, геоморфологије, спречавања утицаја природних ризика и климатских промена, усклађености јавних и приватних иницијатива са природом и наменом морског добра, морско добро ужива посебну заштиту.

Управљање морским добром (Агенција за управљање морским добром Црне Горе) обухвата одржавање, унапређење, старање о заштити и коришћење морског добра.

Мишљења сам да би и за власнике и за Морско добро било боље да се зна ко газдује мулима, понтама и мандраћима. Њих би требало вратити старим власницима који су право на своје изгубили после Другог светског рата. Без већих улагања, могли би бити адаптирани у мале марине, што би допринело и развоју наутичког туризма.

Савремено обликовање народне архитектуре на полуострву Врмац

Данашњи урбанизам није успео да створи ништа ново што је боље од онога што је народ вековима стварао према својим потребама.

Уз сами приобални појас развила су се нова насеља која се у потпуности разликују од оних старих, иако су „планирано грађена''. Она су угрозила стара насеља и квалитативно и квантитативно, готово до њихове деструкције.

Када се установи да је околина историјски, уметнички и културно вредна поштовања, као што је овде случај – нови објекти би по логици ствари требало да прате ту околину и да се уклапају у њу по свим визуелним особености-

ма, често и копирајући одређене елементе, наравно, прилагођене данашњој технологији и начину градње.

Када се може рећи да је савремено обликована кућа успешна?

Када је постигнут потпуни визуелни склад обликовањем фасада и материјалима, а сви општи атрибути су испоштовани до максимума.

Нови тип кућа треба да води порекло од народне куће. Масе, пропорције и материјали, орнаменти око прозора и врата, бордуре или венци испод крова треба да су елегантно уклопљени са маслињацима, виноградима и другим елементима традиционалног начина живота.

Насеље Ивановићи непосредно уз приобални појас у Бечићима, архитеката Мирка Грбића и Драгана Грбића, успешан је пример савремено обликованог насеља проистеклог из традиционалног начина градње.

Освртом на старо, народно градитељство, они су, узимајући у обзир све квалитативне и функционалне предности те градње (која је сведок вишевековног искуства), поштујући географски положај, конфигурацију терена, климатске прилике и традицију, пројектовали насеље са малим кубусима зграда окруженим аутохтоним зеленилом.

Организовање кућа слично је традиционалним насељима мешовитог типа. Састављено је од збијених и разбијених групација кућа са најдоминантнијим типом спратности Пр+Сп+Пк и Пр+2Сп. Сутерени су на овом пројекту додати као потреба савременог становања и организације урбаних насеља.

Решење је успешно до те мере да је тешко уочити шта је ново. Постигнута је потпуна визуелна сагласност обликовањем фасаде и употребљеним материјалима. Сви општи атрибути (по Б. Бролину) су максимално испоштовани – повлачење од улице, одстојање од суседних објеката, односи маса, висине, пропорције фасаде, оријентација, облик и силуета, распоред прозора и врата, величине и пропорције прозора и врата, материјали, боје.

Осим општих атрибута, испоштовани су и историјски и неисторијски стилски атрибути (категорија која се односи на објекат који се стилски уклапа у окружење са традиционалном и модерном орнаментиком).

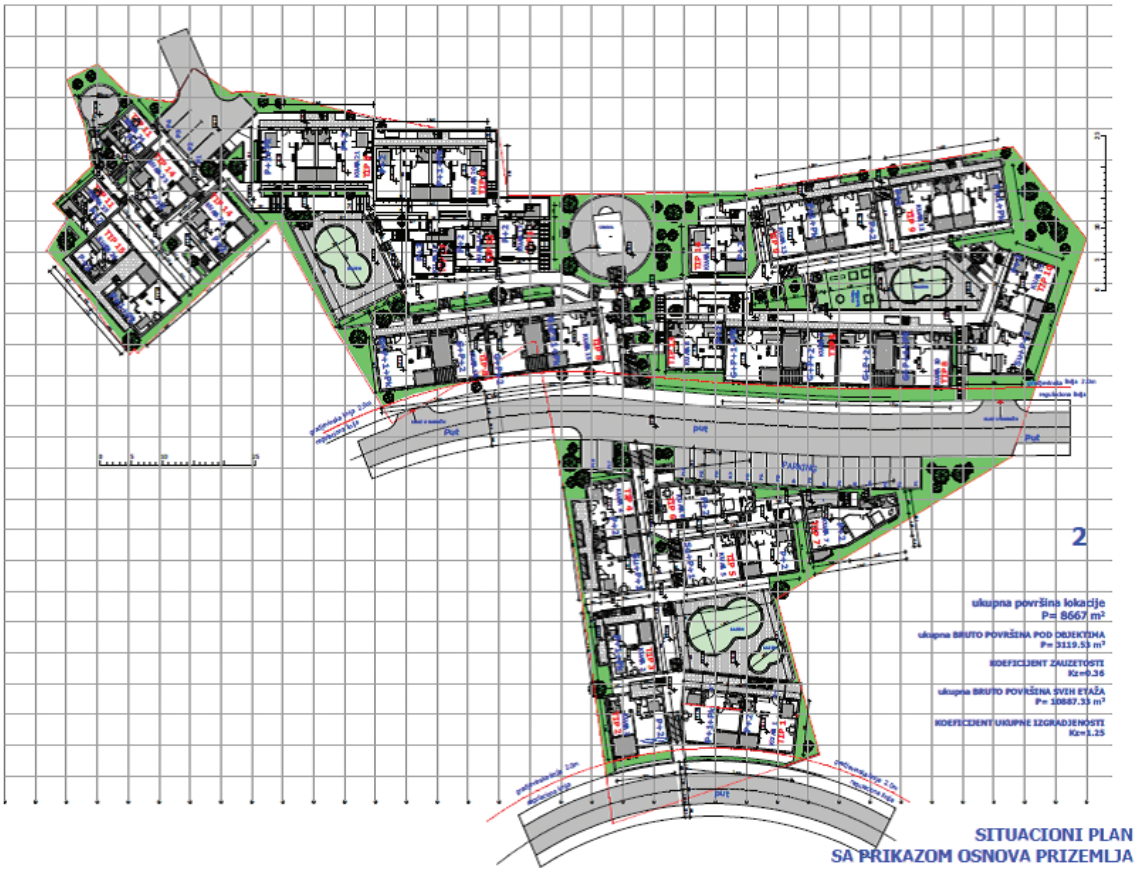

Сл. 400 Ситуациони план са приказом основа приземља

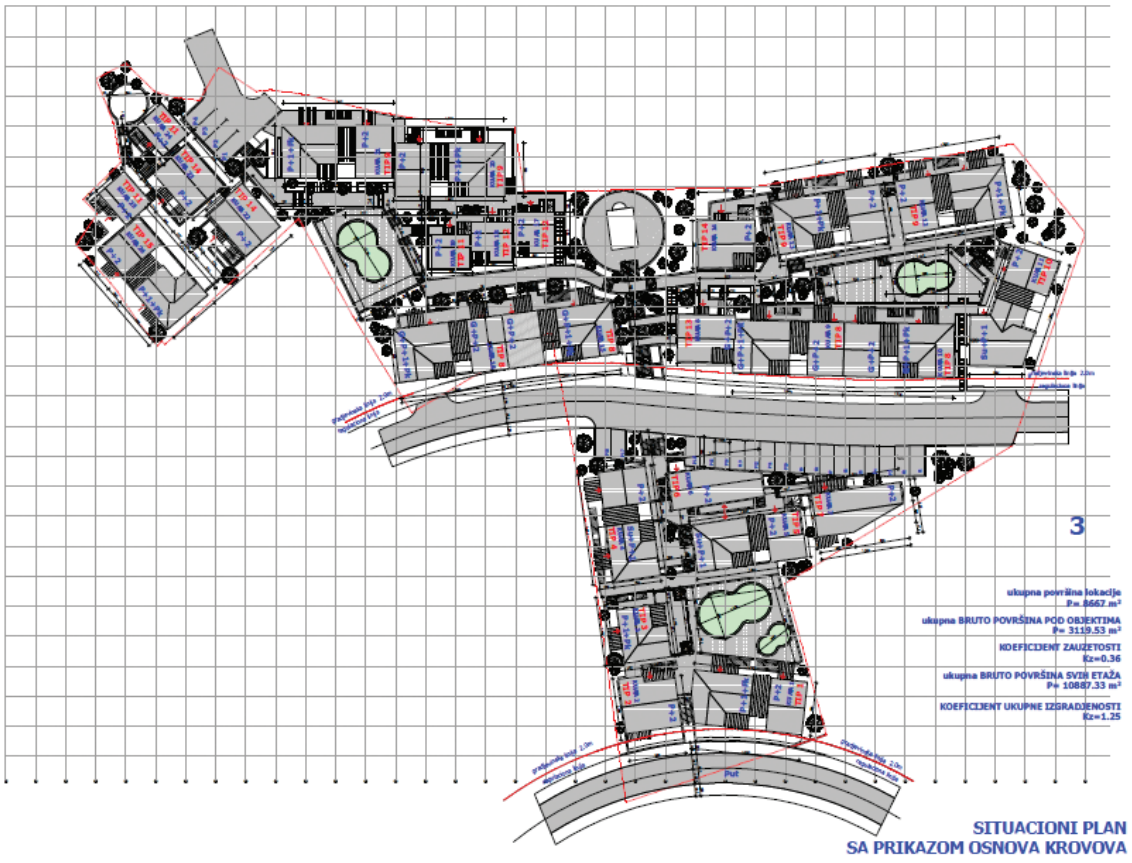

Сл. 401 Ситуациони план са приказом основа кровова

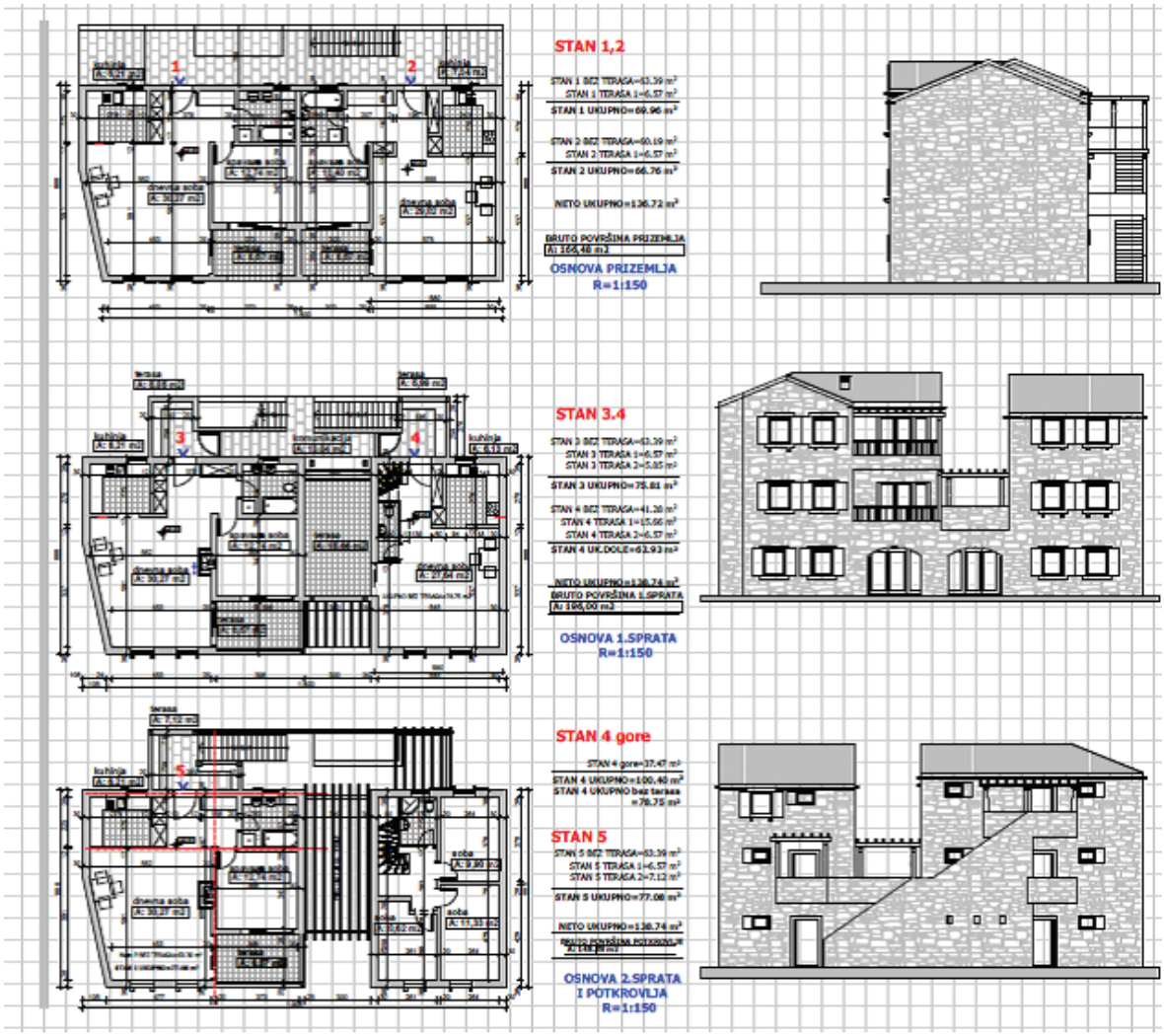

Сл. 402 Основе и фасаде – ТИП 1

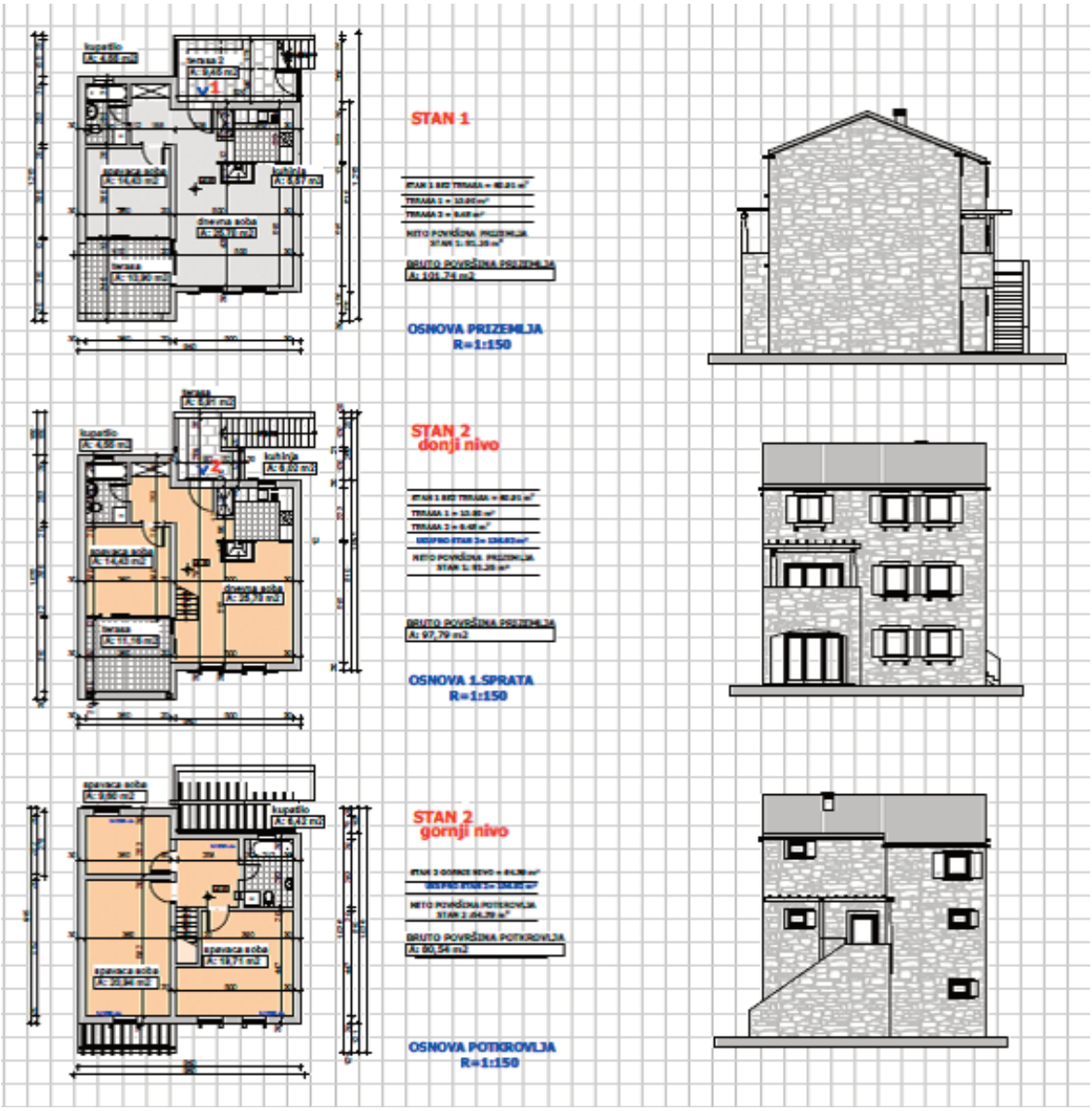

Сл. 403 Основе и фасаде – ТИП 2

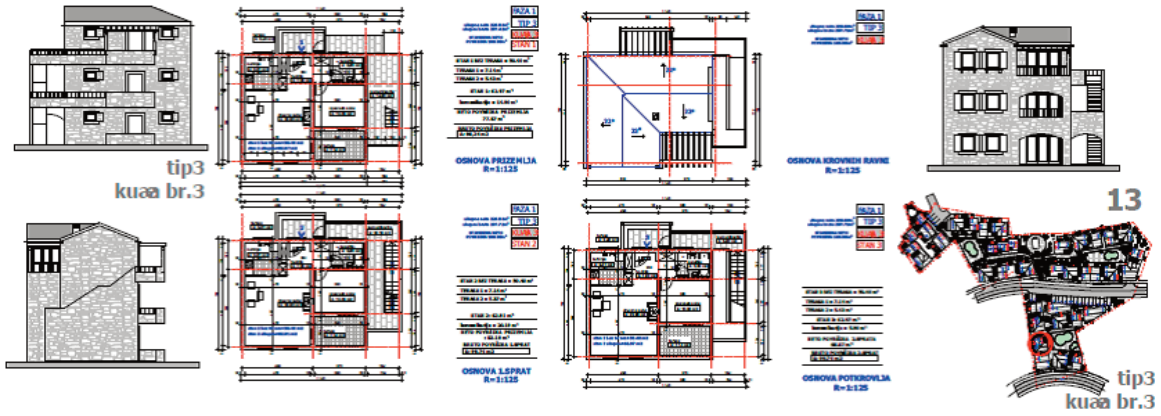

Сл. 404 Основе и фасаде – ТИП 3

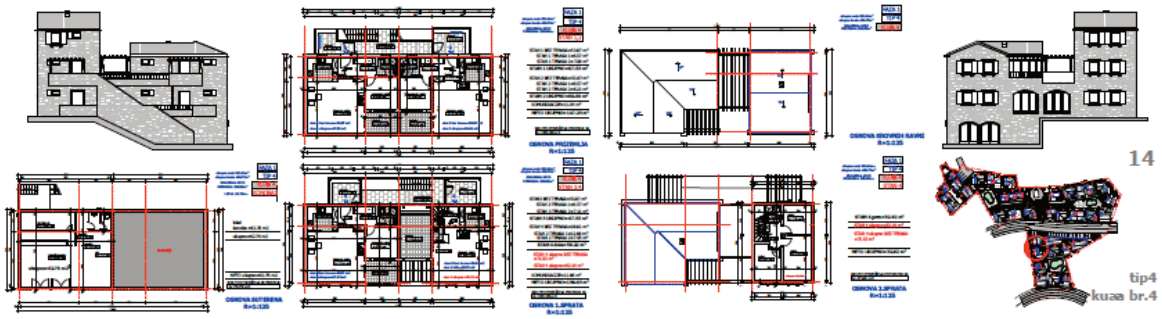

Сл. 405 Основе и фасаде – ТИП 4

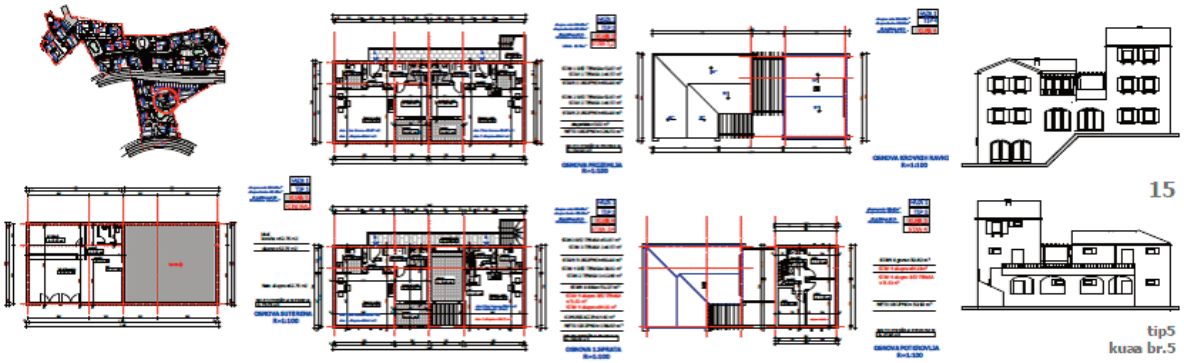

Сл. 406 Основе и фасаде – ТИП 5

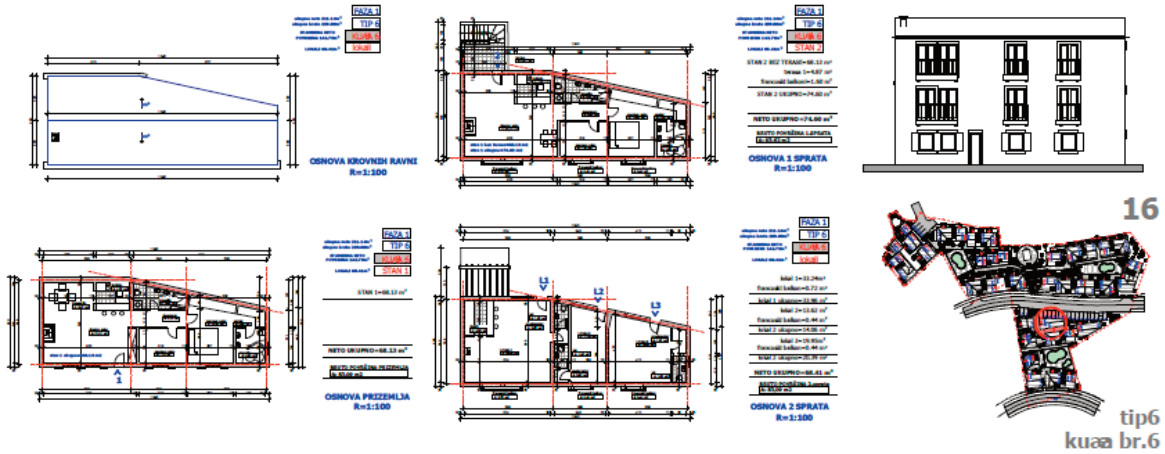

Сл. 407 Основе и фасаде – ТИП 6

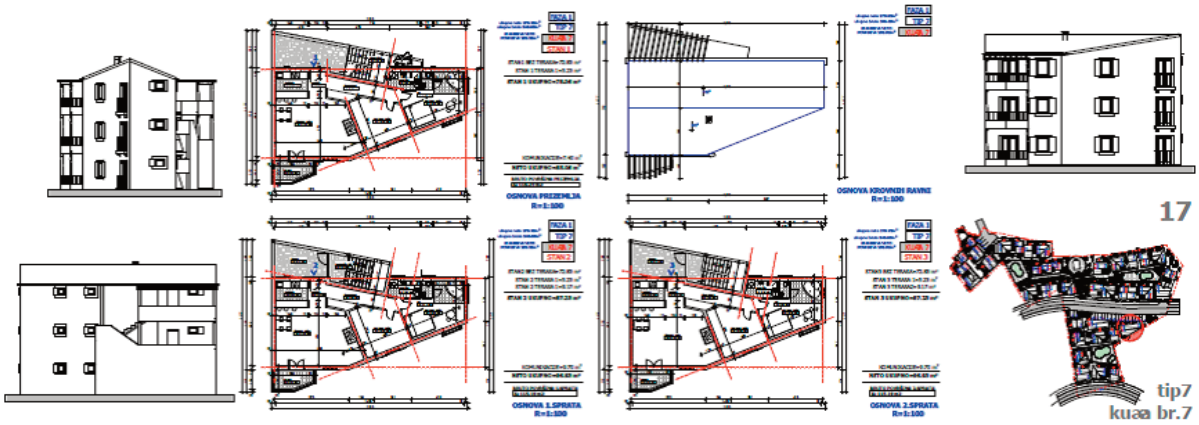

Сл. 408 Основе и фасаде – ТИП 7

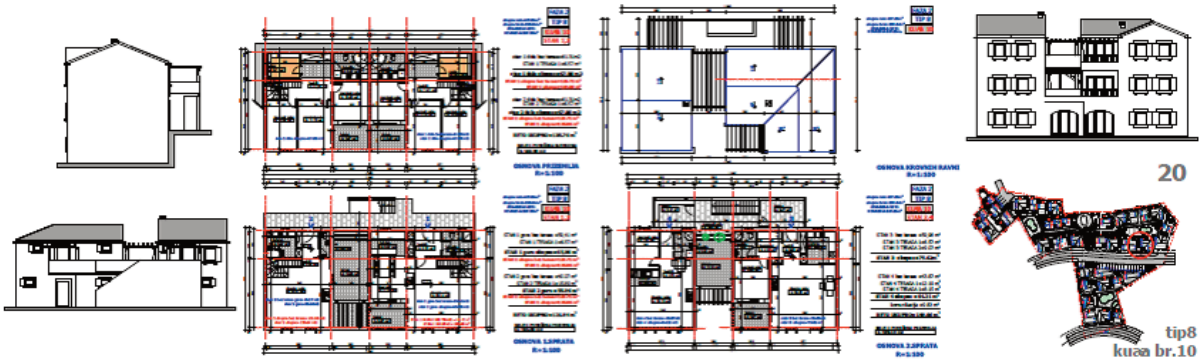

Сл. 409 Основе и фасаде – ТИП 8

Сл. 410 Пресек кроз насеље

Сл. 411 Фронтални изглед насеља

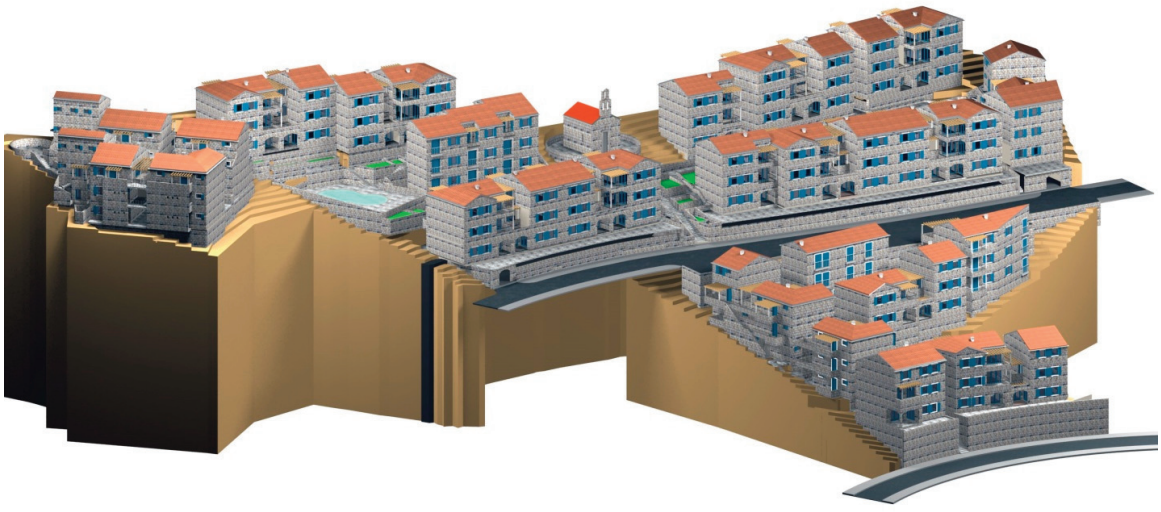

Сл. 412 Изометријски приказ насеља

VI Закључак

Народно градитељство продукт је онога што даје природа и начина на који човек разумом и искуством настоји да примитивним средствима савлада материјал и да га најсврсисходније прилагоди својим потребама.

Носилац народног градитељства је сваки становник тог подручја који постепено, захваљујући традицији и животном искуству усавршава градитељску вештину, критички и нерадо примајући спољне утицаје. На тај начин он долази до тачно одређених правила за формирање куће и помоћних објеката водећи рачуна о задовољењу животних потреба, принципа практичности и штедљивости, лаког приступа, заклоњеног положаја, осунчаности, видика, снабдевања водом и сл.

Тако гради кућу која је рационална, промишљена, штедљива, прилагођена свом поднебљу. Кућу која је јака и истрајна захваљујући добром материјалу и успелом архитектонском и конструктивном концепту.

* * *

У овом раду донети су одређени закључци везани за основне карактеристике развоја стамбене народне архитектуре на полуострву Врмац, који се генерално могу односити и на укупан развој народне архитектуре у Бококоторском заливу, а и шире.

Након спроведених анализа и прикупљене грађе, констатовано је да је трансформација ове архитектуре у многим аспектима имала сличне карактеристике као и архитектура у околним крајевима (Далмација и јужни део Јадрана). Разлог томе је чињеница да су на развој и промене утицале политичке, социјалне и друштвене прилике које су у овим регијама биле доста сличне.

Важан допринос овог рада јесте и то што је обухваћен период од једног века, да би се створила што прегледнија слика о трансформацији стамбене народне архитектуре.

Подаци који су коришћени у овом раду претежно су добијени на основу сачуваних оригиналних пројеката, увидом на лицу места или каснијих пројеката за њихову преправку или доградњу.

Приликом прикупљања података, у раду је извршена класификација кућа на основу њихове спратности. Изложена је детаљна типолошка анализа просторног склопа кућа и структуре стамбених јединица. Одређени су основни принципи организације простора, диспозиција значајних просторија, међусобни однос између појединих делова куће, однос спољашњег и унутрашњег простора. Поменути су и бројни чиниоци, композициони принципи обликовања спољне архитектуре, конструктивни системи и слично.

У овом раду примарно проучавање је било усмерено ка типолошким проблемима, уз сагледавање укупног тока трансформације народне архитектуре на полуострву Врмац током 20. века. У досадашњим истраживањима уочен је недостатак свеукупних типолошких анализа, облика становања и спољашњег обликовања народних кућа током посматраног периода. Анализама су обухваћени различити видови становања (изоловане, двојне, куће у низу).

Типови организације кућа посматрани су у односу на типове у ранијим градитељским епохама, у односу на истовремене примере из непосредног и ширег окружења, на основу чега су констатовани утицаји и порекло одређених типова, али и утврђен достигнути ниво развоја.

Одређени су и критеријуми који дефинишу основне карактеристике унутрашње просторне организације куће, односно начин груписања простора и постојање основних просторних елемената (хола, ходника, трема и слично). Такође су усвојени врста и положај хоризонталних и вертикалних комуникација, положај појединих карактеристичних простора (улаза, комуникационих простора, просторија за дневни и ноћни боравак, помоћних просторија и слично).

Један од важнијих општих чинилаца који је имао утицаја на трансформацију народне стамбене архитектуре на полуострву Врмац били су градитељи који су ангажовани на изградњи и реконструкцији ових кућа, односно њихове стручне способности од којих је зависио карактер архитектуре и квалитет градње. Почетком 20. века, као и у претходном периоду (18. и 19. век), градитељи су били домаћи људи или људи из непосредне околине (Далмација, долина Неретве и сл.). Нешто касније (после Другог светског рата), у недостатку домаћих мајстора, на изградњу нових и реконструкцију постојећих кућа утицаја имају грађевинари предузимачи са радницима из Србије, Албаније, Босне и Далмације.

Мајстори из унутрашњости преносе традицију градње из својих места, несвесни да нарушавају нешто што је суштина код ове друге градње. Њиховом самовољом и захтевима власника, одступа се од пројеката злоупотребљавајући одсуство надзора надлежних.

Важан чинилац од којег је зависио квалитет свих видова изградње јесте и степен развоја домаће производње грађевинских материјала. Током 20. века, производња бележи стални раст.

Ове нагле промене у начину живота утицале су да се појача проблем заштите архитектонских и амбијенталних вредности и његово укључивање у усмеравање даље изградње ради очувања мерила и пропорција вредних насеља.

Урбаном регулативом после катастрофалног земљотреса 1981. године у Боки которској, намеће се употреба традиционалних архитектонских елемената и мотива у новоградњи.

Тако се тражи имитирање камених отвора прозора, а не узима се у обзир њихова величина.

Камени оквири имали су у традиционалном моделу и конструктивну улогу, док у савременој интерпретацији истих они ту улогу немају.

* * *

Као почетна етапа разматрања издвојен је период до краја Првог светског рата и владавине Аустрије 1918. године. У овом периоду у Боки которској, па и на Врмцу, започео је јак процес урбане трансформације места, нарочито у доњем појасу (приморских места). Насеља се формирају спонтано, без прописа из области стамбене изградње. Граде се путеви, разна индустријска и војна постројења, саобраћај постаје фреквентнији, како на мору тако и на копну.

Оријентација ка богатијим подручјима доводи до великих миграција и до пропадања читавог низа, нарочито горњих села и насеља. Становништво ових села је радије прихватало нови начин егзистенције а одрицало се пољопривреде, маслинарства, сточарства.

Друга села која се формирају на новој основи (поред мора) губе карактер народног градитељства и продирањем утицаја градске куће усвајају тековине стране прошлим генерацијама. Тековине модерног времена имале су великог утицаја на људе којима стара кућа више не одговара.

Посматрано у целини, констатује се да је у првој половини 20. века преузимање нових техника градње и материјала из развијених

средина било веома споро и да су примењени материјали и архитектонски елементи (и архитектонски и конструктивни) припадали истом архитектонском језику.

Следећа етапа била је прелазна и трајала је од проглашења Краљевине СХС 1918. године до краја Другог светског рата. Она је била наставак развоја из претходног периода, када долази до умереног економског и друштвеног напретка. У приморским местима уводи се електрично осветљење, водоводна мрежа, а путеви су у великој мери регулисани.

Најбитније промене дешавају се после Другог светског рата. У овом периоду постепено нестаје и сам карактер народних кућа, исто као што се нерационалном и невештом употребом бетона у селима уништава карактер села и куће, тј. оних села и оних кућа о којима је вредно говорити.

Нестају и неке од градитељских метода у традиционалној архитектури, као што су сакупљање кишнице, коришћење лако доступних материјала, контролисање упада и размене топлоте балансирањем термичких карактеристика зидне масе и величине сенки отвора.

Развојем туризма јавила се потреба за пренамену постојећих и изградњу нових кућа. Економичност је занемаривана под притиском идеје о брзој и лакој заради кроз експлоатацију објекта. Експлоатација објекта је најчешће примарни мотив његове изградње док је секундарни мотив развој привреде у приобалном појасу.

После катастрофалног земљотреса 1979. године, промене су још израженије. Јављају се и први закони у области грађевинарства 1981. године. Традиционални начин грађења у овом периоду у потпуности се изгубио.

Имајући све ово у виду, може се направити подела на два основна типа народних кућа које постоје на полуострву Врмац током 20. века: приземне и спратне куће.

Приземне куће у другој половини 20. века престају да постоје као куће у којима се станује. Претварају се у помоћне објекте или просторе за држање стоке (стаје).

Спратне куће доживљавају свеобухватну трансформацију са различитим варијантним решењима, различите величине и сложености. Оне на тај начин постају проширени тип грађанске куће са повећаним бројем просторија за боравак и спавање.

Највећи изазов при ревитализацији у другој половини 20. века био је решење приземних просторија (конобе и оставе) и одређивање положаја кухиње.

Ради добијања што већег простора у поткровљу, често се повећава висина помоћу неодговарајућих блокова камена. Мења се и нагиб крова, а изводе се видионице које фасаду чине асиметричном и непропорционалном.

Отвори (прозори и врата) на зградама постављају се насумично (према потреби). Они су проширени, непропорционално велики у односу на површину фасаде, а камени оквир је по правилу замењен бетонским. Често је на спрату додат балкон, а прозори су претворени у врата.

Балустери од гипса или цемента утичу на ширење кича и неукуса који подстичу инвеститори или пројектанти.

Малтерисање камених фасада па потом њихово бојење још један је од примера како не треба радити, а рестриктивних мера надлежних органа, нажалост, нема.

* * *

У савременом реконструисању објеката народне архитектуре на Врмцу, а и у целом Бококоторском заливу и шире, нажалост, не води се довољно рачуна о складном и хармоничном изразу коју ова архитектура има.

Охрабрује то што стари објекти нису рушени, чак иако су напуштени и до те мере оштећени у претходним земљотресима да су потпуно неупотребљиви. Брига о њиховој санацији мора бити покренута и подстакнута од надлежних институција тј. њеним власницима треба указати на њихов општедруштвени значај и мотивисати их да се прихвате таквих подухвата.

Ништа нас не спречава да употребљавамо најновије материјале и конструкције упоредо са грађевинским остварењима претходних генерација. То се једно са другим неће косити већ ће се међусобно допуњавати и оставиће печат свога времена, као што су претходници кроз векове остављали трагове и умеће уз тада постојеће, не нарушавајући и не оштећујући њихово наслеђе.

Традиционална народна архитектура јесте усклађеност делова и целине односно уједначен складан архитектонски израз. На основу ње треба направити нове моделе и трансформисати традиционалне облике према савременом начину живота и према савременим тенденцијама у архитектури. Тако ћемо народну архитектуру поново вратити у живот, а живот у архитектуру.

На крају, посматрано у целини, треба истаћи да је анализа трансформације и развоја народне архитектуре на полуострву Врмац током 20. века показала, поред бројних општих карактеристика типичних за укупно градитељство ове регије, и своје бројне специфичности.

Потврђена је и хипотеза да је трансформација током већег дела посматраног периода текла спонтано, без утицаја законске регулативе.

Усвојени типови и различите варијанте решења из овог рада могу да послуже као подлога за даља истраживања стамбене народне архитектуре на полуострву Врмац, у истом или наредном периоду, како би се утврдила даља примена, усавршавање и трансформација уочених типова.

Неопходно је да се у будућности истражи у којој је мери народна архитектура послужила као база за развијање нових стамбених кућа после Другог светског рата. Спроведена типолошка анализа просторне структуре стамбених јединица и композиције фасада може истраживачима да представља основу за савремено обликовање народних кућа у будућности.

Литература

1.0. Извори – необјављена грађа

1. Архив Српске академије наука и уметности, Београд.
   -илустрована грађа
   -документација.

2. Државни архив Црне Горе, Цетиње.
   - илустрована грађа
   - документација.

3. Историјски архив Котор, Котор.
   - илустрована грађа
   - документација, планови и подаци о објектима
   - збирка фотографија.

4. Архивско одељење Будва, Будва.
   - илустрована грађа
   - документација.

5. Архив Српске православне цркве Котор, Котор.
   - илустрована грађа.

6. Етнографски музеј у Београду, Београд.
   - документација
   - илустрована грађа.

7. Завод за заштиту споменика културе Котор, Котор.
   - документација
   - илустрована грађа.

8. Урбанистички завод Црне Горе - Тиват
   - документација - планови и подаци о објектима.

9. Урбанистички завод Црне Горе - Котор
   - документација - планови
   - илустрована грађа.

10. Поморски музеј Котор (ПОМ), Котор.

11. Бискупски архив Котор (БАК), Котор.

2.0. Референтна литература и објављена грађа

– Божић, Иван, Село Богдашић у средњем веку, Историјски часопис С.А.Н.У., 1957.

– Божовић, Горан, Насеља и куће Тиватског залива, Београд, 1986.

– Божовић, Горан, Урбанистички пројекат оживљавања сеоских насеља Тиватског залива, Београд, 1986.

– Бошковић, Ђ., Извештај о испитивању средњовековних споменика на јужном приморју, Споменик СКАН LXXXVIII, Београд, 1938.

– Бошковић, Ђурђе, Извештај о испитивању средњовековних споменика на јужном приморју, Споменик С.К.А.Н. LXXXVIII, Београд, 1938.

– Буторац, П., Бока Которска од најстаријих времена до Немањића, Вјесник за археологију и хисторију далматинску, 1926-27.

– Васић, Милоје, Архитектура и скулптура у Далмацији, Београд, 1922.

– Водич кроз архивску грађу, Котор, 1977.

– Вуксановић, Д., Просторни концепт и обликовање у народној архитектури као одговор на топографске услове- потенцијалне парадигме, Универзитет у Нишу, 1997.

– Вуксановић, Д., Традиционална архитектура Црне Горе и биоклиматизам, Задужбина Андрејевић, Београд, 1998.

– Вуксановић, Д., Традиционална архитектура Црне Горе- искуства, поуке, видици, Подгорица,2005.

– Ђуровић, В., О конструкцији кућа од 16. до конца 19. века, у Которском заливу и њиховим градитељима, С.А.Н., Београд, 1956.

– Ђуровић, В., О малтерима на зградама од 16. до 19. века у Боки Которској, Зборник заштите споменика културе 5-6, 1955/56.

– Ердељановић, Ј., Стара Црна Гора, Насеља XXIV, Београд, 1926.-Злоковић, Милан, Грађанска архитектура у Боки Которској у доба Млетачке власти, Споменик С.А.Н., 1953.

– Злоковић, Милан, Грађанска кућа и палата у Боки Которској, Југославија, 1954.

– Злоковић, Милан, Капетанске куће у Боки, Политика,1958.

– Јадрић, Радивоје, Сеоска стамбена архитектура јужне обале Хвара, Сарајево, 1966.

– Ковачевић, Ј., Средњовековни епиграфски споменици у Боки Которској, Споменик *С V*, 1956.

– Којић, Бранислав, Горња села на полуострву Врмац, Споменик С.А.Н., 1953.

– Којић, Бранислав, Из историје насеља Прчањ у Боки Которској, Споменик С.А.Н., 1956.

– Којић, Бранислав, Изумирање села у Которском заливу и на полуострву Врмац, Споменик С.А.Н., 1953.

– Којић, Бранислав, Сеоска архитектура и руризам, Београд, 1973.

– Којић, Бранислав, Сеоска архитектура у Боки Которској, Споменик С.А.Н., 1953.

– Којић, Бранислав, Сеоски атари, Зборник архитектонског факултета, II књига, Београд, 1956.

– Корач, В., Градитељска школа Поморја, Београд, 1965.

– Костић, В., Благодарна маслина, Пројект оживљавања сеоских насеља Тиватског залива, Билтен бр.7, 1983.

– Мартиновић, Ј., Пресјеци и проблеми античке археологије на Црногорском приморју, Материјали IV , VII Конгрес археолога Југославије, Београд, 1967.

– Мартиновић, Јован, Археолошка налазишта на подручју општине Тиват, рукопос за монографију Тивта.

– Медаковић, Д., Прилози за историју културе у Боки Которској, Споменик CV, 1956.

– Мијовић, П., и Ковачевић, М., Градови и утврђења у Црној Гори, Београд- Улцињ, 1975.

– Милачић, Марко, Непозната Далмација, Загреб, 1955.

– Милојевић, Боривоје, Бока Которска, Народна књига, Београд, 1953.

– Милошевић, М., Насеља, култура становања, друштвени живот и обичаји Боке Которске, за вријеме Млетачке владавине, Историјски записи 1, Титоград, 1977.

– Нешковић, Јован, Ревитализација споменика културе, Архитектонски факултет у Београду, 1986.

– Паровић-Пешикан, Маја, Археолошка испитивања у Боки Которској, Старинар С.А.Н.У., XXVIII до XXIX , 1978.

– Паровић-Пешикан, Маја, Преглед археолошкох споменика на подручју јужне Боке Которске, Старине Црне Горе VI,1978.

– Петровић Зоран и Здравковић Иван, Палата ‘’Три сестре’’ у Прчњу, Анали Хисторијског института у Дубровнику, Дубровник 1954.

– Петровић, Зоран, Село и сеоска кућа у Боки Которској, Зборник архитектонског факултета у Београду, III књига, 1956/57.

– Петровић, Зоран, Трагајући за архитектуром, Београд, 1991.

– Синдик, Илија, Комунално уређење Котора, Београд, 1950.

– Станојевић, Глогор, Неколико статистичких података о Боки Которској из средине XVIII века, Споменик *CIII* С.А.Н., 1956.

– Стефановић-Караџић, Вук, Црна Гора и Бока Которска, Српска књижевна задруга, Београд, 1922.

– Стјепчевић, И., Ластва:хистористки преглед, Котор, 1934.

– Стјепчевић, Иво, Ластва, Грбаљ и околина

– Фисковић, Цвито, Култура Дубровачког ладања, Сплит, 1966.

– Фисковић, Цвито, Наши градитељи и кипари 15. и 16. стољећа у Дубровнику, Загреб, 1947.

– Фројденрајх, А., Како народ гради на огољеном красу, Савезни завод за заштиту споменика културе, Београд.

– Хорват-Левај, Катарина, Барокне куће с терасама у Цавтату - прилог истраживању умјетничких веза Дубровника и Боке Которске, Институт повијесне умјетности, Загреб, 2005.

– Црногорчевић, Младен, Михољски због у Боки Которској, Старинар С.А.Н., Старинска црква Светога Луке у Кртолима, Српски магазин I, Нови Сад, 1984.

3.0. Коришћена литература

– Ackerman, J.S., Palladio, Macula, 1981.

– Baumgart, F., Mali leksikon arhitekture, “Jugoslavija”, Beograd, 1979.

– Brolin, B., Arhitektura u kontekstu, GK, Beograd, 1985.

– Brunes, T., The secrets of Ancient Geometry- and its use, Pyithahgoras and a Geometric Analysis of Plato’s Timaeus, Volume I, Rhodos, 1967.

– Brunes, T., The secrets of Ancient Geometry- and its use, The Golden Section versus the Sacred Cut, Volume II, Rhodos, 1967.

– Dženks, Č., Moderni pokreti u arhitekturi, GK, Beograd, 1982.

– Dženks, Č., Moderni pokreti u arhitekturi, GK, Beograd, 1986.

– Escher, K., Barock und Klassizismus, Leipzig, 1910.

– Frankl, P., Gothic Architecture, Pelikan History of Art, New York, 1962.

– Giedion, S., Prostor, vreme i arhitektura, GK, Beograd, 1969.

– Hulton, Edward, The English House, London, 1959.

– Krautheimer, R., Early Christian and Byzantine Architecture, Penguin Books, Baltimore, 1975.

– Kruft, W.Z., A History of Architectural Theory, Zwemmer, 1994.

– Lloyd, Nathaniel, A history of the English house from primitive times to the Victorian period, the Architectural Press, London, 1949.

– Millon, H.A., Baroque and Rococo Architecture, Studio Vista, London, 1962.

– Norberg-Schulc, C., Baroque Architecture, History of World Architecture, H. Abrams, 1974.

– Norberg-Schulc, C., Egzistencija, prostor I arhitektura, GK, Beograd, 2002.

– Norberg-Schulc, C., Late Baroque and Rococo Architecture, 1974.

– Norberg-Schulc, K., Stanovanje, Stanište, urbani prostor, kuća, GK, Beograd, 1990.

– Palladio, A., The Four Books of Architecture, introduction by A.K.Placzek, Dover Publications, New York, 1965.

– Tavernor, R., Palladio and Palladianism, World of Art, Thames & Hudson, London, 1991.

– Ward-Parkins, J.B., Roman Imperial Architecture, Pelican History of Art, Penguin Books, 1988.

– Witkower, R., Art and Architecture in Italy 1600-1750, Pelican History of Art, Penguin Books, 1973.

– Арнхајм, Рудолф, Уметност и визуелно опажање, Универзитет уметности у Београду,1981.

– Архив и наука, Изложба докумената историјског архива Котор, Београд, 1980.

– Белић, А., Повремени спис за словенску филологију и лингвистику, Београд, 1935.

– Богојевић, Р., Прилог тумачења архитектонске целине.

– Божић, И., Немирно поморје XV века, Београд, 1979.

– Божић, Иван, Превлака-тумба, Зборник филозофског факултета у Београду, књига VII-1, 1963.

– Борисављевић, М., Увод у естетику, Издање француско-српске књижаре, Београд, 1932.

– Васиљевић, С., Наши стари градитељи и њихова стваралачка култура, Савезни институт за заштиту споменика културе, ЗБОРНИК заштите споменика културе, књига VI-VII, (1955-1956), Београд, 1955.

– Васић, П., Доба барока, Студије и чланци, Београд, 1972.

– Вентури, Роберт, Сложеност и противречност у архитектури, Грађевинска књига, Београд, 1989.

– Вентури, Роберт, Сложености и противречности у архитектури, Грађевинска књига, Београд, 1983.

– Витрувије, Десет књига о архитектури, ГК, Београд, 2000.

– Глушчевић, Невенка, Својински односи у Котору у 14.вијеку, Никшић, 1992.

– Годишњак поморског музеја у Котору, Котор, 1995-1998.

– Група аутора, Црна Гора, монографија, Београд, 1976.

– Дерида, Жак, Истина у сликарству, Париз, 1978.

– Дероко, А., Народно неимарство, I и II, Споменик САНУ, CXVIII, Одељење друштвених наука, нова серија, 20, Београд, 1968.

– Дероко, А., Фолклорна архитектура у Југославији, Научна књига, Београд, 1964.

– Дероко, Александар, Народна архитектура (свеска село), САН, Београд, 1964.

– Ђелчић, Јозеф, Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro, Задар, 1880.

– Жугић, Жељко, Боки у походе, Никшић, 1991.

– Злоковић, М., Улога непрекидне поделе или ‘’Златног пресека’’ у архитектонској композицији, I део, Преглед архитектуре, Београд, јули 1954.

– Злоковић, М., Улога непрекидне поделе или ‘’Златног пресека’’ у архитектонској композицији, II део, Преглед архитектуре, Београд, октобар 1954.

– Злоковић, М., Улога непрекидне поделе или ‘’Златног пресека’’ у архитектонској композицији, III део, Преглед архитектуре, Београд, април 1955.

– Злоковић, Максим, Тиват, монографија у рукопису

– Караман, Љ., Преглед умјетности у Далмацији, Загреб, 1952.

– Ковијанић, Р., Друштвени живот средњовековног Котора, Бока бр. 7-8, Херцег Нови, 1960.

– Ковијанић, Ристо, Которски медаљони, Београд, 1976.

– Куртовић-Фолић, Н., Теоријске могућности и практична примена типологије у савременој архитектури, Изградња 9-10 (1992).

– Липовац, В., Романизми у Црној Гори-југоисточни дио Боке Которске, Цетиње, 1981.

– Луковић, Нико, Бока Которска, Цетиње, 1951.

– Мако, В., Барокна уметност и обликовање простора, Београд, 1997.

– Мако, В., Естетика архитектонских облика кроз историју, Ново Доба, Београд, АФ, 1999.

– Маневић, З., Романтична архитектура, Институт за историју уметности, Београд, 1990.

– Мартиновић, Јован, Анализа извора за убикацију Агрувијума, годишњак П.М.К., XIX, Котор, 1971.

– Миленковић, Б, Увод у архитектонску анализу I,(треће промењено издање), ГК, Београд, 1988.

– Миленковић, Б., Грађевинска традиција I, Зборник АФ, св.3 (1967).

– Миленковић, Б., Увод у архитектонску анализу I, ГК, Београд, 1978.

– Миленковић, Б., Увод у архитектонску анализу II, ГК, Београд,1991.

– Милиновић, Шпиро, Подаци о историји Морињa и околних места, Котор, 1974.

– Милошевић, М., и Брајковић, Г., Поезија и проза барока, Титиоград, 1978.

– Миљковић, Д., Аграрно питање у Боки Которској, Споменик CIII, 1953.

– Накићеновић, Саво, Бока, Српски етнографски зборник, књига XX, насеља српских земаља, књига IX, Београд, 1913.

– Накићеновић,Саво, Бока, Антропогеографска студија С.А.Н., Београд, 1913.

– Ненадовић, С., Архитектура у Југославији од 9. до 18. века, Београд, 1980.

– Паровић-Пешикан, Макја, Велика археолошка налазишта у Црној Гори, К.Н.У., Београд, 1977.

– Ракочевић, М., 24 ЧАСА АРХИТЕКТУРЕ, Академија нова- Центар за истраживање и производњу идеја, Београд, 2001.

– Рибар, Милорад, Перспективе развоја сеоских насеља у Србији, Београд, 2000.

– Ротер-Благојевић, М., Развој стамбене архитектуре у Београду у 19. и почетком 20. века, Докторска дисертација, Ментор: проф.др Нађа Куртовић-Фолић, АФ; Београд, 2004.

– Синдик, Илија, Прилози топонамастици Боке Которске, Ист. Часопис С.А.Н.

– Станојевић, Г., Црна Гора пред стварање државе 1773-1796, Београд, 1962.

– Стјепчевић, Иво, Вођа по Котору, Котору, Котор, 1926.

– Стјепчевић, Иво, Превлака, Загреб, 1930.

– Столович, Леонид, Суштина естетске вредности, Графос, Београд, 1983.

– Стратимировић, Ђорђе, О прошлости и неимарству Боке Которске, Споменик С.А.Н., 1885.

– Суботић, Гојко, Архитектура и скулптура средњег века у приморју, Београд,1963.

– Фисковић, Ц., Романтичке куће у Трогиру и Сплиту, Хрватска просвјета II, Култура дубровачког ладања, Сплит, 1952.

– Фисковић, Цвито, Први познати Дубровачки градитељи, Дубровник.

– Хартман, Николај, Естетика- Култура, Београд,1968.

– Цвијић, Зоран, Балканско полуострво, Загреб,1922.

– Чизмек, Иван, На изворима националне архитектуре, Загреб, 1974.

– Шаровић, Петар, Како су бенедиктински манастири у Боки Которској прешли у руке православних Срба?, Гласник Српске православне патријаршије бр.3, Београд, 1923.

– Шамић, М., Како настаје научно дјело, Увођење у методологију научног истраживања, АФ, Београд, 1984.

– Шелинг, Фридрих Вилхелм Јозеф, Филозофија уметности, Минхен, 1965.

Попис и порекло илустрација

Сл. 1 Масив Врмца (Божовић, Г, Пројект оживљавања сеоских насеља Тиватског залива, стр. 12)

Сл. 2 Топографска карта Врмца (Урбанистички пројекат ревитализације 13 амбијенталних целина у Тиватској општини)

Сл. 3 Стрма североисточна падина Врмца (http://www.google.com/images_boka_kotorska)

Сл. 4 Бура – карактеристичан северни ветар (http://www.google.com/images_boka_kotorska)

Сл. 5 Снег на брдима изнад Рисна (http://www.google.com/images_risan)

Сл. 6 Римски мозаици у Рисну (http://www.google.com/images_risan)

Сл. 7 Територијална подела из 14. века (http://www.google.com/images_montenegro)

Сл. 8 Турски ратни брод *Велика Султанија* (http://www.google.com/images_boka_kotorska)

Сл. 9 Берлински конгрес (http://www.google.com/images_berlinski_kongres_187)

Сл. 10 Карта југоисточне Европе после Берлинског конгреса (http://www.google.com/images_berlinski_kongres_187)

Сл. 11 Тврђава Горажде (фото-илустрација аутора)

Сл. 12 Краљ Никола у Колашину посматра своју војску (http://www.google.com/images_kralj_nikola)

Сл. 13 Црногорска војска на Тарабошу изнад Скадра (http://www.google.com/images_crnogorska_vojska_191)

Сл. 14 Црногорска војска улази у Пећ 1912. године (http://www.google.com/images_kralj_nikola)

Сл. 15 Аустроугарски бродови у Которском заливу (http://www.google.com/images_pobuna_mornara_u_boki_kotorskoj_1918)

Сл. 16 Побуна морнара у Боки которској (http://www.google.com/images_pobuna_mornara_u_boki_kotorskoj_1918)

Сл. 17 Побуна је брзо угушена (http://www.google.com/images_pobuna_mornara_u_boki_kotorskoj_1918)

Сл. 18 Територије обећане Србији и Црној Гори 1916. године у Лондону (http://www.google.com/images_londonski_ugovor)

Сл. 19 Чин уједињења 1.12.1918. године (http://www.google.com/images kraljevina_jugoslavija)

Сл. 20 Подела на бановине Краљевина СХС (http://www.google.com/images_kraljevina_jugoslavija)

Сл. 21 Заплењени југословенски бродови у Бококоторском заливу (http://www.google.com/images_jugoslovenski_kraljevski_brodovi_u_kotorskom_zalivu)

Сл. 22 Црна Гора подељена на интересне сфере 1941–45 године (http://www.wikipedia.org/kraljevina_crna_gora_1941–1945)

Сл. 23 Изградња путева, пруга, модерних објеката (http://www.wikipedia.org/crna_gora)

Сл. 24 Бродови на једра у 18. и 19. веку донели су велико богатство становништву Боке (http://www.google.com/images_jedrenjaci_boke_kotorske)

Сл. 25 Парни бродови крајем 19. века преузимају примат бродовима на једра (http://www.google.com/brodovi.net)

Сл. 26 Рибарство је од давнина карактеристично за народ овог краја (фото-илустрација аутора)

Сл. 27 У потрази за бољим животом многи одлазе заувек (фото-илустрација аутора)

Сл. 28 Изградња Арсенала у Тивту 1889. године (http://www.google.com/brodovi.net)

Сл. 29 Прва бокешка глинена индустрија – Српска циглана (фото-илустрација аутора)

Сл. 30 Изградња магистрале 60-их година 20. века омогућава брзи развој дољих села (фото-илустрација аутора)

Сл. 31 Напуштене куће у Горњем Столиву (фото-илустрација аутора)

Сл. 32 Отац и мајка држали су породицу на окупу (http://www.google.com/images_boka_kotorska)

Сл. 33 Иконостас у кућама православних хришћана (фото-илустрација аутора)

Сл. 34 Народна ношња почетком 20. века (http://www.google.com/images_narodna_nosnja_boka_kotorska)

Сл. 35 Пијаца у Перасту почетком 20. века (http://www.google.com/images_perast)

Сл. 36 Камени мост у Мулу (фото-илустрација аутора)

Сл. 37 Арсенал у Тивту почетком 20. века (http://www.google.com/brodovi.net)

Сл. 38 Плакат паробродарског друштва (http://www.google.com/images_oesterreichischenlloyd)

Сл. 39 Трговачки брод Југооцеаније 21. мај (http://www.google.com/fleetmon.com)

Сл. 40 Трајект између Лепетана и Каменара (http://www.google.com/images_lepetane)

Сл. 41 Аеродром Тиват (http://www.google.com/images_tivat_airport)

Сл. 42 Железничка станица Зеленика (http://www.google.com/images_zelenika)

Сл. 43 Насеље збијеног типа – Горњи Столив 1953. године (Петровић, 3: Село и сеоска кућа у Боки которској, наведено дело, сл. 20)

Сл. 44 Насеље разбијеног типа – Горња Ластва у 20. веку (Божовић, Г: Пројект оживљавања сеоских насеља Тиватског залива, стр. 76)

Сл. 45 Приморска места – Доња Ластва у другој половини 20. века (Божовић, Г: Пројект оживљавања сеоских насеља Тиватског залива, стр. 88)

Сл. 46 Кућа са доње стране пута (фото-илустрација аутора)

Сл. 47 Кућа непосредно уз пут (фото-илустрација аутора)

Сл. 48 Кућа са предњим двориштем (фото-илустрација аутора)

Сл. 49 Атар насеља Муо (http://www.google_earth.com)

Сл. 50 Фабрика сардела у Мулу (фото-илустрација аутора)

Сл. 51 Насеље Муо (http://www.google_earth.com)

Сл. 52 Изградња приобалног пута почетком 20. века изазвала је разбијање урбанистичке матрице насеља оријентисаног на водени саобраћај и привређивање везано за море (рибарство) – (http://www.google.com/images_for_images_muo)

Сл. 53 Цркве Св. Кузме и Дамјана (http://www.google.com/images_for crkva_sv_kuzme_i_damjana_muo)

Сл. 54 Жупна црква – Муо (http://www.google.com/images_for_zupna crkva_muo)

Сл. 55 Атар Прчања (http://www.google_earth.com)

Сл. 56 Капетан Иво Висин, најпознатији становник Прчања – 1852–1859 својим једрењаком опловио је свет (http://www.google.com/images_for_images_prcanj)

Сл. 57 Разгледница Прчања из 1909. године (http://www.google.com/images_for_images_prcanj)

Сл. 58 Насеље Прчањ (http://www.google_earth.com)

Сл. 59 Прчањ (фото-илустрација аутора)

Сл. 60 Богородичин храм Прчањ (фото-илустрација аутора)

Сл. 61 Атар Доњег Столива (http://www.google_earth.com)

Сл. 62 ДУП Доњи Столив (http://www.google.com/urbanisticki_zavod_crne_gore_kotor)

Сл. 63 Насеље Доњи Столив (фото-илустрација аутора)

Сл. 64 Црква Св. Госпе – Доњи Столив (фото-илустрација аутора)

Сл. 65 Атар Горњег Столива (http://www.google_earth.com)

Сл. 66 Густјерна обћинска – изграђена 1877. године (фото-илустрација аутора)

Сл. 67 Остаци старог млина за уље (фото-илустрација аутора)

Сл. 68 Насеље Горњи Столив (Петровић, 3: Село и сеоска кућа у Боки которској, сл. 25)

Сл. 69 Насеље Горњи Столив из 1952. године (Петровић, 3: Село и сеоска кућа у Боки которској, сл. 30)

Сл. 70 Улице су уске и понегде стрме (фото-илустрација аутора)

Сл. 71 Поглед на Цркву Св. Илије и залив (фото-илустрација аутора)

Сл. 72 Црква Св. Ане (фото-илустрација аутора)

Сл. 73 Атар Лепетана (http://www.google_earth.com)

Сл. 74 Лепетане – лука (http://www.google.com/images_for_images_lepetane)

Сл. 75 Попречне стазе решене су у виду степеништа (фото-илустрација аутора)

Сл. 76 Летња олуја у Лепетанима (фото-илустрација аутора)

Сл. 77 Лазар Томановић – премијер Владе Црне Горе од 1907. до 1912. године (http://www.google.com/images_lazar_tomanovic)

Сл. 78 Стара цатара – трајект (http://www.google.com/images_for_images_lepetane)

Сл. 79 Лепетане (http://www.google.com/images_for_images_lepetane)

Сл. 80 Куће се нижу уз главну улицу (http://www.google.com/images_for_images_lepetane)

Сл. 81 ДУП Лепетане (http://www.google.com/urbanisticki_zavod_crne_gore_tivat)

Сл. 82 Насеље се развија изнад Цркве Св. Антуна (фото-илустрација аутора)

Сл. 83 Црква Св. Ане (фото-илустрација аутора)

Сл. 84 Црква Св. Антуна (фото-илустрација аутора)

Сл. 85 Госпа од Анђела – Лепетане (фото-илустрација аутора)

Сл. 86 Атар Већег Брда (http://www.google_earth.com)

Сл. 87 Пут је поплочан и на многим местима прелази у степеништа (фото-илустрација аутора)

Сл. 88 Веће Брдо (фото-илустрација аутора)

Сл. 89 Напуштена спратна кућа на Већем Брду (фото-илустрација аутора)

Сл. 90 Куће су збијене једна уз другу (фото-илустрација аутора)

Сл. 91 Бистјерна у дворишту испред куће (фото-илустрација аутора)

Сл. 92 Црква Св. Илије (фото-илустрација аутора)

Сл. 93 Атар Доње Ластве (http://www.google_earth.com)

Сл. 94 Доња Ластва – данас (http://www.google.com/images_for_images_lastva)

Сл. 95 ДУП Доња Ластва (http://www.google.com/urbanisticki_zavod_crne_gore_tivat)

Сл. 96 Рива и Црква Св. Рока у позадини (фото-илустрација аутора)

Сл. 97 Црква Св. Рока из 1900. године – Доња Ластва (http://www.google.com/images_for_crkva sv_roka_lastva)

Сл. 98 Атар Горње Ластве (http://www.google_earth.com)

Сл. 99 Насеље Горња Ластва (Божовић, Г: Пројект оживљавања сеоских насеља Тиватског залива, стр. 81)

Сл. 100 Улице су уске и кривудаве (фото-илустрација аутора)

Сл. 101 Насељем доминира Црква Мале Госпе (http://www.google.com/images_for crkva_male_gospe_lastva)

Сл. 102 Црква Мале Госпе из 1410. године – Горња Ластва (http://www.google.com/images_for crkva_male_gospe lastva)

Сл. 103 Атар Богдашића (http://www.google_earth.com)

Сл. 104 Напуштено насеље Горњи Богдашићи (фото-илустрација аутора)

Сл. 105 Стари аустроугарски пут (фото-илустрација аутора)

Сл. 106 Црква Св. Петра у Богдашићима (http://www.google.com/images_for_crkva_sv_petra_bogdasici)

Сл. 107 Топографска карта полуострва Врмац (http://www.google.com/images_for_images_vrmac)

Сл. 108 Врмац (http://www.google.com/images_for_images_vrmac)

Сл. 109 Невреме изнад Рисна (фото-илустрација аутора)

Сл. 110 Мањи број кућа на Врмцу изведен је према претходно исцртаним скицама (фото-илустрација аутора)

Сл. 111 Градитељи су најчешће били домаћи људи (фото-илустрација аутора)

Сл. 112 Каменари (Далматинска загора – непозната земља, Загреб, стр. 8)

Сл. 113 Каменолом (фото-илустрација аутора)

Сл. 114 Током 18. и 19. века трговало се бродовима на једра (http://www.google.com/images_jedrenjaci)

Сл. 115 Једрењаке у другој половини 19. века замењују пароброди (http://www.google.com/images_parobrodi)

Сл. 116 Котор почетком 20. века (http://www.google.com/images_for_images_kotor)

Сл. 117 Тиват крајем 20. века (http://www.google.com/images_for_images_tivat)

Сл. 118 Кухиња приземљуше (Којић, Б, Сеоска архитектура у Которском Заливу, С.А.Н. Споменик 1953, стр. 169)

Сл. 119 Опрема приземљуше (Којић, Б, Сеоска архитектура у Которском Заливу, С.А.Н. Споменик 1953, стр. 170)

Сл. 120 Улаз са улице (http://www.google.com/images_for_images_muo)

Сл. 121 Улаз са бока (фото-илустрација аутора)

Сл. 122 Степениште уз зид куће, са задње стране уличног корпуса (преко солара) – (фото-илустрација аутора)

Сл. 123 Веће Брдо – улаз у кућу из задњег дворишта (фото-илустрација аутора)

Сл. 124 Улазни хол у приземљу у средишњем је тракту корпуса (фото-илустрација аутора)

Сл. 125 Предсобље код палаца (фото-илустрација аутора)

Сл. 126 Степениште је најчешће континуирано (фото-илустрација аутора)

Сл. 127 Веза конобе и спрата (www.premium_nekretnine.com)

Сл. 128 Веза приземља и спрата још се понегде одвија подизањем дрвеног капка (фото-илустрација аутора)

Сл. 129 Бачве са вином држе се у крајњем делу конобе (http://www.google.com/images_konoba)

Сл. 130 Веза са спратом остварена је узаним дрвеним степеништем (http://www.google.com/images_konoba)

Сл. 131 Коноба као стамбени простор (http://www.google.com/images_konoba)

Сл. 132 Коноба-ресторан (http://www.google.com/images_konoba)

Сл. 133 Изглед богатије собе у првој половини 20. века (фото-илустрација аутора)

Сл. 134 Мобилијар се најчешће састојао од столица, столова, клупа, кревета, шкрињa (фото-илустрација аутора)

Сл. 135 Дневни боравак крајем 20. века у склопу са кухињом и трпезаријом заузима већи део основе приземља или спрата (фото-илустрација аутора)

Сл. 136 Шала у кући породице Томановић у Лепетанима (фото-илустрација аутора)

Сл. 137 Шала (фото-илустрација аутора)

Сл. 138 Издигуто огњиште са напом у поткровљу куће (фото-илустрација аутора)

Сл. 139 Кухиња у првој половини 20. века (http://www.google.com/images_kuhinja_primorskih_kuca)

Сл. 140 Кухиња у другој половини 20. века (фото-илустрација аутора)

Сл. 141 Кухиња крајем 20. века (фото-илустрација аутора)

Сл. 142 Почетком 20. века вода се прво уводи у дворишта (фото-илустрација аутора)

Сл. 143 Тоалет у дворишту био је у употреби већим делом 20. века (фото-илустрација аутора)

Сл. 144 Улаз у купатило у овом случају је из малог ходника (портик) – (фото-илустрација аутора)

Сл. 145 Модерно купатило крајем 20. века (фото-илустрација аутора)

Сл. 146 Прве приземљуше зидане су каменом без везивних материјала (фото-илустрација аутора)

Сл. 147 Сувозид у пресеку (цртеж аутора)

Сл. 148 Карактеристична приземљуша (фото-илустрација аутора)

Сл. 149 Рачвасти дрвени стуб – соха (фото-илустрација аутора)

Сл. 150 Конструкција крова приземљуше (Медитеранска камена кућа, Институт за туризам, Загреб, стр. 27)

Сл. 151 Приземљуша је данас намењена простору за животиње – Г. Столив (фото-илустрација аутора)

Сл. 152 Простор између спољашњег и унутрашњег зида испуњен је ситним камењем и кречним малтером (фото илустрација аутора)

Сл. 153 Угаони блокови (фото-илустрација аутора)

Сл. 154 Спољни зидови зидали су се боље клесаним квадерима (фото-илустрација аутора)

Сл. 155 Начин фуговања (цртеж аутора)

Сл. 156 Фасада малтерисана црвеним малтером (фото-илустрација аутора)

Сл. 157 Преградни зид (Ђуровић, В: О конструкцијама кућа од 16. до конца 19. века у Которском заливу и њиховим градитељима, С.А.Н. Споменик 1953, стр. 154, сл. 7)

Сл. 158 Греде међуспратне конструкције (Ђуровић, В: О конструкцијама кућа од 16. до конца 19. века у Которском заливу и њиховим градитељима, С.А.Н. Споменик 1953, стр. 155, сл. 8)

Сл. 159 Најчешће су постављене својим краћим странама (фото-илустрација аутора)

Сл. 160 Конзоле од домаћег камена (фото-илустрација аутора)

Сл. 161 Греде су убачене у масивне камене зидове (фото-илустрација аутора)

Сл. 162 Двоводни кров (фото-илустрација аутора)

Сл. 163 Карактеристичан четвороводни кров у Прчању (Ђуровић, В: О конструкцијама кућа од 16. до конца 19. века у Которском заливу и њиховим градитељима, С.А.Н. Споменик 1953, стр. 151, сл. 3)

Сл. 164 Због тешких оштећења, ова видионица морала је бити срушена па поново враћена (фото-илустрација аутора)

Сл. 165 Куће у Горњем Столиву својим лицем окренуте су према падини и мору (фото-илустрација аутора)

Сл. 166 Нагиб терена условио је изградњу већег броја асиметричних објеката – Горњи Столив (фото-илустрација аутора)

Сл. 167 Бочна фасада малтерисана кречним малтером са додатком млевене опеке – Прчањ (фото-илустрација аутора)

Сл. 168 Специјално обрађене фуге са правим и оштрим ивицама (фото-илустрација аутора)

Сл. 169 На овој кући додат је цео спрат (фото-илустрација аутора)

Сл. 170 Неадекватно коришћење различитих материјала приликом реконструкције – камен и опека (фото-илустрација аутора)

Сл. 171 Анекс у задњем делу објекта у потпуном је нескладу са својим предњим делом (фото-илустрација аутора)

Сл. 172 Правилно реконструисан објекат својим стандардима пружа велике могућности (фото-илустрација аутора)

Сл. 173 Камено степениште и подзиди – Горња Ласта (фото-илустрација аутора)

Сл. 174 Маслињаци (фото-илустрација аутора)

Сл. 175 Куће прате конфигурацију терена – Горња Ласта (фото-илустрација аутора)

Сл. 176 Својим задњим делом приземљуша је ослоњена на поплочану улицу – Горња Ласта (фото-илустрација аутора)

Сл. 177 Ритмичко ређање прозора и врата на кући поред мора – Лепетане (фото-илустрација аутора)

Сл. 178 Кућа и простор овде су напуштени у другој половини 20. века – Горњи Богдашићи (фото-илустрација аутора)

Сл. 179 Камено спољашње степениште води до проширења (солар) – Доња Ластва (фото-илустрација аутора)

Сл. 180 Унутрашње степениште – димензије (Ђуровић, В: О конструкцијама кућа од 16. до конца 19. века у Которском заливу и њиховим градитељима, С.А.Н. Споменик 1953, стр. 161, сл. 17)

Сл. 181 Ограда од дрвених стубића (фото-илустрација аутора)

Сл. 182 Ограда од кованог гвожђа (фото-илустрација аутора)

Сл. 183 Прозор приземљуше димензија 30/50 цм (фото-илустрација аутора)

Сл. 184 Прозор спратне куће (фото-илустрација аутора)

Сл. 185 Изнад отвора јавља се свод (фото-илустрација аутора)

Сл. 186 Прозор конобе (фото-илустрација аутора)

Сл. 187 Шкуре (фото-илустрација аутора)

Сл. 188 Допрозорници од армираног бетона (фото-илустрација аутора)

Сл. 189 Прозор и шкуре од алуминијума (фото-илустрација аутора)

Сл. 190 Спољашња двокрилна врата (фото-илустрација аутора)

Сл. 191 Врата са унутрашње стране (Врата у традиционалној архитектури Боке Которске и њихова рестаурација, *Expeditio,* стр. 22)

Сл. 192 Оков са унутрашње стране улазних врата (фото-илустрација аутора)

Сл. 193 Врата са стакленим делом (фото-илустрација аутора)

Сл. 194 Гвоздена врата (фото-илустрација аутора)

Сл. 195 Алуминијумска спољашња врата крајем 20. века (фото-илустрација аутора)

Сл. 196 Пословни простор у приземљу куће (фото-илустрација аутора)

Сл. 197 Унутрашња врата са геометријским мотивима (фото-илустрација аутора)

Сл. 198 Гвоздена квака (фото-илустрација аутора)

Сл. 199 Врата фабричког типа не одговарају овом типу објекта (фото-илустрација аутора)

Сл. 200 Клав (фото-илустрација аутора)

Сл. 201 Реза (фото-илустрација аутора)

Сл. 202 Ручка са салтарелом за подизање резе (фото-илустрација аутора)

Сл. 203 Баштун (фото-илустрација аутора)

Сл. 204 Звекир (фото-илустрација аутора)

Сл. 205 Котали (фото-илустрација аутора)

Сл. 206 Детаљ таванске и кровне конструкције (Ђуровић, В: О конструкцијама кућа од 16. до конца 19. века у Которском заливу и њиховим градитељима, С.А.Н. Споменик 1953, стр. 152, сл. 6)

Сл. 207 Грондали (Петровић, З: Село и сеоска кућа у Боки Которској, стр. 8, сл. 9)

Сл. 208 Детаљ одводних канала (Којић, Б: Сеоска архитектура у Которском Заливу, стр. 170, сл. 6)

Сл. 209 Олук од поцинкованог лима (фото-илустрација аутора)

Сл. 210 Кров од камених плоча – Веће Брдо (фото-илустрација аутора)

Сл. 211 Цреп каналица старог типа, изливена у кречном малтеру (фото-илустрација аутора)

Сл. 212 Каналица (Ђуровић, В: О конструкцијама кућа од 16. до конца 19. века у Которском заливу и њиховим градитељима, С.А.Н. Споменик 1953, стр. 152, сл. 5)

Сл. 213 Цреп типа МЕРИДИАЛ 202 на четвороводном крову – у позадини (фото-илустрација аутора)

Сл. 214 Балкони на низу кућа у центру Прчања (фото-илустрација аутора)

Сл. 215 Симетрија балкона у односу на прозоре и врата на фасади строго се поштује (фото-илустрација аутора)

Сл. 216 Урушени балкон у Доњем Столиву (фото-илустрација аутора)

Сл. 217 Челична шипка спречава станаре да изађу на балкон – Прчањ (фото-илустрација аутора)

Сл. 218 Тераса у нивоу приземља (фото-илустрација аутора)

Сл. 219 Тераса са прочељном терасом у Лепетанима (фото-илустрација аутора)

Сл. 220 Простор испод терасе у овом случају претворен је у стамбени простор (фото-илустрација аутора)

Сл. 221 Тераса је ограђена каменом клупом и наткривена је одрином (фото-илустрација аутора)

Сл. 222 Пергола од армираног бетона (фото-илустрација аутора)

Сл. 223 Ограда од металних профила (фото-илустрација аутора)

Сл. 224 Веће Брдо – прагови прозора и врата у насељима залеђима најчешће су од монолитног камена (фото-илустрација аутора)

Сл. 225 Прагови од корчуланског камена без профилисаног венца (фото-илустрација аутора)

Сл. 226 Прагови од корчуланског камена са профилисаним венцем (фото-илустрација аутора)

Сл. 227 Прагове изнад прозора и врата спаја украсна конзолица са фризом на врху (фото-илустрација аутора)

Сл. 228 Прагови од армираног бетона (фото-илустрација аутора)

Сл. 229 Конзолице са једном рупом *„auriculae"* (фото-илустрација аутора)

Сл. 230 Конзолице *„dentes"* (фото-илустрација аутора)

Сл. 231 Конзолица са унутрашње стране зида, носи греду међуспратне конструкције (фото-илустрација аутора)

Сл. 232 Регуле на балкону у Доњем Столиву (фото-илустрација аутора)

Сл. 233 Прчањ – дрвена скела подупире балкон са доње стране у недостатку регула (фото-илустрација аутора)

Сл. 234 Својим доњим делом фризови належу на горњи праг прозора (фото-илустрација аутора)

Сл. 235 Фриз изнад лучних врата у Доњем Столиву (фото-илустрација аутора)

Сл. 236 Карактеристични балустери на Врмцу (цртеж аутора)

Сл. 237 Тип балустера са три конвексна и конкавна дела (фото-илустрација аутора)

Сл. 238 Ограда балкона од кованог гвожђа (фото-илустрација аутора)

Сл. 239 Нови балустери од армираног бетона немају ништа заједичко са претходним (фото-илустрација аутора)

Сл. 240 Комплекс са прочелним терасама у Барију (Х. Левај, К.: Барокне куће с терасама у Цавтату, Прилог истраживању умјетничких веза Дубровника и Боке которске, стр. 70)

Сл. 241 Палата у Прчању (http://www.google.com/images_for_images_prcanj)

Сл. 242 Низ грађанских кућа у Прчању (фото-илустрација аутора)

Сл. 243 Неадекватно третирање камене фасаде (фото-илустрација аутора)

Сл. 244 Редак пример кружног прозора (фото-илустрација аутора)

Сл. 245 Основа и пресек ране (једноделне) приземљуше (Којић, Б: Горња села на полуострву Врмац, стр. 186, сл. 7)

Сл. 246 Простор приземљуше почетком 20. века шири се по хоризонтали (Којић, Б: Горња села на полуострву Врмац, стр. 186, сл. 7)

Сл. 247 Опрема ентеријера и огњиште приземљуше (Којић, Б: Сеоска архитектура у Которском Заливу, стр. 169, сл. 5)

Сл. 248 Кревет је био нешто ужи и виши у односу на данашњи (Миличић, М: Непозната Далмација)

Сл. 249 Приземљуша подигнута на спрат – Веће Брдо (фото-илустрација аутора)

Сл. 250 Пило (фото-илустрација аутора)

Сл. 251 Жара (фото-илустрација аутора)

Сл. 252 Простор конобе (http://www.google.com/images_konoba)

Сл. 253 Коноба-ресторан (http://www.google.com/images_konoba)

Сл. 254 Гвоздени кревет са почетка 20. века (фото-илустрација аутора)

Сл. 255 Брачни (француски) кревет (http://www.google.com/images_for_images_soba_primorskih_kuca)

Сл. 256 Изглед собе са почетка 20. века (http://www.google.com/images_for_images_soba_primorskih_kuca)

Сл. 257 Комо са мермерним постољем (фото-илустрација аутора)

Сл. 258 Кантунал – ноћни ормарић (фото-илустрација аутора)

Сл. 259 Теписи и ћилими прекривају под од дасака (штица) – (фото-илустрација аутора)

Сл. 260 На прозоре се стављају завесе и драперије (фото-илустрација аутора)

Сл. 261 Карактеристична светиљка (фото-илустрација аутора)

Сл. 262 Кревет купљен у периоду после Другог светског рата (фото-илустрација аутора)

Сл. 263 Плакари фабричке израде (фото-илустрација аутора)

Сл. 264 Изглед собе крајем 20. века (http://www.google.com/images_for_images_soba_primorskih_kuca)

Сл. 265 Креденца (фото-илустрација аутора)

Сл. 266 Троседи, двоседи и фотеље у дневном боравку крајем 20. века (фото-илустрација аутора)

Сл. 267 Репрезентативна просторија „шала" (фото-илустрација аутора)

Сл. 268 Креденца (фото-илустрација аутора)

Сл. 269 Шала (фото-илустрација аутора)

Сл. 270 Подови (фото-илустрација аутора)

Сл. 271 Канапа – барокни отоман (фото-илустрација аутора)

Сл. 272 Слике познатих укућана добијале су почасно место у шали (фото-илустрација аутора)

Сл. 273 Врата са геометријским мотивом (фото-илустрација аутора)

Сл. 274 Лустер купљен у Трсту почетком 20. века (фото илустрација аутора)

Сл. 275 Украсно огледало (фото-илустрација аутора)

Сл. 276 Огњиште са напом на углу калканског зида (Петровић, 3: Село и сеоска кућа у Боки Которској, стр. 10, сл. 13)

Сл. 277 Клупа за седење „шкањ" на подашчаном дрвеном поду (фото-илустрација аутора)

Сл. 278 Димњак на кући у Лепетанима (фото-илустрација аутора)

Сл. 279 Кухињски реквизити (фото-илустрација аутора)

Сл. 280 Сканција и понара (Миличић, М: Непозната Далмација)

Сл. 281 Сканција (фото-илустрација аутора)

Сл. 282 Камено корито са пропусном рупом испод видионице „шкафа" (фото-илустрација аутора)

Сл. 283 Кухиња у периоду после Другог светског рата (фото-илустрација аутора)

Сл. 284 Кухиња крајем 20. века (фото-илустрација аутора)

Сл. 285 Купатило у другој половини 20. века (фото-илустрација аутора)

Сл. 286 Понта породице Томановић у Лепетанима (фото-илустрација аутора)

Сл. 287 Јавно пристаниште Муло – Муо (http://www.google.com/images_for_images_muo)

Сл. 288 Мандраћ – штити барке од буре, југа и јаког невремена (фото-илустрација аутора)

Сл. 289 Тирадур – место за извлачење барки (фото-илустрација аутора)

Сл. 290 Двориште је у предњем делу куће – Горњи Столив (фото-илустрација аутора)

Сл. 291 Авлија приморских кућа (фото-илустрација аутора)

Сл. 292 Терасасти врт у задњем делу куће (фото-илустрација аутора)

Сл. 293 Капија са лучним каменим сводом (фото-илустрација аутора)

Сл. 294 Оградни зид висине преко 2 метра (фото-илустрација аутора)

Сл. 295 Жардин са ниским каменим зидом (фото-илустрација аутора)

Сл. 296 Бистјерна – Горњи Столив (фото-илустрација аутора)

Сл. 297 Бунар – почуо (фото-илустрација аутора)

Сл. 298 Палма цикас стара 104 године (фото-илустрација аутора)

Сл. 299 Лимун (фото-илустрација аутора)

Сл. 300 Камелија у Лепетанима (фото-илустрација аутора)

Сл. 301 Млин за маслине у коноби (фото-илустрација аутора)

Сл. 302 Млин за маслине у Горњем Столиву (Којић, Б: Сеоска архитектура у Которском Заливу, стр. 173, сл. 9)

Сл. 303 Гувно – простор за млаћење жита (фото-илустрација аутора)

Сл. 304 Гувно (Којић, Б: Сеоска архитектура у Которском Заливу, стр. 165, сл. 1)

Сл. 305 Бистјерна на кући у Горњем Столиву (Којић, Б: Сеоска архитектура у Которском Заливу, стр. 170, сл. 6)

Сл. 306 Горњи Столив – гуштерна из 1877. године (фото-илустрација аутора)

Сл. 307 Бистјерна испред куће – Веће Брдо (фото-илустрација аутора)

Сл. 308 Источна обала Јадранског мора (http://www.google_earth.com)

Сл. 309 Уз обалу настала су рибарска насеља (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 15)

Сл. 310 Крашко тло условило је камен као основни грађевински материјал (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, сл. 13)

Сл. 311 Острво Крк (http://www.google_earth.com)

Сл. 312 Острво Премуда (http://www.google_earth.com)

Сл. 313 Острво Хвар (http://www.google_earth.com)

Сл. 314 Острво Брач (http://www.google_earth.com)

Сл. 315 Снег је редак у овим крајевима (http://www.google.com/crometeo.hr)

Сл. 316 Ограда (фото-илустрација аутора)

Сл. 317 Кружно степениште (фото-илустрација аутора)

Сл. 318 Традиционална коноба (http://www.google.com/images_konoba)

Сл. 319 Ресторан коноба (http://www.google.com/images_konoba)

Сл. 320 Стара шкриња (фото-илустрација аутора)

Сл. 321 Гвоздени кревет (фото-илустрација аутора)

Сл. 322 Кревет од масивног дрвета (http://www.google.com/images_sobe_kamenih_kuca)

Сл. 323 У послератном периоду куповао се намештај фабричког типа (http://www.google.com/images_sobe_kamenih_kuca)

Сл. 324 Соба с краја 20. века (http://www.google.com/images_sobe_kamenih_kuca)

Сл. 325 На једном од зидова висило је распело (http://www.google.com/images_sobe_kamenih_kuca)

Сл. 326 Модерно опремљн простор крајем 20. века (http://www.google.com/images_sobe_kamenih_kuca)

Сл. 327 Камин (комин) – (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 94, сл. 250)

Сл. 328 Издигнуто огњиште (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 95)

Сл. 329 Простор око крушне пећи (http://www.google.com/images_krusne_peci)

Сл. 330 Сканција (фото-илустрација аутора)

Сл. 331 Намештај у кухињи (http://www.google.com/images_prostor_kuhinje_u_kamenim_kucama_dalmacije)

Сл. 332 Модерна кухиња у ретро дизајну

Сл. 333 Купатило с краја 20. века

Сл. 334 Рана приземљуша (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 21)

Сл. 335 Приземљушу карактеришу мали отвори (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 34, сл. 493а)

Сл. 336 Почетком 20. века кровови су се још увек покривали каменим плочама (Конзерваторски елаборат насеља Вело Грабље, Загреб, стр. 17)

Сл. 337 Слојеви архитектуре – од приземљуше до спратне куће (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 42)

Сл. 338 Спратна кућа (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 40)

Сл. 339 Сулар (фото-илустрација аутора)

Сл. 340 Балатура (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 98)

Сл. 341 Сувозидни подзиди (фото-илустрација аутора)

Сл. 342 Уградња камена у камени зид (Медитеранска камена кућа, Институт за туризам, Загреб, стр. 9)

Сл. 343 Алати за обраду камена (Далматинска загора – непозната земља, Загреб, стр. 8)

Сл. 344 Камени зид без везива (фото-илустрација аутора)

Сл. 345 Камени зид са два лица (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 52)

Сл. 346 Углови куће изводили су се блоковима веће дужине (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 58)

Сл. 347 Балатура и спољашње степениште (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 98)

Сл. 348 Прозор у пресеку (Конзерваторски елаборат насеља Вело Грабље, Загреб, стр. 21)

Сл. 349 Пресек двострешног луминара на прочељу (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 86)

Сл. 350 Дрвене шкуре (фото-илустрација аутора)

Сл. 351 Карактеристична пуна двокрилна врата (Конзерваторски елаборат насеља Вело Грабље, Загреб, стр. 21)

Сл. 352 Унутрашња дрвена врата (фото-илустрација аутора)

Сл. 353 Покривач од камених плоча дебљине 2–10 цм, димензија 20–100 цм (Медитеранска камена кућа, Институт за туризам, Загреб, стр. 25)

Сл. 354 Детаљ стрехе од камених плоча (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 74)

Сл. 355 Детаљ стрехе са профилисаним рогом често има и лимени олук у другој половини 20. века (Марасовић, К: Традицијска архитектура – предавање, стр. 74)

Сл. 356 Постављање камених плоча (Медитеранска камена кућа, Институт за туризам, Загреб, стр. 29)

Сл. 357 Током 20. века каналица истискује камене плоче (фото-илустрација аутора)

Сл. 358 Тераса у предњем делу објекта наткривена одрином

Сл. 359 Кућа са прочелном терасом у Цавтату (Х. Левај, К: Барокне куће с терасама у Цавтату, прилог истраживању умјетничких веза Дубровника и Боке которске, стр. 220)

Сл. 360 Типична прочелна тераса уз бочну страну дворишта – Цавтат (Х. Левај, К: Барокне куће с терасама у Цавтату, прилог истраживању умјетничких веза Дубровника и Боке которске, стр. 214)

Сл. 361 Најчешће балкон обухвата ширину једног отвора

Сл. 362 Прагови око прозора и врата (Конзерваторски елаборат насеља Вело Грабље, Загреб)

Сл. 363 Конзолице испод стрехе које придржавају камени одводни канал (фото-илустрација аутора)

Сл. 364 Фриз изнад лучних врата (Х. Левај, К: Барокне куће с терасама у Цавтату, прилог истраживању умјетничких веза Дубровника и Боке которске, стр. 220)

Сл. 365 Оригинални камени балустери (Х. Левај, К: Барокне куће с терасама у Цавтату, прилог истраживању умјетничких веза Дубровника и Боке которске, стр. 220)

Сл. 366 Имитације балустера од армираног бетона

Сл. 367 Јужни Јадран (http://www.google_earth.com)

Сл. 368 Литица изнад Св. Стефана (http://www.google.com/images_sv_stefan)

Сл. 369 Поглед на Будвански залив (http://www.google.com/images_sv_stefan)

Сл. 370 Дрвено степениште (фото-илустрација аутора)

Сл. 371 Степениште обложено керамичким плочицама (фото-илустрација аутора)

Сл. 372 Коноба некад (http://www.google.com/images_stara_konoba)

Сл. 373 Коноба-ресторан данас (http://www.google.com/images_stara_konoba)

Сл. 374 Војнички кофер (фото-илустрација аутора)

Сл. 375 Почетком 20. века соба је била скромно опремљена (фото-илустрација аутора)

Сл. 376 У собе се уводе француски кревети (фото-илустрација аутора)

Сл. 377 Модерна спаваћа соба (http://www.google.com/images_spavaca_soba_kamenih_kuca_danas)

Сл. 378 Руинирани ентеријер дневне собе у Паштровићима (фото-илустрација аутора)

Сл. 379 Дневна соба у новом амбијенту – крајем 20. века (http://www.google.com/images_dnevna_soba_kamenih_kuca_danas)

Сл. 380 Клупа за седење – шкањ (фото-илустрација аутора)

Сл. 381 Купатило с краја 20. века (фото-илустрација аутора)

Сл. 382 Низ у Тудоровићима (фото-илустрација аутора)

Сл. 383 Спратна кућа у Паштровићима (фото-илустрација аутора)

Сл. 384 У близини старих кућа граде се нови објекти који ни формом ни величином не одговарају постојећим (фото-илустрација аутора)

Сл. 385 Камено степениште – Тудоровићи (фото-илустрација аутора)

Сл. 386 Спољашње степениште обложено мермерним плочама – Петровац (фото-илустрација аутора)

Сл. 387 Карактеристичан призор у Паштровићима (фото-илустрација аутора)

Сл. 388 Дрвене шкуре (фото-илустрација аутора)

Сл. 389 Двокрилна врата мањих димензија (фото-илустрација аутора)

Сл. 390 Врата од алуминијума (фото-илустрација аутора)

Сл. 391 Квака спољашњих врата (www.montenegrina.net)

Сл. 392 Стреха на једноводном крову у Паштровићима од камених плоча (фото-илустрација аутора)

Сл. 393 Кровни покривач, цреп каналица (фото-илустрација аутора)

Сл. 394 Балкон обухвата ширину једног отвора – кућа на риви у Петровцу (фото-илустрација аутора)

Сл. 395 Код слободностојећих кућа, на нивоу високог приземља развија се тераса (фото-илустрација аутора)

Сл. 396 Тераса се налази на волту, кроз који се улази у конобу (фото-илустрација аутора)

Сл. 397 Конзоле *auriculae* и *dentes* на кући у Петровцу (фото-илустрација аутора)

Сл. 398 На кућама горњих села конзолице на прозорима су скромније (фото-илустрација аутора)

Сл. 399 Новокомпоновани балустери (фото-илустрација аутора)

Сл.400 Ситуациони план са приказом основа приземља (Грбић, М, Грбић, Д: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 1)

Сл. 401 Ситуациони план са приказом основа кровова (Грбић, М, Грбић, Д: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 2)

Сл. 402 Основе и фасаде ТИП 1(Грбић, М, Грбић, Д: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 3)

Сл. 403 Основе и фасаде ТИП 2 (Грбић, М, Грбић, Д: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 4)

Сл. 404 Основе и фасаде ТИП 3 (Грбић, М., Грбић, Д.: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 5)

Сл. 405 Основе и фасаде ТИП 4 (Грбић, М., Грбић, Д.: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 6)

Сл. 406 Основе и фасаде ТИП 5 (Грбић, М, Грбић, Д: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 7)

Сл. 407 Основе и фасаде ТИП 6 (Грбић, М, Грбић, Д: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 8)

Сл. 408 Основе и фасаде ТИП 7 (Грбић, М, Грбић, Д: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 9)

Сл. 409 Основе и фасаде ТИП 8 (Грбић, М, Грбић, Д: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 10)

Сл. 410 Пресек кроз насеље (Грбић, М, Грбић, Д: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 11)

Сл. 411 Фронтални изглед насеља (Грбић, М, Грбић, Д: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 12)

Сл. 412 Изометријски приказ насеља (Грбић, М, Грбић, Д: Идејни пројекат насеља Ивановићи, сл. 13)

Речник

1. Двориште

авлија – двориште пред кућом (приморска места)
банкина – камена ограда
баштина – њива
баштун – шипка од кованог гвожђа која обезбеђује врата конобе и врата авлије са унутрашње стране
бистјерна – цистерна за сакупљање кишнице
чатрња – бунар који скупља воду са крова
долац – подзидана тераса ради обраде земље
двор – двориште пред кућом (горња села)
дворине – ограђени простор за боравак стоке
густјерна, гуштерна (штерна) – цистерна за воду
гувно (гумно) – кружни поплочани плато ограђен каменим зидом, за млаћење жита
„јардин“ – мали врт у дворишту оивичен ниским каменим зидом
клав – систем затварања врата
костањ – кестен
мурва – дуд
одрина – лоза
пат (итал. *pato*) – четвртаста греда
пергола – носач за лозу
пижуо – камена клупа за седење
почуо – бунар у авлији
порта – улазна капија
скалине – спољашње камене степенице које воде до главног улаза на спрату
солар – завршни подест спољашњих камених степеница који веже двориште са спратом
тараца – поплочана тераса
„торијун“ – земља ограђена каменом око шипка, палми, егзотичног цвећа
веранда – отворени трем на кући

2. Кућа

димавица – помоћна зграда за сушење меса
јапненица – кречана
на ластавицу – кућа са двоводним кровом
на падиљон – кућа са четвороводним кровом
палац – тип капетанске куће
приземљуша (потлеушица) – приземна кућа
већа кућа – главна зграда

3. Делови куће

балатура – ненаткривена тераса која води на спрат и затвара улаз у конобу
камара (соба) – одвојено одељење за спавање
коноба – најнижа приземна етажа
кужина – кухиња
портела – омањи отвор на поду првог спрата за силазак у конобу
портик – мали претпростор на уласку у кућу
„stanza“ – соба (итал.)
шала – репрезентативна просторија у капетанским кућама
шуфит – ненастањено поткровље

4. Конструкције и материјали

ћерамида – кровни покривач у виду олучастог црепа
грондал – камени олук од корчуланског камена
клак – живи креч
кострат – подне даске
котал – кровни венац од камених плоча
крабуч – рог
праг – камени део који уоквирава отворе у зидовима
регула – камене конзоле које носе тешке камене балконе
скале – дрвене степенице
слеме – греда слеменаче
соха – рачвасти дрвени стуб у конструкцији крова
соврња (лат. sauornam) – испуна дебелог каменог зида ситнијим каменом
шкриле – камене плоче као кровни покривач
шкура – спољашњи дрвени капци

штица – даска
телер – прозорско крило
тикула – свод од опеке
вацада – правилни камени клесаник
видионица, видјелица, луминариј – доградња на фасади и крову у облику калкана са једноводним или двоводним кровом
волт, волат – камени свод
жалузина – дрвени капак са покретним крилцима

5. Опрема ентеријера

калавета – врста кревета рађена од две паралелне греде, на које су се под правим углом прибијале даске
канапа – отоман обрађен у барокном стилу
кантунал, комодин – ноћни ормарић
катрига – столица
кочета – врста кревета која је имала још и странице уз главу и ноге
комин – огњиште
комо – ормарић за постељину са неколико фиока и мермерним постољем
комодина – ноћни ормарић
креденца – комад намештаја, ормар из два дела за чување посуђа
мутап – најједноставнија врста постеље на поду
напа – звоно за хватање дима
одар – кревет од сламе и вуненог покривача
пањега – удубљење у зиду за одлагање ствари
пасаман – ограда унутрашњег степеништа
понара – отворени сандук за одлагање кухињских артикала
сканција – нека врста висеће отворене сталаже, састављене од више хоризонталних полица, за смештај стоног посуђа
шкафа, лавел – камено корито са пропусном рупом за прање посуђа (камена судопера)
шкањ – дрвена клупа око огњишта без наслона
шкриња – сандук за веш
шпахер – шпорет на дрва
тремо – шкриња са огледалом

6. Покућство

бадањ – дубока бачва за гњечење грожђа
бијце – ткани прекривач
боланча – кантар
бронзин – велики бакарни лонац који се качи на камастре
црепуља – пекач за погаче
црипња – пекач
чикара – шоља
дрвена букара – велика, обично од пола литре, дрвена чаша
граделе – роштиљ од кованог гвожђа
гранач – лежаљка направљена од чвршћег материјала, која се ексерима причвршћивала за две даске полегнуте на трупце
кацијола – кутлача
каменица – камена посуда за чување уља
кашун – шкриња, велика дрвена кутија
кочул – суд за кување
комоштре, камастре (итал. camastro) – ланци над огњиштем
кртоли – врста плетене корпе
кућерин – чајна кашичица
ланцун (итал. lenzuolo) – чаршав
мушкини, мотике, дуплаши и шћапи – алат
ожица – кашика
пило – камени суд за држање уља
пињате – шерпе и лонци
пирун – виљушка
попећак – справа за пепео и за подизање пекача
решето – сито
ромијенча – бакарни суд за воду
шкреванац – гвожђе за разгртање жара
шупјача – цедиљка
тећа – кухињска посуда
торкул – суд за маслине
тринога – ниски троножац од кованог гвожђа на огњишту
варјак – варјача
врича – врећа

жара – посуда од камена или печене глине са две ручке (ћуп)
жмул – чаша
жрвањ – справа са ручком за ручно млевење жита

7. Остало

бура – северни ветар
чивере, траље – дрвена носила за грађевински и други материјал
колачун – платнени подметач који су жене носиле на глави
мандраћ – заклон за барке, мала лука за чамце
муло – веће пристаниште за бродове
понта – истурени део обале
шкуна – трговачки брод на једра
тирадур – место за извлачење барки

Прилог 1

Пројекат санационих радова на породичној кући Росанде Томановић у Лепетанима

Образложење идејне скице

Приликом израде скице за санацију предметног објекта, према жељи инвеститора, водило се рачуна о следећим условима:

- да се приликом санационих захвата концепција објекта не мења
- да архитектонски изглед објекта остане аутентичан
- да инвестициони трошкови буду што мањи.

Користећи прописе за отклањање последица катастрофалног земљотреса, праксе и сугестије Завода за заштиту споменика културе, у овом прилогу је дата шематска скица најосновнијих санационих радова који су урађени у првој половини 80-их година 20. века.

Увидом на лицу места и снимком постојећег стања, уочено је да објекат конструктивно има два дела и да се ослања на суседну зграду без прописаног дилатационог зида.

Зидови су од ломљеног камена са одговарајућом фасадом од штокованих квадара. Међуспратне конструкције су од дрвених греда са растером од обичних дасака и плафоном од летава, трске и малтера. Осим камене преграде у приземљу, остале преграде су од дасака, летава и малтера (мулегин). Кров је делимично покривен каналицом а делимично фалцованим црепом.

Утезање објекта, на коме се запажају мање пукотине у каменим зидовима и које не указују на већа оштећења, извршено је челичним шипкама Ф 20 мм, анкерованим у одговарујућим челичним плочама дебљине 10 мм или попречним арматурним бетонским гредама за укрућење.

Појачани профил затега је услов јер је предвиђено утезање зидова само са унутрашње стране, како се не би кварила спољашња фасада.

Армиране бетонске греде за укрућење изведене су поред постојећих зидова на простору изнад унутрашњих врата до плафона. У висини постојећег кровног венца израђен је армирано-бетонски серклаж са новим венцем, повезан са попречним гредама за укрућење (без демонтаже кровне конструкције).

Детаљи о опису ових радова дати су у наставку текста у делу са прикаченим скицама.

Осим већ наведеног, дата је и препорука инвеститору да се:

- постави нови бродски под изнад постојећег патоса;
- израде нови плафони у просторијама у којима је он оштећен и склон паду;
- инјектирају све пукотине у дебелим каменим зидовима;
- уграде вентилационе цеви на постојећим канализационим вертикалама.

Тешко је било унапред претпоставити све ситније грађевинске занатске радове, као што су: поправка столарије, крпљење малтера у зидовима, молерај, претресање крова, местимично инјектирање фасаде и сл. Све такве радове извођач и инвеститор са својим техничким представником решавали су у току изградње на лицу места.

Приликом адаптирања ових типова објеката, врло је важно наћи раднике са одговарајућим искуством и опремом за ову врсту радова.

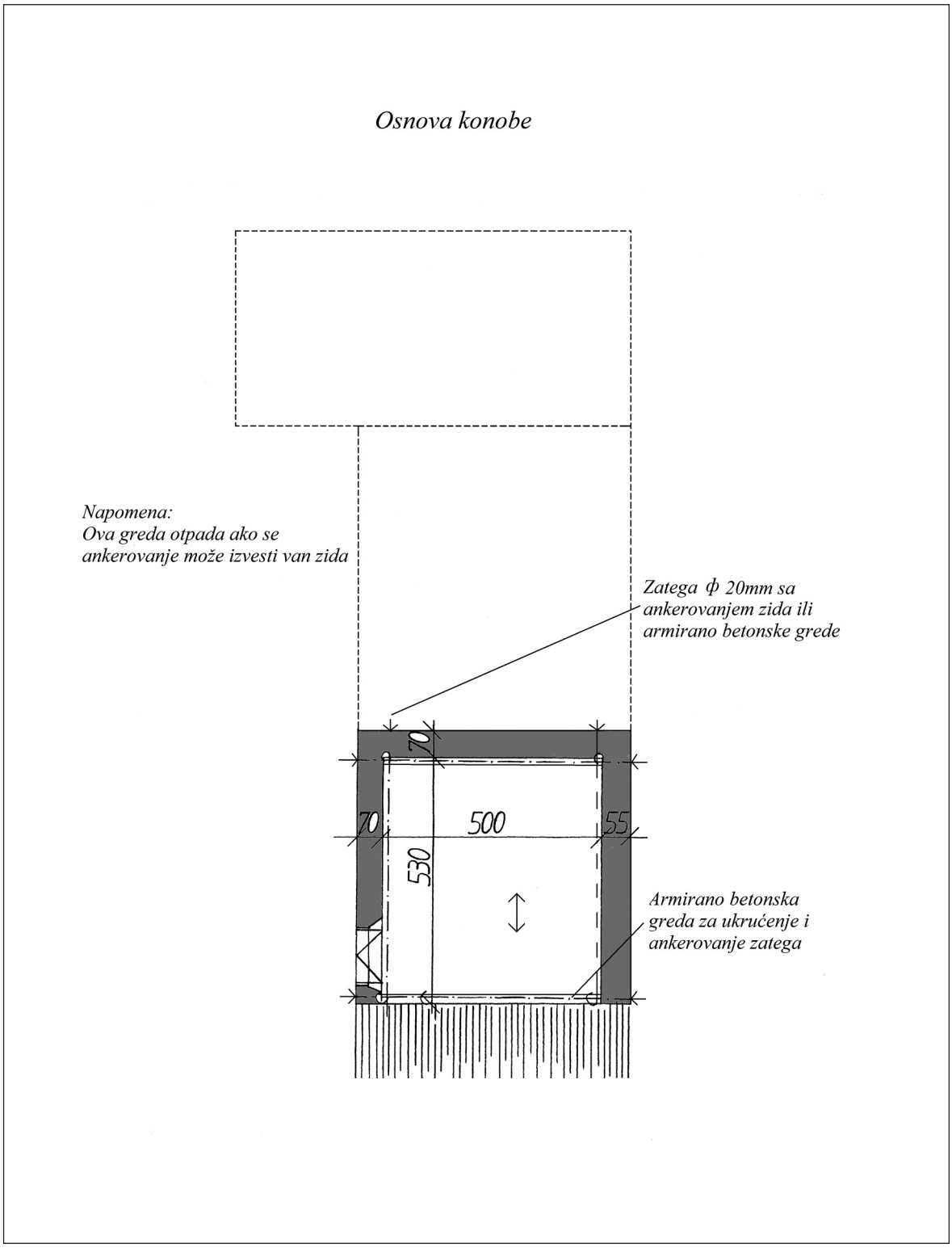
Osnova konobe
Napomena:
Ova greda otpada ako se
ankerovanje može izvesti van zida
Zatega ϕ 20mm sa
ankerovanjem zida ili
armirano betonske grede
70
70
500
55
530
Armirano betonska
greda za ukrućenje i
ankerovanje zatega

Сл. 1

Osnova prizemlja

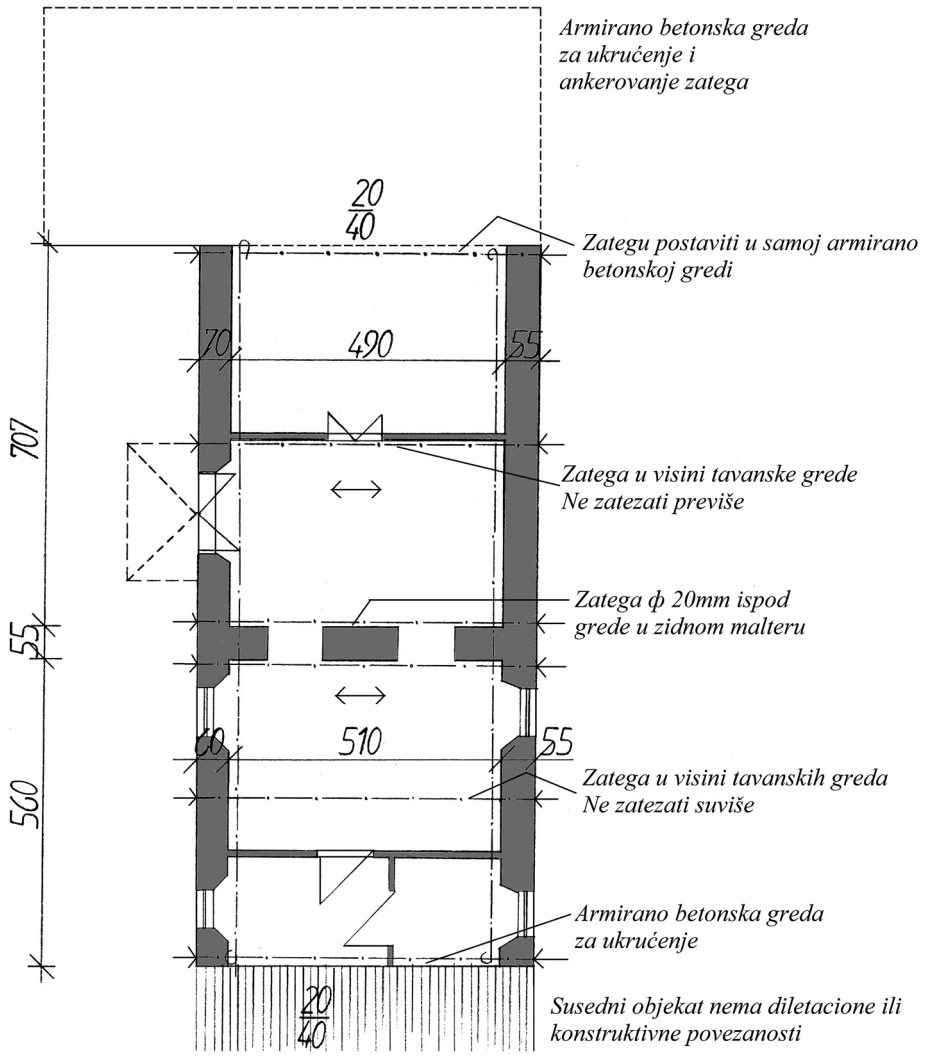

Сл. 2

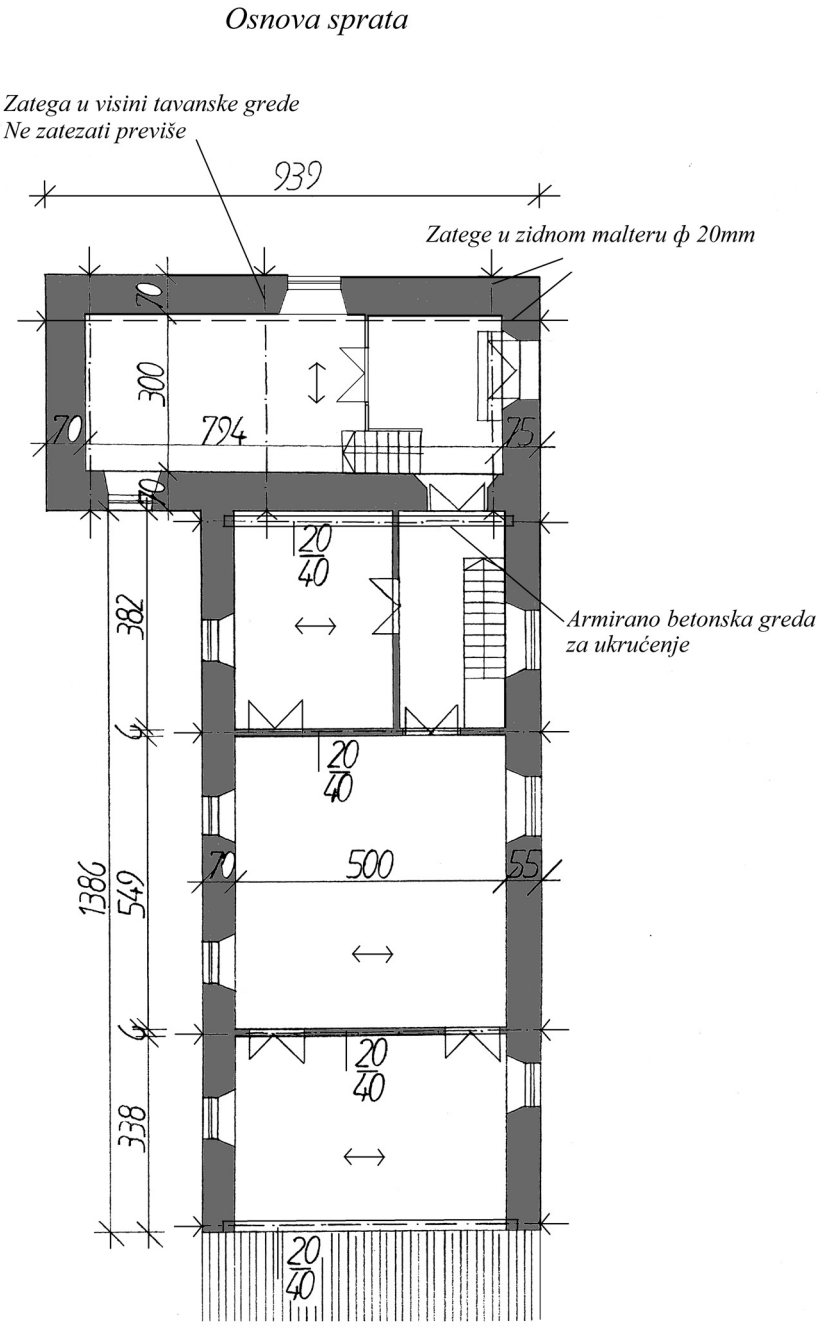
Osnova sprata
Zatega u visini tavanske grede
Ne zatezati previše
939
Zatege u zidnom malteru ϕ 20mm
70
300
70
794
75
70
20
40
382
Armirano betonska greda
za ukrućenje
20
40
1386
549
70
500
55
20
40
338
20
40

Сл. 3

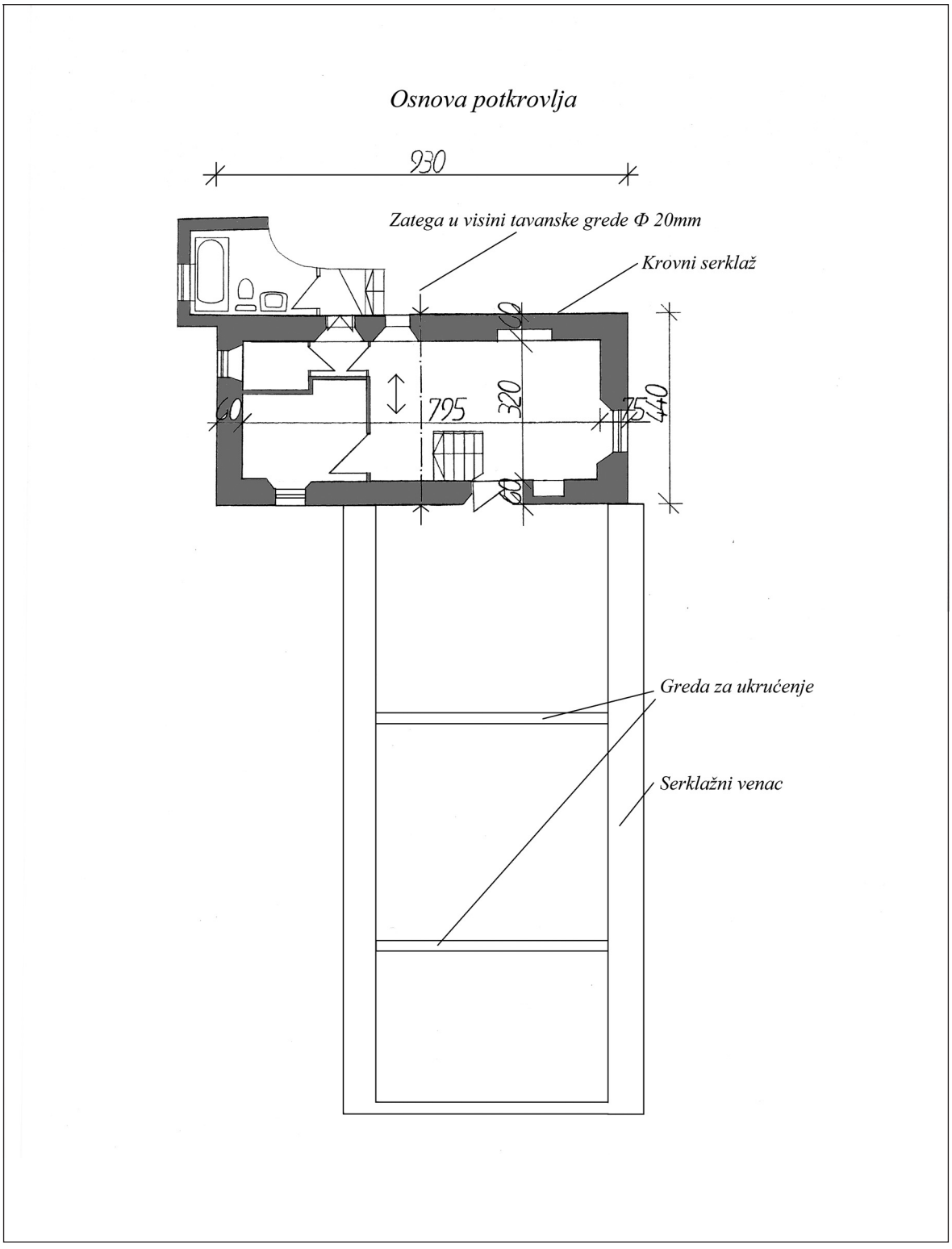
Osnova potkrovlja
930
Zatega u visini tavanske grede Φ 20mm
Krovni serklaž
60
795
320
75
440
60
Greda za ukrućenje
Serklažni venac

Сл. 4

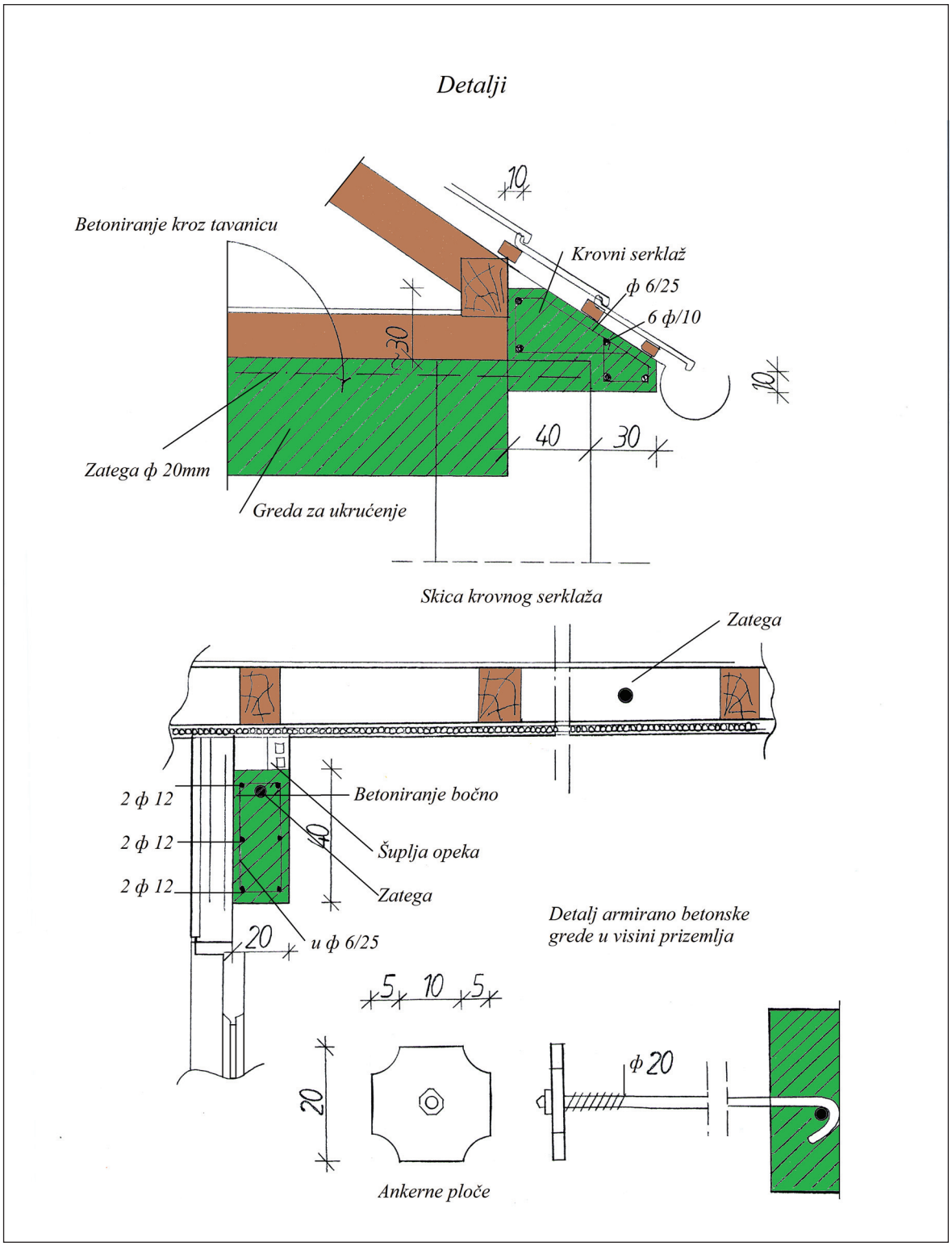
Detalji
10
Betoniranje kroz tavanicu
Krovni serklaž
ф 6/25
6 ф/10
30
10
40
30
Zatega ф 20mm
Greda za ukrućenje
Skica krovnog serklaža
Zatega
2 ф 12
2 ф 12
2 ф 12
Betoniranje bočno
Šuplja opeka
Zatega
40
20
u ф 6/25
Detalj armirano betonske
grede u visini prizemlja
5
10
5
20
ф 20
Ankerne ploče

Сл. 5

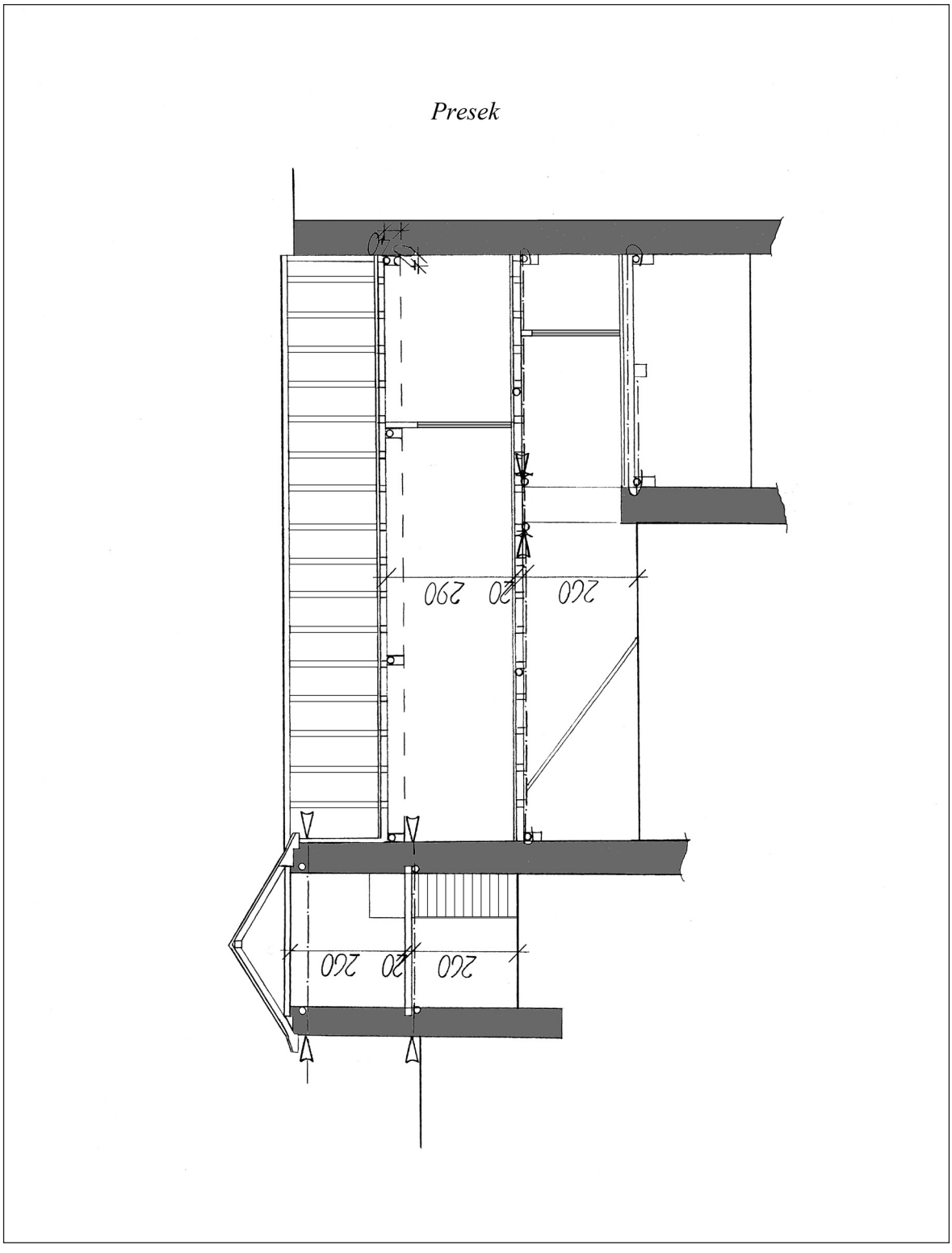

Сл. 6

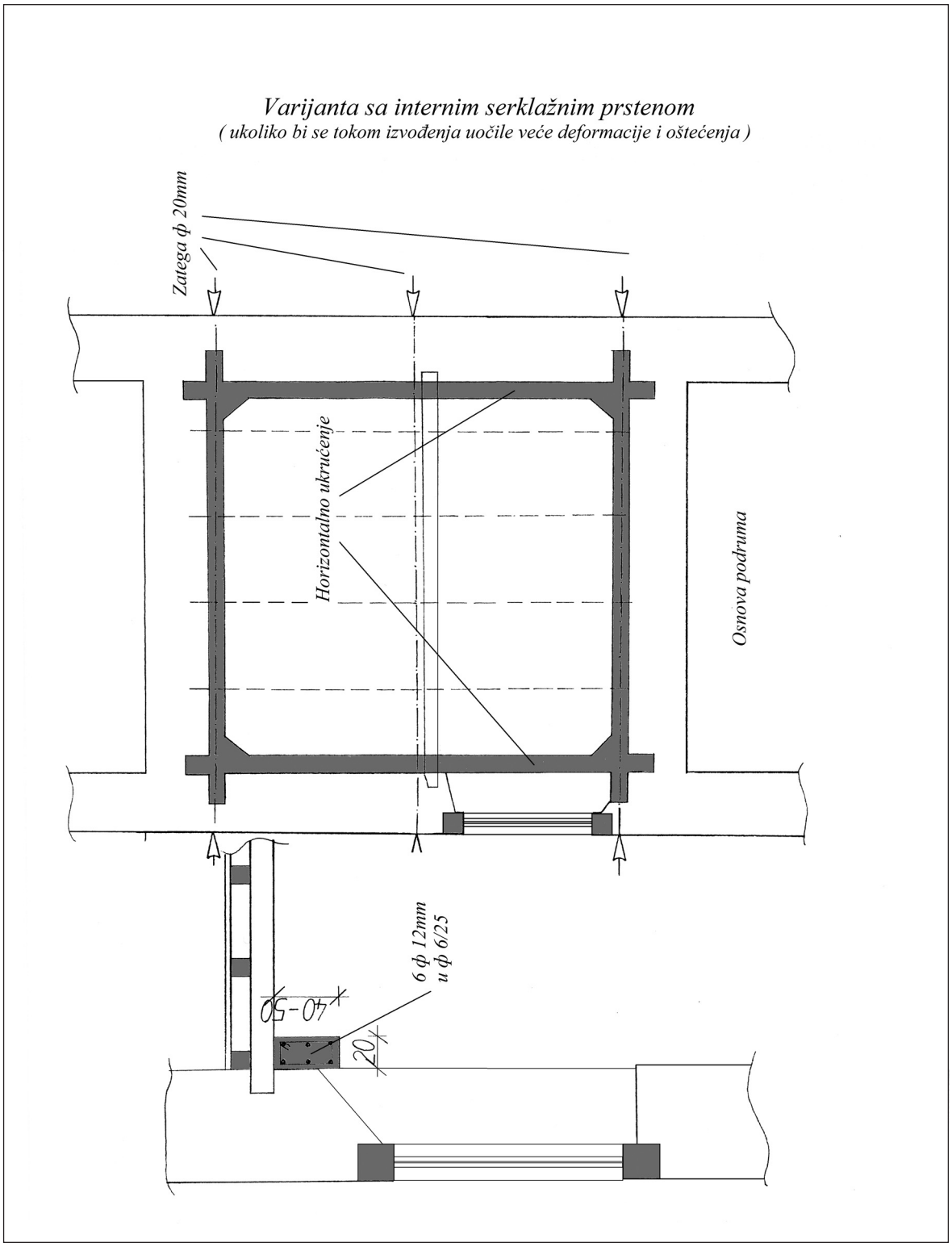
Varijanta sa internim serklažnim prstenom
(ukoliko bi se tokom izvođenja uočile veće deformacije i oštećenja)
Zatega ф 20mm
Horizontalno ukrućenje
Osnova podruma
6 ф 12mm
и ф 6/25
05-07
20

Сл. 7

Предмер конструктивних радова за осигурање објекта на сеизмику

1. Бушење рупа у зиду од ломљеног камена са обрађеном фасадом за монтажу затега. Зидови су дебљине од 55 до 75 цм.

   - Подрум – 4 ком.
   - Приземље – 14 ком.
   - Спрат I – 18 ком.
   - Спрат II – 2 ком.

   Укупно = 38 ком.

2. Израда и монтажа затега Ф 20 мм према датом детаљу и плану позиција, израдом навоја и кука, крпљењем бушотина и коначно утезањем по коначном везивању бетона. Укупна дужина = 155 метара.

3. Израда и монтажа анкерних гвоздених плоча дебљине 10 мм, величине 20 х 20 цм према датом детаљу.

   - подрум – 4 ком.
   - приземље – 16 ком.
   - спрат I – 18 ком.
   - спрат II – 2 ком.

   Укупно = 40 ком.

4. Израда армирано-бетонских греда за укрућење МБ 200, ЧО 200, према датом детаљу, са штемовањем ослонаца дубине 20 цм.

   Укупно (подрум, приземље и спрат) = 3,45 м^3.

5. Израда армирано-бетонског венца серклажа, МБ 200, ЧО 200, према датом детаљу.

   Укупно (спрат I и II) = 8,3 м^3.

Прилог 2

Реконструкција и ревитализација капетанске куће (палац) из 1842. године у Лепетанима – Бока Которска

Рад је публикован на 12. међународном скупу INDIS
Нови Сад, 2012.

ЗАГЛАВЉЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ INDIS 2012

Mr Dušan TOMANOVIĆ

РЕКОНСТРУКЦИЈА И РЕВИТАЛИЗАЦИЈА КАПЕТАНСКЕ КУЋЕ (ПАЛАЦ) ИЗ 1842. ГОД. У ЛЕПЕТАНИМА — БОКА КОТОРСКА

Резиме: У овом раду дат је пример реконструкције и ревитализације капетанске куће у месту Лепетани, која због високог степена оштећења од 1979. није у употреби. Овај тип објекта у архитектонском смислу један је од најлепших примера куће поморца капетана с почетка 19. века, куће са приземљем, спратом и корисним поткровљем. Приликом санације, у потпуности је задржан изворни једноставни изглед и склад традиционалног градитељства. Нова санација базирана је на реконструкцији виталних носивих елемената. Код статичког прорачуна водило се рачуна о томе да се објекат налази у IX сеизмичкој зони према скали МЦС. Сви нови конструктивни елементи урађени су са унутрашње стране и нису видљиви на фасади. Новопројектовано стање намењено је за петочлану породицу, у потпуности поштује четвртасту основу целе куће. Радови на обнови овог објекта трајали су 2001–2003. године са мањим прекидима.

Кључне речи: реконструкција, ревитализација, капетанска кућа, Бока которска, Лепетани.

RECONSTRUCTION AND REVITALIZATION OF THE CAPTAIN'S HOUSE DATING FROM 1842. IN LEPETANI – THE BAY OF KOTOR

Summary: This paper provides an example of reconstruction and revitalization of the captain's house in Lepetani, which suffered extensive damage and has not been in use since 1979. In architectural sense, this type of house is one of the finest examples of marine captain house in the 19th century, a house with a ground floor, first floor and a useful loft. During reconstruction, the house retained original plain appearance and harmony of traditional domestic architecture. New restoration is based on the reconstruction of vital structural elements. The structural analysis took into account that the object is in IXth seismic zone, according to MCS scale. All new construction elements are built inside and are not visible on the facade. The newly designed condition is intended for a family of five and it fully complies with rectangular base of the entire house. House revival lasted from 2001-2003 with minor interruptions.

Key words: reconstruction, revitalization, captain's house, the bay of Kotor, Lepetani.

Мр арх. Душан Томанивић, Факултет Техничких наука Универзитета у Приштини, 28000 Косовска Митровица, Кнеза Милоша бр. 4, e-mail: dusantomy@gmail.com

1. Увод

Индивидуални стамбени објекат спратности П+Сп+Пк (палац) изграђен је 1842. године у месту Лепетани, за капетана дуге пловидбе Спиридона Томановића. Пројектовао га је италијански архитекта Боријани, а оригинали пројекта налазе се у Архиву града Котора [1]. Кућа је лоцирана на саобраћајници Лепетане–Столив која иде уз море, а постављајући кућу тј. њену дужу страну паралелно са изохипсама терена, главна фасада добила је југозападну оријентацију. Море је у тренутку настајања ове куће имало функцију главне и једине саобраћајнице, па су понта и мало пристаниште тада припадали кући. Када су почетком 20. века аустроугарске власти почеле да граде приобални пут, кућа бива одсечена од мора, а таква ситуација задржала се и до данас.

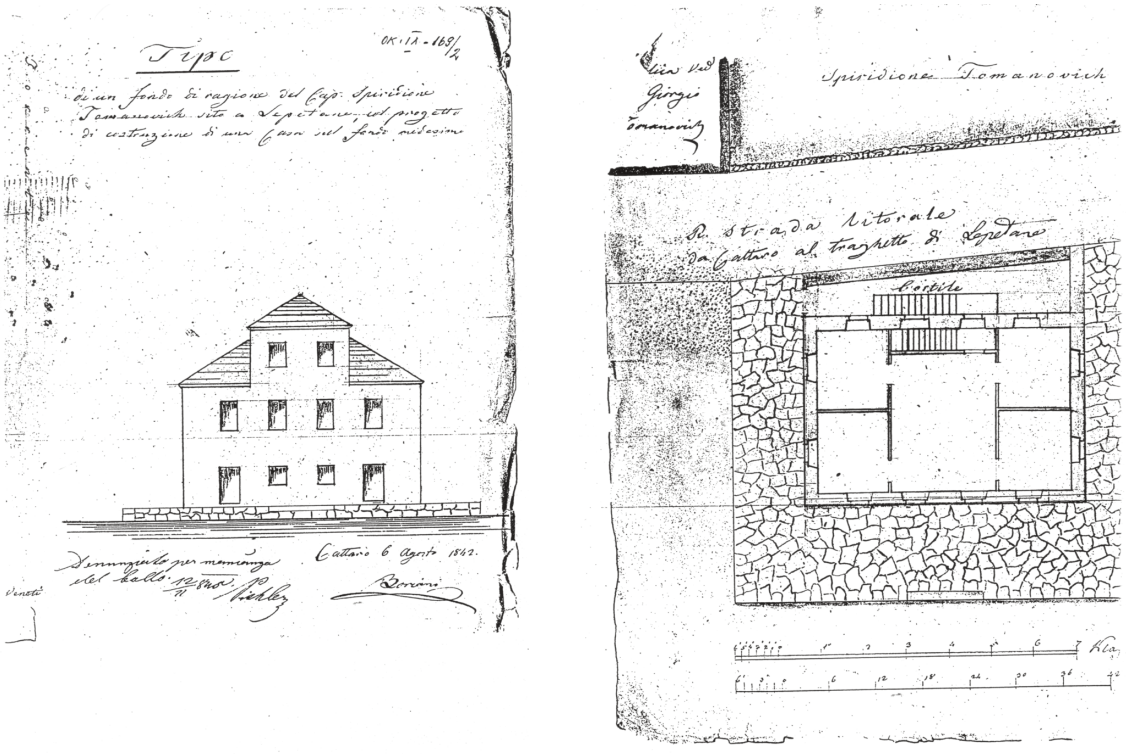

Слике 1 и 2 Документ ОК.ИХ-169/1 и 169/2 – Оригинални цртеж куће у Лепетанима, арх. Боријани, 1842.

Овај тип објекта редовно има унутрашње двориште са задње стране куће, које је опасано високим каменим зидом а поплочано правоугаоним каменим плочама из локалних каменолома.

У приземљу ове куће налазиле су се економске просторије (конобе). У њима се није живело, а имале су директну везу са морем и највише су служиле у ту сврху (остављање рибарских мрежа, алата, понекад и мањих чамаца током зимских месеци). Због дужине објекта од 13,2 м, основа конобе дели се на две једнаке половине дебелим каменим зидом. Везе између конобе и спрата на примеру ове куће није било.

На спрат се улазило из авлије помоћу спољашњих камених степеница (скалине). Постављене су уз сам објекат са задње (североисточне) стране куће. Преко солара[1] и добро обезбеђених

[1] Солар – завршни подест спољашњих камених степеница који веже двориште са спратом

улазних врата улазило се у портик[2] . Десно од улаза налазиле су се улазне степенице које су водиле у поткровље. Од улазног хола право спрат је организован по шеми палаца „*la casa di un padron, quattro stanze un salon*“ [2], један салон и четири собе које га окружују. Салон (шала)[3] је свечана просторија, док се у остале четири собе живело и спавало. После Другог светског рата, једна од соба на овом спрату (од улаза десно) претворена је у кухињу са трпезаријом.

До поткровља се долазило из централног степенишног хола на првом спрату, узаним степеницама постављеним уз задњи зид куће. Невелик простор видионице[4] био је подељен на две просторије, од којих је прва била кухиња са огњиштем и димњаком, где се припремала храна, док је друга служила као трпезарија и била је окренута ка југозападу са своја два прозора на фронталној фасади.

Одвајање спратова, групација и комуникација сведоче нам о радикалним променама у градњи и пројектовању објеката на овом подручју у 19. веку у поређењу са претходним периодом [3]. Ова и овако организована кућа служила је за становање све до катастрофалног земљотреса који је погодио Црногорско приморје 1979. године.

[2] Портик – мали претпростор на уласку у кућу

[3] Шала – централно постављен простор за пријем гостију приликом породичних свечаности (свадби, крштења, крсних слава), али је коришћен и за свакодневни живот

[4] Доградња на фасади, у овом случају је са четвороводним кровом

2. Материјали и методе

У овом раду ћу анализирати:

• реконструкцију објекта и
• ревитализацију објекта.

2.1. Реконструкција објекта

На захтев новог власника (породица Блажевић), од 2001. до 2003. године урађена је реконструкција и ревитализација овог објекта, који од 1979. године није био у функцији. Пре почетка радова, било је важно добро снимити објекат (основу, фасаде) да би се он правилно вратио у првобитни облик. Стање објекта пре почетка реконструкције било је такво да су ефективни били једино спољашњи зидови. И они су били оштећени, нарочито фронтални зид са видионицом и висином од 9 м. Зидови су се радили од клесаних или приклесаних камених блокова са испуном од ситног камена (соврња – *lat. sauornam*) [4]. Малтерске спојнице генерално представљају „слаба места“ у зиду, поготово када је за зидање употребљен малтер лошег квалитета [5]. Традиционално градитељство познаје различите типове кречних малтера: са додатком старих уља, туцане опеке, земље црвенице (*ital. terra rossa*) итд. [6]. Иако је било покушаја да се видионица повеже са остатком грађевине, помоћу дрвених греда — затега и железних котви, тзв. „кључева“ (*ital. capochiave*), за време земљотреса на месту дисконтинуитета, односно сужења зидног фасадног платна, долази до концентрације напона и пуцања по хоризонталној спојници, па чак и до пада читаве видионице [7].

Слике 3, 4, 5 и 6 Изглед куће пре и у почетку обнове

Организације као што су „*The Masonry Society*“ и „*Federal Emergency Management Agency*“ утврдиле су након бројних земљотреса да оштећења неармираних зидова изазивају већу материјалну штету и већи број изгубљених људских живота него било који други конструктивни елемент [8], [9].

С обзиром на то да је кућа претрпела видна оштећења у земљотресу 1979. године, санација се заснивала на реконструкцији виталних носивих елемената. Тако је крутост објекта осигурана паром средишњих масивних АБ платана, која својим континуитетом висински затварају комплетан објекат, с посебношћу статички оправдане 50%-не редукције површина попречних пресека платна у нивоу поткровља. АБ платна су изведена на начин да својим ивичним стубовима, вредношћу њихових ширина, улазе у масивне фасадне камене зидове, остварујући тако у битној мери спрезање нове конструкције са постојећом старом конструкцијом. Паралелно са АБ платнима, од темеља тј. основе партера, читавом висином провлаче се такође и АБ стубови који се завршавају у првом од два поткровна АБ серклажна венца. Зидови који су напукли инјектирани су цементним малтером, а потом су фугирани. Диспозиција рачунског сеизмичког оптерећења подразумевала је утицаје IX степена MCS скале.

Постојећи тракасти темељи масивних фасадних камених зидова добијају велико АБ ојачање у виду упоредних греда „Л“ пресека којима се остварује повећање компактне површине темеља, као и знатан пораст крутости истих.

Међуспратне конструкције спрата и поткровља решене су ЛМТ таваницама које покривају читаву површину основа, завршавајући анкерним АБ венцем, уклештеним у масивним фасадним зидовима. На том споју инјектирање цементном емулзијом било је од примарне важности.

Дворишни приступни плато са степеништем је једна АБ рамовска конструкција која носи ЛМТ плочу „тараце“ и придржава један крак дворишног степеништа.

Диспозицијско решење кровне конструкције, као и распоред преградних зидова у поткровљу, диктирао је конструктивну интервенцију у нивоу међуспратне конструкције поткровља. Кров у суштини чине два четвороводна крова постављена један на други. Нижи, већи, покрива габарит куће, док је други постављен попреко на њега изнад средишње надградње.

Слике 7 и 8 Због излетања, предња фасада је морала бити срушена

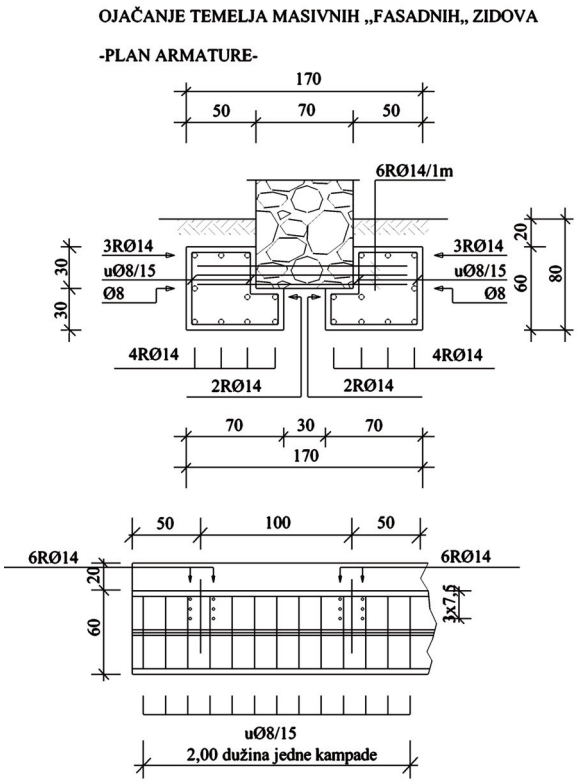

Слика 9 Ојачање темеља масивних фасадних зидова

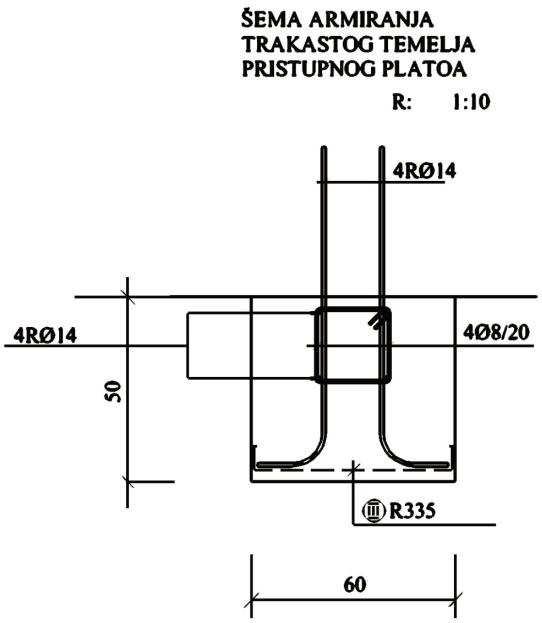

Слика 10 Шема армирања тракастог темеља приступног платоа

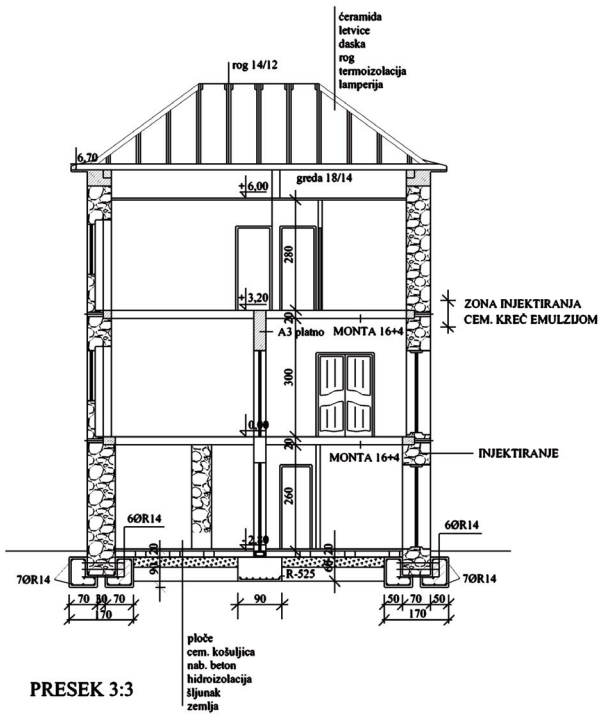

Слика 11 Вертикални пресек кроз објекат

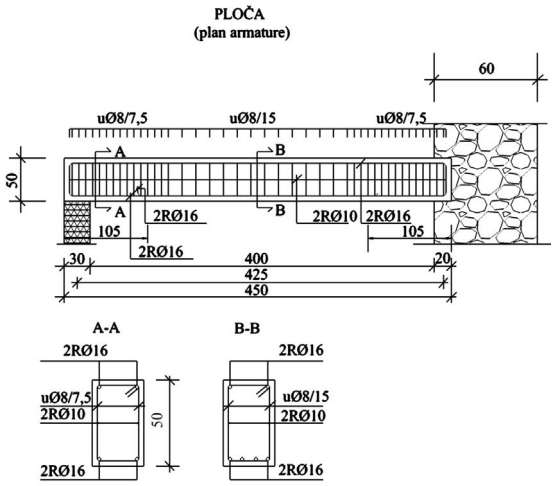

Слика 12 План арматуре међуспратне таваниче

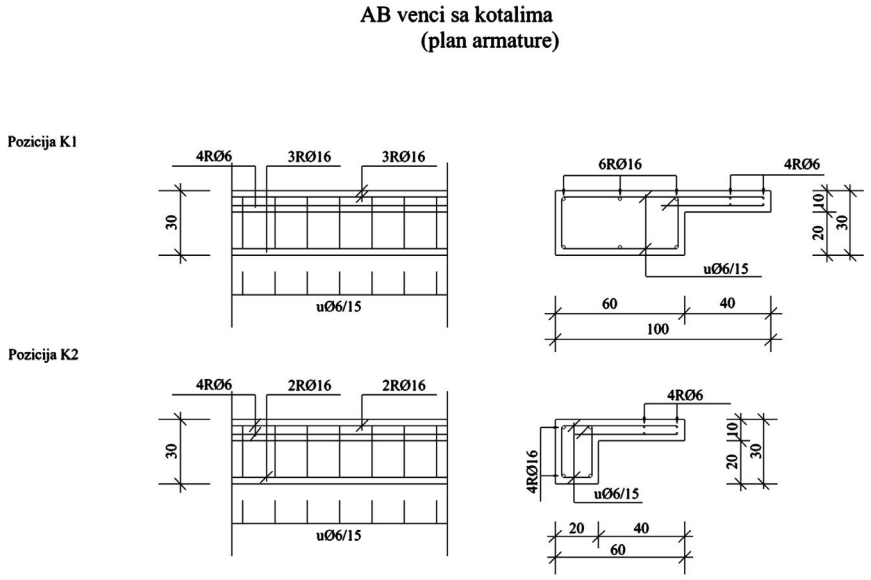

Слика 13 АБ венци са коталима

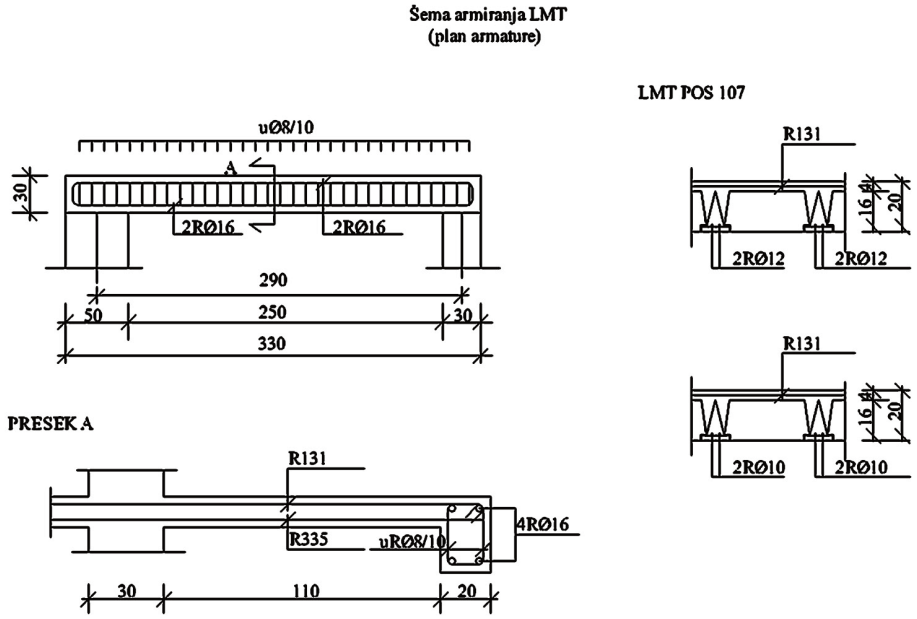

Слика 14 Шема армирања ЛМТ

Изведено је пар континуалних АБ подвлака које представљају носиву основу бочних зидова видионице поткровља, а такође и припадајућих АБ стубова са другим поткровним АБ венцем. И поменути АБ стубови, као и претходни у нижим етажама, уклештени су у масивне фасадне камене зидове. Типску кровну конструкцију чине конструкцијски елементи израђени у дрвету четинара друге класе. Кров је урађен са термичком изолацијом и хидроизолацијом предвиђеном за дату климатску зону.

Сви АБ елементи изведени су бетоном М-Б30, арматуром РА400/500 (стубови и греде, као и арматура ферт гредица), ГА240/360 (узенгије), МА500/560 (АБ платна, и ин-ситу делови). На објекту су примењени данашњи критеријуми за асеизмичко пројектовање предвиђени за нове грађевине [10].

Слике 15 и 16 Западна и источна фасада данас

Слике 17 и 18 Јужна и северна фасада данас

Радници који су радили на објекту били су из Книна у Далмацији. Познавали су рад са каменом, али и најновије технике изградње.

2.2. Ревитализација објекта

Новопројектовано стање у потпуности поштује четвртасту основу куће како у приземљу тако и на спрату и поткровљу. Намена објекта је стамбена, прилагођена је за петочлану породицу, а концепција корисности простора условљена је физичком подељеношћу објекта у две засебне целине: партером са приземним улазом, и спратом са поткровљем, чији је прилаз решен дворишним приступним платоом са степеништем.

Приземље је подељено на два међусобно независна дела, где се један користи као радни простор (конoба), док је други предвиђен као простор за издавање. И један и други део имају директну везу и са авлијом и са улицом. Спратна висина је остала 2,60 м, а укупна нето површина ове етаже је 76,7 м².

На спрат се улази дворишним приступним платоом са степеништем које се налази на средини задње (североисточне) фасаде. Организован је и намењен за дневни и ноћни боравак родитеља. На овом нивоу из улазног хола улази се у кухињу десно, у дневни боравак са трпезаријом право и у родитељско купатило и спаваћу собу лево. У овом простору се налази још и степениште које води на спрат. Дневни боравак је највећа и уједно најлепша просторија у кући, која са своја четири предња и два бочна прозора даје доста сунца и пружа прелепи поглед на Бококоторски залив. Висина од пода до плафона на овом спрату је 3,0 м уместо некадашњих 3,20 м, а укупна површина спрата је 80,4 м².

Веза спрата и поткровља решена је унутрашњим степеништем. Поткровље је замишљено да буде спрат за децу. Од просторија на овом нивоу имамо централну дневну просторију (видионица) са два предња и једним задњим прозором, три мале дечије собе испод равни крова, купатило и просторију за гардеробу. Све четири просторије осветљене су кровним прозорима и тако не ремете аутентичан изглед куће. Спратна висина у централном делу поткровља смањена је на 2,80 м, а испод равни крова минимална висина је 1,5 м. Укупна површина поткровља је 79 м².

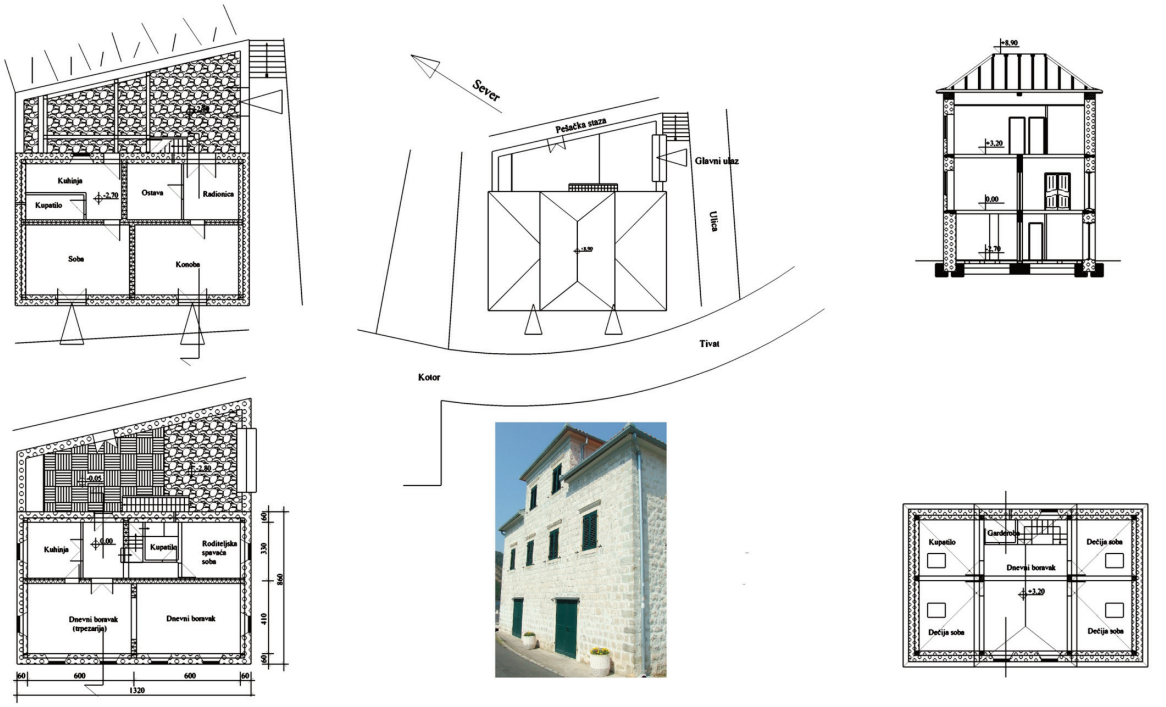

Слика 19 Ситуација, основе и пресек новопројектованог стања

Слика 20 и 21 Дневни боравак на првом спрату

Слика 22 и 23 Дневни боравак у поткровљу

Слика 24 и 25 Приказ степеништа са доње и горње етаже

3. Закључак

Историјске грађевине Боке которске, као и ширег околног подручја, по правилу су зидане, масивне, нерамовске, урађене су од камена као основног грађевинског материјала и кречног малтера као везива. Овакав аутентичан конструктивни склоп, његови елементи и градитељске технике показале су доста недостатака, а високи објекти су са аспекта асеизмичности били јако несигурни. Судбину сличну овој кући доживели су многи објекти профане и сакралне архитектуре у Боки которској у земљотресу 1979. године. За реконструкцију старих кућа може се рећи да је успешна само када је постигнута потпуна визуелна сагласност обликовањем фасаде и материјалима а да су сви општи атрибути максимално испоштовани.

У току санационих радова, дошао сам до сазнања о бројним вредностима овог објекта, његовим реалним, кроз време провереним карактеристикама. Нас ништа не спречава да употребљавамо новије материјале и конструкције упоредо са традиционалним. То се једно са другим неће косити, међусобно ће се допуњавати и остављаће печат свога времена.

Тековине модерног времена имале су утицај на становнике ових крајева којима стара кућа више не одговара. Нагле промене у начину живота у другој половини 20. века условиле су велике трансформације у организацији унутрашњег простора куће. Оне су пооштриле и проблем заштите архитектонских и амбијенталних вредности, њено укључивање и усмеравање даље изградње ради очувања мерила и пропорција вредних насеља, као што су и Лепетани у овом случају. У овом раду намера ми је била да истакнем лепоту и вредност бокешке традиционалне архитектуре и да покажем како се традиција може трансформисати не губећи свој стари сјај и идентитет.

Враћање у живот ове куће и враћањем живота у њу, унапређен је начин живота оних који ту живе. Генерације су живеле и живеће у овој кући, на задовољство њих и нас посетилаца.

4. Литература

[1] Државни архив Црне Горе (1842): Котор, Документ ОК IX- 169/1 i 169/2

[2] Капетановић, Александра (2010): Палате Боке Которске, Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе

[3] Злоковић, Милан (1953): Грађанска архитектура у Боки Которској у доба Млетачке власти, Београд: Споменик С.А.Н.

[4] Лалошевић, Илија (2009): Костањица – природно и културно насљеђе, Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе

[5] Радоњанин, Властимир (2011): Санација и ојачање зиданих зграда оштећених услед дејства земљотреса, Изградња 5-6, стр. 267

[6] Ђуровић, В. (1955/56): О малтерима на зградама од 16. до 19. века у Боки Которској, Зборник заштите споменика културе 6-7, стр. 79-89

[7] Лалошевић, Илија (2011): Својства историјских зиданих конструкција у сеизмичким зонама (примјер Боке которске), Изградња 11-12, стр. 702

[8] Repair of earthquake damaged concrete and masonry wall buildings, Federal Emergency Management Agency, FEMA 308, 1998, pp.80

[9] Techniques for the Seismic Rehabilitation of Existing Buildings, Federal Emergency Management Agency, FEMA 547, 2006, pp.571

[10] D.J. Dowrick: Earthquake Resistant Design, A Manual for Engineers and Architects, John Wiley & Sons, London, 1977

Прилог 3

Пропорције на капетанској кући из 1842. године у Лепетанима – Бока Которска

Рад је публикован у часопису ТТЕМ
Сарајево, мај 2014.

1. Увод

Основни композициони принципи који су били примењивани у грађењу различитих објеката, током развоја људског друштва, били су симетрија и асиметрија, затим различити системи пропорција, а све то у оквиру антропометричког система мера.

Дужинске мере првих цивилизација биле су антропоморфног карактера (од грчког: антхропос – човек и морпхе – облик), што је омогућило вековно трајање овог мерног система погодног у исто време за размеравање колибе, куће и храма. Лакат, корак, стопа и палац биле су и још увек су и праисторијска и модерна средства мерења којима се човек користи[1].

Односи између мерних јединица били су константни, док су архитекти сами бирали пропорцијски кључ који је обично био карактеристичан за одређену епоху, и сами варирали пропорцијске односе.

Грчко учење о пропорцији супротстављено је математичком статично-механичком и занатско-конвенционалном учењу Египћана као еластично, динамичко-органско и естетски нормативно. Грчки су математичари открили законе аритметичких, геометријских и складних пропорција, знали су за „златни пресек“ и примењивали су модуларне пропорције[2].

Златни пресек, чија је конструкција била најстроже чувана математичка тајна питагорејског братства, владала је не само грчком већ и архитектуром у готском стилу и биолошком морфологијом.

Постојање стандардних мера могло се заснивати само на одређеној и константној мерној јединици. Тако су у Боки которској за време млетачке власти која је трајала од 1684. године па све до половине 19. века, као једине мерне јединице биле стопа и млетачки лакат. Оне су истовремено и биле у употреби. Пре овог периода, у Котору и околини користио се которски лакат који крајем 17. века примат препушта млетачком лакту. Нема тачних података о томе колики је био которски лакат. Према неким подацима, он је износио исто као и дубровачки лакат, и то 51, 189 цм (видети рукописну књигу у Дубровачком архиву: „*Notizie storiche e statistishe del Circolo di Ragusa compilate dall'ingegner circolare*“).

Млетачка стопа износила је 34,773485 цм или скраћено:

1’ = 34,77 цм = 34,8 цм и делила се на 12 унција,
тј. 1“ = 2,8975 цм или скраћено: 1“= 2,9 цм[3]

Млетачки лакат одговарао је мери од 20“:
1 бр = 20“= 1’,8“ = 57,95 цм = 58 цм, и он се обично делио на половине и четвртине[4].

[1] Лисина, Ј, Модулор, Никшић, 2002

[2] Петровић, Ђ, Теоретичари пропорција, Београд, 1967

[3] L' archivio di stato di Venezia, Principi d' Aritmetica, Venezia, 1823, II, 78

[4] Giusieppe Antonio Alberti, Trattatod' Aritmeticapratica, Battista Recurti, Venezia, 1752, I, 15

2. Материјали и методе

У овом одељку ћу анализирати:

- Карактеристике куће
- Пропорције куће и њених делова

2.1. Карактеристике куће

Ова палата је изграђена према пројекту италијанског архитекте Боријанија из 1842. године за капетана дуге пловидбе Спиридона Томановића из Лепетана[5]. Палата је по дефиницији „велика и лепа кућа“ или грађевина која се у склопу насеља истиче својом величином и раскоши. Реч *palatium* на латинском значи царски двор, а потиче од назива Палатина, брега у старом Риму, где је био двор цара Августа и где су његови наследници градили своја раскошна пребивалишта – палате. Палате у Боки су у овом периоду под јаким утицајем репрезентативних палата у Италији, пре свега у Венецији.

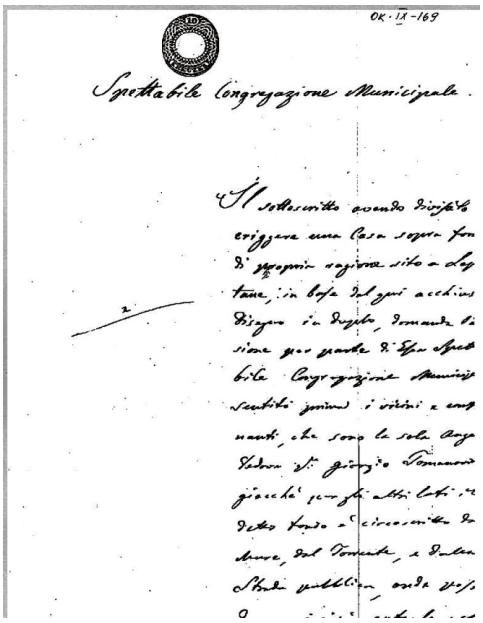

Слика 1 Документ OK.IX-169/0 – Одлука општинских власти о издавању грађевинске дозволе Спиридону Томановићу за изградњу куће

Објекат је лоциран на западној падини полуострва Врмац у месту Лепетани у Бококоторском заливу. Главна фасада је добила југозападну оријентацију а парцела на којој се кућа налази својом фронталном страном излази на море. Море је у тренутку настајања ових групација имало функцију главне и једине саобраћајнице у Бококоторском заливу.

Основа је правоугаоног облика и има унутрашње двориште са задње стране, опасано високим каменим зидом и засебним улазом.

У архитектонском смислу, овај тип куће је један од најлепших примера куће поморца капетана (палац) из 19. века, куће с приземљем, спратом и корисним поткровљем. Она је, као и све куће тог типа, задржала основне функције распоређене по вертикали.

Основа објекта може да се упише у правоугаоник са приближним односом страна 2:3.

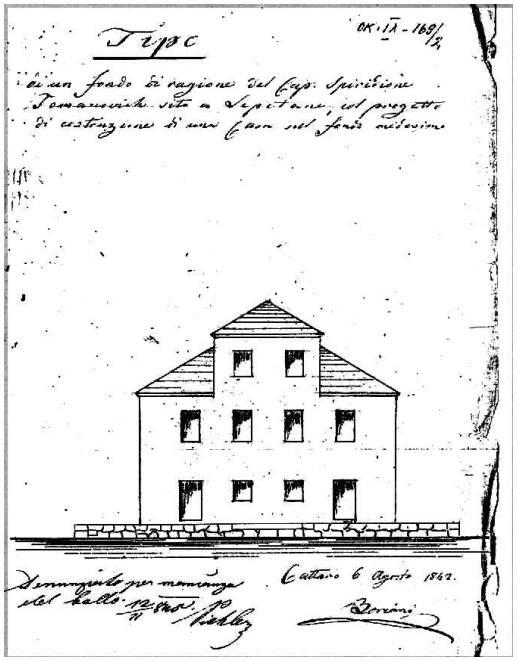

Слика 2 Документ OK.IX-169/1 – Оригинални цртеж куће у Лепетанима – арх. Боријани – 1842.

[5] Државни архив Црне Горе, Котор, Документ OK IX – 169 / 0, 169 / 1, 169 / 2

Слика 3 Данашњи изглед капетанске куће у Лепетанима

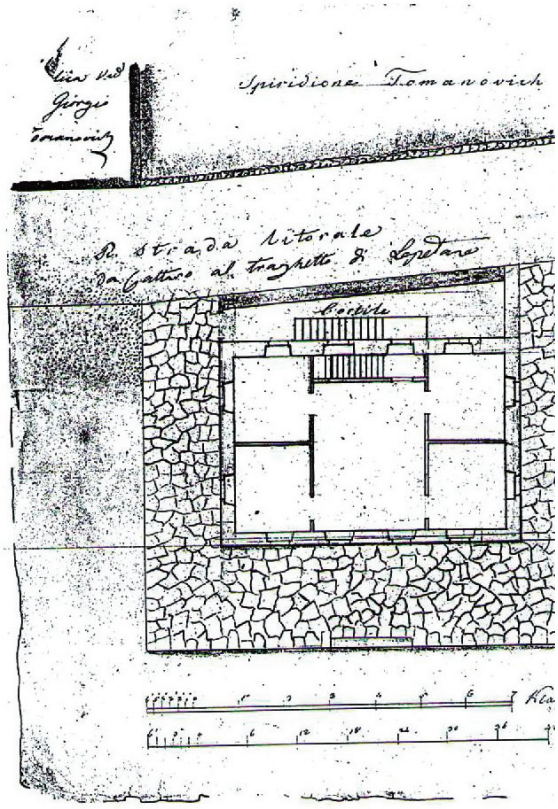

Слика 4 Документ OK.IX-169/2 – Основа спрата са линеарним размерником израженим у млетачким стопама

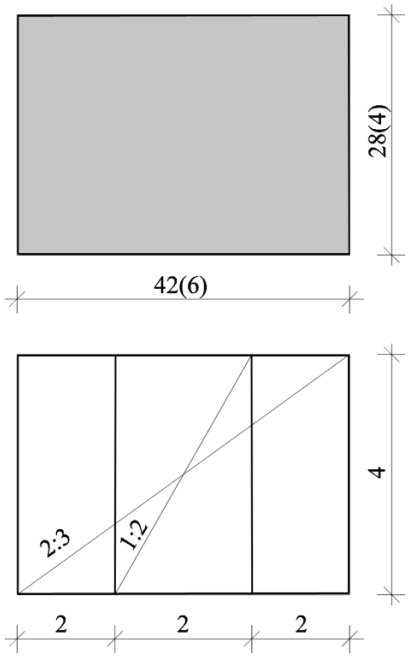

Слика 5 Правоугаона основа је са приближним односом страна 2:3

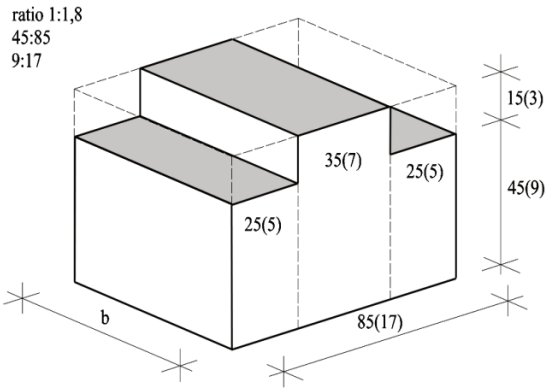

Слика 6 Изгледа да је цео корпус зграде са поткровљем уписан у паралелограм у односу 1:X:Y

Дефинишу је три модуларне јединице у правцу „Y“ осе.

Геометријском поделом усвојене квадратне модуларне мреже на ½ м, ¼ м, 1/8 м добијају се позиције зидова и степеништа.

2.2 Пропорције куће

У пројектовању фасаде примењена је пропорција „златног пресека“. Полазни „златни правоугаоник“ добијен је конструкцијом квадрата у висини видионице у поткровљу и он обухвата три прозора на првом спрату и оба прозора у поткровљу.

Овако омеђен златни правоугаоник на централном делу фасаде постаје пропорционални кључ из кога произилази пропорција целине. Различите величине делова на фасади повезује ова усвојена пропорција и све остале форме изведене су из ње по закону сличног.

Анализирајући фасаду овог објекта, констатујемо примену следећих принципа естетике:

Хармонија је остварена применом пропорције „златног пресека“ тако што се фронт фасаде у целој својој дужини и према укупној висини односи 12:17, што је 1:√2 са релативном грешком од 1/1000 тј. √2=1,414, док је однос 17:12= 1,416.

Контраст на фасади остварен је применом камена у обради фасаде, али и применом боја на детаљима екстеријера (капци за прозоре „шкуре“ и врата су у зеленој боји).

Ритам прозора на првом спрату по хоризонтали чини симетричан низ. Део фасаде у зони поткровља такође је компонован симетрично. Вертикални ритам прозора остварен је ритмичким ређањем прозора на предњој фасади објекта. Они су распоређени по вертикали у низу, један испод другог у прозор-

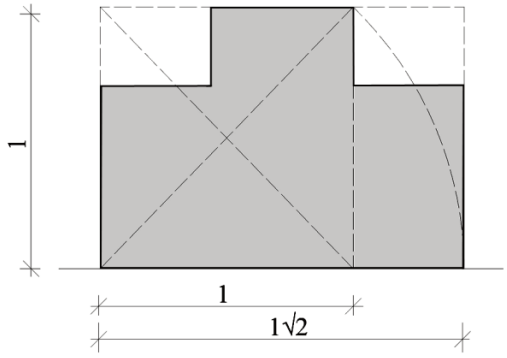

Слика 7 Златни правоугаоник добијен је конструкцијом квадрата у висини видионице. Однос 12:17 је 1:√2 са релативном грешком од 1/1000

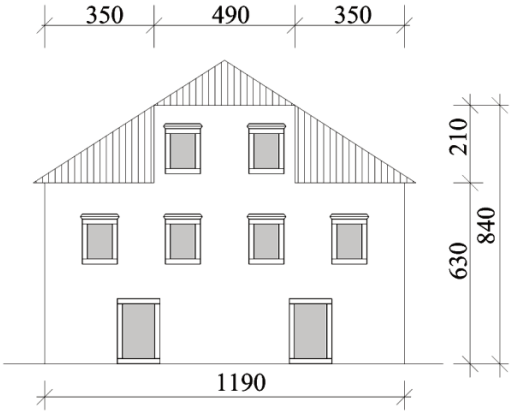

Слика 9 Фронт фасаде (димензије изражене у центиметрима)

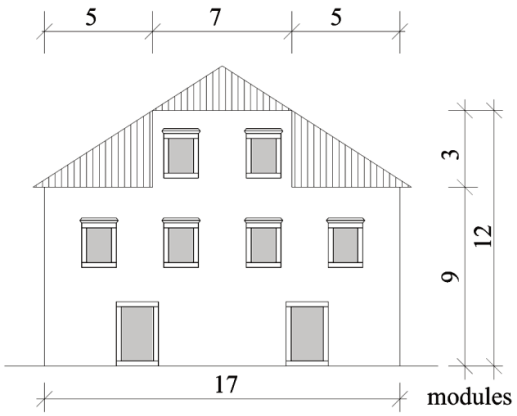

Слика 8 Фронт фасаде у целој својој дужини и према укупној висини односи се 12:17

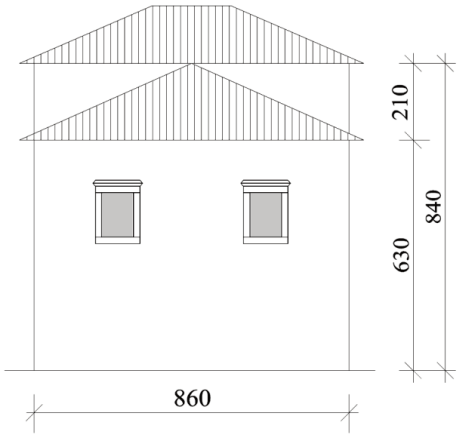

Слика 10 Ширина бочне фасаде у односу на висину корпуса (у цм) је у приближном односу 1:1

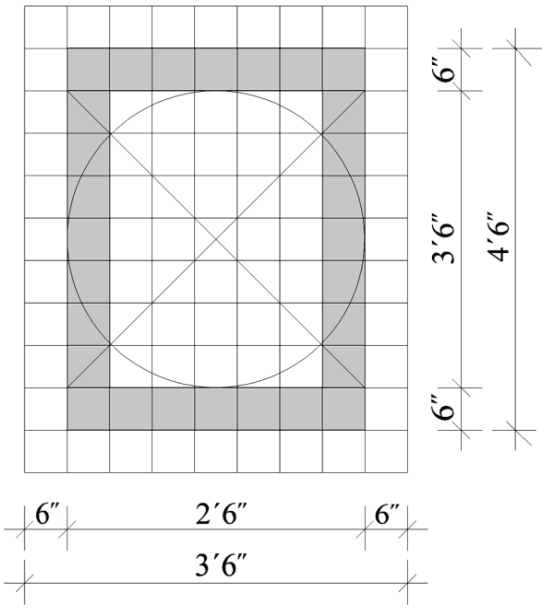

Слика 11 Димензија прозорског отвора од 4′6″/ 3′6″, што износи 121,6/86,9 цм

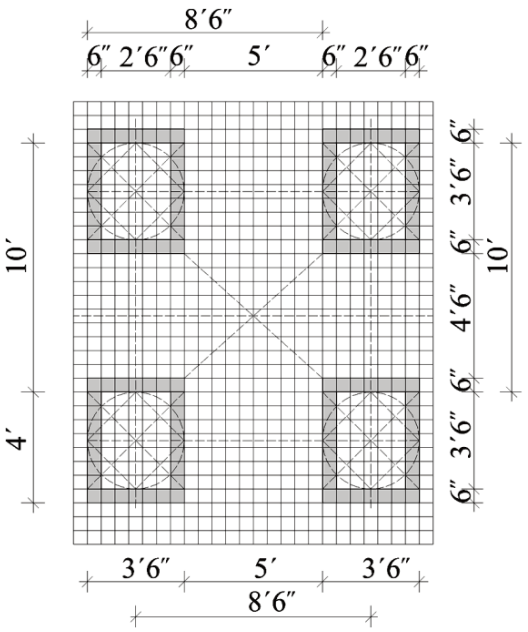

Слика 12 Дијаграм пропорција четири прозорска отвора димензија 4′6″/ 3′6″

ским осовинама. Ову равнотежу ремети асиметричан положај врата у приземљу на главној фасади, која су постављена у средини два прозора на првом спрату. Положај врата од конобе у приземљу разликује се у односу на положај врата предвиђен на оригиналном цртежу. Ту промену власник је вероватно на своју руку направио још током изградње.

Фасада је по вертикали рашчлањена на три поља. Централно фасадно поље има издвојену прозорску групу (4 прозора), а са обе стране централног поља постављена је по једна прозорска целина.

Прозори и врата уоквирени су каменим праговима са острва Корчуле од корчуланског камена 8, са модулом од ½ млетачке стопе, што износи 17,4 цм (1’ млетачка стопа = 34,8 цм), а изнад њих налази се фризна украсна греда истих димензија. Сви прозори су истих димензија, и то 4’6“/3’6“(121,6/86,9 цм) . Поменути модул од ½ млетачке стопе провлачи се на свим зградама зиданим од краја 17. века па до пред крај 19. века.

Дијаграм пропорција четворне групе прозорских отвора 4’6“/3’6“ карактерисан је осним размаком од прозора до прозора 8’6“ и спратном висином 10’. За ширину отвора а=3’6“, за његову висину б=4’6“, за размак између отвора ц=4’6“ и за висину између два дела отвора д=6’. Следи: а:б:ц:д тј. наведене дужине расту аритметичком прогресијом. Мерни број фасадног елемента (однос висине спрата према осном размаку прозора), К=10’/8’6“=5:4 подудара се са мерним бројем прозорског оквира и веома је близак ирационалном односу 2:Ф=5:4 тј. једном од класичних односа у систему непрекидне поделе или златног пресека.

Сва спољашња врата и у приземљу и на спрату су двокрилна и од пуног су дрвета, димензија 2×57/192. На главној фасади, она су у приземљу постављена у средини два прозора на првом спрату. Са задње стране куће, врата се појављују на различитим местима и ту неке правилности нема. Сва ова врата немају надсветло и отварају се према унутра. Уоквирена су праговима од корчуланског камена ширине ½ млетачке стопе од 17 цм, а изнад њих је и растеретни камени лук. Са унутрашње стране врата су била обезбеђена (као заштита од упада гусара и хајдука) посебним системом направа и брава.

Пропорционални дијаграм врата конобе на главној фасади у млетачким стопама изгледа овако:

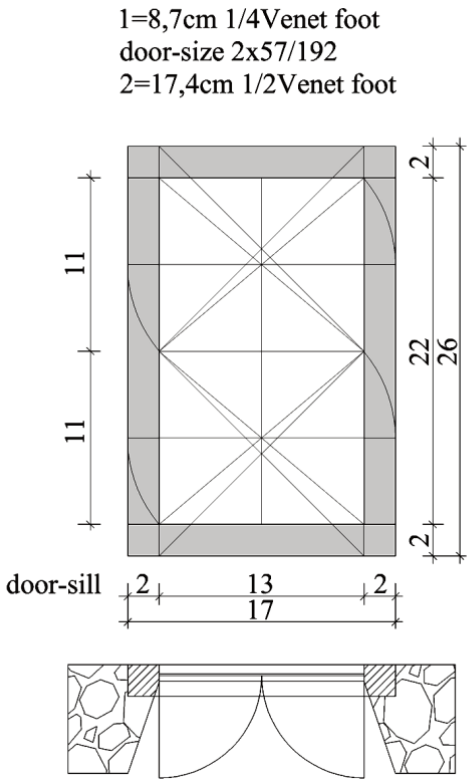

Слика 13 Пропорционални дијаграм врата конобе

3. Закључак

Сваки пропорцијски однос повезује посебно – конкретно уметничко дело са општим геометријским законом. Пропорција маса по „златном пресеку“ или неком другом складном односу нема увек за последицу хармонију у свакој архитектонској композицији. Добар избор пропорције делова грађевине није гарант добре композиције објекта у целини. Она се постиже и реализацијом склада свих маса и површина које чине композицију. Зато је важно ускладити све потцелине, односно постићи хармонију свих пропорција како би објекат био складан.

Бокељским градитељима који су градили без претходно исцртаних планова, „златни пресек“ није био познат нити их је он интересовао. Њима је био битан избор целих бројева у оквиру тадашњег мерног система. Тај мерни систем била је млетачка стопа. Тиме су се пропорције куће прилагођавале пропорцијама којим су се служили корчулански каменари, чијим су се елементима склапале ове куће. Тако је тадашњи власник срачунате мере своје будуће куће предвиђао у заокругљеним бројевима млетачких стопа. Посматрајући данас објекат метарским системом мерења, поједини односи пропорција на кући тешко се разабиру и врло су непрегледни.

Међутим, школованим архитектама тога доба, међу којима припада и Боријани, „златни пресек“ или нека друга врста пропорција били су познати. Зналачки су их користили приликом пројектовања, а тадашњи мајстори су их прецизно и зналачки изводили.

Акцентом који је постављен у централној осовини објекта и вишеструким понављањем прозора уведена је строгост и ред у композицију ове куће. Исто важи и за симетрију која је била и остала једна од основних квалитета естетике у архитектури свих времена.

Ова мирна и озбиљна грађевина заснована на правоугаоној основи, уз поштовање реда и ритма, данас, а и још дуго, незаборавно ће деловати на посматрача.

4. Литература

[1] Лисина, Ј, Модулор, Никшић, 2002, 14

[2] Петровић, Ђ, Теоретичари пропорција, Вук Караџић, Београд, 1967, 36, 57

[3] L'archivio di stato di Venezia, Principi d'Aritmetica, Venezia, 1823, II, 78

[4] Giuseppe Antonio Alberti, Trattatod'Aritmeticapratica, Battista Recurti, Venezia, 1752, I,15

[5] Државни архив Црне Горе, Котор, Документ ОК ИХ-169/0, 169/1, 169/2

[6] Идризбеговић-Згонић, А, Mostar city icons- an insider's view Karadjozbeg mosque and Old bridge complex, TTEM, Sarajevo, 2011, volume 6, number 1

[7] Томановић, Д, Магистарска теза „Стамбена архитектура на полуострву Врмац 18. и 19. века", Београд, 2004

[8] Злоковић, М, Споменик С.А.Н, Београд, 1953, 134

[9] Злоковић, М, Грађанска кућа и палата у Боки Которској, Југославија, 1954, 56-58

[10] Злоковић, М, О проблему модуларне координације мера у архитектонском пројектовању, Техника, Београд, 1954, бр. 2, 169 и 182

[11] Злоковић, М, Утицај реципрочног заланчавања хармонијских размера на пропорцијски склоп извесног фасадног система, I и II, Техника, Београд, 1954, бр. 6 и 7

[12] Злоковић, М, Утицај реципрочног заланчавања хармонијских размера на пропорцијски склоп извесног фасадног система, I и II, Техника, Београд, 1954, бр. 6 и 7, 1006

[13] Злоковић, М, Антропоморфни системи мера у архитектури, Публицистичко-издавачки завод „Југославија", Београд, 1955, 182-183

[14] Чанак-Медић, М, Поступци старих неимара при пројектовању и извођењу грађевина, Збирка радова са научног скупа: Развој науке у области геодезије и грађевинарства у Србији, ГФ, Београд, 1996, 29-50

[15] Миленковић, Б, Увод у архитектуру 1, Грађевинска књига, Београд, 1978, 22

[16] Спремо-Петровић, Н, Пропорцијски односи у базиликама Илирске префектуре, Археолошки институт, Београд, 1971

[17] Петровић, Ђ, Композиција архитектонских облика, Научна књига, 1972

Прилог 4

Кућа породице Томановић из 1826. године у Лепетанима – Бока Которска

Рад је публикован у часопису Изградња
Београд, 2012.

Кућа породице Томановић из 1826. године у Лепетанима – Бока которска

Мр Душан Томановић, дипл. инж. арх.

РЕЗИМЕ

Убрзани развој у последњих 50 година, неадекватна законска заштита стамбених објеката у Боки которској, сиромаштво и новокомпоновано богатство, довело је до девастације како самих објеката архитектуре тако и урбаних пејзажа у заливу.

Објекте народне архитектуре на подручју Бококоторског залива данас у свом изворном облику све ређе можемо наћи. Куће које нису у граду али имају све атрибуте грађанске куће приморја, куће ослобођене крутих правила стила, иако су у непосредном додиру са њим.

Тема овог рада је кућа у којој су се генерације мојих рођака рађале и умирале, кућа у којој сам и сам одрастао. Свака генерација уносила је део себе у ову кућу и трудила се да је у што бољем стању остави својим наследницима.

Овај објекат је важно описати и због сачуваних остатака ентеријера са изразитим стилским обележјима и богатим мобилијаром, којег данас има све мање.

Кључне речи: народна архитектура Бококоторског залива, грађанска кућа Црногорског приморја, полуострво Врмац

Адреса аутора:
Факултет техничких наука Универзитета у Приштини
28000 Косовска Митровица, Кнеза Милоша бр. 4
E-mail: dusa.toma@sbb.rs

SUMMARY

The improved developement in the past 50 years, inadequate law protection of residential objects in Boka Kotorska, poverty and the newly-rich lead not only to the devastation of architectural objects, but also of the urban landscape of the bay.

Nowadays, it is very rare to find original form of the objects of national architecture in Boka Kotorska bay. The houses, situated out of town, but with all the attributes of town houses of the coast, do not come under strict rules of the style, though directly connected with it.

The subject of this work is the house in which generations of my ancestors lived and died, the house in which I grew up as well. Each generation left the part of itself in this house and put an effort to leave it in a better state to its inheritors.

This object is also important to describe because of the saved remains of the interior with expressive stylistic features and rich mobiliar, which are these days rare to find.

Key words: national architecture of Boka Kotorska Bay, Montenegin coastal town house, Vrmac peninsula

1. Увод

У изузетним природним условима Бококоторског залива, захваљујући његовом географском положају и утицајима историјских токова, развијала су се сеоска насеља која су историјски, уметнички и културолошки вредна поштовања. Та насеља су освајана потпуно спонтано, темпом којим је текло насељавање, а услед савремених друштвених кретања и миграција, доста су се мењала [1-6].

Лепетане је једно такво насеље. Налази се у средишњем делу Бококоторског залива, на југозападном рту полуострва Врмца, које се простире од подножја Ловћена до морског теснаца Верига и дели Тиватски од Которског залива.

Тема овог рада је анализа куће породице Томановић у Лепетанима. Саграђена је 1826. године према пројекту италијанског архитекте (потпис нечитак), за капетана дуге пловидбе Андрију Томановића. Оригинални цртеж се још увек чува у кући породице, у боји је и исписан је на италијанском језику.

Састоји се из приземља, спрата и поткровља и правоугаоне је основе. Смештена је на дну западне падине амфитеатра на полуострву Врмац и западне је оријентације фронталне фасаде. Постављена је непосредно уз главни пут Котор–Тиват, на самој обали мора и својом већом дужином, главна фасада је паралелна са изохипсама терена.

Слика 1 Лепетане, сателитски снимак [7]

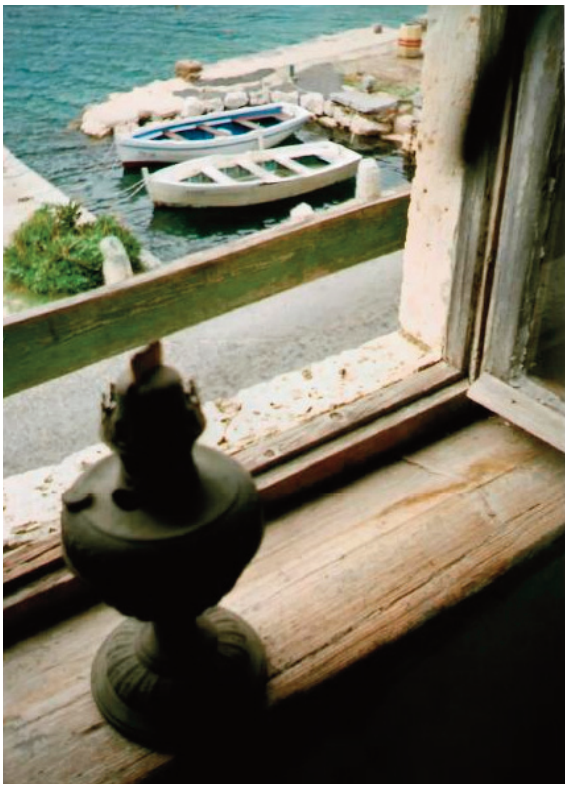

Слика 2 Поглед на заклон за барке (мандраћ)

Слика 3 Испред куће се налази камена клупа за седење (пижуо)

Слика 4 У задњем врту доминира пергола са лозом „одрина"

2. Обала

Као неодвојиви део кућа на обали у Боки которској изграђена су пристаништа, „понте" за прихват чамаца. Оне су истовремено служиле и као заклон за барке „мандраћ". Уз понте је направљена и површина за извлачење барки, „тирадур". Почетком 20. века, изградњом приобалног пута, понта и мандраћ су одсечени од куће којој су припадали.

3. Елементи уређења у партеру

Ова и сличне куће редовно су окружене двориштем (авлијом). Авлија је ограђена и наглашена засебним добро обезбеђеним улазом, а озидана је дебелим каменим зидом са кречом или без њега.

Улаз испред авлије и испред главног улаза у кућу је поплочан фино клесаним каменим плочама, у слоговима са правилним спојницама.

Испред куће, уз главну фасаду и пут налази се камена клупа за седење, „пижуо".

На улазу у авлију у углу два дворишна зида са десне стране смештен је тоалет. У предњем делу авлије налази се још и бунар „почуо", и он има грло обзидано каменом.

Иза куће, у простору између задњег зида куће и првог долца ограђен је део за чување стоке (на зиду још увек стоје алке за везивање стоке).

Задњи део дворишта ограђен је долцима и терасастим вртовима, а у задњем врту доминира пергола са лозом „одрина". Она је у почетку била од камених стубова, а у данашње време је од дрвених греда или металних профила.

У врту се налазе стабла агрума, ловорике, наранџи, лимуна, смокава, дуда (мурви) и слично.

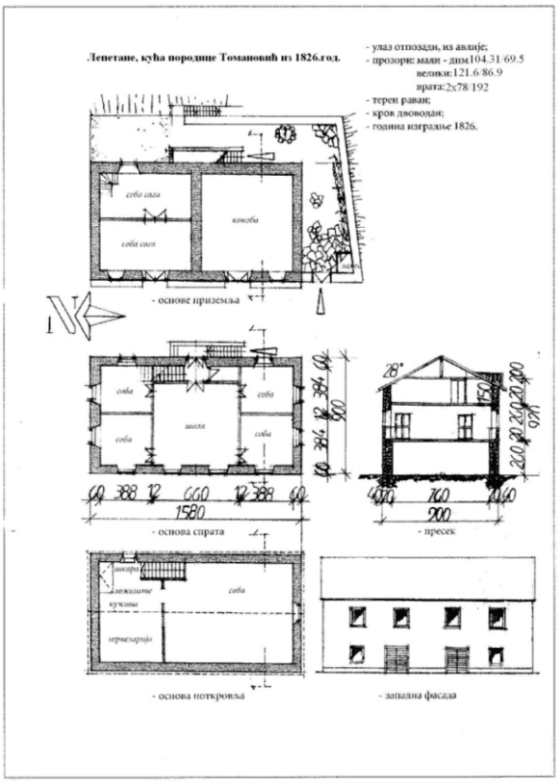

Слика 5. Основе и пресек куће (цртеж аутора)

Слика 6. Салон (шала)

Слика 7. Салон (шала)

Овај, а и други елементи дворишта (подзиди, ограде, степеништа) урађени су од камена из оближњих каменолома Вериге, Каменари и Липаца.

4. Карактеристике стамбене архитектуре

У приземљу се налази коноба, која је служила – а и данас служи – као остава за рибарски и радни материјал, за складиштење хране и вина, уља (пило) и сл. Простор у коноби је поплочан лепом каменом плочом из оближњег каменолома Ђурићи код Каменара.

Због дужине објекта од 15,8 м, основа конобе се дели на једнаке половине дебелим каменим зидом. У крајњем левом углу куће налазе се узане степенице које повезују конобу и спрат подизањем дрвеног капка на поду, „портела“. Простор поред степеништа имао је и димњак, звао се зимска кухиња, ту се кувало и месио се хлеб већим делом 20. века.

На спрат се улази из авлије помоћу спољашњих камених степеница (скалина). Постављене су уз сам објекат са задње (источне) стране куће.

Преко солара (завршни подест спољашњих камених степеништа који веже двориште са спратом) и добро обезбеђених улазних врата улази се у мали претпростор (портик). Ту се налазе и степенице које воде у поткровље (шуфит).

Од улазног хола право, спрат је организован по шеми палаца „*uno salone quattro stanza*”, један салон и четири собе које га окружују.

Салон (шала) је свечано украшен, док се у остале четири собе живело и спавало. Једна од соба (од улаза десно) је средином 20. века претворена у кухињу са трпезаријом.

У поткровљу се налазила кухиња (кужина), са огњиштем и неком врстом трпезарије.

Слика 8. Шкафа испод прозора видионице

Остатак простора служио је за остављање ствари неопходних за припремање и ложење. У скорије време, тавански је простор користио и за становање.

Да би тавански простор и кухиња добили довољно светла, са задње стране куће постављена је видионица са једним прозором (доградња на фасади и крову у облику калкана са двоводним кровом), испод које се налази шкафа (судопера или камено корито са пропусном рупом за прање посуђа).

5. Екстеријер

Предња фасада куће урађена је од боље обрађеног правоугаоног камена. Слог зида дебљине 70 цм је правилан са превезом на једну половину. Утопљен је и фугован врућим кречним малтером.

Стилска обрада фасаде своди се на прозоре и врата који су складно укомпоновани на фасади објекта. Има на њој и симетрије и пропорције.

Слика 9. Шкуре су обавезан елеменат прозора

Димензија мањих прозорских отвора у коноби износи 104,31/69,54, са односом страна 3:2, а већих на спрату је 121,69/86,925, са односом страна 7:5. Саставни део прозора конобе су решетке од кованог гвожђа (крајеви решетки су утопљени у олово да не би рђали). Њихова главна улога била је да заштити укућане од упада пљачкаша.

Врата конобе су двокрилна, од пуног дрвета, добро су обезбеђена и са спољне и са унутрашње стране, димензија 2x78/182. Улазна врата у кућу су димензија 2x57/192 и обојена су у зелено. Сви прозори и врата на кући уоквирени су праговима од корчуланског камена са модулом од ½ млетачке стопе која износи 17,4 цм (1 стопа = 34,8 цм).

Шкуре су обавезан елеменат прозора у Боки. Карактеристичне су зелене боје, од пуног су дрвета, без покретних делова. Оне штите дрвенарију прозорских оквира од јаких бура и киша. Спој зида и крова решен је једноставним каменим плочама (котали), а кровни покривач је каналица.

6. Ентеријер

У кући наилазимо на ентеријер са изразитим стилским обележјима и богатим мобилијаром.

По зидовима конобе окачени су парангали, ости, лампадине, мреже и остали рибарски прибор. Засебан део простора конобе заузимају артикли за продају (вино, ракија), а засебан за кућну употребу. Зидови нису обрађени, а на плафону су видне грубо обрађене дрвене гре-

Слика 10. Коноба

Слика 11. Канапа (отоман обрађен у барокном стилу)

Слика 12. Комо (шкриња за постељину)

Слика 13. Креденца

Слика 14. Иконостас и кандило

де које својом величином улазе у зидове, у рупе унапред припремљене за њих.

На спрату доминира репрезентативна просторија – салон (шала). То је централно постављен простор за пријем гостију приликом породичних свечаности, свадби, крштења, крсних слава, али је коришћен и за свакодневни живот. Репрезентативност намеће и богату опремљеност ове просторије. Зидови су малтерисани кречним малтером а потом бојени такође раствором гашеног креча.

Од намештаја у шали имамо: тремо (шкриња са огледалом), канапа (барокно обрађен отоман), комо (шкриња за постељину која се користи у свечаним приликама), масивни сто у средини просторије и столице које га окружују, понека креденца и украсно огледало. Барокна кићеност је у овој просторији више него препознатљива.

Зидове шале красе слике породице кућевласника, бродова на којима су пловили, морских и ратних трофеја. На југоисточном зиду шале налази се иконостас и кандило (обичај код православних хришћана).

Слика 15. Огледало

Слика 16. Комо са мермерним постољем и огледалом

Слика 17. Комодина (ноћни ормарић)

Слика 18. Лустер у шали

На дрвеним подовима и у шали и у собама налазе се ћилими, а на прозорима завесе и тешке драперије.

У осталим собама на спрату налазе се кревети са душецима (федерима). За брачне парове, у једној од ових соба налази се француски кревет и ормари од пуног ораховог дрвета.

Уместо шкриње (сандук за веш) која је карактеристична за 19. век, у свакој соби је комо (ормарић са неколико фиока и мермерним по-

Слика 19. Огњиште са напом

Слика 20. Шкањ (дрвена клупа)

Слика 21. Понара

стољем), а поред кревета се налази и комодина (ноћни ормарић). Собе су некада осветљаване петролејским лампама окаченим на зид (и данас их има у кући), док је данас кућа осветљена електричним лампама прилагођеним ентеријеру овог објекта.

Живот у поткровљу у коме је била кухиња, у овој кући је замро 70-их година 20. века. У једну од просторија на спрату премешта се кухиња из поткровља у коју се уводи модерније покућство (шпорет на струју, судопера, фрижидер, термо пећ). У поткровљу, зидови су камени, необрађени, а да је овај простор био у дугој употреби, говори нам кровна конструкција која је видно потамнела од чађи и дима огњишта.

Од опреме ентеријера у поткровљу најинтересантније је огњиште где се припремала храна и које је служило за загревање. Налази се у углу калканског зида од улаза право. Мало је издигнуто од пода, а изнад огњишта налази се звоно за хватање дима (напа). Димњака у 19. веку на овој кући није било, па је дим кроз кров излазио напоље. У 20. веку димњак је дограђен на истом месту изнад напе.

Зими се седало на шкању (дрвена клупа) и малим столицама око огњишта. Домаћици су при руци били сви потребни реквизити за припремање хране (камастре, жарач, пињате, триноге, разни кочули велики и мали, ромијенча, боланча). На зиду је била окачена и сканција [8], на којој су остављане пињате (лонци), пјати (тањири), шоље, пируни (вилушке), ожице (кашике), ножеви и кућерини (кашичице). На поду се налазила и понара, где су се одлагали кухињски артикли и потрепштине. Према народним обичајима, кухиња је била главна стамбена просторија, у њој је ватра – а ватра је симбол живота.

7. Закључак

Уз сва настојања да се сачува културна баштина коју смо наследили од предака, упркос двестогодишњим неприликама и занемаривањима, споменици културе, па и овај овде описани, свакодневно пропадају. Време разара кровове, кише испирају темеље и фасаде, од влаге труну иконе и резбарије у кући. Кућа која је изнедрила мноштво капетана и школованих људи (Андрија, Лазар, Васо, Лука, Бранко), кућа у којој су боравили краљ Никола, Симо Милошевић, Симо Матавуљ и други, кућа која и данас постоји и живи, заслужује да се о њој поведе више бриге и рачуна. Овај делић сеоског градитељства заслужује исту пажњу као и стилска архитектура градова, куће племића и грађана.

Лепоту оваквих објеката треба схватити и уважити. Тешко је рећи да је проучавање, снимање и описивање овог блага начин њеног спасавања, али и то је једно од средстава.

8. Речник

понта истурени део обале
мандрађ мала лука за чамце, ограђени део мора испред кућа
тирадур место за извлачење барке
авлија двориште
пижуо камена клупа за седење
почуо бунар
портела отвор за силазак у конобу
скалине степенице
шала салон
пило каменица за уље
жара посуда од печене глине са две ручке (ћуп)
портик мали ходник
шуфит мало поткровље
видионица доградња на фасади и крову у облику калкана са двоводним кровом
шкафа камено корито са пропусном рупом за прање посуђа (камена судопера)
тремо мањи ормар са огледалом
канапа тапацирани наслоњач
комо ормарић за постељину са неколико фиока и мермерним постољем
комодина ноћни ормарић (кантунал)
шкањ дрвена клупа око огњишта без наслона
сканција (лок. шканција) нека врста висеће отворене дрвене сталаже састављене од више хоризонталних полица, служи за смештај стоног посуђа
напа звоно за хватање дима, скупљач дима изнад огњишта
понара отворен сандук за одлагање кухињских артикала
солар завршни подест спољашњих камених степеништа који веже двориште са спратом
бауо путни ковчег (шпан. *baul)*
ромијенча бакарни суд за воду
боланча вага-кантар
креденца комад намештаја, ормар из два дела за чување посуђа
мошкијера уоквирена мрежа за сир, качи се на греде, штити сир од инсеката
домижана велика стаклена флаша оплетена шибљем (ракија, вино).

Литература

[1] Божовић, Горан, Насеља и куће Тиватског залива, Београд, 1986.

[2] Којић, Бранислав, Сеоска архитектура у Боки Которској, Споменик С.А.Н, Београд, 1953.

[3] Петровић, Зоран, Село и сеоска кућа у Боки Которској, Зборник архитектонског факултета у Београду, III књига, 1956/57

[4] Накићеновић, Саво, Бока, Антропогеографска студија С.А.Н, Београд, 1913.

[5] Којић, Бранислав, Изумирање села у Которском заливу и на полуострву Врмац, Споменик С.А.Н, 1953.

[6] Злоковић, Милан, Грађанска архитектура у Боки Которској у доба Млетачке власти, Споменик С.А.Н, 1953.

[7] www.googleearth, satellite map

[8] Томановић, Васо, Акценат у говору села Лепетана (Бока которска), Јужнословенски филолог, Београд, 1935.

Прилог 5

О конструкцији куће породице Томановић из 1826. године у Лепетанима – Бока Которска

Рад је публикован у часопису Изградња
Београд, 2012.

О конструкцији куће породице Томановић из 1826. године у Лепетанима – Бока которска

Мр Душан Томановић, дипл. инж. арх.

РЕЗИМЕ

Како сам се највише интересовао за куће традиционалне архитектуре у малом месту Лепетанима у Боки, и како сам тамо највише присутан, природно је да ћу се њима највише и бавити.

У овоме раду разматраћу само конструкцију посматраног објекта спратности П+Сп+Пк, док су архитектонска композиција и обрада, унутрашња подела и опрема били тема моје претходне студије са истом темом.

Техника зидања оваквих „уживо“ озиданих објеката није беспрекорна, али се на кући не појављују озбиљнији трагови оштећења, иако два века пркосе времену и природним недаћама.

У последњем великом земљотресу 1979. запажене су мање пукотине у каменим зидовима које нису указивале на већа оштећења. На захтев Завода за заштиту споменика културе у Котору извршено је утезање објекта свега пар година касније. Приликом санационих захвата, водило се рачуна да се конструкција објекта не мења и да изглед куће остане аутентичан.

Кључне речи: конструкција куће у Бококоторском заливу, полуострво Врмац, традиционална техника градње.

Адреса аутора:
Факултет техничких наука Универзитета у Приштини
28000 Косовска Митровица, Кнеза Милоша бр. 4
E-mail: dusa.toma@sbb.rs

SUMMARY

As I am mostly interested in houses of traditional architecture of the small village Lepetane situated in Boka Kotorska bay, and since I am mostly present there, it is natural to deal with them in the greatest degree.

In this work I will consider construction of the observed object only, which consists of ground floor, first floor and loft/ attic, whereas architectonic composition and treatment, as well as the interior separation and furnishings were the subject of my previous study on the same subject matter.

Technique of construction of such objects is not perfect, but there are no serious traces of damage, despite of the period of two centuries and natural disasters.

In the last catastrophic earthquake in 1979 smaller crevices were noticed in the stone walls,that did not point to some bigger damage. At the request of the Institute for the Protection of Cultural Heritage in Kotor a reconstruction of the object was made a few years later. During the rebuilding process imperative was not to change construction of the object and the appearance of the house to stay authentic.

Key words: construction of a house in Boka Kotorska Bay, Vrmac peninsula, traditional building technique.

Увод

До средине 20. века, на приморју уопште, зидане су конструкције применом проверених метода које се вековима нису мењале. Неармирани камени зидови као носећи вертикални елементи, у комбинацији са дрвеним међуспратним конструкцијама спојени традиционалним поступком, карактеристични су за камену архитектуру јадранског подручја и крашких подручја уопште [1-5].

Стабилност ових масивних конструкција заснивала се на великој тежини њихових изузетно широких зидова и, самим тим, малим напонима притиска који се у њима јављају [6].

На тај начин урађене су куће које својим конструктивним особинама задовољавају за оно време све потребе у погледу чврстоће, термичке изолације и погодују условима приморске климе ових крајева.

Материјали

Грађевински материјали који су се користили за изградњу кућа током 18. и 19. века били су локални, узимани су из непосредне околине.

У локалним каменоломима има доста квалитетног сивог камена (мештани га зову „љутим“, вероватно зато што је тежак за обраду). У каменолому Каменара (Ђурићи), вадио се а и данас се вади – црвени камен, идеалан за поплочавање подова коноба, авлија, трговa и других јавних површина. Крупнији песак за зидање набављан је у Мељинама и Жањицама код Херцег Новог.

Добра дрвена грађа увек је мањкала у изградњи објеката на приморју. Обала је била без шума, а нешто борове грађе по врлетима било је слаб и недовољан грађевински материјал. У 19. веку, када је поморство доживело свој зенит, бродови на једра крстарили су Јадранским и другим морима и довозили неопходан грађевински материјал којег у Боки которској није било или га је било мало.

У почетку, кровови на овим кућама покривали су се каменим плочама (још има остатака кућа, углавном приземљуша на брдима Врмца, у селима Веће Брдо, Горњи Столив, Горња Ласта), али пошто оне нису биле тако ефикасне (доста су прокишњавале), примат је преузела ћерамида каналица.

Сви овде наведени материјали који су надохват руке, својим особинама задовољавају све потребе за квалитетно становање људи оног времена.

Зидови

Све традиционалне куће на приморју зидане су од камена, па и овде описана. Зидови су

Слика 1 Каменолом Вериге

Слика 2 Кров од камених плоча на Већем Брду

се радили од клесаних или приклесаних каменних блокова. Клесани камен се више ценио па се зато стављао на главну фасаду. Вадио се у облику правилнијих квадрата у оближњим насељима Стрпу и Липцима код Морињa.

Све дебљине зидова одређивале су се и мериле млетачком стопом. Једна млетачка стопа износила је 34,77 цм. Сви спољашњи зидови у приземљу били су дебљине 72 цм или 2 млетачке стопе, док су зидови на спратовима били нешто тањи од приземних, дебљине од 60 до 66 цм.

Зид се састоји и од другог лица (унутрашњег), између којег је испуна од ситнијег камена (совpња, *lat. sauornam*). Везивно средство ова два лица био је врућ кречни малтер, а понегде и глина, па и јаја. Веза између два лица зида постизала се једним већим каменом који увезује та два дела на свака 2–3 метра наизменично у сваком од редова. Тај поступак каменари зову „превез зида“.

На угловима зидова јављају се угаони блокови. Они су нешто већи, правилније обрађени, јаче су сиве боје и од њих је делимично зависила стабилност камене куће.

Спољни зидови зидани су фино обрађеним каменом висине од 17 до 25 цм са превезом напола. Обрада и спојнице (фуге) нису свуда правилне, а дебљина тих спојница варира између 5 и 7 мм. Оне су испуњене малтером у равни зида.

За унутрашње зидове камен није специјално обрађен, осим нешто камених плоча изнад прозора, где формирају благи лук. Ти сводови зидани су од камених плоча дебљина 5 до 6 цм.

Преградни зидови

Дебљина преградних зидова у кући варира и износи 9 12 цм. Урађени су тако што су вертикално постављене даске дебљине 3 цм, а њихове ширине су неједнаке и варирају од 5 до 10 цм. Са обе стране дасака, хоризонтално су закуцане летве димензија 3x3 цм на расто-

Слика 3 Између спољашњег и унутрашњег лица зида налази се испуна од ситнијег камена (совpња)

Слика 4 Спољни зидови су зидани фино обрађеним каменом

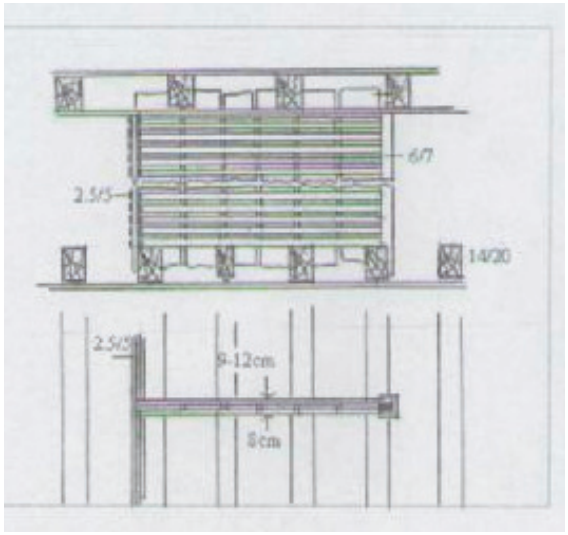

Слика 5 Изглед преградног зида у пресеку

јању 2 3 цм. Уместо летви, на неким местима се употребљавају и насечене даске на истим растојањима као и летве. По 1 цм преко свега тога долази кречни малтер који испуњава све шупљине. На крају, боји се гашеним кречом у бело.

Међуспратна конструкција

Међуспратне таванице су дрвене. Греде су од борового дрвета, а ослањају се на конструктивне зидове у рупама (величине 17x20 цм) предвиђеним за то у зидовима (узидано).

Греде су пресека 14/20 цм, а распони између њих су приближно 60 цм. Од здраве су тесане грађе, обрада није прецизна, а ни димензије нису строго исте.

У коноби испод салона (шале) налази се греда са великим распоном дужине 720 цм. Вероватно да би је појачали, на пола тог распона јавља се стуб димензија 12x15 цм који је придржава. Веза стуба и греде остварена је само помоћу великих ексера.

Висина од пода до плафона у коноби је 260 цм, а греде међуспратне конструкције се виде. На спрату је плафон урађен на другачији, богатији начин. Доња страна греда дотеривала се летвама и насеченим даскама да би била у једној равни. Плафон је малтерисан кречним малтером слојем дебљине 1 2 цм и офарбан је у белу боју. Висина од пода до плафона на спрату је 238 242 цм. Подови и на спрату и у поткровљу урађени су од дрвених дасака различитих ширина од 20 до 40 цм.

Степеништа

Ова више него карактеристична кућа за ово поднебље има и карактеристична степеништа, како спољашња тако и унутрашња.

Спољне степенице су камене, као и ограда степеништа, висине 85 цм. Испред главног

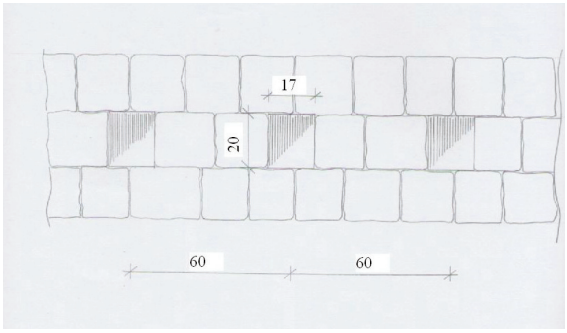

Слика 6 Рупе у зиду димензија 17x17 цм, направљене за ослонац међуспратних греда истих димензија

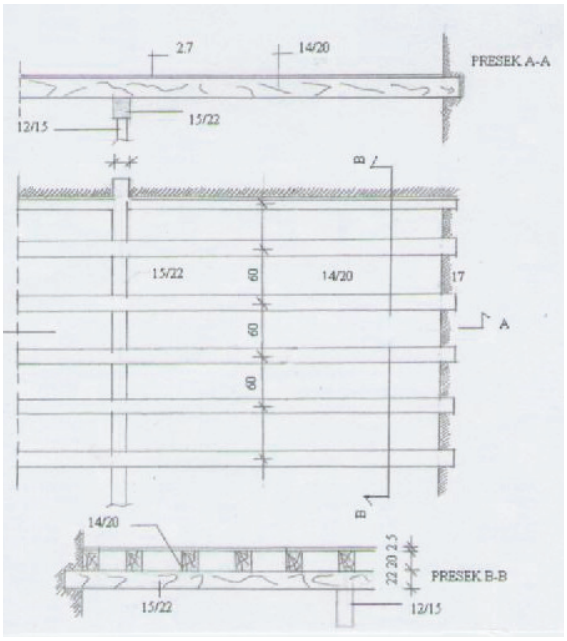

Слика 7 Међуспратна конструкција између конобе и првог спрата

Слика 8 Спољашње камено степениште води на солар

улаза у кућу, на врху каменог степеништа налази се проширење са каменом клупом „пижуо“ дужине 205 цм и ширине 105 цм. До њега се долази степеницама висине газишта 14 цм, а ширине 28 цм.

Унутрашње степениште је дрвено, једнокрако. Једно води из конобе на спрат (портела), у крајњем је левом делу куће. Веза је остварена подизањем дрвеног капка на поду у једној од соба на спрату.

Друго степениште води са спрата у поткровље, узано је, ширине 100 цм и дугачко 340 цм. Ширина газишта је 23 цм, а висина 17 цм. Степенишни крак носе две греде димензија 13x13 цм. На гредама су прикуцани троугласти јастучићи (кушинети) од дасака дебљине 3,5 цм. На њима су ексерима учвршћена лица (фацаде) и газишта (цападе) појединих степеница. Степениште се својом десном страном ослања на спољни зид, док је другом страном ослоњено на преградни зид.

Кровна конструкција

Кров је на две воде, нагиба 28°. Састоји се од венчаница које належу на фасадне масивне зидове и сљеменаче која се ослања на два калканска зида. На задњем делу куће изнад кухињског дела поткровља јавља се видионица (мали кров на две воде) са двокрилним прозором. У најнижем делу под кровом, висина парапетног зида је 90 цм, а у највишем делу на сљемену је 340 цм. Рогови су димензија 15x15 и утопљени су у камен и малтер два спољна зида.

Покрив каналица је старог типа и печен је у пољским пећима. Ћерамиде су полагане између летава, и то доње усуво. За горње се приликом постављања правио танак јастучић од кречног малтера, да би што боље налегле и да не пропуштају „сијавицу“ (ситне капи кише које ветар наноси приликом јаких удара буре и југа).

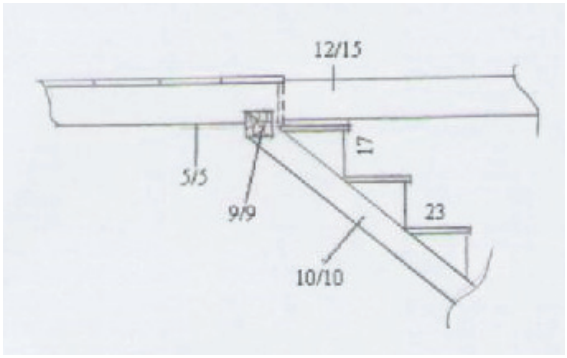

Слика 9 Детаљ конструкције унутрашњег степеништа

Слика 10 Степениште са унутрашње стране

Слика 11 Размак између рогова је приближно 80 цм

Олука није било, а нема га ни данас па вода са крова директно пада испред и иза куће.

Закључак

У целој Боки которској, па тако и у Лепетанима, у 18. и 19. и све до прве половине 20. века граде се куће код којих концепција конструкције умногоме одудара од концепције савремених кућа.

У свакој народној архитектури постоје основни принципи у изградњи, па тако и у овде приказаној.

Ти стари мајстори гледали су на конструкцију као на целину. Главно им је било да конструкција издржи. Познавали су свој занат, познавали су правила како се те конструкције склапају. Имали су пуно поверење у материјал који су употребљавали и доказа о издржљивости таквих конструкција.

Да су били у праву, доказ је и ова кућа која се и данас користи и у којој се и данас живи.

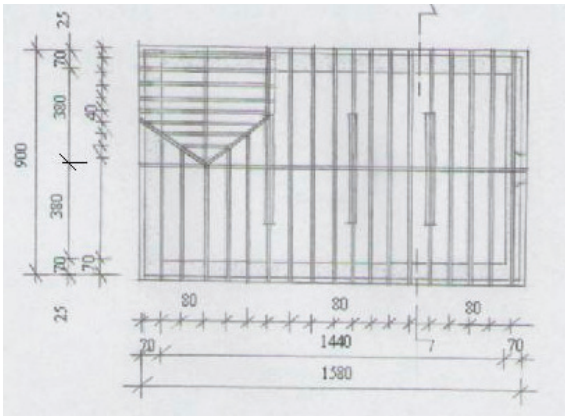

Слика 12 Основа кровне конструкције

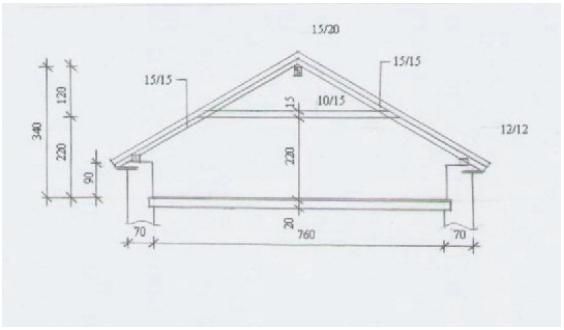

Слика 13 Пресек кровне конструкције

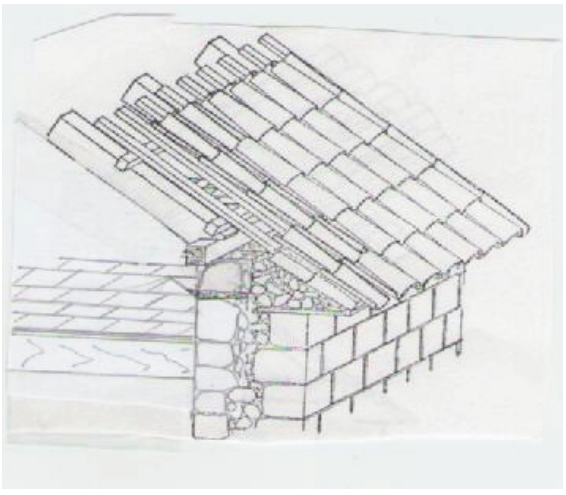

Слика 14 Детаљ таванске и кровне конструкције са ћерамидом

Литература

[1] Злоковић, Милан, Грађанска кућа и палата у Боки Которској, Југославија, 1954.

[2] Ђуровић, В, О конструкцији кућа од 16. до конца 19. века у Которском заливу и њиховим градитељима, С.А.Н, Београд, 1956.

[3] Накићеновић, Саво, Бока, Српски етнографски зборник, књига XX, насеља српских земаља, књига IX, Београд, 1913.

[4] Ђуровић, В, О малтерима на зградама од 16. до 19. века у Боки Которској, Зборник заштите споменика културе 5-6, 1955/56

[5] Злоковић, Милан, Капетанске куће у Боки, Политика, 1958.

[6] Радоњанин, Властимир, Санација и ојачање зиданих зграда оштећених услед дејства земљотреса, Изградња, бр. 5-6, Београд, 2011.

Прилог 6

Примери неадекватно рестауриранних објеката народне архитектуре

Сл. 1 Бојење фасада у неким местима (Прчањ, Муо, Доњи Столив) постао је тренд крајем 20. века

Сл. 2 Фасада у боји је у потпуном нескладу са својим окружењем – Муо

Сл. 3 Приликом ревитализације, на приказаној двојној кући није испоштована величина отвора, као ни третирање главне фасаде – Лепетане

Сл. 4 Поткровље на овом објекту дозидано је бетонским блоковима – Хрватско приморје

Сл. 5 На приказаној слици бесправно (или по закону) додат је цео спрат – Прчањ

Сл. 6 Треба да се запитамо ко је и на који начин издао грађевинску дозволу за овакву интервенцију – Прчањ

Сл. 7 На двоводном крову старе камене куће направљена је платформа за сунчање – Луштица

Сл. 8 Још један пример обојене фасаде – Прчањ

Сл. 9 Фасаду додатно нарушавају и клима-уређаји – Прчањ

Сл. 10 Пример како не треба радити – (Доњи Столив)

Прилог 7

Уговор о увођењу воде из водовода Краљевске морнарице између државног ерара Краљевске морнарице као власника водовода и Веселина Вуковића из Лепетана 16. септембра 1933.

Канцеларија Грађевинског Уреда Команде
Поморског Арсенала у Тивту

KOMANDA KOMANDA

Gradjevinski ... Ureda ... Tivtu

Č.Br. 12752

dne 16-IX 1933 r.

U TIVTU — У ТЕСТУ

Radjeno u kancelariji Gradjevinskog Ureda Komande Pomorskog Arsenala u Tivtu ,na dan 16. septembra 1933 godine.

U G O V O R

o iskorišćavanju vode iz vodovoda Kr.Mornarice,zaključen na osnovu odobrenja Komandanta Pomorskog Arsenala G.broj 12752 od 16. septembra 1933 god.izmedju državnog Erara Kr. Mornarice kao vlasnika vodovoda zastupanog po Šefu Gradjevinskog Ureda Komande Pomorskog inž.potpukov.gosp.Vilimu Hofmanu s jedne strane i gosp. Veselina Vukovića iz Lepetana s druge strane kao potrošaća vode.-

Član 1.

Gradjevinski Ured Komande Pomorskog Arsenala kao zastupnik Državnog Erara-Kr.Mornarice-dozvoljava gosp Veselinu Vukovića da može vlastitom radnom snagom i materijalom,a pod kontrolom mornaričkog instalatera,izvesti priključak na glavnu vodovodnu cijev mornaričkog vodovoda do njegove zgrade,kompleksa i td.u svrhu upotrebe vode,a na osnovu po stranki predloženog i po Mornarici -Gradjev.Ured Komande Pomorskog Arsenala-odobrenog instalacionog nacrta.-

Član 2.

Gosp. Veselin Vuković obavezuje se,da će plaćati na kasi Komande Pomorskog Arsenala u Tivtu iznos od 2.--Dinara (dva) po svakom m3 izuzete vode i to koncem svakog mjeseca proma utrošku vode,koji će se po kontrolnom organu Mornarice putem vodomjera svakomesečno očevidom utvrditi.-

Član 3.

Gosp. Veselin Vuković obavezuje se da će na svoj vlastiti trošak nabaviti i montirati vodomjer za kontrolu potrošnje vode.Za ispravnosti ovoga vodomjera jamči vlasnik.Svaku neispravnost, koju stranka primjeti ima da javi Gradjevinskom Uredu Komande Pomorskog Arsenala.-

Član 4.

Za slučaj da potrošać želi na instalaciji ili na vodovodnim cijevima izvršiti kakovu promjenu dužan je,da o tome prije nego počne sa radom ,zatraži potrebno odobrenje Gradjevinskog Ureda Komande Pomorskog Arsenala.-

Član 5.

Gosp. Veselin Vuković obavezuje se,da će na svoj trošak izvesti svaki kvar,koji bi eventualno nastao kod spajanja priključka na vodovodnu cijev,kao i nadoknaditi svaku štetu,koja bi nastala na zemljištu i nasadima dotičnih vlasnika zemljišta,preko kojih želi izvršiti priključak.Ujedno će stranka zajedno sa nacrtom doprinijeti prethodnu saglasnost-dozvolu-za vodjenje cijevi

Сл. 1

preko dotičnih tudjih zemljišta.-

Član 6.

Ovaj ugovor traje od dana zaključenja do opoziva,a drža ni Erar(Kr.Mornarica)pridržava si pravo,da ovaj ugovor otkaže odmah ako bi to koji vojni ili državni interes zahtijevao i da bez ikakov otštete privatnoj stranci vodu zatvori i otstrani spoj sa glavne ci jevi.-

Član 7.

Kr.Mornarica pridržava si pravo ,da vodu u slučaju osku dice povremeno ili sasvim zatvori privatni priključak tako dugo ,do to potreba zahtijeva,bez ikakove otštete privatnoj stranci;Kr.Morna rica će samo potrošaće prethodno obavijestiti .-

Član 8.

Ovaj ugovor postaje za potrošaća pravovaljan kad ga pot še ,a za Kr.Mornaricu (Državni Erar)kad ga odobri nadležna vlast tj Komandant Pomorskog Arsenala u Tivtu.-

Član 9.

Za sve sporove,koji be eventualno nastali po ovom pred= metu,nadležna je Komanda Mornarice,čija je odluka izvršna i proti k joj nema mjesta žalbi .-

Član 10.

Ovaj ugovor je izradjen u dva ravnoglasna primjerka,od kojih jedan dobiva potrošać vode,a drugi Gradjevinski Ured Komande Pomorskog Arsenala.-

U ime državnog erara
V.D.Šefa Gradjevinskog Ureda
inženjer-potpukovnik:

Najmoprimac:

Vilim Hofman

Сл. 2

KOMANDA POMORSKOG ARSENALA
GRADJEVINSKI URED
G. B R O J 12752
dne 16. septembra 1933.god.
u T I V T U .

Gosp.
Veselin Vuković, trgovac
Lepetane.

Komandant Pomorskog Arsenala pod gornjim brojem od danas dostavio je slijedeće riješenje :

» Na molbu gosp. Veselina Vukovića iz Lepetana od 8. jula 1933. godine, na predlog Šefa Gradjevinskog Ureda, na osnovi člana 11. Zakona o administraciji Vojske i Mornarice i riješenja Komandanta Pomorske Obalske Komande E. broj 11648 od 24. septembra 1931. godine

O D O B R A V A M,

da Šef Gradjevinskog Ureda može zaključiti ugovor sa gosp. Veselinom Vukovićem iz Lepetana za priključak vodovoda od njegove kuće u Lepetanama na glavni vod vojno-državnog vodovoda s tim, da ovaj priključak provede vlastitom radnom snagom i materijalom uz nadzor organa, kojeg će odrediti Šef Gradjevinskog Ureda.-

Priključak ima molioc da provede u roku od 2 (dva) mjeseca po zaključenju ovog ugovora, poslije kojeg roka inače ovo odobrenje, ako priključak ne bude proveden, prestaje važiti.-

Voda će se naplaćivati po vodomjeru, kojeg će molioc nabaviti i montirati o svom trošku, uz cijenu od 2.- (dva) dinara za 1 kubni metar. »

Prednje Vam se dostavlja na znanje s tim, da priložena dva ugovora potpišete i jednog biljegovanog sa 3.60 dina ra, zajedno sa skicom priključka vodovoda, vratite ovoj Komandi,a drugog zadržite za Vašu upotrebu.-

DOSTAVLJENO :
Rajonu Tivat i
g. V. Vukoviću, trgov.
iz Lepetana.-

PO ZAPOVESTI KOMANDANTA:
V.D.ŠEFA GRADJEVINSKOG UREDA;
inženjer-potpukovnik :

Сл. 3

Прилог 8

Ласерско чишћење камена

Ласерско чишћење камена

Чишћење камена ласером је једна од најновијих техника данас. Комбинација је реставраторског и конзерваторског поступка који за циљ има дугорочну заштиту самог материјала и приближавања његовом првобитном стању.

Већ у антици се површина камена штитила водоодбојним малтерима који су садржавали восак и смолу. Нечистоћа се тако слабије задржавала на таквим фасадама. Комбинација органског порекла (мед, овчији лој, орахово уље, тамјан и слично) коришћене суза заштиту камена све до прошлог века. У 16. веку спомиње се коришћење филтрата чађи куване у урину. У књизи из 19. века „Тхе севен ламбс оф Арцхитецтуре'', аутор Јохна Рускина спомиње да је корисније правовремено чишћење прљавштине и трулежи него касније накнадне интервенције рестаурацијом, што само продужава живот споменику. Постоји податак да је Наполеон ИИИ прогласио закон по коме се камени споменици требају чистити сваких 10 година. У Француској 1959. године министар културе Андре Малраух поново га је увео.

Сл.1 Скулптура пре и после обраде ласером

Сл. 2 Ласерско чишћење зидина града Пага

Почетком друге половине 20. века водиле су се велике расправе о томе чистити споменике или не, настале након чишћења цркве Нотр-Дам у Паризу и неколико цркава у Енглеској. У то време за чишћење камена користили су се и хемијски препарати који данас више нису у употреби. Камен се још чистио и металним четкама, назубљеним чекићем, пескирањем.

Примену ласерског зрачења у чишћењу камена први пут су почетком 70-их година 20. века почели истраживати Хемпел, Лаззарини, Марцхезини и други. Ласерско чишћење камена на зградама и у вајарству било је тестирано у музејима и лабораторијама. Циљ ових експеримената је отклањање црних кора и земљаних патина. Лабораторијака тестирања вођена су до касних 80-их година 20. века. Ласерска се радијација почела примењивати практично у чишћењу зграда или камених споменика тек 90-их година 20. века.

Ласер као најсавременија метода чишћења камена омогућује уклањање непожељних слојева, најчешће сулфатација, уз истовремено чување оксалатних филмова – патине – који се налазе између супстрата и наслага. Принцип његовог рада је у основи веома једноставан. Ласерски зраци одређене фреквенције реагују на тамну боју прљавштине, у њој стварају резонанцију и претварају је у ситну прашину. Док су на камену присутне нечистоће, светлост се апсорбује а чишћење траје. Када је нечистоћа уклоњена, светлост се рефлектује на чисту површину камена, а чишћење се зауставља. Могуће је чишћење црне коре и патине од чак неколико центиметара. То је једина метода којом се камен уопште не оштећује него се враћа у првобитно стање.

Ласер са свим својим предностиматребалоби да нађе широку употребу у домаћој конзерваторско-рестаураторској пракси.

Сл. 3 Пример ласерског чишћења камена, детаљ са проповедаонице Катедрале у Прату, Италија

Биографија аутора

Биографија аутора

Мр Душан Томановић, дипл. инж. арх.

Душан Томановић је рођен у Приштини 1969. године, Република Србија. Основну, средњу и музичку школу завршио је у Приштини. Грађевинско-архитектонски факултет у Приштини, одсек Архитектура уписао је 1988. године и дипломирао 1995. године (тема дипломског рада – *Хотел Лазарево на Гази-Местану*).

Од јануара 1996. до јуна 1998. године ради као демонстратор у настави, а од 1998. до данас као асистент на Грађевинско-архитектонском факултету у Приштини (данас Факултет техничких наука у Косовској Митровици), одсек Архитектура на Катедри за архитектонско пројектовање и урбанизам. Од септембра 1999. до јуна 2000. године паралелно ради у Саобраћајном институту ЦИП (Дирекција за обнову земље).

По завршетку основних студија, 1996. године уписао је последипломске магистарске студије на Архитектонском факултету у Београду, курс *Архитектонска организација простора* под руководством проф. др Петра Вуловића.

Магистарску тезу под насловом *Стамбена архитектура на полуострву Врмац, 18. и 19. века* одбранио је на Архитектонском факултету у Београду, децембра 2004. године (ментор проф. др Нађа Куртовић-Фолић).

Израда докторске дисертације *Трансформација народне архитектуре у 20. веку на полуострву Врмац – Бока которска* одобрена му је 23.6.2011. године.

Објавио је више научних и стручних радова (на српском и енглеском језику), и учествовао у бројним научним пројектима и студијама.

Изјава о ауторству

Потписани: Мр Душан А. Томановић, дипл. инж. арх.

Број уписа: _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

„Трансформација народне архитектуре на полуострву Врмац – Бока которска у 20. веку“

- резултат сопственог истраживачког рада,

- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,

- да су резултати коректно наведени и

- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, Душан А. Томановић

_____ _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Душан А. Томановић

Број уписа: _____

Студијски програм: _____

Наслов рада: **„Трансформација народне архитектуре на полуострву Врмац – Бока которска у 20. веку“**

Ментор: _____

Потписани: Мр Душан А. Томановић, дипл. инж. арх.

Изјављујем

да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, Душан А. Томановић

_____ _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Трансформација народне архитектуре на полуострву Врмац – Бока которска у 20. веку“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (*Creative Commons*) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

У Београду, Душан А. Томановић